

Умарали Норматов

ЕТУКЛИК

МАҚОЛАЛАР

Тошкент
Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

83.3Уз
Н 79

Сўзбоши муаллифи
О. Шарафиддинов

Н $\frac{70202 - 120}{M352 (04) - 82}$ 146 — 82 4603010202

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982 й.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ ҲАҚИДА БИЛГАНЛАРИМДАН БИР ШИНГИЛ...

Умарали ҳақида гапириш маълум маънода бугунги ўзбек танқидчилиги ҳақида гапирмоқ демакдир. Бугунги ўзбек танқидчилиги ҳақида гапирганда эса беихтиёр қалбимиз гурур ва ифтихор туйғуларига тўлади. Бунинг боиси бор, албатта. Сўнгги йигирма-ўттиз йил ичида ўзбек танқидчилиги илмийлиги ва объективлиги, ёзувчига талабчан ва самимий муносабати билан, адабий жараёнга салмоқли таъсири билан, китобхонлар оммасининг юксак дидини шакллантиришдаги хизматлари билан поэзия, проза, драматургия каби адабиётимизнинг тўла ҳуқуқли мустақил бир соҳаси бўлиб қолди. Бугун ёзувчи ҳам, китобхон ҳам танқидий сўзга мунтазир. Танқидчилик савиясининг ортиши билан унинг мавқеи мустаҳкамланиб, обрўи ортиб бормоқда. Эҳтимолки, бу—ўзбек танқидчилари эришган энг салмоқли ютуқдир. Адабий танқидни бугунги мартабага кўтаришда Иззат Султонов, Ҳомил Еқубов, Матқуб Қўшжонов, Лазиз Қаюмов каби кўпни кўрган, тажрибали аллома танқидчилар билан бирга С. Мамажонов, И. Ғафуров, П. Шермуҳамедов, Н. Худойберганов каби—нисбатан ёшларнинг ҳам хизмати фоят катта. Умарали Норматов шулардан бири. Мана, салкам чорак асирдирки, у ўзининг салмоқли китоблари, теран мақолалари билан адабиётимиз ривожига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Ижодкорнинг қадри ва мартабаси, обрўси ва мавқеи унинг маънавий ҳаётимизга қўшган ҳиссаси билан белгиланса, Умаралини ҳеч иккиланмай, бугунги ўзбек танқидчилигининг етуқ вакили деб аташ мумкин.

Умарали 50 ёшга кирди. Унинг ярим асрли ҳаётининг тенг ярми 25 йили менинг кўз ўнгимда кечди. Шунинг учун ҳам унинг ҳаётидаги айрим нуқталарга назар солишга, менинг назаримда муҳим бўлган баъзи ҳодисаларни эслашга жазм қилдим. Уйлайманки, улар Умаралининг ижодкор ва инсон сифатидаги қиёфасини тўлароқ тасаввур қилишга ёрдам беради. Мен биринчи марта Умаралини 1955 йил сентябрь ойининг бошида кўргандим. Умарали у пайтларда Тошкент Давлат университетига филология факультетининг IV курс талабаси эди. Мен эса, эндигина Москвада ўқишни битириб, кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилиб қайтган эдим. Олий ўқув юртидаги биринчи иш куним Умаралилар

группасидаги лекциядан бошланган. Шуниси ажабланарли эдики, бу группадаги студентларнинг кўпчилиги ёши деярли мен билан баробар йигит-қизлар эди. Шунданми, мени уларнинг салобати босиб, лекцияни қандай ўқиганимни ҳам билмайман. Одатдагидек, лекция охирида талабаларга «Савол борми?» деб мурожаат қилдим. Озғингина, хушбичим йигит қўл кўтарди. Бу — Умарали эди. Менга маъқули шу бўлдики, Умарали баъзи шум болалардек ўқитувчини мот қилиб ҳузурланиш учун ёки «Биз ҳам чакана эмасмиз. Кўриб қўйинг» деб мақтаниш учун савол бермади. Лекцияда айтилган гаплар унинг фикрини уйғотгани, у баъзи масалаларнинг тағига етмоқчи экани сезилиб турарди. Кейинчалик маълум бўлишича, бу хусусият Умаралининг қонида бор экан — у ўта синчков, ҳамма нарсани тағигача етмай қўймайдиган, эшитган гаплари, илмий хулосаларини ҳар томондан обдан ўйлаб кўриб сўнг эътиқодига айлантирадиган одамлардан экан. Тез орада Умарали билан ҳам, группадаги бошқа студентлар билан ҳам иноқлашиб кетдик. Мен Умаралининг диплом ишига раҳбарлик қилдим. Диплом иши жараёнида Умаралининг яна бир фазилати билан танишдим — у ўта меҳнаткаш, ўз илмий ишига доир фактларни биринчи манбадан қидириб топиб, ўз кўзи билан кўрмагунча қўймайдиган, ишига доир жамики илмий адабиётларни сичниклаб ўрганиб чиққандан кейингина, уларга муносабатини аниқлаб олгандан кейингина енг шимариб ишга киришадиган одам экан. Буни ўқиб ҳайрон бўлишингиз мумкин — ахир, ҳар қандай олимнинг биринчи сифати шу эмасми, деб. Илмнинг қора меҳнатидан қочган одам олим бўладими? Ҳа, шундай. Лекин шундай бўлишига қарамай, таъкидлар эканман, бунинг боси бөр. Яқинда шоғирдларимдан бири менга мурожаат қилиб, катта илмий иш қилмоқчи эканини, бунинг учун у кишининг ишига тааллуқли китоблардан бериб турсам, иши осон кўчишини айтди. Бу гапни эшитиб, ичимда қаттиқ ранжидим — йўқ, китобларим учун эмас, албатта. Ахир, катта иш қилмоқчи бўлган одам бу ишнинг риёзятини ҳам чекиши керак-да! Афсуски, кейинги пайтларда диплом ёзувчи студентлар ўртасида ҳам, диссертация ёқловчилар орасида ҳам, ҳатто айрим танқидчи ва адабиётшунослар ичида ҳам ана шундай қора ишдан қочадиганлари, қўлини совуқ сувга урмай иш битирадиганлари кўпайиб қолган. Қолбуки, «тоққа чиқмасанг дўлона, жон чекмасанг жонона қайда» деган гап олим ва танқидчининг меҳнатига авваллари нечоғлик тааллуқли бўлган бўлса, ҳозир ҳам шунчалик тааллуқли ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади. Илмий-техник революция, эҳтимол, қалам аҳлининг ҳам машаққатли меҳнатини енгиллаштириш йўлларини топиб берар, лекин барибир, шунда ҳам ҳар қайси олим ўз соҳасининг қора меҳнатини ўзи бажаради.

Умаралига қайтайлик: унинг билимдонлиги, меҳнаткашлиги, синчковлиги биринчи ишидаёқ яхши самара берди: давлат имтиҳон комиссияси аъзолари ақиллик билан унинг диплом ишини юксак баҳолашди ва нашрга тавсия этишди. Орадан кўп ўтмай, 1959 йилда «Ўзбек адабиёти масалалари» тўпламида бу иш «Ғафур Ғулум поэзиясининг эстетик принциплари» деган ном билан босиб чиқди. Гарчи 1959 йилдан аввал ҳам Умаралининг бир қатор тақриз ва мақолалари матбуотда эълон қилинган бўлса-да, унинг илмий-танқидий фаолиятининг бошланишини шу мақола билан

белгилаган маъқул. Чунки бу иш ҳажми билангина эмас, фикрий теранлиги, умумлашмаларга бойлиги, илмийлиги билан ҳам жамоатчилик эътиборини ўзига қаратган мақола эди.

Бу мақола чиққан кезларда Умарали университетни тугатиб, ўзи туғилиб ўсган қишлоқдаги мактабда мваллимлик қиларди. Унинг таклифи билан мен Рапқонга меҳмонга бордим, Умаралининг ота-онаси, акаси, бошқа қариндош-уруғлари, дўсту ёронлари билан яқиндан танишдим. Рапқонга келгунимга қадар мен бу қишлоқ ҳақида республикамызда ҳамма билган нарсани билардим, яъни:

Рапқон ажойиб жой экан,
Бир кўча кетган сой экан.
Салқин супа ҳой-ҳой экан,
Ким кўрса қангу манг экан.

Кўрганларим билганимдан юз чандон ортиқ чиқди. Тоғ этагида жойлашган бу қишлоқ, ҳақиқатан ҳам, Муқимий таърифлагандек, ғоят хушманзара, соя-салқин жойлари кўп эди. Унинг бир ёниндан айқириб Катта Фарғона канали ўтади. Канал бўйларда, айниқса, баҳор пайтларида жуда чиroyли тус оладиган катта мезазор бог. Қишлоқдан сал нарироқда шундоққина адирлар этагида сўлим дарахтзор. У ерда ёз пайтлари пионерлар дам олишар экан. Қишлоқ марказида ажойиб чойхона, дўконлар, ҳаммом, пахта пункти. Кўп қаватли мактаб. Қишлоқ катта, обод, аҳолиси кўп. Шу қадар кўпки, бир қолхозга сиғмаганидан бу ерда иккита қолхоз ташкил қилинган. Албатта, Муқимий ҳаёт бўлиб, бутунги Рапқонга бориб қолганда, унга бағишлаган бандларини анча кенгайтирган бўларди. Эҳтимолки, бугун у Рапқоннинг хушманзара жойларидан ҳам ортиқроқ одамларига қойил бўларди ва тажрибали донгдор пахтакорлар ҳақида ёхуд олис бир қишлоқда яшаб туриб, бутун дунё миқёсида ўйлай оладиган билимдон, зукко ва айни чоғда сермулозамат зиёлилар ҳақида ёзган бўларди.

«Қуш инида кўрганини қилади» деган гап бор. Менимча, бу гап одамга ҳам тааллуқли. Болалик кечган оилавий муҳит, олам ҳақидаги илк тасавурларни шакллантирадиган дастлабки муҳит истангиз-истамангиз сизга таъсир кўрсатади, характерингиздаги маълум хислатларни вужудга келтиради. Мен Рапқонда меҳмон бўлиб юриб, бу қишлоқнинг сўлим табиати Умарали қалбида гўзаллик туйғусини уйғотган, бу эса адабиётга илк муҳаббатни туғдирган бўлса керак деб тахмин қилдим. Назаримда, ундаги меҳнаткашлик бутун умри деҳқончилик билан ўтган отасидан мерос қолган. Умарали аввал қишлоғида, кейин Қонибодомда педагогика техникумида ўқиди. Унинг бахтига техникумда бирга ўқишган болаларнинг ҳам кўпчилиги билимга ташна, қобилиятли, синчков болалар эди. Бундай чоқларда улар ўртасида дўстлик вужудга келади, бу дўстлик эса яхши маънода рақобатни туғдиради. Умаралининг ана шундай қадрдон дўстларидан бири — Худойберди Тўхтабоев эди. Ҳозир у асарлари ўнлаб тилларга таржима қилинаётган атоқли адиб...

1959 йилда кафедрамизга аспирантурадан ўрин берилди. Бу ўринга Умарали Норматовни таклиф қилдик. Сира кутилмаганда унга илмий раҳбарлик қилиш менга топширилди. Мен бу ишда

сира тажрибам йўқлигини айтиб, эътироз билдирган эдим, кафедра мудири Ғулом Қаримов «Ҳечқиси йўқ. Сузишни ўрганиш учун сувга кириш керак. Ишлайверинг» деб гапни қисқа қилди. Билмадим, менинг раҳбарлигимдан Умаралига қанчалик наф тегдийкин, лекин мен учун бу иш яхши мактаб бўлди. Уч йил ўтгач, Умарали «Ҳозирги ўзбек ҳикоячилиги ривожининг асосий тенденциялари» деган темада кандидатлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди ва Тошкент Давлат университетининг филология факультетига ишлаш бошлади. Аввал у ўқитувчи бўлди, кейин доцент бўлиб ишлади. Бундан бир неча йил муқаддам ўзбек адабиёти кафедраси иккига ажралиб, ўзбек совет адабиёти кафедраси ташкил қилинганда, ҳаммамиз яқдиллик билан Умаралини кафедра мудири қилиб сайладик. Бу орада у докторлик диссертациясини ёқлаб, профессор бўлди. Кези келганда Умаралининг педагогик фаолияти ҳақида ҳам икки оғиз айтиб ўтай. Мана, йигирма йилдирки, у студентларга ўзбек совет адабиёти тарихидан лекциялар ўқийди. Шу йиллар давомида у студентлар ўртасида бақувват обрў орттирди, уларнинг муҳаббатини қозонди. Бунинг асосий сабаби шундаки, унинг лекциялари ҳамisha ижодий характерга эга. У ҳеч қачон маълум нарсаларни такрорлаш билан чекланмайди, аксинча, ҳар бир лекцияда тингловчиларга бирон янги гап айтишга, уларнинг фикрини уйғотишга, шу орқали уларни бадий адабиёт гўзалликларини кашф этишни ўргатишга интилади. Умаралининг билимдонлиги, адабиётни бутун қалбидан эътирос билан севиши лекцияларининг мазмунан теран, эмоционал таъсирчан чиқшини таъминлайди.

Шу йиллар ичида Умарали Норматов танқидчи ва адабиётшунос сифатида жуда актив иш олиб борди. Унинг «Жанр имкониятлари», «Маҳорат сирлари» (М. Қўшжонов билан ҳамкорликда), «Насримиз уфқлари», «Гўзаллик билан учрашув», «Насримиз анъаналари», «Саид Аҳмад», «Шуҳрат» каби китоблари босилди. Улардан ташқари «Ўзбек адабиёти масалалари» (1962), «Адабиётимизнинг ярим асри» (1967, 1975), «Ўзбек жангномаси» (1977), «Инқилоб ва адабиёт» (1977) каби тўпламларда мақолалар эълон қилиш билан чекланмай, бу китобларнинг айримларини барпо этишда тўпловчи сифатида ҳам иштирок этди. Ниҳоят, Умаралининг йигирма йил ичида вақтли матбуотда эълон қилинган мақолаларини санайдиган бўлсак, икки юздан ортиқ номни ўз ичига оладиган каттакор рўйхат пайдо бўлади. Булар ичида тақризлар ҳам, обзор мақолалар ҳам, адабий портретлар ҳам, баҳслар ҳам, проблематик мақолалар ҳам бор. Кўринадики, Умарали Норматов танқидчи ва адабиётшунос сифатида йигирма йиллик фаолияти давомида анча салмоқли иш қилиб қўйибди. Бироқ санъатнинг ҳамма турларида бўлганидек, адабий танқидчиликда ҳам асарнинг ҳажми ёхуд мақолаларнинг сони ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас. Ҳамма гап — сифатда, китоб ёхуд мақолаларнинг гоёйи салмоғида, назарий пухталигида, уларда айтилган гапларнинг янги-эскилигида, ҳаётийлигида. Танқидчи сермахсул бўлгани билан, мақолаларни қалаштириб ташлайвергани билан унинг адабиётдаги мавқеи мустаҳкамланиб қолмайди. Ёзувчилар назарида ҳам; китобхонлар назарида ҳам муҳим обрў қозониш учун танқидчи билимдон ва теран бўлишдан ташқари, принципаал, ҳалол ва объектив бўлмоғи, адабиётни чин юракдан севоғи, яъни унинг ютуқлари учун суюниб, қусурлари учун куюниб ёза билмоғи керак. Умаралида шу фа-

зилатларнинг анча-мунчаси мавжуд. Китобхон бу жумладаги «анча-мунчаси» деган иборага таажжублангани мумкин: бинобарин, баъзи фазилатлар йўқ экан-да? Умаралининг танқидчилик фаолиятида қусурлар ҳам бор экан-да? Ҳа, албатта, бор. Ахир, ҳар тўладими? Ҳаммамизда ҳам озми-кўпми қусур бор. Умаралидаги қусурни шунда кўраманки, у баъзан чинакам илмий талабчанликни заифлаштириб қўяди, натижада ўртамеъналиги шундоққина ошқора кўришиб турган асарни чунонам мақтай бошлайдики, буни кўриб ҳайрон қолади, киши. Мабодо, бўш асарни танқид қилгудай бўлса иложи борича мулоимлик билан, озор бермайдиган қилиб танқид қилади. Бу унинг кўнгилчанлигидан бўлса керак, ҳар қалай ҳеч кимнинг кўнгилни қолдирмасликка уринишдан. Балки бу йўл ҳам тўғридир. Лекин мен, барибир бу йўлни маъқулламайман. Негакки, танқидчилик касбнинг моҳияти ўзи шунақа — истасанг-истамасанг кимларгадир озор берасан. Ҳатто ҳеч кимни танқид қилмай, ёзувчиларни фақат мақташ билан банд бўлсанг ҳам, бу ҳали навбати етиб келиб мақталмаган ёзувчиларга оғир ботади. Лекин чинакамига адабиётнинг юксак савияси учун курашаман десанг, хом-хатала, пала-партиш ёзилган ўртамеъна асарларга қарши сира тортинмасдан курашиш керак. Бундай асарлар эса адабиётимизда етарли даражада топилди. Бахтимизга, бу нуқсон Умаралининг ижодида ҳамма вақт ҳам учрайвермайди. Аксинча, унинг мақолалари ва китобларида фазилатлар устунлик қилади. Баъзи бирларини кўриб чиқайлик.

Умаралидаги фазилатлар ичида энг маъқулларидан бири ҳозиржавобликдир. Бу, менимча, танқидчи учун энг зарур сифат. У адабиётимизни доимий тарзда кузатиб боради, ундаги биронта салмоқли асар ёхуд жиддий воқеа танқидчининг эътиборидан четда қолмайди. Бир вақтлар адабиётимизда икки-уч йил ичида битта роман, икки-учта қисса, тўрт-бешта дoston пайдо бўлган кезларда бу осон эди. Энди аҳвол ўзгарди. Адабиётимизда ҳар йили ўнлаб йирик асарлар, юзлаб шеърӣ тўпламлар, туркумлар, дostonлар яратилмоқда. Бу қувонарли ҳол, албатта. Лекин бу танқидчининг ишини фоят қийинлаштиради. Китобхон бу асарларни танлаб, саралаб, ёққанини ўқиши мумкин. Ундан фарқ қилароқ, танқидчи уларнинг яхшисини ҳам, ёмонини ҳам, ёққанини ҳам, ёқмаганини ҳам ўқиши керак. Улар ҳақида биронта тақриз ёхуд мақола ёзиш-ёзма-сидан қатъий назар, ўқиб чиқмоғи керак. Уқимаса, у адабий жараёндан узилиб қолади, адабий ҳаёт ҳақидаги фикрлари чала бўлиб қолади. Умарали шу машаққатли меҳнатни бажаради, бажарадигина эмас, бирон жиҳати билан йилт этган ҳар бир асар ҳақида, адабий жараёнда бирон фазилати билан из қолдирувчи асар ҳақида, албатта, тақриз ёзади. Уз вақтида чиққан объектив, тўғри тақриз ёзувчи учун қанчалик руҳий мадад бўлишини, бинобарин, адабиётимизга қатта фойда келтиришини, унинг ютуқларидан кенг китобхонлар оммасини тезроқ огоҳ қилишини айтиб ўтирмасак ҳам бўлади. Адабиётимизда Умаралининг синчков назаридан ўтмаган биронта ҳам жиддий, салмоқли асар йўқ десак, хато бўлмас. Яна шуниси муҳимки, у асосан, бугунги проза масалаларига кўпроқ қизиққан ҳолда драматургия, поэзия, танқидчиликдаги янги асарларни ҳам эътиборидан соқит қилмайди.

Умарали ижодининг менга маъқул яна бир қирраси борки, у ҳозирги ўзбек танқидчилигининг энг муҳим фазилатларидан бири

билан боғланиб кетади. Бу — ёзувчи шахсиятига теран ҳурматдир. Ҳа, бу — шундай. Афсуски, бир вақтлар адабий танқид шу хислатдан анча маҳрум эди. Қўлига қалам олиб, тақриз ёхуд мақола ёзишга киришган ҳар бир одам камида ўзини ёзувчининг устози деб билар, унга қандай ёзиш кераклигини уқтириб сюжетни қандай қуриш лозимлиги, характерларни қанақа ишлаш зарурлиги тўғрисида кўрсатма берад эди. Баъзи ҳолларда эса ёзувчини камситадиган, иззат-нафсига тегадиган гаплар ҳам аямай ишлатилаверарди. Ҳозир шароит тубдан ўзгарди. Биз танқиднинг моҳиятини ҳам, вазифаларини ҳам анча чуқур ўзлаштириб оляпмиз. Шунинг оқибати ўлароқ, бугунги танқидчилар адабиёт ҳақидаги объектив ва талабчан мулоҳазаларини сусайтирмаган ҳолда, ҳар бир мақоланинг яхши чиқиши учун курашмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ мақолаларимиз заминда ижодкор шахсиятига теран ҳурмат пайдо бўлди. Танқидчиларимиз ижодкор ишининг машаққатларини тушунган ҳолда, энг муҳими эса «истеъдод ноёб нарсаси, унга ғамхўрлик билан муносабатда бўлиш керак» деган партия кўрсатмасини дастуриламал қилган ҳолда адабиётга муносабатда бўлмоқдалар. Умарали бугунги адабий танқиддаги шу муҳим принципларни ҳаётга жорий қилишда катта роль ўйнаган танқидчилардан биридир. У тақризларида ҳам, мақолаларида ҳам ва, айниқса, Саид Аҳмад, Шўҳрат, Худойберди Тўхтабоев каби ёзувчилар ҳақидаги ишларида ҳам шу принципга қатъий амал қилади. У асарларида ёзувчиларга юқоридан қарамайди, уларга ақл ўргатмайди, айни чоқда, улар қаршисига қўл қовуштириб, ҳамма нарсаси «маъқул» деб бош ирғаб ҳам турмайди. Умаралининг энг муҳим қуроли таҳлил — у асар ҳодисаларини ҳаёт ҳодисалари билан чоғиштириб таққослаб, ўз фикрини ишончли далиллар билан, мантиқ кучи билан ошкор этади. Натижада, унинг мақолаларида бир томонламалик йўқолиб, объективлик пайдо бўлади. Бу эса, таъқидчи сўзи салмоғининг ортишига, танқидчилик обрўининг ўсишига хизмат қилади.

Умарали ижодидаги менга маъқул фазилатлардан яна бири ундаги илмий чуқурлик, фикрий теранлик ёхуд ҳозирги расм бўлган ибора билан айтсак, концептуалликдир. Бу ҳам фойда муҳим фазилат бўлиб, танқидчиликнинг энг катта муаммоларидан бирини тўғри ҳал қилишга ёрдам беради. «Танқидчи ким? У ҳам адиб, шоир ёки драматург каби ижодкорми ёхуд бошқаларнинг маҳсулини таснифлаб, изоҳлаб берадиган тафсирчимиз?» деган масала устида кўп замонлардан бери тортишув боради. Кейинги пайтларда «танқидчи — ижодкор» деган қараш тарафдорлари устун кела бошлади. Лекин танқидчининг мустақил ижодкор эканини эътироф этиш билан иш битмайди. Танқидчининг ким бўлиши, биринчи навбатда, унинг ўзига боғлиқ. У ижодкор ҳам бўлиши мумкин, оддий тафсирчиликдан нарига ҳам ўтмаслиги мумкин. Ҳўш, танқидчини ижодкор деганимизда нимани тушунамиз? Менимча, даставвал, танқидчининг фикрлашини. Унинг фикрлари янги, теран, умумлаштирувчи бўлмоғи керак. Танқидчи адабиёт баҳонасида адабий жараён ҳақида ҳам, ҳаётдаги тенденциялар ҳақида ҳам фикрлаш иқтидорига эга бўлмоғи керак. Умаралининг кўпгина мақолалари шу жиҳати билан қимматли — уларда мунаққид фактларга асир бўлиб қолмайди, адабий ҳодисалар ортидан бормайди, балки ҳар гал адабий ривожимиз учун муҳим бўлган йирик-йирик масалаларни ўртага ташлайди, ҳар гал адабий ҳодисаларга бирон оригинал нуқтаназардан қараб, жуда чуқур ва салмоқли хулосаларга келади.

Умарали доимо иттифоқ миқёсидаги адабий баҳслар ва мунозаралардан яхши хабардор, лекин уларда олға сурилган янги фикрларни бизнинг адабиётга механистик тадбиқ қилмайди, балки уларга таянган ҳолда адабиётимизнинг ички ҳаётидан келиб чиқиб, янги масалалар, проблемаларни кўтаради. Қўлингиздаги тўпламга кирган «Етуклик», «Социалистик реализм назарияси ва ҳозирги адабий жараённинг баъзи масалалари», «Социалистик реализм ва ёзувчининг ижодий индивидуаллиги» каби мақолаларни ўқиб чиқсангиз, бунга амин бўласиз. Мен шу мақолалардан бири ҳақида қисқача тўхталамам. Умарали ёзувчининг ижодий индивидуаллигини тадқиқ қилар экан, кўп масалалар билан бирга ўхшаш темаларда ёзилган нарсаларни қиёсий ўрганиш муҳимлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, бундай асарлар турлича ижодий индивидуалликка эга ёзувчиларнинг бир-бири билан мунозараси оқибатида пайдо бўлади ва ёзувчининг ўзига хослигини аниқлашда жуда бой материал беради. Мунаққиднинг ўзи «Навий» романи ва «Алишер Навоий» драмаси, «Мирзо Улуғбек» трагедияси ва «Улуғбек хазинаси» романи, «Болалик», «Ўтмишдан эртаклар», «Кўрган-кечирганларим» каби бир-бирига яқин қиссаларни қиёсан таҳлил қилиб, уларнинг муаллифларнинг ижодий индивидуаллиги ҳақида жуда ўринли ва қимматли мулоҳазалар айтган.

Ижодкор ўз услубига эга бўлиши керак. Кўпинча ижодкор, шу жумладан танқидчи ҳам бутун умри давомида ўз услубини излаб ўтади. Бу — табиий, чунки услуб — ижодий индивидуалликни намоян эйтиш шаклидир. Уни мунтазам равишда шакллантириб, мукаммаллаштириб бориш керак. Бинобарин, доимий изланиш, янги янги ифода усулларини қидириш танқидчининг ҳам муҳим вазифаси. Бизнинг ҳозирги танқидчилигимизда изланиш руҳи ҳоким. Айрим танқидчилар энг жиддий назарий проблемаларни ҳам ўқувчига тезроқ етиб боришига имкон берадиган янги шакллари ҳам изламоқдалар. Мен яқинда бир китоб ўқидим. У илгари «Сиёсат ва адабиёт» деган китоби билан машҳур бўлган адабиётшунос Г. И. Куницин қаламига мансуб. У янги китобнинг «Яна бир бор бадий адабиётнинг партиявийлиги ҳақида» деб атади. Кўриниб турибдики, китоб гоят муҳим назарий проблемага бағишланган. Бироқ китобнинг номланишиёқ («Яна бир бор...») сизни ҳайрон қилади ва эътиборингизни тортади. Бироқ гап бунда ҳам эмас. Шундай жиддий масалага бағишланган китоб бошдан-оёқ бир профессорнинг (фамилияси Таюрский) саккизта лекцияси ва семинарда иштирок этувчи бир қанча студентларнинг илмий докладлари тарзида ёзилган. Бу докладлар ва лекцияларда партиявийлик масаласидаги турли-туман, баъзан бир-бирига зид қарашлар, баҳслар, тортишувлар очиб берилган ва авторнинг концепцияси ифодаланган. Бу ўринда мен И. Г. Кунициннинг янги китобига атрофлича баҳо бермоқчи эмасман. Мен фақат изланиш танқидда ҳам жуда яхши самара беришини конкрет мисолда таъкидламоқчиман, холос. Ҳар ҳолда И. Г. Куницин шундай оригинал шакл топганки, бунинг оқибатида соф назарий масалага бағишланган каттагина китобни бир ўтиришда шавқ билан ўқиб чиқасиз.

Бизнинг ўзбек танқидчилиги ҳам бугунги кунда ана шундай самарали изланишлар йўлидан борапти. Унинг бу йўлдаги муваффақиятларини таъминлашда Умарали Норматовнинг ҳам алоҳида ҳиссаси бор. Унинг мақолалари сохта илмийликдан холи, яъни у оддий нарсаларни чалкаштириб, узундан-узоқ қилиб, мураккаб

шаклда ифодалаб, ўзининг «доно»лигини намойиш этмайди, аксинча мақолаларида соддаликка, ихчамликка интилади. У мақолаларини қизиқарли қилиш учун сийқа латифалар, ўринсиз ривоятлар, арзон-гаров сўз ўйинларига ҳам мурожаат этмайди, балки фикрий теранлик, баҳсининг ўткирлиги билан асарнинг ўқишли чиқишга эришади. Ниҳоят, бугунги танқидчиликни янги шакллар билан боғийтиш борасида ҳам Умарали самарали меҳнат қилмоқда. Мен бу ўринда танқидчининг ёзувчилар билан баҳсини назарда тутяпман. Уни «диалог» деб ҳам аташади. Албатта, «диалог» мутлақо янги шакл эмас, у рус адабиётида, танқидчилигида аср бошларида ёқ маълум эди. Қолаверса, жаҳон адабиётида бу шакл кўплан бери қўлланилаётганини айтиш мумкин. Лекин бу форма бизнинг танқидчилигимиз учун янгилик бўлди. Уни жорий қилишда Умарали биринчилардан бўлиб жонбозлик кўрсатди. Лекин бу ўринда ҳам гап фақат шаклда эмаслиги, шу шаклга сингдирилган мазмун муҳимлигини таъкидлаш керак. Бу жиҳатдан ҳам Умаралининг баҳслари ижобий баҳога муносиб. Қўлингиздаги китобдан танқидчининг Назир Сафаров, Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Шукур Холмирзаев билан қилган суҳбатлари ўрин олган. Уларнинг ҳар бири бугунги адабий жараённинг жуда муҳим масалаларига бағишланган. Бу баҳсларнинг бирида адабиётнинг ижтимоий бурчи ҳақида фикр юритилса, иккинчисида адабиёт ва инсоний камолот проблемалари тилга олинади, учинчисида маҳорат масалалари тадқиқ қилинса, яна бирида ёзувчи — танқидчи — китобхон муносабати масаласи ўртага ташланади. Бу масалалар ҳақида баён қилинган фикрлар эса бугунги танқидий фикр ривожига ҳам, ижтимоий оннинг ўсишига ҳам актив таъсир кўрсатади.

Умаралининг асарлари ҳақида яна кўп гапларни айтиш мумкин. Лекин назаримда айтилганларнинг ўзиёқ уни адабиётимизнинг истиқболи ҳақида тинимсиз қайғурувчи етук олим, истеъдодли мунаққид, моҳир педагог сифатида таърифлаш учун кифоя қилади. Бу коммунист олим бугун ҳам танқидчилик фаолияти билан энг олий мақсадларга хизмат қилишга — коммунистик қурилиш ишига муносиб ҳисса қўшишга камарбаста.

Олис Рапқонда, оддий деҳқон оиласида туғилган гўдакнинг ўзбек адабиётшунослигининг етук намояндalarидан биринга айланишида чуқур ижтимоий маъно бор — бу ленинча коммунистик партиянинг халқимизнинг ҳар томонлама маънавий юксалиши йўлида кўрсатаётган доимий ғамхўрлигидан бир нишон, чинакам истеъдодларнинг улғайиши ва рўёбга чиқиши учун ҳамма шароитнинг яратилганидан бир далил. Бугунги танқидчилигимиз сафида Умарали Норматовдай билимдон, объектив, ҳалол ва талабчан истеъдод эгалари бор экан, унинг эртасига комил ишонч билан қарашимиз мумкин.

*Озод ШАРАФИДДИНОВ,
Беруний мукофоти ларуеати*

ЕТАҚЧИ ТЕНДЕНЦИЯЛАР

ЕТУКЛИК

*(Ривожланган социализм даври
адабиёти хусусиятлари)*

ҚПСС XXV съезди ижтимоий фанлар олдига ривожланган социализмнинг назарий проблемаларини кенг кўламда, атрофлича тадқиқ этиш вазифасини қўйган эди. Ижтимоий фан ходимлари бу вазифани амалга оширишга астойдил киришдилар, ҳозирнинг ўзидаёқ етук социализмнинг хилма-хил назарий проблемаларига бағишланган ўнлаб мазмундор тадқиқотлар майдонга келди, улар орасида адабиётшунослик асарлари ҳам бор.

Ривожланган социализмнинг актуал назарий масалалари партия XXIV, XXV съезди ҳужжатларида, Л. И. Брежневнинг мақола ва нутқларида, ижтимоий фанлар намояндалари асарларида ишлаб чиқилди, ниҳоят, бу ҳақдаги коллектив фикри, тажрибаси СССРнинг янги Конституциясида ўз ифодасини топди, унда етук социалистик жамиятнинг асосий хусусиятлари таърифлаб берилди.

Ривожланган социализм ўз негизида юксалиб бораётган, янги тузумнинг бунёдкорлик кучлари, социалистик тузум тарзининг афзалликлари тобора тўлароқ очилаётган, қудратли ишлаб чиқарувчи кучлар, илғор фан ва маданият барпо қилинган, халқ фаровонлиги муттасил ўсиб бораётган, шахснинг ҳар томонлама камол топиши учун тобора қулайроқ шароитлар вужудга келаётган жамиятдир.

«Бу жамият,— дейилади СССР Конституциясида,— етук социалистик ижтимоий муносабатлар жамияти бўлиб, унда барча синфлар ва социал табақаларнинг

Тўғри, ҳар иккала қиссанинг тасвир услубида фарқ бор. «Эътиқод»да публицистик, бир оз романтик талқин устун. «Умр чорраҳалари» автори эса изчил реалистик йўлдан боради, миллий колоритни яхши ифода этади. Бироқ бу қиссада ҳам авторнинг жиддий, ўзига хос концепцияси бўлмагани учун у адабиёт ривожига сезиларли из қолдиrolмади.

Адабий жараёнда, бадий ижод ривожининг узлуксиз силсиласида алоҳида ижодкорнинг ўрни хусусида шоир Абдулла Орипов яхши айтган:

Кимдир кўрмай кетган бахтни мен кўрдим,
Кимдир айтмай кетган сўзни айтдим мен.
...Мен кўрмаган бахтни кимдир кўражак,
Мен айтмаган сўзни айтажак кимдир.

Ҳар бир ижодкорнинг ўрни, оригиналлиги ана шу ҳеч ким айтмаган янги сўзнинг чинлиги, салмоғи, кўлами, таъсир кучи билан белгиланади.

1977

БАДИЙЛИКНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Сифат ва самарадорлик бош шиор бўлиб қолган ҳозирги кунларда сўз санъатининг юксак бадийлиги масаласи алоҳида эътибор талаб этаётир. Сўз санъатининг кучи, қиммати фақат унинг ҳаққонийлигидагина эмас. Адабиётнинг бадийлиги бу фақат шакл масаласи, профессионал билим, маҳорат, сўзга сайқал беришдангина иборат эмас. Санъат асарининг кучли ва ожизлиги, Толстой сўзлари билан айтганда, ижодкорнинг нима ҳақида гапириши, қандай гапириши ва қанчалик юракдан, самимий гапиришига ҳам боғлиқ. «Санъатнинг қалби ижодкорнинг ўз предметига эҳтиросли муҳаббатидадир»,— деб ёзади улуг адиб. Ван Гогнинг қуйидаги сўзлари бу фикрни яна ҳам конкретлаштиради: «Қанчалик кўл ўйлаганим сари шунчалик аниқ иқроор бўлаётирманки, бадийлик бу — одамларга меҳр-дадир».

Дарҳақиқат, бадийлик даражаси, аввало санъаткорнинг ўз предметига, тасвир объектига, яъни одамларга меҳр ифодасининг савияси, кўлами, таъсир кучидадир. Одамларга меҳр ёзувчининг яланғоч, дабдабали гапларида эмас, асарнинг қони-танига сингиб кетган чуқур ички ҳиссий оҳангидадир. Санъат асарида одамларга меҳр ҳаммадан бурун инсон қалбига эътибор демакдир, инсон қалбидаги пинҳоний жараёнларни очиб бериш демакдир. Санъаткор одамлар ҳаёти, тақдиридаги муҳим гапни топиб айтолса, қалбидаги муҳим ва нозик жараёнларни очиб беролса, одамларнинг ташвиш ва қувончларига бизни астойдил шерик қилолса, улар

ҳақида ўйлашга ундаса, фақат шундагина юксак бадийликка эришган бўлади. «Шоҳ Эдип»дан тортиб «Тинч Дон»га қадар, «Лайли ва Мажнун»дан тортиб «Бой ила хизматчи», «Ўтган кунлар»га қадар жамики нодир асарларда шу хусусият мужассам. Шу кунларда яратилаётган энг яхши асарларимизда ҳам шу мўътабар анъана давом этаётир. Китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинган, танқидчиликнинг юксак баҳосига сазовор бўлган қатор асарларни эсга олсак, улардаги юксак бадийлик сири ҳаммадан олдин уларнинг гуманистик пафосида экани аниқ-равшан бўлади.

Ш. Рашидовнинг «Ғолиблар» романи повесть вариантыга қараганда бадий жиҳатдан устун эканлиги танқидчиликда яқдиллик билан эътироф этилди. Буни асар тилининг, сюжет ва композициясининг янада сайқал топганида, қаҳрамонлар тақдирига оид янги боблар қўшилганида, тасвирдаги эпик кўламнинг кенгайганида ва ҳоказоларда ҳам кўриш мумкин. Бироқ, менимча, энг асосий устунлик шундаки, автор қаҳрамонлар қалбига чуқурроқ кириб борган, улар қалбидаги ташвиш ва қувончлардан, уруш даври қолдирган изтироб ва аламлардан бизни батафсил огоҳ этади; акасидан қорахат олинган пайтдаги Ойқиз нолишлари фақат Умурзоқ отанигина эмас, бизнинг қулоғимизни ҳам тешиб юборгудек бўлади, гўё ўша топда ота кураги ўртасига ташланган бир сиқим чўғ бизнинг ҳам елкамизни куйдиради, хусусан она фарёдини эшитишга бизда ҳам тоқат қолмайди. Олтинсойга қадрдон бўлиб қолган Елена Ғоришеванинг аччиқ қисмати — уруш туфайли ҳамма нарсадан жудо бўлиб, бабога учраган азиз фарзандини кимсасиз чўлда қора ер бағрига бериб, бир ҳафта ичида сочлари пағадай оқарган ҳолда қишлоққа етиб келиши тарихи ғоят қисқа бўлса-да, қалбларни титратади... Ўша ўринларда ёзувчи кўнглидаги уруш туфайли кишиларимиз бошига тушган мусибатлар учун алам ҳисси, улардаги шу мусибатларни енгишга қодир бардош, ирода кучи учун ғурур — ифтихор туйғуси бамисоли покиза булоқ сувидек мавж уриб туради.

«Мерос» қиссасининг фазилатлари ҳақида кўп гапирилди, П. Қодиров бу асарида янги типдаги фидокор, ишбилармон меҳнат кишиси образини яратиб бергани айтилди, асарда меҳнат ва меҳнат кишиси билан боғлиқ янгича концепция илгари сурилгани қайд этилди. Асли-

да ўша янги концепция заминиди ҳам юксак гуманистик туйғу ётади. Асарни ўқиётганда ёзувчи оддий деҳқон ҳаётини, деҳқон меҳнатининг машаққатларини икир-чикирларигача яхши билишини, юракдан ҳис этишини, асар бошдан-оёқ тиним билмас, фидойи заҳматкашларга чуқур ҳурмат, эҳтиром билан тўлиб-тошганлигини ҳар бир жумладан, жумла оҳангидан ўқиб турамыз.

«Мерос» тажрибаси яна бир бор шундан далолат берадики, қаҳрамон ҳаётидаги, йўлидаги машаққатлар бўймай-безмай қанчалик рўй-рост, ҳаққоний кўрсатилса, китобхоннинг унга бўлган меҳри шунчалик товланади, бинобарин баднийлик ҳам ортади. Меҳнат кишиси ҳақидаги қатор асарлардан фарқ қилароқ, «Мерос» конфликти «илғор» ва «қолоқ» кишилар орасидаги тўқнашувдан иборат эмас, балки асар қаҳрамонининг бевосита меҳнат жараёнидаги табиий қийинчиликларни энгиб ўтишдаги кураши асосига қурилган.

«Болам, пахта далада ўсмайди, одамнинг кафтида ўсади!»— дейди қаҳрамоннинг онаси. Бу шунчаки шиор тариқасида айтилган чиройли сўз эмас. Бу онанинг пахтазорда йигирма йиллик машаққатли меҳнати туфайли топган хулосаси. Биз бир оила фарзандларининг далалардаги меҳнати билан танишганда миллион-миллион тонна пахтанинг ҳар бир толаси инсон меҳнатидан бино бўлганлигини кўз олдимизга келтирамыз.

«Мерос»даги меҳнат тасвири яна бир жиҳатдан иборатли. Ёзувчи пахтакор меҳнати, хусусан қўл меҳнати нима эканлигини бутун тафсилотлари билан рўй-рост кўрсатишга интилар экан, буни шунчаки, одатдагидек «меҳнат жараёнини жонли гавдалантириш», ўзининг шу меҳнат жараёнларини яхши билишини кўрсатиб қўйиш учун қилмайди, балки бу хил тафсилотлар авторнинг меҳнат кишисига бўлган чуқур меҳри, самимияти ифодасига айланади. Она-бола орасида бўлиб ўтган мана бу оддий бир суҳбатни олиб кўрайлик:

«Бир кун кечқурун ҳовлида онам зўғатасигача ейлиб чўлтоқ бўлиб қолган кетмонни акам икковмизга кўрсатди-да:

— Бизнинг ишимизга темир ҳам тўзим бермайди,— деди.— Мен сизларни катта қилгунча мана шунақа кетмондан беш-олтитасининг бошига етдим. Болаларим, мен ҳаммасини ҳисоблаб юрибман. Йигирма икки йил-

дан бери тўқсон тонна пахта тердим. Граммлаб йиғиб, тўқсон тонна юкни тарозининг олдигача кўтариб боришнинг ўзини айт! Қор чангаллаб юрган, қиш кунларида чувиган кўсақларимни ҳам ҳисобласам, шу елкамга тушган оғирлик неча минг пуд бўларкин?

Ёлқин акам онамнинг қуруқ пай бўлиб қолган жиккаккина гавдасига қараб оғир тин олди. Акамнинг бир одати — қаттиқ ўйланиб қолса ё жуда муҳим гапни айтмоқчи бўлса, қўли дарров дўпписига борар эди. Ушанда ҳам дўпписини бошида бир айлантириб қўйди-ю:

— Ая, — деди, — мен ўзим ҳам сизнинг оғирингизни энгил қилолмаётганимдан эзилиб юрибман.

— Менинг гапимни ўзингга олма, болам. Сен ҳам куну тун тинмайсан. Отда культивация қилинган жойнинг чопиғи осон бўларкан. Сен жонимизга ора кириб юрибсан...»

Бу аниқ картинада, оддий деталь — «зўғатасигача ейилиб чўлтоқ бўлиб қолган кетмон» тарихида, онанинг ҳисоб-китоблари замирида она портрети — «қуруқ пай бўлиб қолган жиккаккина гавдаси» кўринишида, ўғилнинг шу топдаги руҳий ҳолатида, оғир тин олишида, дўпписини бошида бир айлантириб қўйишида, ўғил ўкинчлари-ю, меҳрибон онанинг таскинларида, шу каби «икир-чикирлар» ифодасида оддий меҳнат кишиларига нисбатан нақадар кучли меҳр туйғуси жо этилган!

Асарда меҳнат машаққатлари қанчалик кенг ифода этилган бўлмасин, тасвир оҳангида аянч, зорланиш, сентименталликдан асар ҳам йўқ, ёзувчи гуманизми фаол, мардона гуманизм. Ёзувчи гуманизмининг фаоллиги, мардоналиги сунъий оптимизмдан, тантанаворликдан холи, у реал ҳаёт ҳақиқатида, ҳаётнинг етакчи йўналишига асосланган. Ёзувчи қаҳрамонлари меҳнат машаққатлари гирдобида қолиб кетадиган мажруҳ кишилар эмас, балки улар ўзларини ҳам, ёр-биродарларини ҳам оғир қўл меҳнатидан халос этишга, барча оғирликларни машина зиммасига юклашга астойдил бел боғлаган ва бу йўлда маълум натижага эришган ёки эришаётган кишилар. Автор бу билан социалистик жамиятнинг гуманистик табиатини, социалистик жамиятда амалга оширилаётган, хусусан, сўнгги йилларда кенг қулоч ёйган илмий-техник революциянинг гуманистик моҳиятини маълум даражада очишга эришади ҳам.

«Меъмор» романининг университет студентлари даврасидаги муҳокамасида нотиқлардан бири: «Менга умуман роман қанчалик таъсир қилган бўлса, «Бичилган қул» бобидаги Тожининг мудҳиш қисмати тасвири ҳам шунчалик кучли таъсир қилди, шу бобнинг ўзи бутун бошли романга арзийди»,— деган эди. Оддий бир китобхонда романдаги шу кичик бир эпизоднинг, эпизодик образнинг бу қадар кучли таассурот қолдириши тасодифий эмас. Дарҳақиқат, ноҳақ тухмат туфайли салтанатдан мислсиз жафо кўрган, кўз олдида жуфти ҳалолнинг номуси топталган, сўнгра ўзининг эрлик шаъни барбод этилган одамнинг қисмати, мана шу мудҳиш кўргилик тарихи билан танишганда ҳар қандай тошбағир одам кўзига ҳам беихтиёр ёш келади.

Фақат шу боб, шу эпизодик персонажгина эмас, романдаги бош қаҳрамон меъмор Нажмиддин Бухорий тақдири, хусусан, унинг асар бош қисмидаги оғир руҳий драмаси ҳам чуқур дард, катта эҳтирос билан тасвир этилган, Мирмуҳсин ўз маҳоратини ўша ўринларда яхши намойиш этган.

Тарихий асарлар силсиласидан муносиб ўрин олган адабиётимизда муҳим воқеа бўлган «Улуғбек хазинаси» романининг муваффақият сирини ҳақида ўйлаганда гуманизм юксак бадиийликнинг муҳим омили эканлигига яна бир бор иқрор бўласан киши. О. Ёқубовнинг бу романи бугунги ўзбек прозасида гуманистик туйғуларнинг ифода доирасини анча кенгайтириши жиҳатдан ҳам характерли. «Улуғбек хазинаси»нинг муваффақияти шундан далолат берадики, социалистик реализм энг демократик метод, унда барча синфлар, табақалар ҳаққоний, объектив ифодасини топади, ҳодисаларга синфий, партиявий ёндашув билан объективлик ажойиб равишда туташиб кетади. Асардаги бирорта етакчи персонаж тақдирига, хоҳ у салбий, хоҳ ижобий, хоҳ шоҳ, хоҳ оддий деҳқон боласи бўлсин, бефарқ қараш мумкин эмас. Олим ва шоҳ Улуғбекнинг ҳам, фидойи шогирд Али Қушчининг ҳам, подшоҳликдан жабр кўрган Салоҳиддин заргарнинг ҳам, икки ўт орасида қолган Мавлоно Муҳиддиннинг ҳам, рақиблар қўлида қўғирчоққа айланган Абдуллатифнинг ҳам, давр тўзонлари ичра эрта хазон бўлган Хуршида бонунинг ҳам, ўп кўргиликлар кўриб, севги ва адолат қидириб энди оғзи ошга етганда бурни қонаган оддий қишлоқ йигити

Қарноқийнинг ҳам — барчасининг қалб драмаси, ташвишлари ёзувчини бирдек қизиқтиради. Қаҳрамонларга бўлган биздаги хайрихоҳлик ва нафрат, ачиниш, ҳамдардлик туйғуси билан ёндош ҳолда туғилади. Чунончи, биз Улуғбекнинг ададсиз қийноқлар ичида қолганини кўриб ларзага тушамиз, унга қўшилиб изтироб чекамиз; аynи пайтда унинг эзгу туйғулари, юксак орзу-интилишлари, олижаноб қалби билан танишиб, шу эзгу туйғулари, олижаноб орзу-интилишлари туфайли мана шу кўйларга тушганидан воқиф бўлиб, унга нисбатан меҳримиз ортади; шундай олижаноб одам бошига оғир савдолар солган муҳит, шароит, машъум замон устида ўй сурамиз; замоннинг мудҳишлиги шундаки, эзгу туйғулар учун Улуғбекдек ҳукмдор шу кўйларга тушган экан, ўзгаларнинг, оддий одамларнинг аҳвол-вазиёти қандай бўлганлиги ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Бир қарашда Мавлоно Муҳиддин — хиёнаткор шахс. Лекин уни одатдаги «салбий қаҳрамон»лар тоифасига киритиб бўлмайди, ёзувчи осонгина уни ёмонга чиқариб қўймайди. Биз Мавлоно Муҳиддиннинг қилмишини, оғир дақиқаларда устозидан юз ўгиришини асло оқлай олмаймиз, аммо аynи пайтда, унга ҳам осон тутолмаймиз. Гап шундаки, Мавлоно Муҳиддин катта бино қўйган устози Улуғбек салтанатидан кечириб бўлмас жафо кўрган, худди шу устозининг пуштикамаридан дунёга келган шаҳзодалар унинг кўзи қораси яккаю-ягона қизи — Хуршида бонунинг бахтини, номусини топтаган. Мавлоно, бир томондан, олим Улуғбек марҳаматини унутолмай, иккинчи томондан, шоҳ Улуғбек хонадонидан кўрган жафосига дош беролмай ададсиз изтироблар оловида куйиб ёниб адойи тамом бўлади.

Характернинг кўпқирралилиги, гуманистик туйғуларнинг мураккаб тарзда ифода этилиши жиҳатидан «Улуғбек хазинаси» Л. Толстой, Ф. Достоевский, М. Шолохов асарларини ёдга туширади.

Илғор сўз санъатида юксак гуманистик туйғу ва ғоялар ҳаминша маънавий-ахлоқий масалалар билан боғлиқ ҳолда ҳал этилади. Бугунги ўзбек прозасининг энг яхши асарларида шу анъана изчил давом этаётир, хусусан адабиётимизнинг кенжа авлоди ижодида бу хусусият бўртиб кўринаётир, кўпинча бадний асар ахлоқий масалалар ҳақидаги баҳсга айланиб кетаётир. Шунини унутмаслик керакки, асарда ҳар қандай жиддий

ахлоқий масала кўтарилган бўлмасин, у ўзича бадийликни таъминлай олмайди, бу хил масала асар қаҳрамони тақдири, характери, қалби билан туташган, юксак гуманистик туйғу ва ғоялар билан йўғрилган, боринги, гуманизм асарнинг пафоси даражасига кўтарилган тақдирдагина бадийят мулкига айланади.

Инсоннинг ҳаётдаги ўрни, жамият, эл-юрт олдидаги масъулияти масаласи Ш. Холмирзаевни кўпдан бери қизиқтириб келади, илк ҳикояларидан бири «Ёввойи гул»дан тортиб кейинги ҳикояларидан бири «Қайтиш»га қадар бутун ижодидан бу масала гўё қизил ип бўлиб ўтади. Авваллари ёзувчи қаҳрамон ва унинг хатти-ҳаракатларига нисбатан талабчанликни ошираман деб баъзан ҳамдардлик туйғусини сусайтириб қўяр эди. «Кекса гижжакчи», «Қария», «Одам» каби кейинги ҳикояларида, хусусан, «Қайтиш»да бошқачароқ ҳолатни кўрамиз, уларда талабчанлик қаҳрамон, унинг тақдири учун астойдил қайғуриш, одамларнинг ташвишларига чин юракдан шерик тутиниш туйғуси билан туташиб кетган, бу ҳол асарларнинг бадий таъсир кучини хийла оширган.

«Қайтиш»даги воқеа бир қарашда оддий — кекса актриса Қумрихон опага уруш даври воқеалари акс эттирилган пьесада она — қайнана роли топширилади; опа бундан беҳад хурсанд, чунки асардаги ҳодисалар унга таниш, аслида автор ҳам, режиссёр ҳам қайнана образини олдиндан худди шу опага мўлжаллаганлар. Бироқ иш ниҳоятда мушкул кўчади. Опа ролни кутилгандек чиқара олмай ўзини ҳам, режиссёрни ҳам хуноб қилади. Театрнинг кундалик ҳаётида учраб турадиган оддий ижодий, профессионал икирчикирлардек кўринган шу «можаро»лар замирида катта ҳаёт-мамонт масалалари, инсон тақдири, фожиаси ётибди.

Пьесадаги қайнана ниҳоятда иродали, бардошли аёл, ўғлини матонат билан жангга кузатади, ўғлидан қорахат келганда ўзини йўқотиб қўймайди, келини унинг қистовларига қарамай, уйдан кетмай ўтиради, оқибат ўғил қайтиб келиб олам гулистонга айланади.

Қумрихон опа қанчалик уринмасин, пьесадаги иродали, бардошли қайнана — она ролини чиқаролмайди, чунки унинг ўз ҳаётида акс ҳолат юз берган: ўғлини урушга жўнатиш ниҳоятда оғир кечган, ўғлидан қора-

хат олганда ҳушини йўқотиб узоқ вақт ўзига келолмаган, опанинг ўғли урушдан қайтмаган, келини ҳам ундан изн кутмай ўткинчи йигит билан кетиб қолган... Опа пьесадаги образга ўз ҳаёти, шахсий ташвиш-кечинмалари билан ёндашади, шу тариқа, унинг моҳиятини «бузади», режиссёрни ранжитади. Режиссёр пьеса тақдири ҳақида ўйлайди-ю, опадан кўп нарса талаб қилади-ю, унинг қалбида нималар кечаётганидан беҳабар қолади.

Ёзувчи режиссёр тили билан қайта-қайта уқтирганидек, йиғлаш осон, йиғламаслик, мусибатга дош бериш қийин, мусибатга учраган барча аёллар ҳам бутун ҳаётини йиғи-сиғи билан ўтказиб юборгани йўқ, асардагидек қайнасалар, аёллар ҳаётда бўлган... Бироқ бу бардош, ирода ниҳоятда қимматга тушганлигини, Қумрихон опа типидagi аёллар учун ҳам осон тутиб бўлмаслигини юракдан ҳис этиб турамиз. Шуниси муҳимки, сиртдан аянчли кўринган Қумрихон опа ҳам ғолиб қаҳрамон, аслида у шу оғир кўргиликларни, шахсий мусибатларни енгиб мана шу кунларга етиб келган, мана, энди у уруш даврининг оғир хотираларини енгиб яна ҳаётга, ролга қайтади. Ҳаёт, ўз тақдири олдидаги масъулият ва мажбурият уни шунга даъват этади.

«Қайтиш» ўтган урушнинг аламларини яна бир бор ёдга туширувчи, уруш мусибатларини енгиш машаққатларини бор ҳолича кўрсатувчи, аёл зотининг бардошига ифтихор уйғотувчи, инсон қалбига сезгир муносабатда бўлишга чорловчи асар сифатида қадрлидир.

Зоҳир Аъламнинг аввалги ҳикояларида муҳим гап айтишга мойиллик кучли эди-ю, бу гапларни бевосита қаҳрамонлар тақдиридан келтириб чиқариш ўрнига, шу гапларни иллюстрация қилувчи рамзий ситуациялар қидиришга интилар, қиссадан ҳисса чиқаришга шошилар, ҳикояни кўпинча масал ҳолига келтириб қўяр эди. Кейинги ҳикояларидан бири «Зарб»да эса ёш автор бевосита инсон қалбига мурожаат этади, муҳим маънавий-ахлоқий масалаларни қаҳрамон ҳаётидаги оғир кўргилик ва унинг мушкул оқибати — залварли руҳий драмасини кенг таҳлил этиш йўлидан боради.

Ҳикоя қаҳрамони Қодир бир қарашда пяниста, одамларни ёмон кўрадиган, жанжалкаш, безори бир одам, унинг ҳаётда каттароқ мақсади ҳам йўқ, одамлардан, ҳаётдан кўнгли қолган; шунчаки тирикчилик,

рўзгор, бола-чақа ташвиши деб меҳнат қилади, у ҳатто ўзидан ҳам жирканади, ўз қилмишлари номатлуб эканини тушунади, ҳис этади; бунинг учун эзилади, лекин барибир ўз билганидан қолмайди. Қаҳрамоннинг бу ҳолатидан дастлаб жирканасиз: секин-аста сир ошкор бўла боради. Қодирнинг шу кўйга тушиб қолишчга сабаб унинг қобилиятсизлиги ёки жамиятда унга қарши бирорта куч борлигида эмас. Бир ҳамкасбининг худбинлиги, кўролмаслиги, қалтис зарби туфайли унинг ҳаёти алғов-далғов бўлиб кетган, бугунги кунда номи тилларда дoston бўлиб турган Акбар кечаги кунда шуҳрати эл-юртни тутган футболчи йигит Қодирни мажруҳ этиб ўзига йўл очган, Қодирнинг бахти ҳисобига бахтга эришган.

Ҳақиқий аҳвол ошкор бўла борган сари биз Қодирга ачинамиз, уни шу кўйга солган Акбарга нисбатан қаҳр-ғазабимиз ортади, қаҳрамонлар қисмати бизни жиддий бош қотиргшга ундайди, ўзимизнинг ўзгалар тақдири, қисмати олдидаги бурчимиз, масъулиятимиз устида ўйлаб кетамиз; бировнинг қувончи, шуҳрати, бировнинг азоб-изтироби эвазига келадиган бахт, шуҳрат — даҳшат, социалистик ҳаёт тарзига ёт бир нарса эканлигини бутун вужудимиз билан ҳис этамиз.

Ҳикоянинг яна бир ибратли жиҳати шундаки, ёзувчи худбинликнинг бошқалар қисматида қолдирган оғир оқибатини, жабрини кўрсатиш билан чекланмайди; автор талқинича, худбинлик қурбонида ўзининг уруғи, юқумли вирусини ҳам қолдиради ва пок бир қалбни яралаб, янги бир вирус манбаига айлантириб қўяди...

Нур борки, соя бор деганларидек, бадний ижодда гуманизм одамларга меҳр, қабоҳатларга қаҳр туйғусини ҳам тақозо этади. Агар асардаги қаҳр-ғазаб эзгу туйғулар ҳимоясига қаратилса, шубҳасиз, у гуманизм ифодасига, юксак баднийатга хизмат этади.

«Зарб» ҳикоясида нур ва соя ёндош ҳолда келади, улар ошкора тўқнашади, гўё бу тўқнашувдан ўт чақнайди. Баднийатда нур ва соялар орасидаги зиддиятни бошқача пинҳоний йўллар билан ифодалаш усули ҳам бор. Уктам Усмонов «Сайрибоғ қушлар» ҳикоясида шу усулдан моҳирона фойдаланган. Бу ҳикояда ҳам меҳр билан қаҳр туйғуси контраст ҳолда келади, бировнинг бахти ҳисобига бахт орттирган, биров пиширган ошга ҳозир-нозир кимса билан жафокаш бир шахс қарама-

қарши қўйилади. Ҳикоядаги профессор Даврон Бакирович билан унинг ёстиқдоши муштипар, меҳрибон аёл Маърифат опа ва кейинги хотини «маданий» аёл Шоирахон опа характер, моҳият эътибори билан бир-бирига ёт шахслар. Бироқ бу ерда «Зарб»дагидек ошкора тўқнашув, олишув, бир-бирига зарб бериш, бир-бирини чалиб йиқитиш йўқ. Ёзувчи улар орасидаги зиддиятни холис, четда турувчи бир шахс — ҳикоячи персонаж кечинмалари, кузатишлари орқали ифода этади. Автор қўллаган усул ҳам мақсадга мувофиқ — четдан қараган киши учун ҳикоя қилинаётган уч хил табиатли, уч хил тақдирга эга бўлган шахслар ҳаётидаги, кўнглидаги ҳамма тафсилотлар икир-чикирларигача маълум эмас, аммо ҳикоячи персонажга маълум бўлган маълумотларнинг ўзи бир ҳикоя учун етарли драматик асос беради.

Маърифат опа ўнинчини битиргану турмушга чиқиб уйим-жойим, болам-чақам деб оила ташвишлари билан ўралашиб қолган, ўзининг бутун оналик меҳрини, покиза туйғуларини фақат фарзандларига, эри Даврон Бакировичга бахшида этган; бутун ҳаётини ўзгаларга ҳадя қилиб, ўзгалардан ҳеч нарса талаб этмай, ҳеч қачон яхши кийим, зебу-зийнат даъво қилмай, буни ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмай, оламдан ўтиб кетган. У бамисоли хонадоннинг шамчироғи бўлган, ўзи ёниб ўзгаларни ёритган, Даврон Бакирович худди шу шамчироқ ёруғида доимо ялтиллаб, каттаю кичикни қойил қолдириб, ҳавасини ортириб юрган, у аслида Маърифат опага бамисоли боладек қарам ва азиз бўлган. Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ деганларидай, у умр бўйи Маърифат опа меҳридан баҳраманд бўлган-у, унинг қадрига етмаган, қадрламаган, ҳикоячи персонажнинг имо-ишораларидан кўриниб турибдики, бу камсуқум аёлни у ўзига тенг кўрмаган...

Чинакам бахт қуши оиласини тарк этади-ю, ўрнига энди сайрибоғ қуш келади. Шоирахон опа — Маърифат опанинг тамомила тескариси: чиройда тенгсиз, маданий, ҳақ-ҳуқуқини яхши тушунадиган, аммо ўзгалар олдидаги бурчини, масъулиятини асло тан олмайдиган, фақат ўзинигина ўйлайдиган аёл.

Мана энди Даврон Бакирович сайрибоғ қушнинг кўнглини олиш учун ҳамма нарсага тайёр, уни курортга жўнатиб ўзи меҳнат билан машғул, бу аёл зеб-зий-

натга кўмилиб айш-ишратни ўйлайди-ю, шу шароитни муҳайё этган, уни деб заҳмат чеккан, аянчли ҳолга тушиб қолган одамнинг ҳолини хаёлига ҳам келтирмайди...

Шу ҳодисалар туфайли ҳикоячи персонаж кўнглида кечган ўй-фикрлар бизнинг ҳам хаёлимизни чулғаб олади, ҳикоячига қўшилиб Маърифат опани ёқтириб қоламиз; бироқ унинг ҳолига ачинамиз, ўта итоаткор, мутелигидан койинамиз. Даврон Бакировичнинг тақдири бизда ҳам ачиниш, ҳам койиниш, ҳам қисман ғазаб ҳиссини уйғотади, «сайрибоғ қуш» қилмиши эса, табиийки, бизни ўзидан узоқлаштиради.

Келтирилган таҳлил ва далиллар шуни тасдиқлайдики, инсонга меҳр, гуманизм фақат ғоявийлик масаласи бўлмай, бадийликнинг ҳам муҳим омили; масалани шу тарзда қўйиб, кенг кўламда ўрганилса, ҳозирги асарларимизнинг ютуқ ва камчиликларини аниқлаш, чинакам санъат асари билан сохта, китобий, ғоявий-бадий ғариб нарсаларни фарқлаш, эҳтимол, осонроқ кўчган бўларди.

1976

ИЛК ТАЖРИБА САБОҚЛАРИ

Ўзбек адабиётида роман жанри Октябрь инқилобининг самараси сифатида майдонга келди ва социализм тарихининг ёрқин бадий солномаси бўлиб қолди. Халқимизнинг ўтмиш ҳақидаги одилона баҳоси, буюк инқилобий ўзгаришлар, Улуғ Ватан уруши йиллари, кишиларимизнинг бунёдкорлик ишлари, бой маънавий тажрибалари бу жанрда кенг кўламда, ранг-баранг бўёқларда ўз ифодасини топди.

Ўзбек романининг салкам олтмиш йиллик тажрибаси шундан далолат берадики, бу жанрнинг имкониятлари чексиз, унинг инқироzi ҳақида гарбда тўқилган уйдирмалар асоссиз; социалистик реализмнинг ҳаётбахш кучи, анъаналари ҳамда новаторлик хусусиятлари, аиниқса, бу жанрда ёрқин намоён бўлмоқда.

Бадий истеъдодлар авлод-авлод бўлиб етишади, деган нақл роман жанри тараққиётига ҳам дахлдор. Ўзбек адабиётида Абдулла Қодирий билан Садрриддин Айний бошлаб берган романчилик анъанаси Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор ижодида янги босқичга кўтарилди, сўнгра Шароф Рашидов, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Ҳамид Фулом, Шухрат, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодировлар жанрнинг кўламини яна ҳам кенгайттирдилар, адабиётимизнинг «ўрта авлод»ига мансуб бу ижодкорлар бугунги ўзбек романи кемасини бошқариб бораётирлар, аини вақтда, уларнинг ортидан ёш авлод кемаси дадил сузаётир: 60-йилларда насримиз майдонига кириб келган, ўзларининг очерк, фелъетон, ҳикоя ва қиссалари билан эл оғзига тушган Ўлмас

Умарбеков, Худойберди Тўхтабоев, Шукур Холмирзаев, Уткир Ҳошимов, Омон Мухтор, Эмин Усмонов, Дадахон Нурий, Латиф Маҳмудовлар 70-йилларга келиб ўзларининг илк романларини китобхонлар ҳукмига ҳавола этдилар.

Еш авлод романларига хос энг муҳим хусусият шуки, уларда бу авлоднинг ҳаётий, маънавий, адабий тажрибалари умумлаштирилган, уларнинг ҳар бири бугунги жўшқин ҳаётимиз, замондошимиз ҳақида баҳс этади, уларнинг авторлари шу куннинг долзарб ҳаётий, маънавий-ахлоқий муаммоларига эътиборни тортадилар, кўнгилдаги туғилган ҳаяжонларини жамоатчилик билан баҳам кўришга интиладилар. Бу романлар шаклшамойили, услуби, ифода тарзи жиҳатидан бир-бирини мутлақо такрорламайди, авторлар қандайдир йўсинда, турли даража, савияда анъанавий роман поэтикасини янгилаш учун ҳаракат қилмоқдалар.

Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни қувиб», «Сариқ девнинг ўлими» асарлари билан бизда роман жанрининг янги, ўзига хос миллий юмористик, саргузашт-детектив тури туғилди; У. Умарбеков «Одам бўлиш қийин»да А. Қаҳҳорнинг «Сароб» асари тажрибалари изидан бориб маънавий-ахлоқий, социал-психологик турдаги романнинг янги имкониятларини намойиш этди. Агар «Одам бўлиш қийин» романида ҳаётнинг катта оқимидан четлашган кимсанинг тақдири, унинг ноҳўя хатти-ҳаракатларидан келиб чиқилган аччиқ сабоқ авторнинг диққат марказида турса, У. Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор», Ш. Холмирзаевнинг «Сўнгги бекат», О. Мухторнинг «Йиллар шамоли», Э. Усмоновнинг «Меҳригиё» романлари шаклланган ёки шаклланиб бораётган кучли характерларни, курашчан ёки курашлар йўлига кираётган шахсни бош қаҳрамон қилиб олинганлиги билан бизни қувонтиради.

«Меҳригиё» бир вақтлар маълум сабабларга кўра «ёмон отли» бўлиб қолган, сўнгги йилларда эса қайта ҳаёт бошлаётган, чинакам санъат тусини олаётган «ишлаб чиқариш романи» деб аталган турга мансуб. Асар бош қаҳрамони — меҳнат, фаолият кишиси, яратувчи, изланувчи, ижодкор шахс, ишбилармон одам. Ёзувчи унинг меҳнати, бунёдкорлик ишлари билан боғлиқ ўй-кечинмаларини, қувонч ва ташвишларини кенг ифода этишга интилади.

«Биз-коммунизм бунёдкорлари қишлоқ хўжалигига... атроф-муҳитни муҳофаза қилиш нуқтаи-назаридан ҳам ёндашмоғимиз даркор. Табиатни унумсиз, ҳаётсиз, инсонга зарар етказадиган бўшлиққа айлантириб қўйиш ҳам мумкин, инсоният тарихида бундай нарсалар кўп учрайди. Бироқ... табиатнинг саховатини ошириш, унинг ҳаётий кучларини тўлароқ намоён этишга ёрдам бериш мумкин ва лозим!» КПСС XXV съезди минбаридан айтилган бу сўзларни автор романга эпиграф тарзида келтирган. Роман бош қаҳрамони Нодир амалда худди шу нарса учун кураш олиб боради, пахтачиликда юқори ҳосил етиштиришнинг осон йўлидан бораман деб химикатларга, маданий ўғитларга зўр бериш, унинг кўнгилсиз бўқабатлари Нодирни ҳаяжонга солади ва худди шу ҳаяжони уни курашга, фикрлашга даъват этади.

Роман қаҳрамони жуда муҳим масалалар хусусида фикр юритади, ўз орзу-идеаллари йўлида дадил курашади, афсуски, ҳозирча унинг ана шу қалб ҳаяжонлари, курашлари китобхонни ларзага солар даражага бориб етгани йўқ, ёзувчи кўтарган муаммоларнинг фалсафий-эстетик моҳияти етарли очиб берилган эмас.

«Меҳригиё»ни мавзу-мундарижаси жиҳатидан унга яқин турувчи В. Распутиннинг «Матёра билан видолашув» номли қиссасига қиёс қилиб кўринг. Повестда она табиатга меҳр туйғуси нақадар қудратли куч қасб этган; зарурият, социал прогресс туфайли сувга чўккан қишлоққа қаҳрамоннинг муносабати улкан руҳий фожиа даражасига кўтариб тасвирланган ва бу хусусий ҳодисадан ёзувчи жуда катта бадий умуллашма, эстетик маъно чиқара олган! «Меҳригиё»да эса, муҳим ҳаётий ҳодиса шундоғича асарга кўчириб қўя қолинган, у катта умуллашма ҳолига бориб етмаган.

Китобхонлар ўртасида катта қизиқиш уйғотган, адабий танқидчиликда жиддий баҳс-мунозараларга сабаб бўлган уч асар — Омон Мухторнинг «Йиллар шамоли», Уткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор», Шуккур Холмирзаевнинг «Сўнги бекат» романлари устида батафсилроқ тўхталиб ўтсак.

Роман ҳаваси ва масъулияти

Омон Мухторов ҳам шеърятда, ҳам прозада барабар қалам тебратиб келмоқда. Унинг шеърлари каби нас-

рий асарлари ҳам ўзига хос тароватга эга: бир оз дагал, безаксиз, лекин самимий, ҳаётий. Муҳими, у Садриддин Айний бошлаб берган анъанани изчил давом эттираётир — бухороликлар ҳаётини, Бухоро колоритини адабиётга олиб киришга интилмоқда. Унинг деярли барча прозаик асарлари Бухоронинг ўтмиши ва бугуни ҳақида барча персонажлари — бухороликлар.

Мана энди у йирик жанрга қўл уриб «Йиллар шамоли» асарини яратган экан, унда ҳам яна ўша манбага — бухороликлар ҳаётига мурожаат этган.

Асар аввало замонавий темада, замондошларимиз ҳақида ёзилганлиги билан эътиборни тортади. Унда бугунги қишлоқ ёшларининг ҳаёти, хулқ-ахлоқи, севги ва оилавий муносабатлари устида гап боради; автор қишлоқ ёшлари ҳаётига сингиб бораётган айрим ахлоқий фазилатларни, ота-оналарнинг саҳий қалбини, яхши удумларимизни улуғлайди, соф севги йўлига тўғаноқ бўлаётган ҳодисаларни қаламга олади.

Асар марказида Камол ва унинг оила аъзолари туради. Бу оила ихчамгина: Камол, онаси Райҳон биби, асранди сингил Зумрад; отаси яқинда қазо қилган, икки Ҳасан-Ҳусан акалари урушда бедарак кетган. Бутун гап она, ўғил ва асранди сингил устида боради.

Бу оилага алоқадор яна баъзи шахслар бор. Камол билан Зумрад катта ҳаёт остонасига қадам қўйиб, ўз тақдири ҳақида бош қотирадиган бўлганда, мураккаб руҳий ҳолатга тушиб қоладилар, улар ўртасида ака-сингил туйғусидан ўзга яна қандайдир бир муносабатлар рўй беради, Зумрад Камолга кўнгил қўяди, Камол Зумрад раъйини рад этади; улар ака-сингиллигича қоладилар; Камол қишлоққа шаҳардан келган кутубхоначи қиз Олия, Зумрад эса қўшни қишлоқлик ўзига ўхшаш меҳнатқаш Умар билан танишиб, севишиб оила қуриб кетадилар.

Асарнинг конфликти ҳам содда, бир қадар традицион. Соф севги йўлига аввало Камолнинг болаликдан бирга ўсган дўсти Қосим, қолаверса, қишлоқ кишилари, хусусан, қариялар онгидаги баъзи қолақ тушунчалар гов бўлади; Қосим садоқатли дўсти Камолга хиёнат қилади, Олияга кўз олайтиради, Зумрад билан жанжаллашади... Райҳон бибига бошда шаҳарлик шаддод қиз Олиянинг эркин хатти-ҳаракатлари ёқмайди...

Ёзувчи шу баҳонада баъзи бир маънавий-ахлоқий проблемаларни илгари суради. Хиёнат кишини маънавий тубанликка етаклайди, Қосим хиёнат йўлига ўтиб, тобора тубанлашиб боради, тубанлашган сари у билан Камол орасидаги можаро кескин тус олади; Камол онгида маълум руҳий драма юз беради, у соф севги йўлида курашиб висолга етишади-ю, яқин дўстидан жудо бўлади... Райҳон биби ва бошқа баъзи қариялар билан боғлиқ можароларга келсак, бу тур конфликт асар охирига томон сўниб-сусайиб боради. Райҳон биби ҳам, бошқа қариялар ҳам секин-аста ёшлар томонига ўтадилар, уларнинг орзу-интилишлари билан ҳисоблашишга мажбур бўладилар. Бу билан ёзувчи қишлоқларда ҳам янгича муносабатлар ҳукмрон бўлиб қолганлигини, севги, оила хусусидаги эскича тушунчаларнинг кучи сўниб бораётганлигини таъкидлайди.

Ташқи тазйиқлардан ташқари, соф севги эгалари Камол билан Олия орасида ички зиддиятлар ҳам юз беради. Қишлоқда деҳқон оиласида ўсиб улғайган Камол билан шаҳарда туғилиб вояга етган, янгича тарбия кўрган Олиянинг қарашлари, дид, савия ва юриш-туришларида қисман тафовутлар кўзга ташланади, бу тафовутлар вақт-вақти билан кескинлашиб, баъзан соф севгини жиддий хавф остида қолдиради. Бу ҳол шаҳар билан қишлоқ орасидаги ҳозирга қадар ҳам сақланиб келаётган ва секин-аста йўқолиб бораётган социал-иқтисодий тафовутлар билан изоҳланади.

Автор Камол, Олия ва Зумрадларнинг севги можаролари билан боғлиқ руҳий кечинмаларни, айрим драматик ҳолатларни анча дуруст таҳлил этади, Райҳон биби характери ва портретини бирмунча ёрқин чизади, Бухоро қишлоқларига хос ҳаёт тарзи, тўй, аза, меҳмондорчилик, қуда-қудағайлик каби удум-одатларни кўз олдимизда гавдалантиришга уринади.

Ёзувчи йўл-йўлакай ўтган уруш мусибатларини хотирга солиб боради, уруш жафоларини татиган, уларни енгиб ҳаёт эстафетасини бугунги кунда ёшлар қўлига тутаетган оддий, камтарин ота-оналаримизнинг сажий қалбини очишга интилади. Камол оиласи уруш жафокаши, уруш туфайли икки фарзандини йўқотган, шунга қарамай уруш йиллари ота-онасидан жудо бўлган Зумрадни паноҳига олиб, ўз фарзандидай тарбиялаб мустақил ҳаёт йўлига солиб юборади...

Асар ҳақидаги илиқ гапларни шу ерда тўхтатиб, у ҳақдаги танқидий мулоҳазаларга кўчамиз.

«Йиллар шамоли» — авторнинг йирик жанрдаги илк тажрибаси. У кўпчилик тенгдошлари сингари роман жанрига ҳавас қўйиб, шу жанрда куч синаб кўрган. Модомики, асарни ёзувчи роман деб атаган, у роман сифатида китобхонга ҳавола этилган экан, унга қўйиладиган талаб ҳам катта бўлади. Роман жанри талаблари ва имкониятлари нуқтаи-назаридан қараганда, аввало, асарда эпик кўламлилиқ етишмай турибди.

Авторнинг изоҳ беришича, асар воқеалари 1965 йил кўкламида юз бера бошлайди. Маълумки, 60-йилларнинг ўрталаридан бошлаб (ҚПСС Марказий Комитетининг 1964 йил Октябрь пленумидан сўнг) қишлоқларда жуда муҳим социал-иқтисодий жараёнлар юз берди, бу ҳол қишлоқ кишилари тақдирида муҳим из қолдирди. Автор роман учун ниҳоятда мос ҳодисани — қишлоқ ҳаётидаги бурилиш нуқтасини танлаган-у, романбоп ўша муҳим жараёнларни асарга керагича олиб киролмаган.

Тўғри, ёзувчи бир-икки ўринда ҳозирги қишлоқ ҳаётини урушдан кейинги давр билан қиёс қилади, ўша йиллардаги машаққатли меҳнат жараёнини гавдалантирувчи лавҳалар келтиради, эндиликда у кунлар орқада қолиб кетганлигини айтиб ўтади. Бу хилдаги жўнгина қиёс ҳозирги қишлоқ ҳаётидаги ўзгаришлар моҳиятини очиш учун кифоя қилмайди.

Ёзувчи асарнинг бош қаҳрамони Камолни «тупроқ-тўзонда йиқилиб-туриб катта бўлган, у чиндан тенгдошларига нисбатан дала ишларини яхшироқ биларди», — деб таърифлайди, унинг бригадир эканлигини эслатади. Бригада ишларида баъзи можаролар юз бергани ҳақида ахборот беради. Яна бунинг устига «доим кўнглида деҳқончиликнинг поёнсиз меҳнатдан иборат эканлигига иқрор бўларди», «у деҳқоннинг дилида ҳам, шахсий хўжаликда ҳам ишсиз-ташвишсиз юрадиган пайти йўқлигини ҳис этар, дакки еб уятга қолмайин деган қишлоқ кишиси фурсатни уйқудан, оромдан юлқиб кечаю кундуз қимирлаб туриши кераклигини ўйлайди...» деб ёзади-ю, бундай ўй-хаёллар ўй-хаёллигича қолиб кетади. Биз Камолни меҳнат кишиси, дала ишлари билан нафас олаётган одам сифатида етарли тасаввур этолмаймиз.

Умарнинг механизаторлиги, Зумраднинг механизаторлиги

торликка ўқийганлиги хусусидаги маълумотларни, орачора дала иши ҳақида тилга олинган айрим гап-сўзларини мустасно қилганда, бошқа етакчи персонажларнинг ҳам меҳнатини, меҳнат билан боғлиқ кечинмаларини деярли кўрмаймиз. Шаҳарлик қиз Олия катта жасорат кўрсатиш ниятида ташландиқ ҳолга тушиб қолган қишлоқ кутубхонасига ишга киради-ю, кутубхона ичида ғойиб бўлади-кетеди, у фақат маъшуқа сифатидагина кўринади.

Асар авторининг асосий диққат-эътибори оилавий-маиший, маънавий-ахлоқий масалаларга қаратилган, бундай асарда қаҳрамонларни меҳнатда кўрсатиш шартмикан, деб эътироз билдиришлари ҳам мумкин. Эҳтимол, «Йиллар шамъли» қисса ёки ҳикоя бўлганда қаҳрамонларнинг меҳнати билан боғлиқ кечинмалар тасвирини талаб этиш ўринсиз бўлар эди; юқорида тилга олинган персонажлар романининг етакчи қаҳрамонлари, меҳнат кишилари, модомики шундай экан, биз уларни тўлақонли шахс сифатида кўришни истаймиз.

Эҳтимол, қаҳрамонларни бевосита меҳнатда кўрсатмай, меҳнат билан боғлиқ можароларни қаламга олмай туриб, оилавий-маиший, маънавий-ахлоқий муаммолар тасвири орқали ҳам бугунги қишлоқ ҳаётини жанр имкониятлари доирасида тўлароқ гавдалантириш мумкин бўларди. Бунинг учун романнавис уқуви керак.

Бизнингча, автор оилавий-маиший ҳаёт сферасига ҳам чуқурроқ кириб боролмаган, асар учун романбоп драматик асос танлай билмаган, ё бўлмаса, қаламга олган можароларни роман драмаси даражасига кўтара олмаган; персонажларнинг оилавий-маънавий саргузаштларида бугунги қишлоқ ҳаётининг баъзи томонлари зуҳр этилса-да, улар асосан шахсий-хусусий характерга эгалигича қолаверган, алоҳида персонажларнинг шахсий драмаси давр драмасига бориб етолмаган.

Аввал айтиб ўтганимдек, Камол севги йўлида қатор тўсиқларга дуч келади, ҳар бир тўсиқ қандайдир маъно ташиydi; афсуски, уларнинг бирортаси ҳам асар пафосини тайин этишга қодир эмас. Асарда кенгроқ ўрин тутган Камол — Олия — Қосим муносабатлари ифодасида «Баҳор қайтмайди», «Биллур қандиллар» каби асарлардаги шу тур можаролар тасвири билан, Камол — Зумрад мулоқотларида эса «Қора марварид» (Ю. Шомансур) билан қисман баҳсга киришиш бордек кўрин-

са-да, ёзувчининг оригинал концепцияси ҳозирча китобхонни ларзага солар ҳолатга етиб бормаган.

Буларнинг барчаси роман талабидан келиб чиқадиган асосий камчиликлар.

Асарнинг бошқа бир жузъий, лекин жиддий камчилигига ҳам эътиборни тортмоқчиман. Ёзувчининг Бухоро колоритини ифода этишга интилишини қўллаб-қувватлаган ҳолда, асарда бу борада баъзан меъёрдан четга чиқиб кетиш ҳоллари мавжудлигини айтиб ўтмоқчиман. Бу нарса айниқса диалогларда кўзга ташланади. Асар персонажлари, хусусан, қариялар нуқул Бухоро диалектида сўзлайдилар. Масалан, хаста қария ўз касали тарихини шундай ҳикоя қилади:

«Тузуқкина юриб, десайиз, чорбоққа бир чиқдиму лойга сирғалиб йиқилдим. Ҳамин бел минан икки аёққа оғриқ турди...» (18-бет.)

Райхон биби уйга келган меҳмон — Мақсад биби билан шундай суҳбатга киришади:

«Иби, келдингизми?! Келинг...— Унга пешвоз юрди Райхон биби.— Қани уйга кирайлук. Бир пиёла чой ичайлук...

— О, сиз барвақтроқ туриб мани пойласангиз бўлмайдимми?! Чойни келинникига ичайдук...

— Менгинага эс йўқ,— деди шундан кейин Райхон биби,— сандуқни очиб кўрсам, сиз кеча айтган гап тўғри, Камолбойга ман олган сарупо тўйга урвоқ бўлмайдигон...

— Би—и... шунга гамми?! Юринг-е, бориб бир гап-лашайлук, тўйгача камомадни аста-аста жам қила берасиз...» (130-бет.)

Бу даражага бориш яхши эмас, бу ҳам схематизмнинг, ҳаётдан нусха кўчиришнинг бир кўринишидир, бу хилдаги нусхакашлик асарнинг табиийлигига, баднийлигига кўп ҳолларда путур етказган.

Асарнинг асосий камчилиги масаласига қайтиб яна шуларни илова қилиш мумкин. Жанр масаласи шунчаки форма масаласи эмас. Ёзувчи жанр шакли орқали фикр юритади. Кўнглидаги гапларга, тўплаган ҳаётий-маънавий тажрибаларга мос шакл танлаш — ижодий муваффақиятнинг муҳим омилларидан. Жанрнинг яхши-ёмони йўқ, бироқ катта жанрнинг катта масъулияти бор. Романдек улкан жанрга ҳавас қўйиб, унинг кенг майдонига қадам қўйган ёзувчи роман тарозисига до-

йиқ юк билан келиши лозим. Акс ҳолда, ора йўлда қолиб кетиши мумкин.

Эҳтирос тўлқинлари

Ҳақиқий роман, одатда, ёзувчи ҳаётининг яхлит бир бўлаги, маънавий, адабий тажрибаларининг маълум якуни, синтези тарзида майдонга келади. Уткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романини ўқиганда беихтиёр шу ҳақиқат ҳаёлингиздан ўтади.

Роман мавзу, муаммолари; асар қаҳрамонлари, қолаверса унинг шакл-шамойили бирданига туғилиб қолган эмас, бу асарни ёзувчининг шу пайтгача эришган адабий-ижодий тажрибаларидан ажралган ҳолда тўла тушуниш, тушунтириш мушкул. «Тошкент оқшоми» сажифаларида эълон этилган ўқитувчи ҳақидаги мақолада эсга олинган хотиралардан тортиб «Тераклар япроқ ёзди» ҳикоясида кўтарилган муаммоларгача, Помир саёҳати таассуротларидан тортиб адабий-танқидий обзорларидаги ўйлару маънавий ҳаётга оид мақолаларидаги мулоҳазаларигача — барчаси қайта ишланган, сайқаллашган ҳолда романга кирган. 1976 йил бошларида Тошкент телевидениесида намоёиш этилган «Инсон садоқати» телеспесаси, сал олдин Хоразм область театри саҳналаштирган «Бировнинг ташвиши» драмаси, шунингдек, журналист-ёзувчи ҳаётдан баҳс этувчи «Узун кечалар» ҳикояси — буларнинг ҳар бири, мустақил асар бўлишларидан ташқари роман учун гўё бир машқ родини ўтаган.

Бир вақтлар «Қалбинга қулоқ сол» асарининг аввали қиссалардан фарқли томонлари хусусида гапириб, бу асар кўп планли, автор бир эмас, бирданига бир неча масалани кўтаради, бир неча персонаж тақдири билан қизиқади, бу жиҳатдан, қисса ёзувчининг келгусида йирик жанр — романчиликка ўтишида бир тажриба бўлиб қолса ажаб эмас, деб тахмин қилган эдик. Дарҳақиқат, романда ўша қисса сабоқлари авторга қўл келгани шундоқ сезилиб турибди.

Буларнинг барчаси устига ёзувчи «Нур борки, соя бор» асари учун ўзи аниқ ниҳоятда таниш одамни — журналист-ёзувчини бош қаҳрамон қилиб танлаган. Бу ҳол, бир томондан, авторга йирик жанрда эркин қалам тебратиш имконини берган, иккинчи томондан, қулочни

кенгроқ отишга, ҳаётнинг хилма-хил томонларини қамраб олишга йўл очган.

Бош қаҳрамон Шерзод иш юзасидан гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда, хилма-хил одамлар билан учрашади, тўқнашади, ҳар хил можаро, муаммоларга дуч келади. «Газетачиликнинг битта ёмон томони бор. Ишда тартиб бўлмайди. Баъзан мўлжаллаб қўйган ишингизни бир чеккага йиғиштириб, бошқа шошиличроқ топшириқни бажаришга тўғри келиб қолади», — дейди автор бир ўринда.

Қаҳрамон ҳаётидаги ана шу «тартибсизлик» туфайли хаёлан биз гоҳ Помирнинг уқубатли йўлларидан ўтамиз, ер остига тушиб метро қурувчилари ҳузурда бўламиз, инсон қони рангини эслатувчи тупроқ ҳидини туямиз, гоҳ Фарғонанинг олис, мафтункор қишлоғидаги қаҳрамон туғилиб ўсган мўъжаз хонадонга, димоғдор раиснинг дабдабали кабинетини-ю, серҳашам меҳмонхонасига кириб қоламиз, қишлоқ ҳаёти, мактаб ва меҳнат муаммолари устида ўй суриб кетамиз; гоҳ шаҳар касалхонасида одамнинг мавқеига қараб муомала қилувчи бўлим мудирга, савдо ходими хаста Сайфи Соқиевичга тўқнаш келамиз, хасталикнинг, бир хона ичида маънавий тубан кимса билан туришнинг бутун изтиробларини юракдан ҳис этамиз, Сайфи Соқиевич билан танишув шу билан тугамайди, уни биз оиласида, серҳашам саройида, ишда — кабинетда такрор-такрор учратамиз; бу учрашув ва танишувларнинг ҳар бири мешчанларча ҳаёт кечиришга, мешчанлик психологиясига ўқилган айбнома каби туюлади. Ёзувчи Сайфи Соқиевичнинг ўғли Сирожиддин баҳонасида олий ўқув юрти, илм даргоҳидаги можароларни қаламга олади; Сирожиддиннинг оилавий турмуши тасвири асарнинг энг пухта сюжет йўналишларидан бирини ташкил этади. Қаҳрамоннинг ҳаёт саргузаштлари — унинг ширин ва ҳазин болалик хотиралари, барбод бўлган илк севги изтироблари, аломат қиз Зухра билан мулоқотлари, Зухра оиласи тарихи ўзича мустақил бир қиссани ташкил этади; бунинг устига, актриса Зухра автор учун ҳаётнинг янги бир жаҳасига — театр, санъат оламига кириб бориш, санъат ва адабиёт муаммоларига муносабат билдириш имконини беради...

Роман структураси, унинг асосий сюжет йўналишлари, унда қамраб олинган ҳаётий муаммолар доираси, қисқача айтганда, ана шулардан иборат.

Асардаги асосий сюжет тармоқлари бош қаҳрамон фаолияти, асарнинг етакчи проблематикаси билан бирдек тутшиб-чатишиб кетолмаган, албатта; чунончи, қаҳрамоннинг Помир саёҳати сўзанага тушган ямоқдек бўлиб гурибди; лекин аксари ҳолларда ёзувчи го-ят хилма-хил ҳамда мустақил сюжет тармоқларини бир ўқ атрофига уюштира олган, воқеалар ривожининг мантиқий оқимидан ва баъзан эса сўз санъатининг шартлилик принциpidан келиб чиқиб ҳодисалар ораcидаги боғланишларни топа билган. Шуниси характерлики, ёзувчи қаламга олган хилма-хил ҳодисалар, кўтарган ижодий муаммолар аксари бош қаҳрамоннинг шахсиятига бевосита дахлдор бўлиб чиқади, у газета топшириғи билан универмагдаги можароларни текширишга борган экан, можаронинг айбдори қаҳрамоннинг эски «қадрдони», касалхонадаги ҳамхонаси Сайфи Соқиевич экани маълум бўлади, можаролар мураккаблашиб, қаҳрамон мадад сўраб халқ контролига борганда севгилиси Зухранинг отаси мадад қўлини чўзади; редакцияга қишлоқдан келган щикоятдаги фактлар ҳам Шерзодга бевосита дахлдор, унда тилга олинган раис ҳам, жафокаш ўқитувчи ҳам таниш кишилар...

Ўткир Ҳошимов ижобий қаҳрамон образини яратиш йўлида кўпдан бери изланади. Унинг аксари қаҳрамонлари ҳиссиётчан, шоиртабиат ёшлар, ёзувчининг «Қалбингга қулоқ сол» қиссаси, «Узун кечалар», «Тераклар япроқ ёзди» ҳикоялари қаҳрамонларида ҳиссиётчанлик билан баробар курашчанлик хислати ҳам кўринган эди, мана шу икки жиҳат роман бош қаҳрамонида чатишиб, туташиб, маълум пафос даражасига кўтарилган.

Шерзоддаги ҳиссиётчанликнинг ҳаётий асоси ҳам тайин. У — ёзувчи, бинобарин, эҳтирос кишиси, арзимас нарсадан ҳам қалби туғёнга тушади, салгина қаллоблик, нопоклик аралашган жойда ўзини қўярга жой тополмайди, ҳодисалар устидан тез ҳукм чиқаради. Ёзувчи қаҳрамон қалбида жўш урган эҳтирослар тўлқинидан салмоқли маъно ахтаради, унинг шахсий кечинмалари кўпинча ижтимоий аҳамият касб этади, уни қийнаган жумбоқлар, аксари, барчанинг ташвиши бўлиб чиқади. Шуниси муҳимки, қаҳрамондаги эҳтирослар туғёни ёзувчининг илк ҳикоя ва қиссаларидан фарқ қилароқ, сентименталликдан холи, бу ердаги ҳислар туғёни ҳаминша қаҳрамонни курашга чорлайди; бу ҳол

қахрамонга қандайдир романтик хислат бахш этади; Шерзод, айна пайтда, фаолият кишиси, у инсонлик шаънини, эркини ҳамма нарсадан устун қўяди, ҳар қандай оғир, мураккаб шароитда ҳам эътиқодига содиқ қолади, шу билан баробар, юксак эътиқодни, орзу-идеалларини барқарор этиш учун дадил кураш олиб боради, турмуш чигалликларига амалий чора ахтаради.

Ўткир Ҳошимовда азалдан ҳаёт нафосатини нозик идрок этиш, гўзалликдан ҳайратланиш, ҳар қандай ҳолатда, ҳаттоки драматик, фожий вā салбий ҳодисаларни қаламга олганда ҳам нафосат туйғусини сақлаб қолиш хислати бор, айниқса, у инсон қалбидаги ўта нозик кечинмаларни шу қадар хассослик билан ифода этадики, уларни ўқиганда китобхон қалби аллақандай нафис нурга чулғаниб кетгандай бўлади.

Асар бошидаги тасвири эслайлик. Азамат йигит оғир хасталикка чалинган. Қасалхонадаги тартибсизликлардан дили вайрон. Устига-устак ҳамхонаси маънавий тубан бир кимса. Ҳар дақиқада дилсиёҳлик. Ёзувчи шу мушкул вазиятнинг драмасини бизга тўла етказган ҳолда ўта мушкул дақиқаларда ҳам нафосат туйғусини асло тарк этмайди. Ёзувчи бу ўринларда ўзига хос бир усул қўллайди, ўша палатадаги дилсиёҳликларга ташқарида эндигина уйғониб келаётган баҳор тасвири жўр бўлиб боради; ҳар гал баҳор манзараси тилга олинганда нафис бир нур бамисоли палатадаги, бинобарин, қахрамон қалбидаги зулматни, ғуборни ёритиб юборгандай бўлади. Шулардан бирини эслайлик:

«Шерзод ҳалатини елкасига ташлаб, вестибюлга чиқди. Каттакон ойнабанд эшикни очиб, цементи кўчиб кетган зинага оёқ қўйиши билан кўксини баҳор шабадаси тўлдирди. У ҳайратлангандек бир лаҳза тўхтаб қолди. Бунақа ҳаво баҳор эндигина бошланаётган кезларда бўлади. Кечаги изғирин шамол ўрнини тўсатдан илиқ, майин шабада эгаллайдию бутун табиат яшаш завқидан жунбушга келгандек, узундан-узоқ чўзилган уйқудан уйғонишга қасд қилгандек бирдан жонланади. Қишининг кўзини қамаштирадиган даражада шаффоф тус олган осмон тагин ҳам теранлашиб кетганга ўхшайди. Ҳали ўзи кўринмаса ҳам нафаси сезилиб турган кўклам оҳанглари қулоққа чалинади: қушлар ҳаяжондан энтикиб қаттиқ-қаттиқ сайрашга тушади. Дарахт шохларида эрка шамол дутор чалади, қаердадир, пўпанак босган тўнғак

тагидами, ҳали сув келмаган ариқ лабидами қурбақа журъатсиз қуриллаб қўяди. Одамнинг руҳида шу қадар энгиллик пайдо бўладики, қанот чиқариб олис уфқларга учиб кетгинг келади...»

Боягина дили вайрон Шерзод гўзал табиат оғушида бошқача бўлиб қолади: «Худди ўша жарангдор оҳанглар қалбини қувончга тўлдирди. Халат кийиб юрган беморлар ҳам, яхлит деразаларга оқ пардалар тутилган эски гиштин бино ҳам, осмон ҳам, олам ҳам гўзал кўриниб кетди кўзига».

Ёки Шерзоднинг қишлоққа сафари, қадрдон хонадонга қадам қўйишдаги, муштипар она билан дийдорлашувдаги ҳолатини олайлик: «Шерзод ҳовли ўртасидаги кўкпиез пушталари орасида ўтоқ қилаётган аясини дарров кўрди. У бошига яшил штапель рўмол ташлаган, оҳори тўкилган қора нимча кийиб олган, энгашиб ўтиргани учунми гавдаси янаям кичрайиб муштдеккина бўлиб қолганга ўхшарди.

Шерзод икки-уч қадам юрди-ю, чидолмади. Қувонч аралаш ҳаяжонли бир нидо кўксидан отилиб чиқди:

— Ая!

Она қалби бу овоздаги ҳаяжонли тўлқинни дарҳол сизди. У ҳайрон бўлгандек, ўтирган жойида бурилиб қараб, бир зум қотиб қолди.

— Вой!— деди ўрнидан тураётиб.— Вой, ўзингми-сан, болам?

У қадини ростлаши билан этагига йиғилиб қолган икки-уч ҳовуч ўт пушталар устига тушди.

Аяси пуштадан чиққунча Шерзод югуриб борди. Аяси уни бағрига босган эди, боши Шерзоднинг елкасига ҳам етмади. Унинг рўмоли бошидан сирғалиб тушди. Шунда Шерзод аясининг сочларида оқ жуда кўпайиб кетганини бирдан пайқади.

«Ҳозир йиғлайди,— деб ўйлади кўнгли сирқиллаб.— Албатта йиғлайди».

Йўқ, аяси йиғламади. Шерзод энгашгандан кейин, у юзидан-бу юзидан ўпди. Шунда Шерзоднинг димоғига дилни қитиқловчи қадрдон бир ис — тупроқ ҳиди урилди».

Бу картиналардаги хатти-ҳаракатларнинг, руҳий ҳолатларнинг тиниқлиги, табиийлиги ҳақида гапириб ўтирмаймиз, тасвирга сингдирилган, аниқроғи, тасвирдан қуйилиб келаётган ҳиссий оҳангга, мунгли кайфият

билан нафосат туйғусининг ёндош келишига эътиборни жалб этмоқчимиз. Онанинг муштдеккина гавдасига, дув оқарган сочларига, интизорликдан тўлиб турган рафторига кўзингиз тушганда беихтиёр руҳингизга қандайдир мунг кўланка ташлайди; аини пайтда, она ўша мунгли ҳолати билан қалбингизда меҳр чироғини ёқади, кўзингизга ниҳоятда ёқимтой бўлиб кўринади... Картинанинг давоми ҳам ўшандай руҳ билан йўғрилган. Шерзод она, сингил турмушини ўйлаганда хона жиҳозларига, унутилиб юборилган эски ғариб уйга кўзи тушганда болалик хотираларини эсга олганида маъюс оҳанг ва нафосат туйғуси уфуриб туради.

Ниҳоят, яна бир характерли детални эсламай ўтолмаймиз. Шерзод дўсти Абдувоҳид ҳақида совуқ хабар эшитиб уйига келганида, эшик олдида дўстининг қизчасига дуч келади, қизча даҳшатли хабарни чучук бир тил билан жўнгина изҳор этади. Нарироқ бориб Шерзод ашаддий рақиб, қотил Сирожиддин билан тўқнаш келади. Ғоят тигиз бир дақиқада оёқ остида бегуноҳ гўдак пайдо бўлади. «Сирожиддин ваҳима ичида бурилиб қаради, оёғига осилиб олган ўғилчасини кўрди. Болакай унга қараб кулиб турар, лабининг икки четидagi қулупнай изи қизариб кўринди. Сирожиддин талваса билан яна Шерзодга қаради. Қизиқ, Шерзод ҳам негадир болакайга қараб турарди». Ҳар икки лавҳада ҳам тигиз ҳолатга бегуноҳ гўдакнинг аралашуви драматик тасвирга тушунтириш, изоҳлаш мушкул бўлган аллақандай руҳ бағишлайди, бошқачароқ қилиб айтганда, ёзувчи ўта кескин дамларда ҳам ҳаётдан гўзаллик, беғуборлик қидиради.

Шерзод устидаги гапга қайтиб, бу образда кўринган, умуман олганда, ёзувчи ижоди учун янгилик бўлган бир хусусиятга диққатни тортмоқчимиз. Автор қаҳрамоннинг эҳтирослар оламини кенг ва нафис тасвирлаш билан баробар унинг аналитик мушоҳадага мойиллигини ҳам очишга интилади. Асар қаҳрамони фақат туйғулар туғғени билан нафас олиб, қалб даъватига кўра курашга отилибгина қолмай, ҳаёт жумбоқларини ўзича таҳлил этишга ҳам уринади. Ёзувчи қаҳрамондаги шу хислатга қайта-қайта диққатимизни тортади. Бир ўрнида: «У эркин муҳаббат деган гапни нотўғри тушунаётган, севгидек ҳисни оёқости қилаётган одамлар тўғрисида ёзишни кўпдан буён ўйлаб юрар, туйғуларнинг

арзонлашиб кетишига олиб келаётган илдиэни кўпдан буён излар эди»,— деса яна бир жойда: «Шерзод нима учун одамлар-театрга қизиқмай қўйганини кўпдан буён ўйлаб юрар, шу масалани синчиклаб ўрганмоқчи эди»,— деб ёзади; Сайфи Соқиевич қўпол сотувчини ҳимоя қилиб «илдизи бақувватроқ» деганида Шерзод қизишиб: «Менга худди ўша илдиэи керак. Бунақаларни қутуртираётган илдиэни қидириб юрибман ўзи!»— дейди; яна бир ерда: «Нима учун амаллаб техникумни битирган сотувчи ўзининг машинасида катайса қилади-ю, йигирма йил ўқиган инженер автобусга осилиб юради, деган савол анчадан бери тинчлик бермайди менга»,— дея ўйга толади.

Қисқаси, бутун асар давомида қаҳрамон «нурли кунларимизда соялар қаёқдан пайдо бўляпти» деган савол устида бош қотиради. Афсуски, ана шу саволга асарда берилган жавоб бизни тўла қаноатлантирмайди. Аввало персонажлардан бирининг тилидан ўша асосий саволга хулоса тариқасида айтилган: «Бунақа соялар пайдо бўлаётгани йўқ. Ҳаётимиз нурли бўлгани учун соялар борган сайин аниқ кўриниб қоляпти. Улар борган сайин кўзга хунук кўриняптими, билингки, нур кўпайиб боряпти. Нур қанча кўпайса, соя шунча камаяди»,— деган жавоб бир оз жўнроқ ва юзакироқ туюлади Қолаверса, асосий можаронинг ечимида қандайдир енгиллик ҳамда шаблон аломатлари бор.

Шерзод билан Сайфи Соқиевич орасидаги тўқнашувларга асарда нисбатан кенг ўрин берилган, Сайфи Соқиевичнинг характер сифатидаги кирдикорлари дуруст очилган, у ўз ишининг кўзини билладиган, мансаб, мол-дунё, шахсий манфаат йўлида ҳар кўйга тушиб товланадиган бир кимса. Ундаги меҳр ҳам, қаҳр ҳам, ғурур ҳам, тантилик ҳам, тубанлик ҳам, дид, ақл-идрок— барчаси бир нарсага — ўз шахсияти ҳимоясига қаратилган. Хуллас, бош қаҳрамон — Шерзод ўта мураккаб, кучли бир характер билан тўқнашади. Ёзувчи нима қилиб бўлса ҳам қаҳрамоннинг ўша «қора куч» устидан тантанасини кўрсатмоқчи бўлади; қарайдики, қаҳрамон «қора куч» билан курашда ўзича бирор нарсага эришиши мушкул, дарҳол осон йўл танлайди, халқ контролини мададга чақиради, қалтис можаро маъмурий йўл билан ҳал этилади-қолади...

Эҳтимол, кўп планли асарда бир сюжет тармоғи шу

хилда хотималанса у қадар сёзилмас, бироқ ёзувчи иккинчи бир жиддий можаронинг ечимида ҳам айна шу «маъмурий чора» йўлини қўллайди. Шерзод тўқнашган зўравон раиснинг иши обком бюросида қаҳрамон фойдасига ҳал этилади... Шуниси ҳам борки, раис қиёфаси жонли гавдалантирилса-да, адабиётимизда кўп марта қаламга олинган, иш кўрсатган, аммо бир оз ҳаддидан ошиб кегган одатдаги раис образидан у қадар фарқ қилмайди.

Гарчи иккинчи планда бўлса-да Эълмира билан у келин бўлиб тушган оила аъзолари орасидаги тўқнашув хийла теран ва таъсирчан ифода этилган. Эълмира севгида адашган, кейинроқ кўзи очилган аёллардан, бундай аёллар образи бошқаларда ҳам, қолаверса, У. Ҳошимовнинг аввалги қисса ва ҳикояларида ҳам кўп учрайди, аммо Эълмира уларнинг бирортасини такрорламайди. Жуда камгап, камсуқум, доимо дардини ичига ютиб юрадиган бу аёлнинг исёни ҳам пинҳона юз беради. Эълмира Сайфи Соқиевичларнинг ҳашаматли, зулмат қопланган хонадонида заифгина бир шам каби кўринади, шу шам катта хонадон зулматини ёритишга, хонадоннинг бор бисотини кўрсатишга қодир бўлиб чиқади. Заиф, аммо покиза кучнинг қудратини ёзувчи китобхон шуурига бутун нафосати билан етказди...

Эълмиранинг эри Сирожиддин инқирозига, Шерзод билан Сирожиддин тўқнашувлари ечимига келганда яна қандайдир жўнликка дуч келамиз. Қаллоб одам осонгина фош этилади, у суиқасд қилган — ўлдига чиқарилган одам эса бирдан тирилиб қолади.

«Нур борки, соя бор» тажрибаси яна бир бор шундан далолат бераётирки, бадий асарда ҳаётий масалаларни кўтариш ниҳоятда муҳим, аммо кўтарилган масалаларнинг ечимини бериш ҳар доим ҳам шарт эмас экан. Роман автори, кўриб ўтганимиздек, муҳим ҳаётий масалаларни қўяди, қаҳрамонлар улар ҳақида бош қотираётганлигини, уларнинг илдизини қидираётганлигини айтади, афсуски, «илдизни қидириш» бу ёқда қолади-да, автор можаро оқибатини, ечимини кўрсатишга шошилади, эҳтимол автор танлаган усул — можароларнинг маъмурий йўл билан ҳал этилиши, жинойтчиларнинг жазога тортилиши газета мақоласи ёки фелъетон учун зарурдир, бадий асарда, хусусан, романдек жиддий жанрда бундай йўл тутиш ҳар доим ҳам шарт эмас эди.

Бу хил осон ечим, табиийки, асарда зўр эҳтирос билан изҳор этилган дардларнинг, тасвир этилган драматик тўқнашувларнинг, руҳий коллизияларнинг таъсир кучини бир қадар сусайтириб қўйган.

Буларнинг барчаси, бизнингча, ёзувчидаги аналитик таҳлил маҳоратининг ҳозирги даражаси, сержило лирик жўшқинликдан жиддий аналитик тасвирга ўтиш йўлидаги қийинчиликлар билан боғлиқ. Биз унинг нафосат нури билан йўғрилган, эҳтирослар билан тўлиб-тошган жозибадор услубининг тадқиқотчилик фазилати билан тўла туташиб, келгусида яна ҳам мафтункор асарлар яратажагига ишончимиз комил.

Бекатдаги танишувлар

Шукӯр Холмирзаевнинг «Сўнгги бекат» романи кўп жиҳатдан насримизда янгилик бўлди. У ўзининг ғоявий-бадий концепцияси, поэтикаси томонидан мавжуд романларимизнинг бирортасига ҳам ўхшамайди.

Роман воқеалари бор-йўғи уч-тўрт кун ичида бўлиб ўтади. Асарнинг сюжет структураси ҳам содда, оригинал: эр-хотин тоғ этагидаги районга ишга келиб, оз фурсат ичида нотаниш жой, янги одамлар билан танишадилар. Бу шунчаки танишув эмас, балки бу ерда меҳмонларнинг ҳам, мезбонларнинг ҳам бутун бисоти — характери, тақдири, маънавий-руҳий олами намоен бўлади. Асар воқеалари содир бўлган макон Бекат деб аталади. Бекат сўзи асарда ҳам асл географик маънода, ҳам рамзий маънода қўлланган. Ёзувчи персонажлар ҳаётидаги шундай бир дақиқани — кескин бурилиш палласини танлаб тасвирлайдики, бу ҳақиқатан ҳам сўнгги бекат. Шу бекатга келиб узоқ, ҳаттоки умр бўйи давом этган жараёнлар поёнига етади, уларнинг ҳаётида, характерида кескин ўзгаришлар содир бўлади, ҳаёт оқими энди ўзга бир ўзанга тушиб кетади ёки шаклланиб келаётган хислатлар энг олий нуқтага кўтарилади.

Романда макон ва замондан четга чиқиш йўқ. Ҳамма ҳодисалар қатъий чегараланган муддат ичида китобхон кўзи олдида содир бўлади. Роман бошдан-оёқ картина, диалог ва ҳаракатлар ифодасидан иборат. Романда изоҳлар, лирик чекинишлар, қаҳрамонлар ўтмишига экскурсиялар йўқ ҳисоб, бори ҳам бир-икки абзацдан нари ўтмайди. Бироқ ромanning маъноси,

эпик кўлами унда қамраб олинган ҳодисаларга, макон ва замонга қараганда хийла кенг.

Романни ўқиб чиққач, ҳар бир персонажнинг характери, руҳий-маънавий бисоти билан танишибгина қолмай, уларнинг тарихи, тақдиридан ҳам керагича огоҳ бўламиз. Бугина эмас, ёзувчи романда элат, уруғ-аймоқлар, бутун бир халқ тарихи, хилма-хил удумлар, анъаналар, маънавий-маданий ворислик ҳақида сўз очади, чекланган макон ва замон ичида тарихни ҳам бера боради. Бунда у ўзига хос услуб қўллайди: қаҳрамонлар ўтмишини, тақдирини, тарихини айрим имо-ишоралар, деталлар, аксариде диалогларда гавдалантиради.

Шу жиҳатдан қараганда, асар гўё улкан романнинг саҳна учун қайта ишланган, ихчамлаштирилган нусхасига ёки саҳнага мослаштирилган инсценировкасига ўхшайди. Ёзувчи услубининг, асар поэтикасининг ўзига хослиги, унинг ютуғи ҳам, камчилиги ҳам ана шунда.

Романнинг етакчи сюжет тармоғида қисман детектив адабиёт элементлари ҳам бор. Милиция ходими Бекатга келиб совхоз директори Уктам билан танишар экан, илк суҳбатдаёқ сирли ҳодиса юз беради, изқувар Содиқ сирли ҳодиса пайига тушади, асар давомида сир очилади. Одатдаги детектив асарлардан фарқли жойи шундаки, ёзувчини «сирли» ҳодисанинг тафсилоти эмас, персонажларнинг руҳияти, характери қизиқтиради, иккинчи томондан, изқувар Содиқ — қаллоб, «жиноятчи» Уктам эса пок, олижаноб шахс бўлиб чиқади.

Романдаги деярли барча персонажлар бир қарашда оддий, аммо қандайдир сирли, сеҳрли шахслар. Улар оддийлик замирида яширинган ана шу сирли, сеҳрли гомонлари билан китобхонни ўзига тортади, қизиқтиради. Бу сир, сеҳрнинг боиси шундаки, автор персонажлар ҳаётидаги, табиатидаги мураккаблик ёки маълум зиддиятларда ҳаётнинг айрим чигалликларини, жумбоқларини кўради, бу ҳол ҳар бир персонажга, қолаверса, бутун романга проблематик тус бахш этади.

Романдаги характерлар, тақдирлар, улар ташийдиган эстетик маъно, уларда тажассум топган муаммолар хилма-хил бўлмасин — барчаси бир нуқтада туташади. Бу асар — одамнинг одам олдидаги, жамият, табиат, она тарих, аجدодлар руҳи, келажак авлод олдидаги; ўз қалби олдидаги, бурчи ҳақидаги роман,

одамни инсофга, адолатга, покликка, юксак эътиқодни, инсонлик шаънини қадрлашга ундовчи роман.

Роман персонажлари таърифига келганда сўзни Уктамдан бошлашга тўғри келади. Йўқ, Уктам романининг бош қаҳрамони эмас, умуман асарда ягона бош қаҳрамон йўқ, ундаги ўн чоғли етакчи персонажларнинг ҳар бири роман сюжети тўқимасида тутган ўрни, гоъвий-бадий салмоғига кўра айтарли бир мавқега эга. Гапни Уктамдан бошлашимизнинг боиси шуки у ҳозирги кунда катта мунозараларга сабаб бўлаётган «ишчан одамлар» деб аталган қаҳрамонлар тоифасидан. Ш. Холмирзаев ҳаётнинг ўзида мавжуд бўлган шу тоифа кишиларнинг вакилини адабиётга олиб кирган, ҳаётдаги шу ҳодисага ўзининг муносабатини тайин этган, айти пайтда, шу турдаги мавжуд образлар билан маълум баҳсга киришган.

Уктам ҳам адабиётдаги шу тоифа образлар каби ишчан, ғайрат-шижоатли, ўзини ўтга-чўққа урадиган, тиниб-тинчимайдиган хўжалик раҳбари. У катта билим, имкониятларга эга, бироқ шу имкониятларини тўла рўёбга чиқара олмайди, у тушиб қолган вазият бунга имкон, бермайди, у раҳбарлик қилаётган хўжалик кўп ва майда тармоқчалардан таркиб топган, бу ҳол ҳозирги тараққиётнинг табиатига зид, бунинг устига Уктам бошлиқ совхознинг табиий шароити ҳам ўта мураккаб, ҳар қандай истеъдодли одам ҳам бундай шароитда ўзини тўла кўрсатиши қийин, Уктам шу қийинчиликларни бартараф этиш учун курашга отилган.

Уктам — иродали, мард, пок, олижаноб, юксак эътиқодли инсон. Ундаги бу хислатлар туғма, табиий. У ўзининг эл-юрт, оила олдидаги бурчини, масъулиятини юксак қадрлайди. Лекин у, барибир инсон, инсонга хос жамики хислатлар унга ҳам бегона эмас, у юртнинг кўзидаги одам эканини била туриб, уйда садоқатли хотини, бола-чақаси туриб, бировнинг жуфти ҳалоли — Насиба билан бўладиган эҳтиросли мулоқотлардан узоқ вақт ўзини тия олмайди. Бироқ, пировард-натижада, ундаги масъулият туйғуси ғолиб чиқади. У соддадиллик қилиб қаллоб кимса Содиққа яхшилик қилади, қаллоб оёққа туриб ҳамлага ўтганда, уни жиноят йўлига бошлаганда маълум фурсат довдираб қолади, аммо тез града ундаги асл фазилатлар қалқиб чиқади, ҳар қандай оғир кўргиликларга ўзини тайёр ҳис этади-ю,

қаллоблиқ, жинойт йўлига кирмайди, Содиқдек маккор шахс ҳам унинг иродаси, эътиқоди олдида лол қолади.

Демак, Уктам адабиётда «кучли характер»лар деб аталадиган қаҳрамонлар тоифасига ҳам мансубдир. Кўпинча «кучли характер»ларни романтизмга ёки романтик услубдаги асарларга мансуб этадилар. Бир қатор изчил реалистик услубда ёзилган асарлар, жумладан, «Сўнги бекат» тажрибаси шундан далолат берадики, бу услубда ёзилган асарларда ҳам фавқулодда кучли табиатли шахслар образини яратавериш мумкин экан. Уктам, хусусан Мунира, Сабоҳат, Қувватбеков образлари бунинг учун ёрқин далил бўла олади.

Мунира оилада ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам ўз ҳақуқини тўла топиб олган, ҳар қандай моддий, маънавий қарамликлардан бутунлай халос аёл. У ўз касби — тарихшуносликни жон-дили билан севади, она юрт тарихини ипидан-игнасигача чуқур билади. Ёзувчи тарихга оид концепцияларини худди шу персонаж воситасида ифода этади. Мунира — кундалик икир-чикирлардан баланд турадиган, идеаллар руҳи билан нафас оладиган шахс.

Кези келганда шуни ҳам айтиб ўтайлик, Муниранинг оилавий ҳаётидаги чигалликлар ифодаси ҳам мароқли. Содиқ билан Мунира бошқа-бошқа одам, улар орасида келиштириб бўлмайдиган зиддият мавжуд. Аммо асарда улар ҳеч қаерда кескин тўқнашмайдилар, олишиб-тортишиб ўтирмайдилар. Орадаги-оилавий муносабатлар ниҳоятда омонат эканлиги, можаролар поёнига етиб банд бериб қолганлиги қаҳрамонларнинг ўзларига ҳам, сезгир китобхонга ҳам аён. Мунира бундай қаллоб шахс билан бундан буён асло бирга бўлолмайди, Содиқ эса бу иродали, эътиқодли аёлга тенг ҳам, бас ҳам келолмайди — ана шундай ишонч китобхон кўнглини чулғаб олади.

Сабоҳат билан Қувватбеков муносабатлари Абдулла Қаҳҳорнинг машҳур «Минг бир жон» ҳикояси воқеаларини эста солади. Бу ерда ҳам иродали хотин оғир дардга мубтало, садоқатли эр унинг атрофида парвона, хотиннинг жони мингта бўлса, эрники минг битта. Фан кандидати бўлмиш эр хаста хотин кўнглини деб шаҳарни, институтдаги ишни ташлаб олиш қишлоққа келган. «Минг бир жон»дан фарқли ўлароқ, бу ерда ёзувчи эр-хотин муносабатлари, фаолияти, орзу — идеалларини

ифода этишда кенгроқ имкониятларга эга. Қувватбековнинг маориф борасидаги ўйлари, ўқув-тарбиявий ишларни такомиллаштиришга оид тadbир-режалари, қишлоқ болаларининг тақдири ҳақидаги ташвишлари муҳим ижтимоий аҳамиятга молик масалалардир. Улим тўшагида ётган Сабоҳатнинг ўз ташвиши қолиб она тили, адабиёт, ёш. истеъдод истиқболи устида ўй-хаёл суриши, йўқолиб бораётган оғзаки ижод намуналарини сақлаб қолиш учун чеккан заҳматлари кишини ларзага солади. «Минг бир жон»да романтик руҳ устун эди, у ерда аёл зўр ирода кучи билан бедаво дардни енгади, ёзувчининг ўзи бир мақоласида «зўр бардоши учун қаҳрамонини ажайиб мукофотлаганлиги»ни айтиб ўтган эди. Роман автори эса ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатиға содиқ қолади, Сабоҳат ўлим қаршисида мардона туриб жон беради, фарзандига, эрига ҳаётда омад тилаб, улар билан видолашади.

Бу тур персонажлар ўзларининг фавқулодда хислати ёки ирода кучи билан ўзгаларга ибрат бўла оладиган, уларнинг ҳаёт тарзида, онгида кескин ўзгариш ясашга қобил шахслардир. Уктам билан Мунира Содикнинг режаларини остин-устин қилиб юборади, энди Содик ўзи танлаган йўл билан бир қадам ҳам олға силжий олмаслигига имон келтиради. Мунира билан тўқнашув ўз касбидан безган, бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдирган — ўзига номуносиб соҳага ўтиб қолган Боҳодировнинг мароқли ҳаётга қайтишида муҳим роль ўйнайди. Сабоҳат ибрати молпарастлик кўйига тушиб қолган Шамшиддиновнинг кўзини очиб юборади.

Шамшиддинов характери, тақдири китобхон эътиборини ўзига алоҳида жалб этади. У ўз касбини пухта биладиган, тadbиркор одам. Расмий ишини жойига қўяди, айна пайтда, уйда ота мерос — халқ табобати билан машғул бўлиб ундан даромад ундириш пайида юради. Ёзувчи бу одамнинг даромад пайига тушиб қолиш сабабини ҳам пухта асослайди: фидойи ота бутун куч-қуватини эл саломатлиги йўлига бахшида этиб ўзини асло ўйламаган, мол-дунё орттирмаган, ҳатто ўлим-лигини ҳам ғамламаган. Талаба ўғил ота ўлганда бировлардан қарз кўтариб уни дафн этган. Шу-шу ўғил мол-мулкни ўйлайдиган бўлиб қолган. Бу ҳол секин-аста уни худбинлик, биқиқлик кўчасига торта бошлаган. У ота мерос дориларни ўзгалардан сир тутати,

уни фақат ўзининг даромад манбаига айлантиради... Улим тўшагида ётиб эл-юрт маданияти тарихини, тақдирини ўйлаган аёлни кўради-ю, ўз қилмишидан орқила бошлайди, кўнглида ота мерос дориларни илмфанга маълум этиш, эл-юрт манфатига хизмат эттириш фикри туғилади...

Асардаги қизиқ интригалардан яна бири Исҳоқ чол билан Барот чол, келин билан қайнота орасида гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона юз берувчи можаролардир. Бу уч персонаж ҳам ўзларининг ёрқин табиати, муҳим маъно, муаммо ташувчанлик фазилатлари билан ажралиб турадилар.

Барот чол худога ҳам ишонмайди, ердаги, одамлар орасидаги муътабар удумларни ҳам тан олмайди, у дунё кезган, кўп нарсани билади, аммо унинг учун ҳаётда ҳеч қанақа муқаддас нарса йўқ. «Ўйна, кул! Маза қил. Шу қолади!» — имонсиз чолнинг фалсафаси ана шу. Ўйнаб қолиш йўлида кекса ёши билан ўз шаънини ҳам, ўзгалар нафсониятини ҳам оёқ ости қилишга тайёр.

Исҳоқ чол унинг тамомила тескариси. Езувчи бу образ тимсолида оддий меҳнаткаш халқ характериға хос айрим хислатларни, унинг кучли ва ожиз томонларини ифода этмоқчи бўлади. Автор олдинроқ яратган «Ўзбекининг соддаси» ҳикоясида шундай характер яратишга интилган эди, бу ерда ўша муддао бошқачароқ кўринишда, хийла ёрқинроқ намоён бўлган. Исҳоқ чол ўта беғубор, ишонувчан, мард одам, у одамлардан фақат фазилат, яхшилик қидиради, қаллоблик, қабихликни хаёлиға ҳам сиғдиролмайди.

Шуниси қизиқки, Исҳоқ чолдаги бу хислат икки хил шахсга икки хил таъсир кўрсатади. Эҳтирослар гирдобига тушиб қолган келин бу соддадил, олижаноб чолнинг улкан меҳри қаршисида ўзини катта гуноҳкор, хиёнаткор сезиб унинг хонадонидан бош олиб кетади; Барот чол эса унинг гўллигидан фойдаланиб уни эзади, таҳқирлайди. Пировардида Исҳоқ чол ҳам ўзининг ожиз томонини ҳис этади, «тазийққа таъзим» фалсафасидан воз кечиб зарбаға ўтади; Исҳоқ чолнинг зарбасидан Барот чол ҳам қисман ҳушёр тортиб қолади...

Романдаги ҳар бир персонаж гўё ҳаётнинг ўзидан шундайгина «кўчириб олинган»дек туюлади, унинг қадди-бастини, рафторини кўриб хатти-ҳаракатини кузатиб, сўзини эшитиб турасиз, юрак дарди, орзу-интилишлари-

дан воқиф бўласиз. Қаҳрамонни китобхонга кўрсатиш, дардига уна шерик этиб қўйиш ҳам санъат, бадиийлик белгиси, аммо бу бадииятнинг бошланиши, холос. Ана шу самимият билан жонли, ишонарли қилиб гавдалантирилган персонаж қанақа маъно ташийди, ёзувчи шу персонаж тимсолида — тақдири ва характерида ҳаётнинг қанақа янги қирраларини, муаммоларини кўрган, мужассам этган? Шу саволларга берилган жавобга қараб ёзувчининг чинакам истеъдод даражаси ҳақида ҳукм чиқариш мумкин. «Сўнгги бекат» автори бу жиҳатдан юксак дидли китобхонни мамнун эта олади.

Романдаги ўн чоғли етакчи персонажлардан истанингизни олиб кўринг: Барот, чолу Исҳоқ чолдан тортиб Содиқ, Мунира, Сабоҳат, Насиба, Уктамгача — ҳар бири бетакрор характери, тақдири билангина эмас, ёзувчининг уларда мужассам топган оригинал концепцияси билан сизни ўзига мафтун этади. Эҳтимол бу роман барчага бирдек маъқул бўлавермас, асар ғояси ҳаммага ҳам бирдек этиб боравермас, ёзувчининг ифода тарзи, сўзлаш йўсини баъзи бировларга ёқмас, эришроқ туюлар. Романнинг усул ва услуби, структураси ҳақида баҳслашиш мумкин. Лекин «Сўнгги бекат» роман жанрининг, умуман, социалистик реализм адабиётининг имкониятлари ниҳоятда кенг, ҳали очилмаган, ишга солилмаган воситалари беҳад кўп эканлигини тасдиқлайди.

* * *

«Нур борки, соя бор», «Сўнгги бекат» романлари яна бир жиҳатдан ибратли. Бу икки романда бугунги насримиз ривожига хос икки хил услубий тенденция ёрқин намоён бўлган. Уткир Ҳошимов лиро-публицистик йўлдан боради, авторнинг ўзи ҳодисаларга фаол аралашади, персонажларнинг хатти-ҳаракатларига муносабатини пинҳон тутиб ўтирмай, ошкора изҳор этаверади; китобхон ҳар қадамда ёзувчининг Шерзод ёнини олаётганлигини, унга юракдан хайрихоҳлигини, Сайфи Соқиевич, Сирожиддин, Раис образларига нисбатан нафрати чексиз эканлигини, ҳар боб билан уларни қоралаётганлигини баралла ҳис этиб туради. Ёзувчи, имкон борича, бош қаҳрамонни гўзал ахлоқи, яхши ишлари учун мукофотлаш, қаллобларни эса жазолаш

чорасини ахтаради ва шу йўл билан ҳам гўё хумордан чиқмоқчи, ўзининг ҳодисаларга муносабатини тайин этиб олмоқчи бўлади. Юқорида айтиб ўтилганидек, бу йўл баъзан асарнинг таъсирчанлигига путур етказиб қўйган; аммо шу ҳолда ҳам автор умуман роман жанрининг табиатига содиқ қолган — аксари ўринларда ҳаётнинг объектив манзарасини чизишга эришган.

Шукур Холмирзаев романида эса акс ҳолатни кўрамиз, ёзувчи ҳеч қаерда, ҳеч қачон ҳодисаларга аралашмайди, ҳаминша муносабатини пинҳон тутати, гўё ўзини четга олиб, панада туриб персонажлар хатти-ҳаракатини назорат қилаётгандай бўлади. Роман бамисоли драматик асарни эслатади, ҳамма нарса конкрет макон ва замон ичида шундоқ кўз олдимизда рўй беради, макондаги одамлар, нарса-ашёлар барчаси кўриниб, овози эшитилиб туради, бирор ўринда бўлсин, ёзувчи ҳодисаларга изоҳ бериб, уларни шарҳлаб ўтирмайди, асарда деярли лирик чекинишлар, публицистик «арз-ҳол»лар йўқ. Бироқ, шунга қарамай, ёзувчининг партиявий позицияси аниқ, изчил. Ошкора изҳор этилмаса ҳам биз ёзувчининг Уктам, Мунира, Сабоҳат, Қувватбековлар томонида эканлигини, Сабоҳатнинг ўлими уни ҳам ларзага солаётганлигини, Содиқ, Барот чол сингари имонсиз-эътиқодсиз кимсаларга нафрати чексизлигини, Исҳоқ чолнинг гўллиги, Насибанинг изтироблари, Шамшиддиновнинг худбинлиги уни ҳам қийнаётганлигини баралла сезиб турамыз.

Биз юқорида тилга олган асарлар авторларнинг роман жанридаги илк тажрибаси. Табиийки, илк тажрибанинг ўзига хос кам-кўстлари, қийинчиликлари ҳам сезилмоқда, адабий танқидчилик бу ҳақда баҳс юритмоқда, адабиётимизнинг истиқболини ўйлаб ҳолис ният билан айтилган танқидий мулоҳазалар, шубҳасиз, уларга фойда келтиради; бугина эмас, уларнинг илк романларида қўлга киритилган ютуқлари, йўл қўйган камчиликлари ҳозирги кунда роман ҳавасида юрган кўплаб ёш қаламкашлар учун ибрат ва сабоқ бўлиши мукин.

АДАБИЙ УХШАШЛИКЛАР ХУСУСИДА

(Китобхонга очик хат)

«... Уткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романини қизиқиб ўқидим. Ўқидиму бир жойига келганда ҳайрон бўлиб қолдим. Шерзод Самандаровнинг касалхонада Сайфи Соқиевич билан учрашуви воқеаси менга олдиндан танишдек туюлаверди. Кейин билсам, худди шундай ҳодиса Суннатилла Анорбоевнинг «Шарқ юлдузи»да чиққан «Олтин қозиқ» ҳикоясида тасвирланган экан. Романда ҳам худди ўша ҳикоядагидек палата, яхши одам билан нопок савдо ходимининг тўқнашуви; ҳикоядагига ўхшаб бу ерда ҳам савдо ходими касалхонада айш-ишрат билан банд, унинг теварагида лаганбардорлар парвона...

Дугоналарим билан шу ҳақда тортишиб қолдик, шеър ёзиб юрадиган бир дугонам: «Бундай ҳодисалар адабиётда бўлиб туради»,— деди, лекин сабабини яхши тушунтириб беролмади. Ҳақиқатан ҳам мен ўқиган кўп китобларда шундай экан: «Умид» билан «Одам бўлиш қийин», «Баҳор қайтмайди» билан «Биллур қандиллар», «Қиёмат қарз» китобидаги «Номус» ҳикояси билан «Бир кеча фожиаси» орасида шундай ўхшашликлар бор. Нега шундай? Сабабини тушунтириб берсаңгиз.

Марҳамат Одилова.

Андижон».

Хурматли Марҳаматхон!

Мактубингиз билан танишиб чиқдим. Сизни қизиқтирган бу саволни мен кўпгина адабий учрашувларда ҳам эшитганман; редакцияларга, адиблар номига йўланган хатларда ўқиганман. Бу муаммо теварагида од-

дий китобхонлар орасидагина эмас, филолог-студентлар, баъзан эса, ёзувчи, адабиётшунослар даврасида ҳам баҳс-мунозаралар бўлиб туради. Сиз кўтарган масала кўпчиликини қизиқтиргани учун саволингизга очиқ хат билан жавоб беришни, бу хусусда айрим мулоҳазалар айтишни лозим кўрдим.

Адабиётдаги ўхшашликлар муаммоси кўпдан бери адабиётшунослар эътиборини ўзига жалб этиб келади. Бу муаммони ҳал этишда талай чалкашликлар, бирёқламлиликлар бўлган. Ўтган асрда адабиёт фанида сўз санъатидаги ўхшашликлар қонуниятини текширувчи «компаративизм» деб аталган йўналиш майдонга келган. Компаративистлар фикрига кўра, бадий ижод нуқул бошқаларни — ўтмишдаги, қардош халқлар адабиётидаги мотивларни, образ ва сюжетларни қайта ишлашдангина иборат; шу тариқа улар ижодда миллий ҳаётининг замининг, ижодкор индивидуаллигининг мавқенини камситадилар.

Ташқи ўхшашликларга қараб шошма-шошарлик билан ҳукм чиқариш қўпол, ғайриилмий хатоларга йўл очиб бериши мумкин. Бир вақтлар рўй берган Навоий «Хамса»сини форс-тожик адабиётидан таржима, «Анна Каренина»ни «Боварй хоним»га тақлид деган уйдирмалар шу хилдаги ғайриилмийлик оқибатидир.

Адабиётда объектив тарзда юз берадиган, сўз санъатининг ички қонунияти, анъанавийлик билан боғлиқ ўхшашликларини тақлидчиликдан фарқ қилмоқ керак.

Асарда акс этган давр, мавзу, материалдаги яқинлик туфайли турли асарларда ихтиёрсиз ҳолда ўхшаш образ, ситуация ва деталлар пайдо бўлиб қолиши мумкин. Масалан, «Уфқ»даги Турсунбойнинг қилмишлари, қочоқликдаги саргузаштлари тасвирида Чингиз-Айтматовнинг «Юзма-юз» қиссасидаги воқеаларга ўхшаб кетадиган ўринлар мавжуд. Ўз вақтида танқидчилар буни кўрсатган эдилар. Маълум бўлишича, «Уфқ» устида ишлаётганда Саид Аҳмад «Юзма-юз»ни ўқимаган экан. Ёшлар, бугунги зиёлилар ҳаётдан олиб ёзилган «Умид» билан «Одам бўлиш қийин» асарларида маълум муштаракликлар мавжуд, шуниси қизиқки, иккала автор ҳам бири-биридан тамомила беҳабар ҳолда бир пайтда роман устида иш олиб борганлар. Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмишдан олиб ёзган ҳикояларида, «Ўтмишдан эртақлар» қис-

сасида Чехов асарларидаги персонажларга яқин турадиган образлар учрайди:

Жаҳон адабиёти-тажрибасидан шу нарса ҳам яхши аён: кўпгина шоҳ асарлар илгари мавжуд асарларга онгли равишда мулоқот, назира, мунозара тарзида яратилган. «Дон Кихот» бунга ёрқин мисол. Сервантес бу асарини рицарлик романларига пародия тарзида ёзган.

Бу билан мен адабиётдаги ўхшашликларни табиий, қонуний ҳодиса деб атамоқчи, уни бутунлай оқламоқчи эмасман. Адабиётдаги ўхшашликларга дуч келганда уларнинг сиртқи томонига эмас, моҳиятига, ҳаётий заминига, ёзувчининг индивидуал қарашига кўпроқ эътибор бериш зарурлигини таъкидламоқчиман. Кишилар ҳаётида шундай ўхшаш вазиятлар борки, улар ўнлаб, юзлаб санъат асарларига асос бўлиши мумкин; ижодкор «ишланган материал»га мурожаат этганда унга янги томондан ёндаша олса, унинг бошқалар кўзи тушмаган ёки юзаки ёритилган қирраларини чуқур қашф этиб бера олса, энг муҳими, адиб ўзининг чуқур ҳис этган оригинал, ҳаёт ҳақиқатига мос ғоявий-бадний концепциясига эга бўлса ва ўз концепцияси билан китобхонни тўлқинлантира олса, фақат шундагина, адабиётдаги ўхшашлик «салбий маъно»дан, тақлидчиликдан халос бўлади.

Мана энди шу нуқтаи назардан, Сиз тилга олган асарларнинг айримларини кўздан кечирайлик.

У ёғини суриштирсангиз, «Олтин қозиқ»дагига ўхшаш вазият яъни бир палатага икки табиатли одамнинг тушиб қолиши, турлича эътиқоддаги шахсларнинг кескин тўқнашуви тасвири аввал ҳам кўп марта қаламга олинган, бунинг учун С. Алёшиннинг «Палата» драмасини, Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда» романидаги «Юзма-юз!» бобини, «Тўққизинчи палата» ҳикоясини эслаш кифоя. «Олтин қозиқ» сиртдан ўша асарларни эслатса-да, ҳаётий эҳтиёж асосида чуқур ички бир дард билан ёзилганлиги, персонажлар қайноқ ҳаётнинг ўзидан олинганлиги, маълум бадний концепциянинг мавжудлиги билан схемалардан йироқ, жозибадор асар бўлиб чиққан. Ҳикояни ўқиганда китоб қаҳрамонлари эмас, аввало ҳаётдаги одамлар кўз олдингизга келади, азалий адабий проблемалар эмас, шу куннинг маънавий муаммолари диққатингизни тортади.

Мавжуд асарлардан фарқли ўлароқ, «Олтин қозиқ» даги «салбий персонаж» — Таваккал хийла мураккаб шахс: ёшлигида ҳалол, беғубор, қалби нафосат туйғулари билан лиммо-лим бўлган, Улуғ Ватан урушида душманга қарши курашган, юрт озодлиги учун жангларда бир оёғидан ажралиб қайтган; ҳамхонаси — кекса ўқитувчи Зуннун Ҳасанийни бир нарса таажжубга солади: наҳотки, шундай одам бугунги кунда бемаслак, димоғдор, такаббур, худбин, мешчан кимса ҳолига тушиб қолса?! У на санъат-нафосатдан лаззатланади, на сиёсат, дунё ташвишлари билан қизиқади; Таваккал учун ҳаёт — фақат тўкин дастурхон, ейиш-ичиш, маҳалладаги обрў-эътибордангина иборат; бу одам қасалхонага даволаниш учун келган, аммо ётган палатасини ҳам шуҳрат, маишат хонасига айлантиради, эртаю кеч тинимсиз ичади, ўз даврасидан четдагиларни одам ўрнида кўрмайди; ҳатто бундай даврани ёқтирмаган ўзининг биринчи муаллими — жангда ҳалок бўлган дўстининг отаси Ҳасанийни «одам кўрмаганлик»да айблаб ҳақорат қилади...

Муҳими шундаки, ёзувчи «салбий персонаж»ни нуқул фош этиш, қоралаш билан кифояланмайди, уни шу кўйга солган омилларни ҳам бадиий таҳлил этишга киришади. Таваккал биқиқ бир муҳитга тушиб қолган, аввало унинг ҳамтовоқлари худбин, такаббур, лаганбардор, танги мешчанлар: улар нафси йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдилар, юлғичлик, қаллоблик, мунофиқлик — уларнинг турмуш тарзи; улар жамиятда ўзларини ҳамиша омонат сезадилар, жон сақлаш ниятида, бир томондан, ишонса-ишонмаса худога сўғинадилар, унга «пора» берадилар; иккинчи томондан, бошлиқлар йўлига поёндоз тўшаб, соясига салом берадилар, учинчидан, «беш кунлик дунёда ўйнаб қол» деган ақидага амал қилиб, маишатга, ичкиликка ўзларини урадилар...

Таваккал шу тоифа кимсалар гирдобига тушиб қолган. Шуниси қизиқки, Таваккал ўз ҳамтовоқларининг кирдикорларини яхши билади, гоҳида бу қаллобларнинг ифлос башарасини фош этиб, улардан жирканади ҳам; аммо била туриб улар билан улфат тутинади, уларга «ҳиммат» кўрсатади; чунки уларни ҳаётдаги таянчи, қатордаги нори санайди, аслида йўқотган оёғи, жангларда иштироқи ҳисобига орттирган обрўйи, Улуғ Ватан уруши иштирокчиси деган шавкатли ном остида яшаб юрга-

нини, ўзини Ватан сийлаётганини ўйламайди. Демак, Таваккал социалистик тузум бахш этган ҳурмат, эътибор, имкониятларни билиб-билмай, суниестемол қилиш йўлига кирган.

Суннатулла Анорбоев Таваккал фожиасининг яна бир маънавий илдизига эътиборни тортади: бу одам фақат нафс-балосига гирифтор эмас, у гоҳо ўзгаларга яхшилик қилишни ҳам ўйлайди. «Қишидан фақат яхшилик қолади бу оламда!»— мана унинг таянган ақидаларидан бири. Лекин яхшиликда ҳам яхшилик бор. Таваккалнинг яхшилик қилиш фалсафаси замири ўта хавфли, жамият учун зарарли, у давлат, эл-юрт ҳисобидан тангилик қилади; қаллобларни, юлғичларни ҳимоя остига олади, бола чақаси бор деб разилларга, мунофиқларга мадад қўлини чўзади.

Ёзувчининг ўзига хос концепцияси асардаги иккинчи қутб — Зуннун Ҳасаний образи талқинида ҳам яхши намён бўлган. Таваккал билан Ҳасаний орасида аввал пинҳона, сўнгра ошқора, асло келиштириш мумкин бўлмаган кураш кетади. Бироқ бу кураш бир-бирини яқсон этиш, бир-бирига панд беришга асосланган эмас, балки у ҳақиқатни аниқлаш, одамдаги яхши фазилатлар учун курашиш, иллатларнинг илдизини қидириб топишга қаратилган, бинобарин асардаги кураш чуқур гуманистик руҳ билан суғорилган. Ҳасаний — бутун умрини халқ, Ватан йўлига фидо этган, ниҳоятда меҳрибон, мулойим, камсуқум, ёқимтой одам. У ҳаётини авлодлар бахти учун бахш этгану, лекин авлодлардан ҳеч нарса тама этмайди, қаҳрамонона умр кечиргану, аммо қаҳрамонликни сира пеш қилмайди. У ҳуда-беҳудага калтабин кимсалар билан тортишмайди, олишмайди; айни пайтда уларнинг хатти-ҳаракатига бефарқ қарай олмайди, ҳаётдаги ножўяликлардан қаттиқ изтиробга тушади, аммо у шунчаки изтироблар оловида қоврилиб юрувчи нотовон ҳам эмас, ўзининг ақл-фаросати, ибрат кучи, қалб саховати, юксак эътиқоди, қолаверса, жамиятнинг чин фарзанди экани билан таваккаллар тўдасини саросимага солади. Фақат шугина эмас, айни пайтда Таваккалдаги асл инсоний туйғуларнинг уйғонишига йўл очади. Ҳасаний биладикки, Таваккалдаги эзгу инсоний хислатлар ҳали бутунлай барҳам топмаган, бамисоли у гирдобда қарахт ҳолга тушиб қолган, Ҳасаний билан тўқнашувда у бир қадар сергакланади, калладаги турғун

хаёллари тўзгигандек бўлади, эҳтимол, шу тўқнашувдан кейин бу ғафлат бандаси бутунлай ўзгариб кетар, тўғри йўлни топиб олар, ана шундай ўй-хаёллар билан ҳикояни ўқиб тугатамиз.

Агар сиз «Палата» спектаклини ёки фильмини томоша қилган, «Давр менинг тақдиримда» ёки «Тўққизинчи палата»ни ўқиган бўлсангиз, «Олтин қозиқ»ни хаёлан улар билан солиштириб кўринг: улар орасида фақат сиртдангина ўхшашлик топасиз, холос, «Олтин қозиқ»даги образлар ҳам, ёзувчини асар ёзишга даъват этган дард ҳам ўзгача; ёзувчининг чуқур ҳис этган, қайноқ ҳаётнинг ўзи инъом қилган ғоявий-бадний концепциясини ҳар бир лаҳзада ҳис этиб турасиз, асарни ўқиётганда ҳаётнинг нақд ўзи кўз олдингизда гавдаланади, бошқа асарларга ўхшашини хаёлингизга ҳам келтирмайсиз...

«Нур борки, соя бор» романидаги Шерзод билан Сайфи Соқиевич тўқнашуви тасвирига келсак, бу ерда ҳам автор ўзига хос йўлдан боришга интилади.

«Олтин қозиқ»дагидан фарқли ўлароқ, романда рақиблар таъриф-тавсифи кескин қарама-қарши бўёқларда берилган: Шерзод гўё ҳаётдаги нур, Сайфи Соқиевич эса соя тимсоли; ёзувчи Шерзодни ҳар жиҳатдан ҳимоя остига олади, Сайфи Соқиевични эса кескин қоралайди, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан ғубор қидиради. Сайфи Соқиевич ҳам, Таваккал ва унинг ҳамтовоқларига ўхшаб: «Бу дунёга келгандан кейин яшаб қолиш керак», дейди. «Қайси йўл билан бўлмасин қандингни ур», дейди. Унинг учун муқаддас нарсанинг ўзи йўқ. «Ҳамма нарсани — илмниям, амалниям, муҳаббатниям, борингки, виждоннинг ўзиниям сотиб олса бўлади деб ишонади». Унингча: «Бу дунёда ё заринг бўлсин, ё зўринг бўлсин. Шундан бошқа ҳамаси бир пул!»

Сайфи Соқиевич ўзининг устамонлиги маққорлиги билан Таваккалдан кўра «Сариқ девнинг ўлими» (Х. Тўхтабоев) романидаги савдо ходими Одил баттолга яқин туради. Бироқ Одил баттол саргузашт усулида, сатирик планда тасвирланган, Сайфи Соқиевич эса, ундаги қора бўёқлар хийла қуюқлаштириб берилганига қарамай, психологик йўналишдаги персонаждир.

Шуниси характерлики, ёзувчи бу одамга нисбатан қаҳр-ғазабини ошқора тўкиб-солган ҳолда қандайдир ўзига хос объективликни, самимиятни сақлаб қолади, Сайфи Соқиевични биз мавҳум «соялар тимсоли», сал-

бий хусусиятлар қурамаси сифатида эмас, жонли, та-ниш одам тарзида тасаввур этамиз. Демак, туб моҳияти жиҳатидан ҳам, тасвир усули жиҳатидан ҳам бу образ бошқаларни такрорламайди. Шу тур образларга қиёсан Сайфи Соқиевичга нисбатан бошқа бир эътироз билдириш мумкин.

Назаримда, Сайфи Соқиевич характеридаги иллатлар керагича кўрсатилган-у, уни шу кўйга солган омиллар — шундай психологияни туғдирган, шундай характери ни шакллантирган ҳаётий замин асарда деярли очилмай қолган. Айрим ўртоқлар, «Нур борки, соя бор» ижтимоий-маънавий роман, унда жуда кўп масалалар кўтарилган, табиийки, уларнинг ҳар бири илдизига ета бериш мумкин эмас, дейдилар. Тўғри, асарда кўтарилган барча масалаларнинг илдизига етавериш шарт эмас. Бироқ Сайфи Соқиевич билан боғлиқ можаролар ромanning етакчи сюжет тармоқларидан, ҳатто танқидчи Р. Иноғомовнинг фикрича, «етақчи ижобий қаҳрамон Шерзод билан пихини ёрган Сайфи Соқиевич ўртасидаги зиддият-ромanning асосий конфликтини ташкил этади». («Ёш ленинчи», 1977 йил 4 январь.)

Юқорида кўриб ўтганимиздек, С. Анорбоев Таваккал характеридаги иллатлар илдизини ҳикоя жанри имкониятлари доирасида яхши таҳлил этиб берган, асарнинг худди ўша ўринлари, ёзувчининг далил-исботлари китобхонни ўйлашга ундайди. «Нур борки, соя бор» — роман, бунинг устига ижтимоий-маънавий роман; ёзувчи кенг майдон, катта имкониятларга эга эди. Афсуски, бу имкониятлардан у керагича фойдалана олмаган, етакчи сюжет тармоғидаги зиддиятлар моҳиятига чуқурроқ кириб бормаган. Реалистик романда ҳодисани қайд этиш, кўрсатиш, унга китобхон муносабатини уйғотишнинг ўзи кифоя қилмайди. Тасвирдаги самимийлик бадийликнинг бир белгиси, холос, ҳақиқий романнывис учун айни пайтда тадқиқотчилик, жамиятшунослик хислати, теран далил-исбот ҳам сув билан ҳаводек зарур. Таниқли рус адиби С. Антонов ёзганидек: «Далил-исботга қараб авторнинг ҳаётни қанчалик чуқур билиши, дунёқараши, партиявийлиги, ақл-заковати, эҳтирос кучи ҳақида ҳукм чиқариш мумкин».

«Нур борки, соя бор» романининг автори Сайфи Соқиевич тасвирида характеридаги иллатларни туғдирган, ҳаракатга келтирган омилларга эмас, кўпроқ характер-

ларнинг қисматига диққатни қаратади: гўёки «салбий куч»ни жазолаб аламидан чиқмоқчи бўлади. Асардаги можароларни қандай ҳал этиш қаламкашнинг ихтиёрида, бироқ ёзувчи қалами остидан чиққан ечим тасвири сифати, савияси ҳақида мулоҳаза юритиш мумкин. Шахсан менга Уткир Ҳошимов танлаган йўл — Шерзод билан Сайфи Соқиевич ораларидаги зиддиятнинг маъмурий тарзда барҳам топиши жўн ва енгил туюлади. Гап бу ерда, баъзи ўртоқлар даъво қилаётганларидек, маъмурий жазо йўлининг ҳаёт ҳақиқатига мос келиш-келмаслиги устида бораётгани йўқ, бу борада ҳам ёзувчига кўрсатма бериш мумкин эмас, модомики, ёзувчи ҳаёт ҳақиқати мантиқи асосида шундай йўлни маъқул кўрган экан, тасвирлайверсин. Эҳтимол, шу йўл билан масаланинг моҳиятига, ҳаётини илдизига чуқурроқ кириш мумкин бўлар эди, романда эса ундай бўлиб чиқмаган, автор халқ контролининг аралашуви билан Сайфи Соқиевич ва унинг ҳамтовоқлари фош этилгани ҳақида шунчаки маълумот бериш билан чекланади, Шерзоднинг халқ контроли вакили билан учрашувида эса Сайфи Соқиевич хусусидаги аввал маълум бўлган гаплар бошқачароқ тарзда такрорланади.

«Олтин қозик»даги ижобий куч — Ҳасанийнинг Таваккал билан тўқнашуви, кўриб ўтганимиздек, муҳим ижтимоий-маънавий маъно касб этади, бу тўқнашув пировардида Ҳасаний гўё енгилгандек туюлса-да, Таваккалнинг шафқатсиз ҳамласи туфайли ҳушидан кетиб йиқилса-да, унинг маънавий жиҳатдан салбий кучдан устунлигини яққол сезамиз; айни пайтда, ёзувчи таваккаллар психологиясига қарши кураш, уни ўзгартириш хийла мушкул эканига эътиборни тортади. «Нур борки, соя бор»да эса кескин тўқнашувлар ижобий қаҳрамон фойдасига осонгина ҳал этиб қўйилгани учунми, Сайфи Соқиевич кабилар психологиясига қарши кураш қанчалик қимматга тушганлигини етарли ҳис этмаймиз, бу асарда гўё ҳаётдаги нурларни кўпайтириш билан соя ўз-ўзидан енгилгина йўқолиб кетадиган ҳодисадек талқин этилади.

Энди Сиз тилга олган Улмас Умарбековнинг «Номус» ҳикояси билан Шухратнинг «Бир кеча фожиаси» қиссасини қиёслаб кўрайлик. «Номус»-да ҳикоя қилинишича, Комил деган йигит Зумрад исмли қиз билан учрашди-ю, орада самимий севги мулоқотлари бошланади.

Бироқ бу севгининг оқибати кўнгилсиз бўлиб чиқади: йигит она раъйига кўра бошқа қизга уйланади, лекин илк севгидан кўнгил узолмайди; Зумрад билан яна учрашади, лекин бу учрашув йигит учун қимматга тушади, Комил худди ўша учрашув кечаси юз берган тасодифда ноҳақ айбланиб қамоққа тушади, йигит аввал асл ҳақиқатни сир тутайди, сўнг адвокатга юрагини очайди, адвокат эса қиз ҳузурига бориб вазиятнинг мушкуллигини айтади, «Уни фақат сиз қутқаришингиз мумкин»,— дейди. Қиз кўп иккиланишлардан кейин ўзини номусга қўйиб бўлса-да, ўзига бевафолик қилган кимсага яхшилик қилади, судда ҳақиқатни айтиб йигитни ноҳақ жазодан қутқазиб қолади...

Айни шунга ўхшаш воқеа бошқачароқ тафсилотлар билан «Бир кеча фожиаси»да қисса рамкасида ёйиқроқ шаклда ифода этилган, жанр тақозосига кўра бўлса керак, Шухрат қиссада йигитнинг онаси тарихини ҳам асосий сюжет йўналишига ёндош равишда кенг ҳикоя қилиб берган.

Қиссадаги асосий воқеа билан «Номус»да тасвирланган ҳодиса бир-бирига ўхшаса-да, ҳодисанинг, характерларнинг гоёвий-бадий талқини бир-биридан кескин фарқ қилади.

Авалло «Номус»даги Зумрад биллурдай покиза қиз, унинг қалби нафис, эзгу туйғулар билан лиммо-лим, унинг севгиси ҳам, севги йўлидаги олижаноблиги, жасорати ҳам ниҳоятда табиий, самимий. У ҳар жиҳатдан йигитдан устун. «Бир кеча фожиаси»даги маъшуқа Назокатга келсак, у эр кўрган, фарзанд туққан, бир йўла иккисидан ҳам жудо бўлиб, сўнг уйланмаган йигит кўйида юрган аёл. Қисса қаҳрамони Ҳимматилла бошда Назокат атрофида парвона, лекин нарироқ бориб онаси танлаган қизга оғиб кетади, Назокатни унутайди, Назокат доғда қолади. Ёзувчи бу ерда жавобсиз севги изтиробларини ифода этмоқчидек бўлади. Аммо авторнинг гоёвий-бадий концепцияси аниқ ва изчил эмас; ёзувчи, бир томондан, йигитни аёлдан ҳимоя қилаётгандай туюлади, йигитнинг уйда хотини туриб Назокат таклифига кўра у билан учрашувга боришини катта хатоликка йўяди, уни фожиали ҳаракат деб атайди, ҳатто буни асарнинг сарлавҳасига ҳам олиб чиқади. Айни пайтда, Назокатнинг жавобсиз севгисини ҳар томонлама оқлайди, шу севги йўлидаги хатти-ҳаракатларини «ростгўйлик, пок-

лик, фидойилик, садоқат, шайдолик», деб баҳолайди. Автор унинг суддаги ҳолатини тасвирлар экан: «Назокат эса, шубҳа дарёсининг оқимига тик кема солган сайёҳдек ишонч билан туради, кўзларида қатъийлик, журъат ва фидойилик ёнади»,— деб ёзади. Ёзувчи қаҳрамонига қарата: «Севгинг ҳаққи, гувоҳ бўл, ростини айт!.. Чиндан маъшуқа бўлсанг, исбот қил. Маъшуқа ёлгон гапирмайди, гапиролмайди... Севгиндан, севилганиндан қувон, оламга жар сол, ҳайқир — айби йўқ. Гул қадрини булбул, инсон қадрини эл билади. Уялма! Аксинча, фахрлан, бошингни кўтар, одамлар кўзига тик қара, дадил қадам ташла!»— деб хитоб қилади.

Назокатнинг суддаги «жасорати» билан асардаги асосий можаролар бартараф бўлади-қолади. Бир-икки одамни мустасно қилганда, барча аёлни олқишлайди. Автор ёзади: «Зал, айниқса, судга ўз талаблари билан келган Ҳимматилланинг цехдошлари қарсиллатиб чапак чаларди... Номус қилади, шарманда деб таъна тоши отади деган суд зали уни қўллаб-қувватлаб, ҳатто табрик-лаб, жуда шошириб, энтиктириб, ҳатто хижолатга қўйган эди».

Демак, кўриниб турибдики, бошда автор фожиали хатти-ҳаракат деб атаган ҳодисани пировардида ҳам ёзувчи, ҳам оломон тамоман ўринли деб топади. Ўз хатти-ҳаракатидан ор қилган Назокат одамлар олқишидан ҳайрон. Тўғри, асар охирида ҳамма можаро ўз изига тушиб кетади-ю, лекин бу ҳол Ҳимматилланинг хотини Сатимхон учун оғир ботади, Ҳимматилла билан Назокат ўртасидаги муносабатлардан воқиф бўлгач, эридан юз ўгиргани айтилади. Асарни фожиа деб атаганда автор, эҳтимол, шуни назарда тутгандир, Назокат билан учрашув оқибатида Ҳимматилла севган хотинидан жудо бўлади, демоқчидир. Бироқ бу ҳодисанинг ҳам фожиа эканлигига китобхон ишонмайди, чунки қиссада келтирилган шу хусусдаги хабар китобхонни ларзага солар даражага бориб етган эмас. Бугина эмас, умуман бу ишда ким айбдор деган савол асарда муаллақ қолади, ёзувчи бутун коллектив томонида туриб ҳам Ҳимматиллани, ҳам Назокатни, ҳам Сатимхонни бирдек ҳимоя остига олади, бош айбдордек кўринган Ҳимматиллани эса охирида олқишларга кўмиб ташлайди... Қисқаси, асар номидаги жиддият, қисса бошланишидаги мураккаблик асар охирига томон сусайиб, жўнлашиб боради, ёзув-

чи фожиа деб тақдим этган ҳодиса, аслида шунчаки бир англашилмовчилик бўлиб чиқади. Табиийки, можаронинг бу хилдаги ечими асардан жиддийроқ бадиий-маънавий хулоса чиқариш учун имкон бермайди.

«Номус» ҳикоясида эса, аксинча, ёзувчи позицияси аниқ, изчил, ҳодисалар замирида маълум эстетик концепция ётади. Хусусан асарнинг хотима қисми — суд картинаси катта маҳорат билан чизилган, характерлар бисоти худди ўша ерда тўла намоён бўлади, ёзувчи қалбидаги дард, туғён — ҳикоядаги эстетик маъно шу ўринларда юксак пардаларга кўтарилади, китобхонни қаттиқ ҳаяжонга солади, хотирига мустаҳкам ўрнашиб қолади, у ҳақда ўйлашга ундайди.

Мана ўша лавҳадан бир парча:

«...Залга кирганда суд бошланган эди. Одам бу ерда ҳам кўп. Зумрад дераза тагидаги бўш стулга бориб ўтирди ва беихтиёр суд томонга қаради. Кейин, кўзи Комилга тушди. У иккита милиционер ўртасида ўтирарди. Боши эгик. Сочи бутунлай олдирилган. Ранги доканинг ўзи. Зумрадининг раҳми келиб кетди.

— Ишонувдим, синглим, ишонувдим! — шу тоб Зумрад ёнида адвокатни кўрди ва негадир қизариб кетди. — Бутун умидимиз сизда!

Зумрад беихтиёр Комилга қаради. Кўз кўзга тушди. Комил миннатдор оҳангда лабининг бир учи билан жилмайди: Зумрад негадир жирканиб кетди, ҳатто сўрашмай ўзини четга олди. Кейин суд раиси чақирмагунча у томонга қарамади, қарай олмади.

Ниҳоят уни чақирди. Тиззалари қалтираб, ўрнидан турар экан, ҳамманинг унга тикилиб қолганини кўрди. Кўрди-ю, келганига пушаймон қилди. Ўзи сезмаган ҳолда Комил томонга назар ташлади. Комил ҳам унга тикилиб турарди. Фақат унинг қарашида қизиқиш, ҳайронлик эмас, мамнувлиқ ва илтижо, одамни ерга урадиган илтижо бор эди.

Зумрад унинг гапларини тасдиқлади. Ҳа, ўша куни айбланувчи унинг ёнида эди. Ярим кечагача у билан сайр қилди, яна нимани тасдиқлаш керак?

Зал тўлқинланиб кетди.

— Мана шунақалар оилани бузади-да! — деди кимдир.

Яна кимдир қичқирди:

— Уятсиз! Бенумус!

Суд раиси одамларни тартибга чақириб, кўнғироқ чалди.

Зумрад юзини беркитганича ташқарига отилди. Остонада кимдир тирсагидан ушлади. Бу — ҳансираган адвокат эди.

— Раҳмат, синглим. Комил бу яхшилигингизни унутмайди. Хотинига бир амаллаб тушунтирамиз. Раҳмат сизга!

— Мени тинч қўйинг!— деди лаблари титраб Зумрад.— Эшитаяпсизми, мени тинч қўйинг...»

«Номус» ҳақида аввал батафсил ёзган эдим, такрор бўлса ҳам баъзи фикрларни айтай. Қелтирилган парчадан ҳам кўришиб турибдики, Комил лоқайд, нотавон, мижгов бир кимса, у Зумрадни севади, бу севгисини асраб қололмайди, қурган оиласидан кўнгли тўлмайди, ҳамон Зумрад томон талпинади. Зумрад қалбига ўзи ўт ёқади, аммо бу оловда бир қалб куйиб жизғанак бўлаётганлигини сезмайди, ҳис этмайди, иложи борича шу оловдан исиниб қолишга тиришади. Бундай одам ҳеч қачон ўзгаларга бахт, қувонч бахш этолмайди, у чин севгига муносиб эмас, персонажлардан бирининг сўзи билан айтганда, Зумраднинг тирноғига ҳам арзимайди. Қалтис пайтда қизнинг ўз «рақиби»га олижаноблик қилишини ёзувчи фавқулодда ҳодиса тарзида эмас, табиий бир хатти-ҳаракат сифатида беради; ўшандай вазиятда шу хил табиатли одам шундан бошқа йўл тутиши мумкин эмас. Даҳшатли жойи шундаки, қиз қалбидаги эзгу туйғулардан унинг хатти-ҳаракатини кузатиб турган одамлар ҳам, қизни шу ишга ундаган адвокат ҳам, қиз қалбини мафтун этган йигит ҳам мутлақо беҳабар. Кўрдингизми, қиз кўзи шу қалтис дақиқаларда йигитга тушади, унинг қарашида «қизиқиш; ҳайронлик эмас, мамнунлик ва илтижо, одамни ерга урадиган илтижони кўриб қалби вайрон бўлади... Худди ўша аянчли дақиқаларда йигит кўзимизга ниҳоятда ғариб, ҳиссиз, таъмагир бир кимса бўлиб кўринади, унинг қаршисида турган, гумроҳларнинг надоматига қолган қиз эса ниҳоятда улуғвор бўлиб кетади.

Бадиятнинг сири, сеҳри, ёзувчи концепциясининг моҳияти, таъсир кучи ҳам, асарнинг ибратли томони ҳам аслида ана шунда.

Юқоридаги қиёс, таҳлил ва мулоҳазалардан чиқадиган асосий хулоса шуки, асарларимизда ўхшаш вазият-

лар, образ ва деталлар бўлмагани маъқул; мабодо ўхшашликларга дуч келганда эса уларнинг сиртқи томонига эмас, туб моҳиятига, ёзувчининг ижодий индивидуаллигига, бадий концепциясига кўпроқ диққат қилиш лозим. Ёзувчи ўзи қаламга олган ҳодисаларни шунчаки жонли, самимий гавдалантириб бериш билангина чекланмай, уларнинг туб моҳиятига, қаҳрамонлар қалбига чуқур кириб борса, уларни бадий таҳлил этиб берса, ёзувчи кўнглида жамоатчиликка айтадиган ўз-гапи, аниқ-равшан, салмоқдор фикри, ўз концепцияси бўлса, ҳодисаларнинг бошқалар нигоҳи тушмаган муҳим қирраларини бадий кашф этиб берса — фақат шундагина чинакам оригинал, қизиқарли, ҳаққоний асар майдонга келади. Ана шунда айрим ўхшашликлар устида талашиб-тортишиб ўтириш учун ҳожат қолмайди.

1977 йил, март

ҚИШЛОҚ ҲАЁТИ — АДАБИЁТИМИЗ КЎЗГУСИДА

Анчадан буён адабиётшуносликда «қишлоқ прозаси», «ишчи темаси», «зиёлилар образи» тушунчалари теварида қизгин баҳс кетади, кўпинча адабиётни қишлоқ ва шаҳар ҳаёти, зиёли ҳаёти мавзўларига ажратиб ўрганиш номақбул экани айтилди, лекин шунга қарамай, амалда ҳеч ким бундай йўлдан бутунлай воз кеча олган эмас. Адабиёт оламида ҳар қандай тушунча, типология шартли, нисбий характерга эга, аммо бундай нисбий тушунчалар, типологик тадқиқотлар замирида аксари объектив ҳақиқат ётади. Биз хоҳлаймизми йўқми, ҳозирча бевосита ё ишчи, ё зиёли, ёки қишлоқ кишилари ҳаётини ёритувчи, уларнинг турмушига оид муаммоларни ўртага қўювчи асарлар яратилмоқда, бу ҳол жамият ижтимоий тараққиётининг муайян ҳолати ва адабиётнинг ҳаётга яқинлиги билан изоҳланади, бундай бўлиниш сўз санъати реал турмушга энг яқин келган даврларда — адабиётнинг реализм, социалистик реализм босқичларида пайдо бўлганлиги ҳам тасодифий эмас.

Бир вақтлар ишчи, зиёли, қишлоқ ҳаёти ҳақидаги асарларда бўёқлар бир-биридан кескин фарқ қилар, масалан, оддий деҳқон билан зиёли образи баъзан қарама-қарши қўйилар эди. Уша кезлари ҳаётнинг ўзида аҳвол шундай эди. Эндиликда шаҳар билан қишлоқ, жисмоний меҳнат билан ақлий меҳнат орасидаги тафовутларнинг йўқолиб бораётгани, қишлоқдаги меҳнатнинг тобора индустриал тус олаётгани оқибати ўлароқ, ҳозирги деҳқон, зиёли, ишчи образларида муштараклик кучайиб бормоқда. Шу билан бирга, ҳозирги адабиётда ша-

ҳар ва қишлоқ ҳаётини ёндош ҳолда тасвирлаш характерли тенденциялардан бирига айланмоқда. Бироқ бу ҳол асло қишлоқ, шаҳар ёки зиёли ҳаёти мавзуларининг чеки, чегараси тамомила йўқолиб кетаётганлигини билдирмайди.

Маълумки, бир вақтлар адабиётда тарқалган «конфликтсизлик назарияси», «ҳаётни пардозлаб кўрсатиш» касалидан худди шу қишлоқ мавзуи энг кўп жафо чеккан эди, адабиёт ривожига бурилиш — социалистик реализм традицияларининг тараққиёти, адабиётнинг ҳаёт ҳақиқатига чуқурроқ кириб бориш, ҳаётга янада яқинлашиш тенденцияси ҳам аввало шу мавзуда яққолроқ кўринди. 50-йилларда пайдо бўлган В. Овечкиннинг машҳур очерклари, Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак», Шароф Рашидовнинг «Бўрондан кучли», И. Раҳимнинг «Ҳилола», Н. Сафаровнинг «Узоқни кўзлаган қиз» каби асарлари қишлоқ мавзуини ёритишда янги босқични бошлаб берди. Уларда ҳаётнинг ўзида етилиб, ҳал қилинишини кутиб турган ўткир ижтимоий-маънавий масалалар дадиллик билан кўтарилди, ҳаёт ҳақиқати ўз бўёғида — барча мураккабликлари, зиддиятлари билан кўрсатилди. 60—70-йиллар адабиётида эса худди шу тенденциялар янада чуқурлашди, янги фазилатлар билан бойиди, принципиал аҳамият касб этди.

60—70-йиллар давомида мамлакатимиз қишлоқларида юз берган муҳим жараёнлар партиямиз Марказий Комитетининг 1978 йил Июль пленумида чуқур таҳлил этилди, қатор кескин ижтимоий-маънавий проблемаларга эътибор жалб қилинди. Шуни мамнуният билан қайд этиш лозимки, шу жараёнлар, муаммолар кўп миллатли совет адабиётида, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам ўз ифодасини топди. Бунинг учун эл оғзига тушган, қизгин баҳсларга сабаб бўлган Ҳ. Ғуломнинг «Сенга интиланман», «Бинафша атри», П. Қодировнинг «Қора кўзлар», «Эрк», «Мерос», «Жон ширин», О. Ёқубовнинг «Диёнат», «Фарзандлар бурчи», Ш. Холмирзаевнинг «Сўнгги бекат», «Ҳаёт абадий», Ҳ. Шариповнинг «Боркўча болалари», «Сотволдидан салом», Саид Аҳмад, Саида Зуннунова, Мақсуд Қориев, Ўткир Ҳошимов, Учқун Назаров, Самар Нуров, Тоғай Мурод, Қамчибек Кенжа қисса ва ҳикоялари, Асқад Мухторнинг «Чинор», Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси» романларидаги талай бобларни, кўплаб очерк ва лирик шеърларни эслаш

кифоя. Мана шу санаб ўтилган асарлар яхлит ҳолда гўё улкан бир кўзгу сифатида сўнгги ўн беш-йигирма йиллик қишлоқ ҳаётини, унинг маълум томонларини ўзида гавдалантиради.

Қишлоқ мавзундаги энг яхши асарларга хос илк хусусият шуки, уларнинг авторларида бугунги қишлоқ ҳақиқатини айтиш истаги, ҳақиқат туйғуси ниҳоятда кучли. Қатор-қатор асарлар, асарлардаги талай-талай саҳифалар ҳақиқат ҳақидаги баҳслардан иборат, улар гўё бир вақтлар анча кенг ёйилган, ҳозирги кунда ҳам учраб турадиган қишлоқ турмушини, деҳқон меҳнатини бир ёқлама бўяб-безаб кўрсатувчи чучмал, баландпарвоз, қуруқ мадҳиябозликдан иборат «асарлар»га пародиядек туюлади.

Абдулла Орипов «Саратон» шеърида деҳқон турмуши ва меҳнатини нуқул роҳату фароғатдан иборат деб биладиган кимсалар ақидасига қарши қишлоқдаги ҳақиқий меҳнат манзарасини чизди, саратон жунбишга келган бу палладаги қишлоқни улкан дошқозонга қиёс этади, унингча, бу қайноқ қозонни кузатмоқ осону ичига тушмоқлик мушкул!

Э. Воҳидовнинг «Биз ишляпмиз» шеърида баҳс оҳанги янада кескинлашади. А. Ориповда баҳс бир оз пинҳона борса, Э. Воҳидов эса айланма йўллар қидириб ўтирмай, деҳқончасига гапнинг пўсткалласини айтиб қўя қолади, бу ерда деҳқоннинг ўзи сўзлайди, деҳқоннинг ўзи-аравани қуруқ олиб қочадиган «мухбир-шоир укажони» билан юзма-юз туриб кўнгилдаги гапларини тўкиб солади:

Бизнинг ишимизни

«саховат» дединг,

«Дала полвонлари» атадинг бизни.

Бунча баландпарвоз сўзламас эдинг

Билсайдинг кўнглимиз,

одатимизни.

Бизга тўғри келмас

«чавандоз» сўзи

«Жонбозлар»

деганинг эришроқ бироз.

«Зафар маррасини кучмоқ», не ўзи?

Бизлар ишляпмиз,

Бу меҳнат, холос.

Баҳс давом этади:

- «Чопиқ гашти» дединг,
эҳ, бу не роҳат,
Билмоқ бўлсанг,
сезмоқ бўлсанг не ҳузур,
Кун бўйи демайман,
бир-икки соат
Лолақизгалдоқнинг офтобида тур.
Бу иш
«пўлат отни мағрур суриш»мас,
Рост гапни айтавер,
уялтирмас рост.
Далада чанг ютиш «жавлон уриш»мас,
Бизлар ишляпмиз,
Бу меҳнат, холос.

Қишлоқ ҳаётининг, деҳқон меҳнатининг «мухбир-шоир» тасаввурига зид реал манзаралари бирма-бир кўз олдимизда гавдаланади, ниҳоят шоир қаҳрамони — ўша дангалчи деҳқон тилидан лўнда бир хулоса ясайди:

Ҳаёт — жаннат эмас.
иш эмас дўзах.

Ҳа, қишлоқ ҳаёти жаннат ҳам эмас, қишлоқдаги меҳнат дўзах, нуқул машаққатлардангина иборат эмас, деҳқон машаққат билан қаҳрамонона меҳнат қиларкан, на керилади, на зорланади. Чунки бу меҳнат — унинг учун зарурият, ота мерос — елкадаги юк, эл-юрт, жаҳон олдидаги бурчни ўташ. Мана энди шоир асл муддаога ўтади:

Жимжима гапни қўй.
тўғрисини ёз.

Токи кўрсин,
билсин,
англасин олам,
Бизлар ишляпмиз,
Бу меҳнат, холос.

Худди шу хилдаги гапни сал олдинроқ П. Қодировнинг «Мерос» қиссасида ҳам ўқиган эдик. Қисса қаҳрамони ўзбек пахтакори меҳнати ҳақида баҳс очиб дейди:

«Ғайрат-шижоат ҳамма халқда ҳам бор. Лекин бизнинг пахта далаларимиздаги меҳнат!... Мисол учун, Хитойда ҳам пахта жуда муҳим экин экан. Хитой халқи ҳам меҳнатсевар деб танилган. Лекин ҳозир биргина Ўзбекистоннинг ўзи бутун Хитой етиштираётган пахтадан кўпроқ пахта беряпти. Ҳолбуки, Хитойнинг аҳолиси Ўзбекистонникидан етмиш баробар кўп! Москвадан келган бир мухбир кеча мен билан суҳбатлашиб ўтириб: «Мен ўзбекларнинг пахта даласидаги жасоратига қойилман,— дейди.— Сизлар фақат ҳосилдорликда эмас, ғайрат-шижоатда ҳам дунёдаги барча пахтакорларнинг энг олдинги сафидасизлар». Ана сенга пахтадан келадиган оламшумул обрў!»

Қисса бешдан-оёқ ўзбек пахтакори меҳнати-заҳмати-ни бор бўйича кўрсатишга, оддий, кундалик, тинимсиз машаққатли меҳнат замиридаги маъно — қаҳрамонликни очишга қаратилган. Асарнинг ана шу етакчи мотиви айрим танқидчиларда эътироз туғдирмоқда. Танқидчи Н. Худойберганов «Сўз куръишга чорлайди» китобида «Мерос» қиссасини кенг таҳлил этаркан, асарга юксак баҳо беради, айни пайтда, автор билан қизғин баҳсга киришади. Жумладан, шундай фикрни ўртага ташлайди:

«Мерос» қаҳрамони Ёлқин Отажонов онгли равишда «ўз бутини ўзи йиртади», бутун қийинчиликларни елкасида олиб юради, кечани-кеча, кундузни-кундуз демай тер тўкади, жонини пахта йўлида тикиб қўяди, лекин бу фидойилик ҳамма вақт ўзини оқлайдими — бу ҳақда на қаҳрамон, на ёзувчи мулоҳаза юритади. Натижада, қаҳрамон фақат шону шуҳрат, орден-медаллар учун фидойилик қилади, дегандай маъно келиб чиқади. Бундан ташқари, фидойилик қилишнинг ҳам чеки чегараси бор: борди-ю, фидойилик қанчалик узоқ вақт давом этса, одам умрини шунчалик тез емиради, қисқартиради. Мамлакат бошига хавф ёғилганда, халқ бошига ғоятда оғир савдолар тушганда жонини фидо қилиш чинакам қаҳрамонлик намунаси бўлиб ҳисобланади ва бу қаҳрамонлик ҳаммага насиб қилавермайди».

Аввало Н. Худойбергановнинг фидойилик ва қаҳрамонлик ҳақидаги тушунчаси мунозарали; унингча, қаҳрамонлик фавқулодда, хатарли дақиқалардаги фидойиликдангина иборат. Аслида эса тинч, осойишта, сурункасига давом этадиган меҳнатдаги фидойилик

ҳам қаҳрамонликдир. КПСС Марказий Комитетининг Июль пленумида қишлоқдаги улкан вазифалар белги-ланар экан, партиямиз Марказий Комитетининг Бош секретари Л. И. Брежнев бу вазифаларни ҳал этиш йўл-йўриғи тарзида доҳиймиз В. И. Лениннинг: «Бир марта ғайрат қилиб қаҳрамонлик кўрсатиш билан ба-жариш асло мумкин эмас, бу вазифа оммавий ва кунда-лик ишда узоқ вақтларгача энг қаттиқ ва ғоят катта қаҳрамонликлар кўрсатишни талаб қилади», деган сўз-ларини келтиради. Бу эса биз баҳслашаётган муаммога аниқлик киритиш имконини беради.

Шу нуқтан назардан қараганда, «Мерос» қаҳрамони-нинг меҳнатдаги фидойилиги хусусида танқидчи билдир-ган мулоҳазалар эриш туюлади, қолаверса, унинг гап-лари асарда акс этган ҳолатга зид. Ёзувчи «Мерос»ни машаққатли меҳнати тарғиб қилиш ёки оқлаш учун яратгани йўқ, ҳақиқатни бор бўйича кўрсатиш, осмон-ўпар пахта хирмонлари осонлик билан ўз-ўзидан эмас, балки Ёлқинга ўхшаш асл деҳқонларнинг бетиним, ма-шаққатли, қаҳрамонона меҳнати билан бунёд бўлаёт-ганлигини дунёга кўз-кўз қилиш истаги билан яратилган.

Танқидчининг «фидойилик ҳамма вақт ўзини оқлай-дими — бу ҳақда на қаҳрамон, на ёзувчи мулоҳаза юри-тади» деган фикрларига келганда шунини айтиш керакки, қиссада бунинг аксини кўрамиз — ёзувчининг ўзи ҳам, қаҳрамони ҳам бу ҳақда бош қотиради, ўринсиз жасорат ва бунинг кўнгилсиз оқибати уларни ташвишга солади, хусусан, асар охирида онаинг қалб сўзлари, ундаги бир армон нидоси қалбларимизни титратади. Она кичик ўғ-лига дейди:

«На чора, болам, энди Ёлқинжон учун ҳам сен узоқ умр кўр. Қаҳрамонлик сенга акангдан мерос... Аканг ўзини аямади. Энди сен ўзингни сал аягин, эҳтиёт бўл-гин! Сен борсану пахта бор. Одамдан азизи йўқ!»

Кўриниб турибдики, ёзувчи асарида беҳуда фидойи-ликни ҳеч қачон ёқлаган эмас, у табиий, зарурий, инсон-ни ардоқлайдиган фидойиликка хайрихоҳ...

Э. Воҳидовнинг «Биз ишляпмиз» шеърисида шундай характерли сатрлар бор:

Дала хаёлингда балки соф ҳаво,

Фақат тиниқ сувдир , ,

кўм-кўк майса ўт.

Иўқ,
бунда
техника, илм бор,

кимё,

Пахтазор ҳам бугун каттакон завод.

Биз ҳам,

ўйлаб кўрса,

рабочий одам...

Афсуски, «Узоқни кўзлаган қиз», «Мерос» каби асарлардаги қаҳрамонларни мустасно қилганда, бугунги деҳқон табиатига хос мана шу муҳим янгилик — ҳаётига фан ва техника кириб борган пахтакорлар образи адабиётимизда керагича чуқур очилган, бадий таҳлил этилган деб айтолмаймиз. Лекин масаланинг бошқа бир кўнгилга таскин берадиган томони бор — қишлоқ мавзудаги асарларда фан-техника революциясининг оқибатлари, аввало инсон — фан-техника — табиат муносабатлари, улар билан боғлиқ ижтимоий-маънавий проблемалар хилма-хил кўринишда, турли савияда ўзифодасини топмоқда.

Инсон — техника — табиат муносабатлари тасвири адабиёт учун мутлақо янгилик эмас. Бундай муносабатлар авваллари ҳам шоир ва ёзувчилар эътиборини ўзига тортган. 20—30-йиллар, урушдан кейинги давр адабиётида фан-техникани улуғлаш кенг тус олган, ҳаттоки унга сиғиниш ҳоллари ҳам бўлган; талай асарлар техника қуроллари номи билан аталган, шеърлар эса техника, трактор гулдуриси, завод гудоги садоларига мослаб ритмга солинган; табиатга ҳужум, табиатни истаган кўйга солиб ўзгартириш шиорга айланган ва кўп ҳолларда асар қаҳрамонларининг қаҳрамонлиги шу шиорга қанчалик рия қилинганлиги билан ўлчанган... Уша кезлари замоннинг ўзи шунини тақозо этар эди.

60-йилларга келиб масала бошқача тарзда қўйиладиган бўлиб қолди, фан-техника прогресси даври энди инсон — техника — табиат муносабатларини хийла мураккаблаштириб юборди; биз бу масалага кенгроқ, чуқурроқ қарайдиган бўлиб қолдик, шунини биллиб олдикки, илмий-техникавий революция инсониятни ҳар доим ҳам олға етаклайвермас, табиатга ҳужум, уни инсон измига солишга уринавериш ҳамини ҳам наф келтиривермас экан! Энди фан-техника мўъжизаларидан оқило-

на фойдаланиш, табиатни, атроф-муҳитни асраш, авайлаш масаласи келиб чиқди, айтиш мумкинки, у ҳаёт-мамонт масалаларидан бирига айланди, ҳамон шундайлигича қоляпти. Бугунги кунда табиатга муносабат масаласини қатор олимлар ҳақли равишда инсоният тақдиридаги социал, уруш ва тинчлик сингари ўткир проблемалар қаторига қўймоқдалар. Сўз санъати бу хил ҳаёт-мамонт масалаларидан четда туриши мумкин эмас, инсон — техника — табиат муносабатлари адиблар учун кучли эҳтирос, чексиз ўйлар, баҳслар, ёрқин характерлар, мураккаб тақдирлар, курашлар, ғалабалар, йўқотишлар, оғир фожиалар манбаи бўлиб турибди. Кейинги ўн беш-йигирма йил ичида яратилган қишлоқларимиз ва қишлоқ кишилари ҳақидаги деярли барча асарларда бу масалага озми-кўпми муносабат билдирилган.

«Сенга интиламан» романидаги Норқўзи, «Чинор»даги Ориф, Матниёз образлари адабиётимизга табиат ҳимоячилари, курашчилари сифатида кириб келди. Норқўзи ризқ-рўзимиз манбаи она-Ерни асраш-авайлаш йўлида эҳтирос билан кураш олиб боради, Ориф табиатнинг гўзал маскани ташландиқ ҳолга тушиб қолганини кўрганида ўзини қўярга жой тополмайди, Матниёз Орол кўлини асраш йўлида ўзини аямай куйиб-ёниб қоядек ғовлар билан олишади... Улар аввало «табиат фарзанди», эҳтиросга бой, романтик, шоир-табиат кишилар сифатида гавдаланадилар. 60-йилларда пайдо бўлган бу образлар адабиётимизда алоҳида босқични ташкил этади; адабиётда инсон — техника — табиат масаласига янгича ёндашиш эндигина бошланаётган бир пайтда қаҳрамонларнинг айни шу хил талқини, бошқачароқ қилиб айтганда, масалага муносабатда эҳтироснинг устунлиги табиий эди.

70-йиллардан бошлаб умумсовет адабиётида бу масалага ёндошишда бошқа бир тенденция кўринмоқда — ҳайрат, эҳтироснинг ўзи билангина чекланмай, масала моҳиятини бутун мураккаблиги, диалектик бутунлиги билан очишга интилиш кучайиб бормоқда. Афсуски, бизда мана шу фазилат етишмайроқ турибди. «Меҳригиё»даги Нодир ҳам, «Диёнат»даги Нормурод домла, Обидий ҳам, «Чотқол йўлбарси»даги Амир Равнақ ҳам — барчаси эҳтирос кишилари, улар табиатни асраш муаммосига дуч келганда, табиат ҳалок этилаётганини, атроф-

муҳит булғанаётганини кўрганларида олов бўлиб ёниш, тугён уриш, исён кўтариш билангина чекланадилар. Бу асарларнинг кўпчилигида табиатни асраш йўлидаги мушкулотлар бир-икки қайсар, қолоқ, нодон, худбин шахслар айби туфайли келиб чиққан қилиб кўрсатилади. Ҳолбуки, масалага диалектик тарзда қаралса, хусусий ҳодисалар ҳозирги умумий тараққиёт билан узвий боғлиқликда олинса, шу хил ҳодисаларни туғдираётган омиллар очиб ташланса, масала чинакамига умуминсоний аҳамият касб этган, асарларнинг реалистик қудрати ошган бўлар эди.

Фан-техника прогресси шаронтида маънавият, инсондаги жамики инсоний фазилатларни, эзгу туйғуларни, қолаверса, мўътабар анъана, таомилларни асраб қолиш муаммоси алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ёзувчи Д. Гранин ҳозирги пайтда «атроф-муҳитни асраш билан баробар инсоннинг ички оламини асраш проблемаси ҳам бор», деб ёзганида тўла ҳақ.

Илмий техника мўъжизаларининг қишлоқларга дадил кириб бориши туфайли худди шаҳарда бўлгани каби қишлоқ кишиларининг турмушида, ҳаёт тарзида жиддий ўзгаришлар юз бермоқда, янгича одатлар, таомиллар бу ерда ҳам чуқур илдиз отмоқда.

Маълумки, капитализм оёққа туриб саноат марказлари пайдо бўлиши биланоқ бир гуруҳ зиёлилар орасида, қишлоқларни «цивилизация таҳдидидан» асраб қолиш ғояси туғилган, ахлоқ, эзгулик, инсонийлик жиҳатидан шаҳарни қишлоққа зид қўйиш тенденцияси ёйилган эди. Буржуа муҳити туғдирган қишлоқ билан шаҳар орасидаги мурасасиз зиддиятлардан келиб чиққан бу муаммо капиталистик дунёда ҳали ҳам кескинлигича қолмоқда. Социализм бу муаммони чинакамига адолатли гуманистик тарзда ҳал этиб берди, шаҳар билан қишлоқ, ишчи билан деҳқон ҳамкорлигининг рамзи — Уроқ ва Болға социалистик давлат гербидан жой олди. Бироқ бу, социализм шаронтида, бизнинг кунларимизда цивилизация оқибатлари билан боғлиқ баъзи ҳал этилиши мумкин ва лозим бўлган муаммоларнинг мавжудлигини асло истисно этмайди. Шу хил муаммоларга дуч келганда баъзан довдираб қолиш, цивилизация оқибатларидан чўчиш, фан-техника қадами, нафаси етмаган олис масканларни, патриархал, қолоқ турмушни ардоқлаб кўкка кўтариш, замонавий

фан ва маданиятдан йироқроқ турган кимсаларни табиий, эзгу, нодир фазилатларнинг ташувчиси — тимсоли деб қараш ҳоллари ҳам бўлди. Хусусан ҳозирги рус адабиётидаги «қишлоқ прозаси»га мансуб талай асарларда шу тенденция сезилди. Бу ҳодиса теварагида борган қизгин баҳслар адабиёт мухлисларининг ёдида бўлса керак. Шунини мамнуният билан таъкидлаш лозимки, ўзбек адабиётида бундай ҳол айтарли кўрингани йўқ. «Қишлоқ прозаси»даги шу тенденция қизгин муҳокама этилаётган кезлари О. Ёқубов ўзининг «Қанот жуфт бўлади», П. Қодиров «Эрк» қиссаларида Амаки, Ойшахон каби цивилизациядан йироқроқ турган кишиларнинг образларини яратиб, мавжуд баҳсларга ўзларининг муносабатини билдиргандай бўлдилар; оламдаги буюк ўзгаришлар, мураккаб жараёнлардан беҳабар, маданиятдан узоқроқ турган кимсалар табиатидаги маҳдудликни, ожизликни ҳар икки ёзувчи ҳам ўзига хос тарзда реалистик куч билан кўрсатиб берди. Ш. Холмирзаевнинг «Сўнги бекат» романида, хусусан Исҳоқ чол ва Барот чол образларида бу гоё ўзгача бўёқларда яна ҳам кескинроқ, ёрқинроқ ифодасини топди.

Бизнингча, бугунги кунда цивилизация эҳсонларидан чўчиш, фан-техника мўъжизаларидан қочиш маъносиздир, айни пайтда, замонавий маданият, фан-техника прогресси йўлига маҳкам ёпишиб олиб, азалий, табиий эзгу фазилатларни менсимаслик, уларни оёқ ости қилиш, она табиатдан узоқлашиб қолиш — бу ҳам бирёқламалик, маданиятсизлик. Ҳақиқий инсоний камолот табиат ва цивилизация, азалий, табиий фазилатлар билан замонавий маданиятнинг оқилона омихталиги, ҳамжиҳатлигидан туғилади. Бугунги ҳаётдаги бош тенденция аслида шундай, эътибор қилсангиз, шаҳар, цивилизация кишиси доимо табиат қучоғига, табиий нарсаларга талпинади, қишлоқ кишиси эса ҳар қадамда шаҳарга, маданиятга, фан-техникага интилади. Илғор замондошларимизга хос шу кайфият О. Ёқубовнинг «Қанот жуфт бўлади», «Диёнат», П. Қодировнинг «Эрк», «Мерос», Ш. Холмирзаевнинг «Сўнги бекат», «Ой ёруғида», Қ. Кенжанин «Ғалати мижоз» асарларида нозиклик билан илғаб олинган. Биргина мисол: «Ғалати мижоз» ҳикоясининг қаҳрамони тиним билмас бригадир йигит, баъзан кимсаларни ҳайратга солиб, дўстларининг бир кечалик ширин суҳбатини деб — маънавий озуқ

излаб, олис қишлоқдан не-не машаққатлар билан шаҳарга келади; «Диёнат»даги кекса олим эса табиатни асраш, ўз бисотини — билиму китобларини қишлоқ кишиларига ҳади этиш ниятида улар орасидан ўрин олади, қишлоқ ташвишлари ичига ғарқ бўлиб кетади.

Умуман олганда, маънавият муаммолари бугунги қишлоқ прозасида етакчи ўринга чиқди. Бу ҳол баъзан прозамиздаги характерли бир анъана — хўжалик, ишлаб чиқаришга оид масалалар ифодасининг иккинчи планга ўтиб қолишига ёки заифроқ, юзакироқ чиқишига сабаб бўлмоқда. «Бинафша атри», «Сўнгги бекат», қисман «Диёнат»да шу нарса кўзга ташланади. Бу ҳол айрим эътирозлар туғдирмоқда. Баъзи бир танқидчилар ишлаб чиқариш билан боғлиқ юзакироқ тасвирларни рўкач қилиб, асарни умуман ерга уришга уринмоқдалар, ундаги асосий фазилатларни эътибордан четда қолдирмоқдалар. Масалан, О. Тоғаевнинг «Сўнгги бекат» романига оид мулоҳазаларида шу нарса сезилади. Танқидчи роман персонажларидан бири «Ўктамнинг ижтимоий фаолиятига доир бир характерли камчилик» — унинг пахта илмини яхши билмаслиги ҳақида сўз очиб, бу ҳол ҳақиқатга тўғри келмаслигини айтади, худди шу нарсага асосланиб «асарнинг фалсафий-эстетик савияси қай даражада эканлигини» тушунтирмоқчи бўлади. «Асарнинг фалсафий-эстетик савияси авторнинг ҳаётий, назарий тушунчасининг ойнасидир», — деб ёзади у ва пахтага қараш, ўғитлаш билан алоқадор лавҳа тасвиридаги юзакиликни ёзувчи ғоявий-фалсафий, ҳаётий, назарий савияси даражасининг кўриниши деб атайди. Шу ўринда «Адиб ҳеч қачон ўз бўйидан баланд асар яратолмайди» деган фикрни писанда қилиб ўтади... Бундай «танқидий мулоҳазалар»нинг асосизлигини исботлаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак, фақат юзакироқ чиққан биргина ҳолат тасвирига таяниб туриб бутун асарнинг қимматини, авторнинг савиясини белгилашга уриниш адолатдан, инсофдан эмас, албатта.

Танқидчи асарда персонажлар тимсолида намоён бўлган хилма-хил маънавий муаммолардан фақат бири устида тўхталади ва у ҳақда танқидий фикр билдиради. Бу яна ўша совхоз директори Ўктамнинг бошқа бир жиҳати — маънавиятига дахлдор. Танқидчи ёзади: «Қишлоқда бир киши ҳамманинг, ҳамма бир кишининг

қўзида, дейдилар. Совхоз директорининг маънавий қиёфаси қишлоқ аҳолиси учун ахлоқ тарозиси ҳисобланади».

Шу ақидадан келиб чиқиб танқидчи Уктам—Насиба муносабатлари тасвиридан ҳайратга тушади, Уктамни маънавий жиҳатдан беқарор одам ҳисоблайди, Уктамнинг «ҳарбийга кетган йигитнинг қаллиғини йўлдан уриши, яъни образ руҳиятидаги ақл ва ҳис кураши тасвири унинг маънавий беқарорлигини исботлайди», деб ёзади, бу хил хатти-ҳаракатни раҳбар ходим, ижобий қаҳрамон учун номақбул деб санайди. /«Шарқ юлдузи», 1978, №4, 212-бет./ Жаҳон прогрессив адабиётида, совет адабиётида Уктамга ўхшаш мураккаб вазиятга тушиб қолган ижобий қаҳрамонлар сон-саноксиз эканлиги ҳаммага равшан. Лоақал Г. Николаеванинг «Йўлдаги курашлар», Ч. Айтматовнинг «Жамила», «Алвидо, Гулсари» асарларида учрайдиган шу хилдаги вазиятлар ифодаси билан таниш китобхон ҳам «Сўнгги бекат» қаҳрамони хатти-ҳаракатида ортиқча ажабланиб ўтирмайди. Қолаверса, «Сўнгги бекат»даги энг ёрқин, нафис саҳифалардан бири худди ўша Уктам — Насиба муносабатлари талқинидир. Бу талқин асло Уктамнинг «маънавий беқарорлигини» англамайди. Насиба билан мулоқат Уктам учун ҳам қувонч, ҳам бахт, ҳам ташвиш, ҳам бахтсизлик — фожиа! Насиба севиб турмуш қурмаган, хизматдаги эрига бепарво, у фақат соддадил, беғубор қайнатаси ҳурмати — эрини кутади. Уктам билан хотини ўртасида эса маънавий яқинлик йўқ. Уктам фақат болаларини деб, бирга ўтган кунлари, кўрсатган моддий ёрдамлари ҳаққи одамгарчилик юзасидангина у билан муроса қилади. Тақдир уни Насибага яқинлаштиради. Насиба билан учрашув, мулоқот Уктам учун ҳаётнинг энг ширин дамлари; икковлари ҳар жиҳатдан бир-бирига муносиб, лекин улар асло бирга бўлолмайдилар, буни икковлари ҳам биладилар, лекин биладилар-у, барибир, бир-бирларига талпинаверадилар. Бу ҳол узоқ давом этиши мумкин эмас — орада қанчадан-қанча ғовлар бор, урф-одат, эл-юрт, оила, фарзанд, ота-оналар олдидаги бурч, Содиқ типдаги кимсалар ғаламислиги — буларнинг барчаси икки шахс қалбини ададсиз қийноқлар гирдобига тортади. Пировардида Уктам ҳам, Насиба ҳам, қанчалик оғир бўлмасин, эл-юрт олдидаги бурчи, масъулиятини деб ўзлари-

нинг шахсий ҳузур-ҳаловатларидан, орзу-истакларидан воз кечадилар. Уктам билан Насибанинг бир-бирига талпинишларини ҳам, бир-бирдан узоқлашувларини ҳам ёзувчи ошкора оқлаш ёки қоралаш йўлидан бормаиди, холис туриб тасвирлайди, реал, мураккаб вазиятнинг ўзини тўлиқ гавдалантириб, мулоҳаза қилиб кўришни, ҳукм чуқаришни китобхон ихтиёрига қолдиради.

Танқидий фикрларга муносабат билдириш баҳонасида «Сўнгги бекат»даги интим мулоқотлар хусусида батафсилроқ тўхталдик. Аслида романда кўтарилган маънавий муаммолар доираси анча кенг. Бу асар ўзининг ёрқин концептуаллик хусусияти билан ажралиб туради, ундаги ҳар бир персонаж, аввало, бетакрор характер, айти пайтда, аниқ бир маънавий проблеманинг, бадий концепциянинг рамзи, тимсоли даражасига кўтарилган, соддадил Исҳоқ чол, имонсиз Барот чол, аслида истеъдодли, аммо худбинлик кўчасига кириб қолган врач Шамшиддинов, ўлим тўшагида ҳам маданий мерос ҳақида бош қотирувчи Сабоҳат, севикли хотинининг раъйига қараб қишлоққа муаллим бўлиб келган фан кандидати Қувватбеков, тарих билимдони Мунира, ҳаётида ўз ўрнини тополмай узоқ вақт адашиб юрган Баҳодиров, ғаламис Содиқ, юқорида тилга олинган Уктам, Насиба — буларнинг ҳар бири бугунги қишлоқ ҳаётининг гоят хилма-хил маънавий муаммоларига эътиборни тортади.

Шуни ҳам айтиш керакки, Э. Раймов, М. Жалил, Э. Аъзамов, А. Ибодинов, Э. Муҳаммад, Н. Норматов, А. Шер, Ф. Ҳотамов, М. Қўшмоқов, Ш. Исахонова сингари адабиётимизнинг кейинги бўғинига мансуб ёшларнинг ҳозирги қишлоқ ҳаётидан олиб ёзган асарларида кўзга ташланаётган фазилат — «Сўнгги бекат»даги каби маънавий муаммолар тасвири доирасини кенгайтиришга бўлган иштиёқ қишлоқ мавзунининг истиқболига катта умид уйғотмоқда; қишлоқ ҳақиқатини, қишлоқ кишилари меҳнатини бутун мураккаблиги билан кўрсатишга, маънавий-ахлоқий муаммоларни ҳаёт-мамонт масаласи даражасига кўтаришга интилиш — ёшлар яратаётган асарларнинг ҳам етакчи хислати бўлиб қолмоқда.

Бугунги қишлоқ мавзундаги асарларга хос айрим характерли тенденциялар устидагина фикр юритдик, адабиётимизнинг бу бой гўшасида ҳали танқидчиларнинг нигоҳи тушмаган, етарли қадрланмаган, одилona илмий баҳосини олмаган жиҳатлар жуда кўп.

ЎЗУВЧИ ВА ЗАМОН

ЧЎЛҚУВАРЛАР ИЗИДАН

Адабиётимизда улкан қурилишларнинг, халқ бунёдкорлик ҳаракатларининг бадий тарихини яратиш маълум анъана тусига кириб қолди. Шу тур асарлар яхлит ҳолда «Меҳнатнома» деб аталадиган бўлса, «Мирзачўл мавзуи» унинг шонли саҳифаларини ташкил этади. «Шоҳи сўзана», «Чўлга баҳор келди» каби пьеса, қиссалардан тортиб янги роман — «Бинафша атри»га қадар чўлқуварлар ҳақида яратилган жамики очерклар, драмалар, шеърӣ ва насрий асарлар бир ерга йиғиладиган бўлса, ўнлаб томларга жо бўлар эди.

«Меҳнатнома» мизнинг Мирзачўл саҳифаларини битишда ўзувчи Ҳамид Фуломнинг ҳам муносиб ўлиши бор. Ҳ. Фулом кўпдан бери чўл шайдоси. 60-йилларнинг бошларида у чўлқуварлар изидан бориб «Сенга интиламан» романини ёзган эди. Роман тезарагида жиддий баҳслар бўлди, автор асар устидаги ишни давом эттирди, унга янги боблар қўшди. Чўлга қилинган қайта-қайта сафарлар, чўлқуварлар билан дийдорлашувлар пайтида бу мавзу яна унинг хаёлини банд эта бошлади, кўнглидаги гаплар дастлаб шеър, ҳикоя шаклига кира бошлади, ўзувчининг «Олтин» тўпламидан жой олган қатор ҳикоялар шу мавзуда эди. Ниҳоят, бу интилиш авторни яна йирик полотно сари етаклади.

Бадий ижод — гоят мураккаб, сирли, сеҳрли жараён. Чўлқуварлар ҳақидаги галдаги роман «Сенга интиламан»нинг давоми, иккинчи китоби тарзида ваъда қилинган бўлса-да, тамомила мустақил, бошқа бир асардир. «Бинафша атри» аввалги романнинг давоми эмас,

«Сенга интиламан»даги бирорта персонаж ҳам бу ерда учрамайди, сюжет йўналишлари давом этмайди. «Сенга интиламан» персонажлари 60-йилларнинг бошларидаги вазият кишилари бўлса, бу роман қаҳрамонлари 70-йиллар шароитида нафас оладилар. «Сенга интиламан»да меҳнат, ишлаб чиқариш билан боғли можаролар асар конфликтининг асосини ташкил этса, характерлар асосан меҳнат муаммоларига муносабатда очила борса, бу ерда оилавий-ахлоқий муаммолар биринчи планга ўтади, ёзувчини кўпроқ қаҳрамонларнинг хулқ-атвори, маданияти, маънавияти, дид-фаросати, шахсий-оилавий ҳаётидаги чигалликлар қизиқтиради.

«Бинафша атри» поэтик структураси жиҳатидан ҳам ёзувчининг аввалги романларидан фарқ қилади. Аввалги романларида воқеалар бош қаҳрамон ёки бирор марказий персонаж атрофида уюштириллар эди. Бу ерда эса бошдан-оёқ ўтадиган, барча воқеаларни ўз атрофида уюштириб, тутиб турадиган етакчи қаҳрамон ёки марказий персонаж, шунингдек, яхлит романбоп йирик драматик конфликт йўқ. Аҳмаджон, Азиз, Дилдор, Нафиса, Қарим, Абдулла Саидович, Хонкелдиева... Буларнинг барчаси романда тенг ҳуқуқлилиқ даъво қилади, ёзувчи уларнинг тақдирларини ёндош тарзда бир текисда ҳикоя қилади, улар учун асардан деярли барабар ўрин ажратади.

Сўнгги йилларда романни яхлит эпик воқеа асосига эмас, алоҳида мустақил воқеалар асосига қуриш, аниқроғи, қисса ва ҳикоялардан ташкил топган романлар ёзиш кенг расм бўлиб бораётир. «Бинафша атри»ни бевосита ҳикоя ёки қиссадан иборат роман дейиш қийин, лекин унинг структурасида шу хил романларга мойиллик сезилиб турибди. Асардаги ҳар бир персонажнинг тақдири деярли ўзича мустақил ҳикоя ёки қиссани ташкил этади; ёзувчи кўпинча асардаги ҳар бир персонаж тақдири ва таърифига алоҳида боблар ажратади, бошқа бобларда ҳам улар тилга олинади, воқеаларда иштирок этади, аммо худди ўша «ўзига ажратилган боб»да у анча ёрқин кўринади, ўзининг бисотини аниқроқ намоён этади.

«Бинафша атри» ёзувчининг бошқа романларига хос стилда, шунингдек, насримизда маълум тенденция тусига кириб қолган лиро-публицистикага мойил, кўтаринки романтик услубда ёзилган. Автёр персонажлар ҳаё-

тидаги энг қалтис, бурилиш онларини, бошқачароқ қилиб айтганда, «олий поэтик момент»ларни тасвир объекти қилиб танлайди, ёзувчини шу олий моментларнинг батафсил жараёни, психологик тафсилотлари эмас, кўпроқ оқибати қизиқтиради; адиб тасвир этаётган ҳодисаларга фаол аралашаверади, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларига ошқора баҳо бериб боради, чунончи салбий қаҳрамон Қаримни қаҳр-ғазаб билан кескин қоралайди, ўғри, порахўр, зўравон, маънавий тубан, қаллоб, қутурган йиртқич ва бойқуш деб атайди, уни шафқатсиз жазога — ўлимга муносиб кўради; аксинча, ижобий қаҳрамон Дилдорнинг хислатларини тўлиб-тошиб мадҳ этади, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан нафосат, фазилят қидиради, уни тўла маънодаги «бенуқсон» қаҳрамон даражасига кўтаради, бу аёлнинг шахсий ҳаётидаги, характеридаги айрим кам-кўстлар, чигалликлар ҳам тезда барҳам топиб кетади.

Ёзувчи ижодий манераси, ўзига хос концепцияси оқибатими ёки камчилигими, аниқ айтолмайман, унинг кўпчилик асарларида — «Лола кўл», «Ҳаёт ишқи» достонларида ҳам, «Сенга интиламан» романида ҳам, мана энди «Бинафша атри»да ҳам ҳикоя персонажлар ҳаётидаги маълум чигалликлардан бошланади-ю, тезлик билан бахтли хотима томон ривожланади ва деярли ҳамма ҳолларда чигаллик ёзувчи хайрихоҳ бўлган персонаж фойдасига ҳал бўлади.

Азиз биринчи муҳаббатини асрай олмаган, гўзал Нафисани кўлдан чиқарган, у узоқ вақт барбод бўлган шу илк севги кўйида изтироб чекади, ниҳоят вазият ўзгаради: Нафиса Қарим сиртмоғидан халос этилади, чўлга келади. Азизнинг бахти очилади, Нафисанинг ҳам омади юришади, икки куйган ёр бир-бирининг васлига етишади... Аҳмаджон ҳаётда қаттиқ адашади, Қаримга ишониб панд ейди, раҳбарликни эплломайди, хиёнат йўлига кириб Дилдорни ранжитади, Дилдор уни ташлаб кетади... Бироқ Аҳмаджон тез орада ўзига келади, барча айбларига иқрор бўлади, Дилдор ҳам унинг айбини кечиради, ярашув учун вазият ҳозирланади; Аҳмаджоннинг шахсий армони ҳам рўёбга чиқади — Дилдор қизалоқ туғиб беради... Қарим алдовига учган соддадил Хонкелдиева ҳам, ҳаёт сўқмоқларига тушиб қолган Тамара ҳам ўз йўлларини топиб кетдилар; Абдулла Саи-

довични қийнаган жумбоқлар ҳам қурилган натижа билан яқунланади ва ҳоказо.

Очигини айтиш керак, бундай ечим, бу хил «бахтли хотима»лар ёзувчининг тасвир принципи билан алоқадор бўлса-да, асарни ўқий бошлаганда китобхонда туғилган ҳаётнинг мураккаблиги ҳақидаги дастлабки тасаввурни, жиддий кайфиятни маълум даражада су-сайтиради.

«Бинафша атри» романида ёзувчи ижодий манерасининг баъзи янги қирралари ҳам намоён бўлди ёки авваллари уч берган айрим услубий хислатлар бу ерда хийла бўртиб кўринди. Гап ҳаётнинг олдинги сафида турган илғор, бунёдкор замондошларимиз образини яратишда илиқ, ҳаётбахш юморнинг роли устида бораётир. «Олтин» тўпламига кирган «Қўшиқ» ҳикоясида ёзувчи самимий юмор билан йўғрилган ёқимтой бир образ яратган, у кўпчиликнинг хотирида қолган эди. «Бинафша атри»даги Хонкелдиева, Абдулла Саидович образлари талқинида «Қўшиқ»да синовдан ўтган усул қўл келган.

«Хонкелдиеванинг Ўқтамхон деган ажабтовур исми бўлса ҳам, нечундир ҳамма уни Хонкелдиева деб чақиради. Андижонда ҳам шундай эди, Мирзачўлда ҳам шундай, Хонкелдиева дейилса, кўз олдингизга паст бўйликкина, думалоққина, қорамағиз олов қиз — эртаю кеч тиниб-тинчмайдиган Хонкелдиева келади... Хонкелдиева эндигина йигирма икки баҳорни кўрган бўлса ҳам, катта ёшдаги кўпни кўрган кишилардай мустақил фикр қилади ва мўлжални пухта олиб, дадил ишлайди». Ёзувчи бу қизни ўқувчига ана шундай таништиради. Ўша илк танишувдаёқ — одамлар унинг исми қолиб фамилияси билан аташини эслатишдаёқ китобхон чехрасига илиқ табассум югуради. Қаҳрамон билан танишув давом этади, Хонкелдиеванинг тиниб-тинчимас, ишда илғор, мустақил ва дадил, моҳир раҳбар эканини кўриб қойил қоласиз; шахсий-оилавий ҳаётида омади келишмаган, бу борада ўта гўл-содда, ишонувчан эканидан койинасиз, бироқ илк танишувда бу аёлга нисбатан сизда туғилган илиқ меҳр, майин табассум охиригача сақланиб қолади.

Абдулла Саидович типидagi одамларни деярли ҳар бир корхонада, колхоз, совхоз, фабрика, мактаб ва олий ўқув юртларида учратиш мумкин. У кўпни кўрган, бой

ҳаётӣ тажриба тўплаган, партия ва халқ ишига ўта садоқатли, принципиал одам; ўзи ҳам тинчимайди, ўзгаларга ҳам тинчлик бермайди, ҳақиқат, эл-юрт манфаати олдида катта-кичик, ҳеч кимни аямайди. Унинг учун ҳаётдаги ҳар бир катта-кичик масала бирдек муҳим, бошқалар эътибор беравермайдиган икир-чикирлардан катта можаролар келиб чиқишини олдиндан ҳис этади. Унинг хатти-ҳаракатлари барчага бирдек маъқул тушавермайди. Бир қарасангиз у ўта тошбағир, қонундан ташқари чиқмайдиган «темир одам», кадрлар бўлими бошлиғидан кўра тергов органлари хизматчисини эслатади; бир қарасангиз, ўта олижаноб, одамлар қалбини чуқур ҳис этадиган нозик дидли кимса... Бир қарасангиз, ҳаёт икир-чикирлари, идора қоғозлари орасида ўралашиб юрадиган «майда одам», аслида эса шонли ҳаёт йўлини босиб ўтган, катта мақсад, юксак эътиқод билан яшайдиган улкан шахс... Қисқаси, бу одам ҳаёт ва табиатидаги шу хил ички ва ташқи зиддиятлар унга қувноқ юмористик руҳ бахш этади.

Ҳ. Фулом «Тошкентликлар» романида эпизодик персонажлар портретини чизишда катта маҳорат кўрсатган эди. Лоақал содда, гўл, лекин танти, олижаноб паҳлавон йигит Муҳаммад карвонни эслайлик. У асарда жуда оз тилга олинган бўлса ҳам жонли қиёфаси эсда қолади. «Бинафша атри»да ҳам бир қатор шундай ёрқин эпизодик портретлар бор. Аъзам ферма, Умар ака шундай персонажлардан. Уқувчи «бўйи икки метрдан зиёдроқ, елкалари кенг, қўллари паншахадай узун ва бақувват, оёқлари ҳам шунақа катта ва ҳайбатли, қўл ва кўкракларини қалин жун қоплаган», важоҳати девни эслатадиган Аъзам фермага ҳар гал дуч келганда уни бошқалардан беҳато ажратиб олади, унинг сўзи «ҳамқишлоқлари, айниқса, оиласи, қариндош-уруғлари учун қонун бўлиб қолганлиги»ни билиб Нафисанинг Қарим билан бўлиб кетиш сабабини осонликча тушуниб этади. Умар ака бир эпизоддагина кўринади. У эл-юрт иши учун фидойи раҳбар. Ҳаётида тартиб йўқ. Ўзига мутлақо қарамайди, аниқроғи қаролмайди, очин-тўқин юраверади, ишни деб даволанишдан ҳам воз кечади, ниҳоят ётиб қолади. Бу одам қисмати пахтакор, раҳбар ходим меҳнати ҳақида маълум тасаввур беради. Умар ака ҳолатини кўрган бошқа бир персонаж: «Пахта зарур, жуда зарур, лекин инсон саломатлиги ундан ҳам зарур.

Агар иш тўғри ташкил қилинса, бошқа ҳамма оғир ишдаги каби, чунончи, кўмир қазишдаги ёки пўлат эритишдаги каби, пахтачиликда ҳам бир меъёрда ишлашга эришиш мумкин бўлар эди», дея хаёлга толади. Унинг ташвишлари бизни ҳам ўйлашга ундайди.

Азиз, Аҳмаджон, Дилдор, Нафиса образлари ҳақида танқидчи Пирмат Шермуҳамедов китобга ёзган сўнги сўзида кўп илиқ гаплар айтган, ундан ошириб бир нарсаси дейиш қийин.

«Бинафша атри» романининг эълон этилиши Мирзачўлни ўзлаштириш якунланаётган йилга тўғри келди. Мирзачўл ҳаётида энди янги этап бошланади. Ёзувчининг бу асари эса чўлқуварлар ҳақидаги бир неча йиллик ижодий меҳнатнинг якуни ва галдаги янги ижодий босқичнинг дебочаси бўлиб қолади.

1975⁷йил, ноябрь

ЗАМОНДОШЛАРИМИЗНИНГ МАЪНАВИЙ БИСОТИ

Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романи «Шарқ юлдузи» саҳифаларида (1977 йил, 3, 4, 5-сонлар) эълон этилиши биланоқ эл оғзига тушди, ўқувчилар орасида қизгин баҳс, фикр уйғотди, у ҳақда тақриз, мақолалар босилди. Улар ичида Матёқуб Қўшжоновнинг «Ҳаётнинг ички тўлқинлари» сарлавҳали мақоласи алоҳида ажралиб туради. Атоқли танқидчи ўз мақоласида асарни чуқур ва атрофлича таҳлил этиб берган, кўп нозик кузатишлар ва теран мулоҳазаларни ўртага ташлаган. Айни пайтда унда мунозарали ўринлар ҳам йўқ эмас. Чунончи, мақола муаллифи романда қатор тўқнашувлар тизмаси яратилганлигини айтади. «Бу тўқнашувлар марказида асосан битта характер — Отақўзи туради», деб ёзади. Худди шу образни диққат марказида тутган ҳолда асар таҳлилига киришади. Батафсил таҳлил-мулоҳазалардан қуйидаги хулосага келади: «Отақўзи характери ва унинг атрофидаги образлар мажмуасидан келиб чиқадиган маъно шундан иборатки, Отақўзи типидagi шахслар коллектив учун, жамиятимиз учун катта-катта ишларни амалга ошириши мумкин. Халқимизда, «қаторда нор бўлса, юк ерда қолмас» деган гап бор. Отақўзи шу хилдаги норлардан. Бироқ бу хилдаги нор шахслар кучи ва қудратидан тўғри фойдалана билиш керак. Ўз вақтида объектив ёрдам бериб, аниқ ва тўғри йўл кўрсатилса, улар ўн баробар «юк кўтариши» мумкин. Акс ҳолда, романда акс эттирилгандек, улар бошдан тўғри йўлда бўлмаса, то у тўғри йўлга тушиб олгунча коллективга, жамиятга, хусусан, жамиятнинг баъзи бир аъзо-

ларига катта зиён етказиши мумкин. Шу маънода Отақўзи образи ўзбек совет адабиёти тарихида яратилган мукаммал образлардан биридир». («Ўзбекистон маданияти», 1977 йил 17 май.)

Чуқур, батафсил таҳлилдан, теран кузатишлардан чиқарилган бу хулоса, бизнингча, анча тўғри кўринса-да, умумийроқ бўлиб қолган. Худди шу хилдаги фикрни бошқа талай асарлар қаҳрамонига, «Синчалак»даги Қаландаров образига нисбатан ҳам бемалол айтавериш мумкин.

Яна бир тақризда Отақўзи образи хусусида қуйидагиларни ўқиймиз: «Романнинг асосий қаҳрамонларидан бири колхоз раиси Отақўзи. У — мураккаб характер. Отақўзи на салбий, на ижобий образ. Шу жиҳатдан уни ўзбек адабиётидаги ўзига хос янги характер, эпик қаҳрамон дейиш мумкин». («Тошкент ҳақиқати», 1977 йил 27 сентябрь.)

Адабиёт ихлосмандларининг ёдида бўлса керак, танқидчи Озод Шарафиддинов «Синчалак» ҳақидаги тақризида худди шу хил фикрни Қаландаров образига нисбатан айтган, одатдаги «салбий» ёки «ижобий» деган ўлчовлар унга тўғри келмаслигини таъкидлаган эди.

«Диёнат» ҳақидаги мулоҳазаларимизни бирданига баҳс-мунозарадан, қиёслардан бошлашимизнинг боиси бор. Зотан, «Диёнат», ундаги қатор образлар адабиёти-мизда кўп жиҳатдан янгилик бўлди, бу янгиликнинг моҳияти эса қиёсларда ёрқинроқ аён бўлди.

Отақўзи бошда эл-юрт манфаати йўлида кўп хизмат қилиб ном қозонган, кейинчалик ҳаддидан ошиб, обрў-эътиборни суистеъмол қилиш йўлига ўтган, сўнгра ақлини таниб, ўзига кела бошлаган одам, раҳбар ходим. Ёзувчи унинг характеридаги ҳам манфий, ҳам мусбат, ҳам кучли, ҳам ожиз томонларни зиддиятлари билан очишга интилади. Қаҳрамон характерининг мана шу умумий йўналишида ҳали унинг «янгилиги» тўла сезилмайди, боя таъкидланганидек, у 50-йилларда бизда яратилган баъзи колхоз раислари образини эслатади. Отақўзи образи талқинидаги янги жиҳатлар, бизнингча, бу одамнинг шахсияти, маънавияти, қалб драмаси ифода-сида юзага чиқади.

Отақўзи 50-йилларда яратилган «ҳаддидан ошган» колхоз раислари образларидан фарқ қилароқ, аввало шу кунини, 70-йилларнинг кишиси, раҳбар ходими, ун-

да ишчанлик билан барвар савод, билим, дид, маданият ҳам етарли; унинг фикр, манфаат доираси хийла кенг, у ҳар қандай раҳбар ходим, олим билан ҳам ҳар хил мавзуда бемалол баҳслаша олади. Эртаю кеч эл-юрт ғамида юрган бу одам ўз шахсиятини унутиб юбормайди, оила, фарзандлари, қариндош-уруғлари тақдирини ҳам ўйлайди, ҳаёт лаззатларидан баҳра олади. Бу одамнинг табиатида умумсовет адабиётида яратилган ва жиддий баҳсларга озиқ бераётган «ишбилармон одамлар» образига ҳамоҳанглик бор. Бир адиб ибораси билан айтганда, коммунизмнинг моддий асоси қуруқ гапонлик билан эмас, шу хил ишбилармон одамларнинг беқиёс куч-ғайрати, дадил шижоати, ақл-заковати туфайли бунёдга келаётир. Шу маънода Отақўзининг фаолияти рағбатга лойиқ. Ёзувчи буни асарда қайта-қайта таъкидлайди. Айни пайтда, адиб Отақўзи баҳонасида адабиётдаги баъзи «ишбилармон кишилар» образи билан мунозарага киришгандай бўлади, чунончи, Отақўзи Чешков типдаги образлардан фарқли ўлароқ, хийла дилкаш, ҳиссиётга бой одам; кейинчалик унда шу ҳислат — дилкашлик хира торта бошлайди, у кескин, шафқатсиз, тошбағир бир кимсага айлана боради. Қўшнис Нодирага, ўғлига, бўлажак келини Латофатга ва қудаси Фазилатга муносабатида шу нарса равшан сезилади; худди ана шу ўринларга келганда ёзувчининг ўзи ҳам қаҳрамонга нисбатан хийла шафқатсиз бўлиб кетади, романнинг етакчи услубий йўналишига — «объектив тасвир»га хилоф равишда ҳодисаларга аралашади, персонажнинг бу хил хатти-ҳаракатларини ошкора қоралашга тиришади.

Отақўзи типдаги 70-йиллар раҳбар ходимининг, ишбилармон одамнинг ижтимоий фаолияти қандайдир янгича ечимни, ўзига хос бадий талқинни тақозо этаётир. Эл оғзига тушган қатор асарларда шундай йўл тугилади. Одил Ёқубовнинг «Фарзандлар бурчи» туркумидаги очерклариди ҳам шунга ишора бор эди. Лекин негадир, «Диёнат»да адиб анъанавий талқиндан дадил чиқиб кетолмайди. Отақўзининг ижтимоий фаолиятини одатдагидек, «ҳаддан ошиш», «ютуқлардан эсанкираш», «чапанилик» қабалида қоралаш билан банд бўлиб қолади.

Боя эслатилганидек, ёзувчининг маҳорати, санъати кўпроқ Отақўзининг оилавий муҳити, шахсияти ва шулар билан боғлиқ қалб драмасида равшанроқ намоён

бўлган. Бу жиҳатдан Отақўзи кучли драматик образ даражасига кўтарилган. Социалистик ҳаёт тарзи, коммунистик ахлоқ шафқатсизлик, ҳиссизлик билан ҳеч қачон сиғиша олмайди, ҳаёт тарзимизга, ахлоқ нормаларимизга зид хатти-ҳаракат жазосиз қолиши мумкин эмас, бундай кимса эртами-кечми ҳаётнинг бешафқат зарбасига учрайди. Отақўзи ўғли Ҳайдарни қинғир йўл билан илм даргоҳига, буйруқ билан севги йўлига бошлаган экан, бунинг оқибати вой бўлиб чиқади, севикли ўғли пировардида отадан юз ўгиради, ҳеч кимга сўзини бермай юрган мағрур бу одам эркин севги йўлини тутган суюкли қизи Тоҳира туфайли ор-номус исканжасида қолади; қўйнинг оғзидан чўп олмаган қўшниса механизатор йигитнинг, Нодиранинг адолатсизликка қарши исёни Отақўзини лол қолдиради, хусусан, тоғаси Нормурод домланинг зарбалари унинг тинка-мадорини қуритади... Уша тўқнашувларда туғилган қаҳрамон қалбидаги қийноқ, изтироб, аламларни ёзувчи катта маҳорат билан очиб беради, ўқувчини қаҳрамоннинг изтиробларига беихтиёр ҳамдарад этиб қўяди.

Асар марказида турувчи иккинчи образ — Нормурод домла. Негадир бу образ мавжуд тақриз ва мақолаларда етарли баҳосини олмади. Ёзувчининг оригинал концепцияси шу образда тўлароқ, мукамалроқ, таъсирчанроқ ифодасини топган.

Бир қарашда Нормурод домла асарларимизда кўп учрайдиган олижаноб, донишманд қариялардан. Лекин у на «Утган кунлар»даги Юсуфбек ҳожини, на «Ғолиблар»даги Умурзоқ отани, на «Уфқ»даги Икромжон ва Тоғани, на «Чинор»даги Очил бобони — ҳеч бирини такрорламайди.

Агар биз асарда Отақўзини айти жўш урган, кучгайратга тўлиб-тошган қизгин фаолият даврида кўрсак, Нормурод домлани ҳаётнинг бошқа бир палласида — умрининг «хазонрезгилик» фаслида, сўнгги кунларида, ғоят мураккаб, мушкул онларида учратамиз. Ўз-ўзидан аёнки, Отақўзига нисбатан бу одамни «ижтимоий фаолиятда», «меҳнатда» кўрсатиш учун автор имкониятлари бир оз чекланган. Лекин шунга қарамай, ёзувчи кекса ёшдаги бу одамни ҳаётнинг кучли тўлқинлари қаърига, кескин курашлар, олишувлар гирдобига ташлайди.

Нормурод домла узоқ ва шонли ҳаёт йўлини босиб ўтган, бироқ тақдир уни сийламаган, бошига кўп ғир

савдолар тушган. У бутун куч-қувватини, умрини фан, адолат, эл-юрт йўлига фидо этиб, эвазига эл-юртдан ҳеч нарса талаб ва таъма қилмайдиганлар тоифасидан. Биз адолат учун кураш ҳақида кўп гапирамиз-у, лекин бу кураш баъзан қанчалар қимматга тушишини ҳамиша ҳам етарли тасаввур этавермаймиз. Нормурод домла тақдири, руҳияти таҳлили билан танишганда шу ҳақиқатни бутун вужудимиз билан ҳис қиламиз: «Ҳаёт мураккаблиги» иборасини тез-тез тилга олиб турамиз-у, шу мураккабликни жўнроқ, бирёқламароқ талқин этамиз, Нормурод образи «ҳаёт мураккаблиги»ни чуқур англаш, бу борада жиддийроқ баҳс юритиш имконини беради; ниҳоят, асардаги марказий қаҳрамоннинг воқеаларни уюштиришдаги мавқеини назарий жиҳатдан эътироф этамиз-у, бу муаммо амалда қай тариқа рўёбга чиққани ҳақида жўнгина ахборот бериш билан чекланамиз, аниқроғи, асардаги, хусусан, йирик эпик жанр намуналаридаги бу борадаги оқсоқликни бор овоз билан айта бермаймиз; «Диёнат» хилма-хил воқеаларни, тақдирларни, тўқнашувлар тизмасини марказий қаҳрамон те-варагида уюштириш маҳорати, композицион поэтика санъати жиҳатидан ҳам ғоят ибратли. Ҳаётнинг мураккаблиги одамлараро чигал муносабатлар, улардаги мантикий изчиллик, ички алоқадорлик, қонуният асар композициясида ҳам ўз ифодасини топган.

Энди Нормурод домла образига, шу жиҳатларни ёдда тутган ҳолда, бир назар ташлайлик.

Асар бошидаёқ чигал бир жумбоққа дуч келамиз: Нормурод домланинг яккаю-ягона жигари — жияни Отақўзи тоғасига бир гапни айтолмай гаранг — у Фазилат билан қуда бўлмоқчи, ўғли Ҳайдарга Бўрибоевнинг пуштикамаридан бўлган Латофатни олиб бермоқчи; гап шундаки, Нормурод домланинг марҳум фарзанди бир вақтлар Фазилатга ошиқи шайдо бўлган, қаллоб Бўрибоев эса Фазилатни йўлдан оздирган, ҳаётнинг шафқатсизлигини қарангки, аломат йигит жангда ҳалок бўлиб кетган, қаллоб бир кимса эса жангдан омон қайтиб бугунги кунда жавлон уриб, катта бир мансабни эгаллаб юрибди. Бу гап Домлага, унинг кампирига етиб борса, не кор юз бериши ўз-ўзидан аён!

Худди шу ҳодисанинг устига яна бир чигаллик содир бўлади: жигари Ҳайдарнинг диссертация ёклаш пайтида тоға унга қарши чиқади. Ҳайдар ўз ишида устози

Миробидов фикрини кўр-кўрона давом эттирган, Миробидов эса Нормурод домланинг фандаги эски рақиб, бир умр у билан олишиб-тортишиб келган, Домла илмдаги адолатсизликни кўра-била туриб индамай туриши мумкин эмас. Ёзувчи бу ерда тоға-жиянларни атайи «жанг»га тортаётгани йўқ. Бундай пайтда ҳар қандай виждонли одам ҳам Домла йўлини тутуши табиий. Демак, жиддий можаронинг асоси ғоят ҳаётий, характер мантиқига мос. Домланинг жасорати, табиийки, ғоят қимматга тушади, жияни ашаддий рақибга айланади, бу машамалар туфайли тоғанинг кампири оламдан ўтади...

Мантиқий изчилликни қарангки, кампир ўлими хабари Отақўзини шаштидан туширади, Отақўзи кампирдан бир вақтлар кўп яхшиликлар кўрган, у одамийлиги тутиб, шу оғир дақиқаларда тоғаси ёнида бўлади, уни ёлғиз қолдирмай, юртига олиб, кетади... Буниси ҳам табиий. Шу дақиқаларда қаҳрамонлар олдида бошқача йўл йўқ эканига адиб бизни тўла ишонтиради.

Қишлоқдаги воқеалар, хилма-хил ҳодисалар, персонажлар ҳам Домла образига худди шу тариқа мураккаб диалектик тарзда боғланади — унга ҳамфикр бўлиб қолган райком секретари Шукуров рақиб Миробидовнинг куёви бўлиб чиқади, маслакдоши, аломат табиатли фидойи олим Обидов Латофатнинг устози, жияни Ҳайдарнинг рақиб. Домла вазият тақозоси билан синфий рақиб Қудратхўжага, собиқ қайлиқ Фазилатга дуч келади ва ҳоказо. Шунингдек, тоға билан жиян орасидаги муносабатларнинг хилма-хил кўриниш касб этиши, баъзан тинч-сокин, гоҳо беихтиёр кескин тус олиши — барча-барчасида ҳаётнинг табиий оқими, қонунияти зуҳр этилган.

Ёзувчининг маҳорати фақат ҳаёт ҳодисалари, персонажлар орасидаги мантиқий алоқадорликни кўрсатишдагина эмас, шу алоқадорликдан келиб чиқадиган маъно мағзини очишда, персонажлар руҳиятини таҳлил этишда ҳам кўринади.

Ёзувчининг аввалги романи «Улуғбек хазинаси»да бўлгани каби «Диёнат»да ҳам персонажлараро зиддиятлар бутун кескинлиги, драматизми билан гавдалантирилади, айна пайтда бевосита ва билвосита зиддиятлардан туғилган персонажларнинг қалб драмаси, туғёнлари ифодаси ўқувчини ларзага солар даражага бориб етади.

Аламзада Отақўзи бор гапни ошкор этганида муштипар кампир билан Домла қалбида кечган ўй-хаёллар, алам-изтироблар ифодасини осойишта ўқигч асло мумкин эмас; она-бола — Фазилат билан Латофат орасидаги тунги баҳс, сўнгра Фазилатнинг алам, ўқинч оловида қоврилиши тасвирини ўқиганда беихтиёр кўзларда ёш қалқийди; Домланинг Фазилат билан учрашув, хасратлашув картинаси, ўша дамлардаги Домла билан Фазилатнинг руҳий ҳолатлари китобхон қалбини туғёнга солади; Домланинг кампир қабри, Отақўзининг Домла қабри устидаги кечинмалари ҳар қандай тош кўнгили ҳам титратади. Домла кўнгилида эски рақиб Қудратхўжа, бир гуруҳ бемаслак муаллимлар билан тўқнашувлар туфайли кечган изтироблари бизни ҳаяжонга солади, ўйлашга ундайди. Воқеалар, персонажлар тадрижи, улардаги ўзгаришлар ҳам бевосита мураккаб, ички руҳий жараёнларнинг оқибати, қонуний самараси бўлиб чиқади, ёзувчининг оригинал концепцияси, аввал таъкидланганидек, асосан худди шу руҳий-маънавий олам тадқиқи асносида жуда равшан намоён бўлади.

Сиртдан қараганда Нормурод домла аянчли, Миробидов ибораси билан айтганда, шўрлик, омади келишмаган бир шахс. Дарҳақиқат, Домла бошига тушган оғир савдолар, қалбидаги дард-аламлар бизда унга нисбатан ачиниш, ҳамдардлик ҳиссини туғдиради. Домла ҳам ҳар бир инсон фарзанди каби оғир дамларда баъзан пессимистик кайфиятларга берилади. Бироқ уни биз пессимист, аянчли, омадсиз одам дея олмаймиз. Унинг улкан қалби, бой маънавий олами, ҳар қандай кўргуликларни енгишга қодир, букилмас иродаси, юсак эътиқодга, диёнатга садоқати бизда унга нисбатан меҳр, ифтихор туйғусини уйғотади. Бугина эмас, ҳаётнинг жуда кўп зарбасига учраган бу одам — мардона, қаҳрамонона шахс, ҳаётга, теварак-муҳитга, одамларга таъсир кўрсатишга, уларни ўзгартиришга қодир курашчи! Ўжар Отақўзи қийналиб, кечикиб бўлса-да, охири Домла ҳақлигига тан беради, унинг қабри тепасида бош эгади; Ҳайдар унинг таъсирида Миробидовлар муҳитидан йироқлашиб илмда ҳақиқат, адолат йўлига киради; Шукуров қайнатаси Миробидовга бошқача қарайдиган бўлиб қолади, Миробидовнинг ўзида ҳам ўзгариш рўй беради, ўз қилмишларини англаб саросимага туша бошлайди...

Улкан одамлар табиатида ғалати бир хислат бўлади. Улар танлаган йўл, амал қиладиган эътиқод, принцип ўзлари учун кўпинча нохуш оқибатлар олиб келишини биладилар, баъзан кўнгилсиз оқибатларга дуч келганда, қийин аҳволда қолганда қилмишларидан пушаймон ҳам ейдилар, бироқ қайта вазият тақозо қилганида, аввалгидек, эътиқодига содиқ қолаверадилар; уларда ўзларининг хоҳиш-истакларидан, кўнгилчанликларидан устунроқ қандайдир сўнмас ички ирода кучи бўлади. Улкан шахсларга хос шу хислат Нормурод домла образида яхши тажассум топган. Домла неча бор адолат йўлида азият чекади, қилмишидан пушаймон бўлади, ўзини-ўзи қоралайди, қийнади, лекин ҳар гал адолат, виждон олдида аввалгидек унинг учун ҳамма нарса иккинчи ўринга ўтади-қолади.

Нормурод домла худди шу фазилати, хатти-ҳаракати билан, юксак эътиқод, диёнатга меҳр ва садоқатимизни, адолат тантанасига бўлган ишончимизни оширади, ҳақиқат йўлида собит бўлишга ундайди, кишини курашга чорлайди.

Нормурод домла образидан кўнглимиз тўлмамай қолган ўринлар ҳам бор. Домла — зиёлилар вакили. Зиёлилар ҳаёти жамият маънавий ҳаёти ҳолатини белгилаш, ундаги жараёнларни бадий тадқиқ этиш учун бой материал беради; адабиётшунос А. Бочаров тўғри таъкидлаганидек, кимки даврнинг асаб томирлари уришини ўрганмоқчи бўлса, кўпинча зиёлилар тақдирига мурожаат этади, чунки зиёлилар, хусусан бадий ижод ва илм аҳли ўта сезгир, асабий сейсмограф, жамият маънавиятидаги энг нозик тебранишларни ҳам ўзида акс эттирадиган бўлади. «Диёнат» автори Нормурод домла ва унинг илмий муҳити орқали маънавий ҳаётнинг маълум томонларини таҳлил этган; бироқ адиб бу борадаги бой имкониятлардан етарли фойдалана олмаган. Бунинг устига кўпни кўрган улкан олим ҳаёти ва интеллектуал бисоти, ҳаёт муаммолари устида кенг, чуқур илмий мушоҳадалар юритиш, улардан теран фалсафий хулосалар чиқариш имконини берар эди. Шу имкониятлардан тўла фойдаланилганида Домла образи ва умуман асар, шубҳасиз, ютган бўларди.

Булардан қатъий назар, «Диёнат» ҳозирги ҳолида ҳам насримизнинг жиддий ютуғи, ёзувчи бу асари билан бизни бугунги ҳаётимизнинг чуқур қатламларига

етаклайди, замондошларимизнинг қалб бисоти, маънавияти, кўнглидаги ташвишлар, ўйлар билан ошна этади.

* * *

«Диёнат» романининг эълон этилганига ҳали унча кўп вақт бўлмай, романни ўқишда туғилган таассуротлар, асар теварагида кетган қизгин баҳслар, танқидчиликда айтилган илиқ гаплар ҳали хотиримиздан кўтарилмаётган туриб, роман воқеалари, қаҳрамонлари билан қайта учрашиш шарафига муяссар бўлдик; республика телевидениеси «Диёнат» асари асосида яратилган беш қисмдан иборат видеофильмни томошабинларга тақдим этиб (1979 йил, апрель) гўё роман устидаги баҳсни давом эттирди, аниқроғи, баҳс-мунозара доирасини янада кенгайтди.

Яқин-яқинларда сўз санъати билан кино, телевидение орасидан қандайдир рақобат қидиришга, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга интилишлар бўларди, айрим ўртоқлар гоё кўп мухлисларга эга бўлмиш телевидение адабиёт ривожига монелик қилмасмикин, кишилар китобхонлик қолиб нуқул телевидениега берилиб кетмасмикин, яхши асарларни ўқиш ўрнига улар асосида яратилган телестановкаларни томоша қилиш билан кифояланиб қолмасмикин, деган хавотирга борган эдилар. Бундай ташвишлар учун маълум асослар бўлса-да, тажриба шуни кўрсатаётки, яхши асар асосида яратилган фильм ёки постановка унинг асоси — текстига бўлган эътибор ва қизиқишни асло камайтираётгани йўқ, балки янада ошираётки, ҳар бир яхши постановкадан кейин гўё китобхонликнинг, шу постановка асоси бўлмиш асар ҳақидаги баҳс-мунозаранинг янги бир босқичи бошланаётки. Бу гал ҳам шундай бўлди. «Диёнат» видеофильми экранга чиқиши биланоқ романининг ўзини сўраб-суриштирувчилар, қайта ўқишга интилувчилар гоё кўпайди. Кишини мамнун этадиган жойи шундаки, телетомошабинларнинг аксарияти видеофильмдаги образ ва лавҳаларни, кўтарилган муаммоларни уларнинг асли билан — романдаги ифодаси билан, қолаверса, ҳаётнинг ўзи билан қиёслаб фикр юритмоқдалар. асар воқеалари, персонажлари ҳаётнинг нақ ўзидан олингани, қайси образ кимларга ўхшаб кетиши, роман-

дагига қанчалик мос келиш ё келмаслиги устида тортишмоқдалар.

Биламизки, «Диёнат» Ўзбекистон телевидениесининг роман асосида кўп серияли видеофильм яратиш йўлидаги иккинчи қадами. Студиянинг илк тажрибаси — ўзбек адабиётининг шоҳ асари — Улуғ Октябрь революцияси арафасидаги халқ ҳаётининг ёрқин кўзгуси саналмиш «Қутлуғ қон» асосидаги видеофильм кўп таҳсинларга сазовор бўлган, «Правда» саҳифаларида ижобий баҳо олган эди. Студия ижодий коллективи иккинчи қадам тарзида «Қутлуғ қон»дан бирданига шу кунги ҳаётимиз ҳақидаги асар — «Диёнат»га кўчиши тасодифий эмас. О. Ёқубовнинг бу романи «Қутлуғ қон»дек шоҳ асар тажрибаларини, умуман олганда, характерлар, мураккаб инсоний тақдирлар яратиш, муҳим ижтимоий-ахлоқий муаммоларни ўртага қўйиш, халқ ҳаётининг кенг кўламда қамраб олишдек ўзбек романчилигининг мўътабар анъаналарини муваффақият билан давом эттирувчи етук асарлардан биридир. Бунинг устига «Диёнат»да замонамиз билан «Қутлуғ қон»да акс этган ининқилобий руҳ, олий эътиқодларга садоқат пафоси орасидаги ички алоқадорлик, маънавий ворислик ўзига хос тарзда юксак маҳорат билан очиб берилган.

Агар роман бир кишининг ижоди, бир адибнинг ютуғи бўлса, фильм — катта ижодий коллективнинг маҳсули. «Диёнат»ни суратга олишда элликка яқин артист, оператор, рассом, гримчи, асиссентлар иштирок этган. Шундай бўлса-да, фильмнинг бош ижодкорлари бор, мен постановкачи режиссёр Мақсуд Юнусовнинг хизматини алоҳида таъкидлашни истар эдим. Мақсуд Юнусов сўз санъати билан телевидение санъати орасидаги муштараклик ва тафовутни нозик ҳис этадиган, бадий асар моҳиятига, образлар, ҳаттоки кичик персонажлар замирида ётган эстетик маъно — концепция тагига чуқур ета оладиган синчков санъаткор; ҳа, телевидениеда, бадий асарларни экран мулкига айлантиришда режиссёрликни санъат даражасига кўтараётган фидойи заҳматкашлардан. У постановка қилган «Ота», «Вафодор», хусусан «Улуғбек хазинаси» асарлари ҳамон телетомошабинларнинг хотирасида, у режиссёрлик қилаётган, эл-юртнинг муҳаббатини қозонаётган «Ғазал оқшоми» хусусида «Правда» саҳифасида илиқ гаплар айтилди.

Бадий асарни постановка қилишда баъзан қош қўяман деб кўз чиқариш, «фильм тили»нинг ўзига хослигини рўқач қилиб ёки оригиналликка интилиб асарнинг аслидан узоқлашиб кетиш, ўз маҳоратини намойиш этман деб ўртакчароқ асарни юқори кўтариб юбориш ёки, аксинча, уқувсизлик туфайли яхши асарнинг асли даражасидан тушириб юбориш ҳоллари бўлиб туради. Шахсан менга Мақсуд Юнусов тутган йўл ёқади, режиссурада у изчил реалист, ҳаминша бадий асар бисотини борлигича ва тўлалигича экран тилига кўчиришга интилади, у постановка қилган адабий асарнинг бадий савияси аслига деярли тўғри келади, ошиб ҳам, тушиб ҳам кетмайди. Асар бисотини борлигича ва тўлигича экран тилига кўчириш асардан шундоққина нусха кўчириш деган сўз эмас, албатта. Сиртдан қарагандагина шундай туюлиши мумкин. «Диёнат» фильми роман текстига синчиклаб солиштирилса, постановкачи режиссёрнинг меҳнатига тан бермай иложингиз йўқ, аслига аини тўғридек туюладиган лавҳалар, образлар, сюжет йўналишлари, мураккаб композиция — барча-барчаси бошдан-оёқ кино, экран тили спецификасига кўра қайта бичиб тикилган. Бунинг устига, постановкачи режиссёр муҳим деб билган, асарнинг, образнинг ўзида мавжуд бўлган баъзи етакчи жиҳатларини бўрттириброқ беришга, иккинчи даражали туюлган ўринларни қолдириб кетишга ўзини ҳақли деб билади ва тўғри қилади.

Режиссёр асарга фон — декорациялар танлашда ҳам кўпроқ анъанавий йўлдан боради, кейинги пайтларда сахна ва экранда кенг қўлланилаётган шартли усулларга берилмай манзараларни аслидек гавдалантиришга интилади. Қисқаси, ҳар жиҳатдан роман авторининг услуби, манерасини имкон қадар сақлашга интилади.

Асос нақадар пухта бўлмасин, режиссёр қанчалар маҳорат кўрсатмасин, яхши режаларни, кўнгилдаги гапларни бевосита жонли гавдалантириш, оқибат-натияда, актёрлар зиммасига тушади. Режиссёр образлар ижроси учун актёр танлашда ҳам нозик дид билан иш кўрган, ҳар бир актёрнинг имкониятидан келиб чиққан. Одатда бадий асарни ўқиганда — ҳар бир китобхон ундаги ҳар бир персонажни ўзича тасаввур этади. Шунинг учун бўлса керак, бадий асар постановкасини намойиш қилганда персонажлар роли унга дастлаб эришроқ тую-

лади. Мабодо актёр образ моҳиятига, руҳига чуқур кириб боролса, ўқувчи — томошабин қалбини ўзига мафтун этиб тез орада тасаввурдаги образ ўрнини эгаллайди ва бир умрга шу қиёфада хотирда қолади. Муболаға эмас, «Диёнат» томошасидан кейин кўпчилик тасаввурда энди Нормурод домла донгдор актёр Наби Раҳимов, Ая — Сора Эшонтўраева, Отақўзи — Пўлат Саидқосимов, Фазилат — Риҳси Иброҳимова, Латофат — Гулчеҳра Саъдуллаева, Воҳид Миробидов — Турғун Азизов, Қудратхўжа — Мирҳосил Орипов, Али Мўйлов — Турғун Хонтўраев қиёфасидаги тирик одам, таниш сиймо сифатида гавдаланадиган бўлиб қолди.

Элликка яқин персонаж ижроси ҳақида бирма-бир тўхталиш иложи йўқ, уларнинг айримлари устида фикр юритиш лозим кўриладиган бўлса, табиийки, гапни СССР Халқ артисти Наби Раҳимов ижросидаги Нормурод домла образидан бошлаш керак. «Диёнат» романи ҳақидаги тақриз ва мақолаларда, негадир, бу образ муносиб баҳосини олмади, образ тасвиридаги ютуқлардан кўра камчиликларига кўпроқ эътибор берилди, уни сентименталликда, фаолиятсизликда айблаш ҳоллари ҳам бўлди, ромanning муваффақиятлари асосан Отақўзи образи билан боғлаб қўйилди. Отақўзи образи ифодасидаги ёзувчи ютуқларини камситмаган ҳолда ромanning асосий пафоси, концепцияси Нормурод домла сиймосида тўлиқ намоён бўлганлигини таъкидлашни истар эдик. Ёзувчи худди шу образнинг мавқеини назарда тутиб асар қўлёзмасининг дастлабки номини «Қоя», «Боқий умр» деб атагани ҳам бежиз эмас. «Диёнат» фильми авторлари Нормурод домла образи талқинида гўё танқидчиликдаги мавжуд фикрлар билан ўзига хос баҳсга киришганлар, аслига яқин бориб бу образни дадил равишда биринчи планга олиб чиққанлар.

Н. Раҳимов талқинидаги бу образ, аввало асардаги барча воқеаларни, хилма-хил инсоний тақдирларни, кўтарилган ижтимоий-маънавий, ахлоқий проблемаларни бир фокусга жам этувчи композицион марказ ролини ўтайди: дарҳақиқат, асардаги барча сюжет тармоқлари, персонажлар тақдири, кўтарилган масалалар илди-зи қандайдир йўллар билан шу одам ҳаётига келиб туташади: иккинчидан, у асар асосида ётган етакчи ғоя — адолат, диёнат, юксак маънавий эътиқоднинг ўзига хос тимсоли, уни «композицион марказ», «тимсол» дейиш

шартли, албатта, бу образнинг асардаги ғоявий-эстетик мавқеига кўра шундай дедик, аслида у ҳаммадан бурун тирик одам, социализм учун, коммунистик идеалларни барқарор этиш учун курашларда тобланган, социалистик ҳаёт тарзи етиштирган, коммунистик эътиқод, адолат, диёнат туйғуси қон-қонига сингиб кетган оддий бир инсон. Коммунистик идеалларни барқарор этиш осоя кўчадиган жараён эмас, бу иш Домла учун ғоят қимматга тушган, ҳозирда ҳам шундай, адолат, диёнат деб у ўзини кўп қийноқларга мубтало этади, маънавий тубан кимсалар билан муросасиз олишади, бу олишувлар Домла дилини вайрон этади, фақат бугина эмас, адолат ва диёнат деб ўзининг яқин кишилари — жигарбандлари билан жиққамушт, рақиб бўлиб қолади.

Бу олишув, тортишув, курашлар Домла учун нақадар оғир кечаётганини, Домла принципиалликда баъзан меъёрини ошириб юбораётганини кўриб ачинамиз, лекин худди ўша вазиятларда Домла типдаги диёнатли одам бошқача йўл тутиши мумкин эмаслигини ҳам ҳис этиб турамиз. Актёр талқинидаги бир ҳолат айниқса таҳсинга сазовор. Роман муҳокамаси пайтида бир нотиқ: «Нормурод домла менга совуқроқ туюлди, бу одамда бир вақтлар адабиётимизда учрайдиган қуруқ «ижтимоий шахс»ларнинг қандайдир кўланкаси бор, — деб таъна қилганди. Уша пайтда мен унга эътироз билдирганимда, у ўз сўзида қолган эди. Фильм томошасидан кейин бу ердаги Нормурод домла образи хусусидаги фикрини сўраганимда у мамнуният билан: «Негадир, фильмда бу одам ниҳоятда ёқимтой бўлиб кўринди», — дейди. Эҳтимол, ромanning айрим ўринларида Нормурод домла бир оз қуруқроқ кўринар, аммо ёзувчи ундаги самимият, одамларга, дўсту биродарларга меҳр туйғусини ҳам анча кенг очган. Фильмда эса режиссёр ва моҳир актёр Н. Раҳимов худди шу жиҳатларни бўрттириброқ берган, Домладаги адолат, диёнат, ўта принципиаллик чуқур гуманистик руҳ, одамларга меҳр билан йўғрилиб кетган, бинобарин, образдаги принципиаллик ўзига хос жөзиба касб этган.

Фильм авторлари Нормурод домла образига хос етакчи фазилатлар — диёнат, коммунистик эътиқод жөзибасини очиш билан кифояланмай, бу хислатларнинг зўр таъсир кучини, қудратини ҳам кўрсатишга муяссар бўлганлар. Бир қарашда Домла мусибатлар гирдобида

қолган аянчли, фожейй бир шахс; ўтмишда кўп жафо чеккан, яккаю ягона ўғли жангда ҳалок бўлган, мана энди у охирги таянчи — кампиридан ҳам жудо бўлади, жигарбанди — жияни ва унинг ўғли унга рақиб; у кўнгил дардига даво истаб, осойишталик қидириб қишлоққа келса, бу ерда ҳам ташвиш устига ташвиш; эски рақиблар таъна тоши ёғдиради, бир вақтлар келинликка мўлжалланган Фазилат мусибатлари уни эзади, ўжар жияни қилғилиқлари, қишлоқдаги хилма-хил муаммолар, унинг оромини олади... У оғир хаста, умрининг сўнгги кунлари кечаётгандигини билиб, ҳис этиб туради, у ҳам тирик инсон, баъзан умидсизликка тушади. Бу одамнинг бир дунё ўкинч ва армонлар билан оламдан кетаётганлигини кўриб қалбимиз ўртанади... Роман автори изидан бориб актёр образдаги ана шу оғир драматик ҳолатларни бутун кескинлиги билан томошабинга етказди. Айни пайтда бу одам асло аянчли кимса эмаслигини бутун вужудимиз билан ҳис этиб турамиз, у моҳият эътибори билан сентименталликдан йироқ, мардона, қаҳрамонона шахс. Бу адолатпарвар, диёнатли, юксак эътиқодли одам қаршисида ҳар қандай қинғир, нопок шахс довдираб қолади, мана мен, деган кимсалар ҳам ундан чўчийди. У оламдан кетади, лекин ҳаётининг гоят чигал, мушкул сўнгги дамларида ҳам ёрқиқ из қолдириб, ўзи кириб қолган мураккаб муҳитга кучли таъсир кўрсатиб, ўзгаришлар ясаб оламдан ўтади; унинг адолати, диёнати, эътиқоди қаршисида ўжар Отақўзи бош эгади. Ҳайдар ўз йўлини топиб олади, қаллоб Миробидов ҳушёр тортади, қишлоқдаги кўп чигалликлар барҳам топади, адолат тантана қилади... Домла образига хос етакчи хислатларнинг таъсир кучи, қудрати ана шунда.

Очиги, романда бу образни баъзан бачканалаштириб юбориш, ҳар хил соҳаларга аралаштиравериш ҳоллари ҳам бор эди, фильм авторлари шу хил ўринларни, чунончи Домланинг қишлоқдаги диндорлар билан олишув-тортишувларини тушириб қолдириб яхши қилган.

Отақўзи роли ижросида республика Халқ артисти Пўлат Саидқосимов ўз истеъдоди имкониятларини яна бир бор намоиш этган.

Отақўзини адабиётда кўп қаламга олинган — ютуқлардан эсанкираб, ҳаддидан ошиб кетган раислардан дейиш камлик қилади. У гоят кўпқиррали, мураккаб

шахс. П. Саидқосимов талқинида биз Отақўзи образига хос хилма-хил томонларни—ундаги билим, ақл-заковат, ишбилармонликни ҳам; ҳозирги йирик илғор хўжаликларга хос кеңг кўламли ишларни бошқариш лаёқатини ҳам, коллектив ишига фидойилик ва ҳаётдан лаззатланиш туйғусини ҳам, ўжарлик, мағрурлик ва шижоаткорликни ҳам, баъзан кишиларга шафқатсизлик, баъзан меҳр-муҳаббат, қалб саҳоватини ҳам — барча-барчасини озми-кўпми кўрамиз. Шундай бўлса-да, актёр бу образга хос хусусиятларнинг бир томонига — ундаги ўта мағрурлик, ўжарлик, ўзбилармонлик жиҳатига алоҳида урғу беради. Отақўзидаги қусурлар секин-аста кўпайиб ундаги яхши фазилатларни сояда қолдира бошлайди. Отақўзи қисматидан келиб чиқадиган энг муҳим сабоқ шуки, бизнинг жамиятимизда, ким бўлишидан қатъий назар, ўзбилармонлик, социалистик қонунчиликни назар-писанд этмаслик кўчасига кирган одам эртами-кечми турмушнинг қақшатқич зарбасига учрайди. Актёр ўзбилармон, мағрур одам Отақўзининг турмуш зарбаларига дуч келиб чекқан изтиробларини, қийналиб, ўртаниб, қадам-бақадам эгилиб-букилиб адолат олдида таслим бўлиш жараёнини қиёмига етказиб ифодалай олган. Режиссёр ва актёр Отақўзи руҳиятидаги ўзгаришларни ёрқин ифода этадиган ҳолат — деталлар топа олганлар. Масалан, илк зарбалар пайтида Отақўзи ҳали ҳеч кимга сўз бермайди, қаҳр-ғазаб авжида, овози ҳам баланд, ўзини ҳар жиҳатдан ҳақ деб билади, ўзининг энгиб чиқишига ишониб туради; нарироқ бориб попуги бир оз пасаяди, турмушда қўли калталиқ қилаётганлигини пайқайди, ўз мағлубиятини (квартира масаласида) пичинг-киноя билан хаспўшлаб ўтмоқчи бўлади: сўнгра яна кескинроқ зарбага дуч келгач — бу мағрур одамнинг қизи энгилтаклик қилиб қўйгани маълум бўлгач, ғазаб ва аламини ичига ютиб айвон устунига суяниб қолади, райком секретари ишда қолиши гумон экамлигини айтганда тиззалари букилиб стулга ўтиради; ниҳоят, тоға ўлими ҳақидаги бабарни эшитганда кўзидан ёш қуйилиб хўнграб юборади... Буларнинг барчаси чинакам, ноёб бадиий топилмалардир.

Рихси Иброҳимова ижросидаги Фазилат ҳаётига оид лавҳалар фильмнинг энг ёрқин, ҳаяжонли саҳифаларидандир. Фильмнинг иккинчи қисми асосан Фазилат қисматидан баҳс этади, бу қисм мустақил, тугал асар да-

ражасига бориб етган, уни «Фазилат» деб аташ ҳам мумкин: Фазилатнинг ўтмиши — соф севги қувончлари, алданиб, маккор кимса Бўрибоев қўлига тушиб тортган алам-изтироблари, ниҳоят, не-не машаққатлар билан вояга етказган ўгли, қизи катта ҳаёт оstonасида эканида қалтис вазият рўй бериб аёл кўнглидаги эски яраларнинг янгилалиши, Фазилат билан Отақўзи ва Нормурод домла, ўғил билан қиз орасидаги тўқнашув, ўша дамлардаги Фазилат қалбидаги ададсиз қийноқлар барча-барчаси Рихсихон талқинида томошабинни ларзага солар даражада ифода этилган.

Маълумки, романда Фазилат билан қизи Латофат ўртасидаги тўқнашув хийла кескин тус олиб, қизнинг таъна-дашномларига дош беролмаган она ўзини ўлдирмоқчи бўлади, тифиз бир вазиятда қизи уни қутқазиб қолади. Фильмнинг хомаки нухасида шу лавҳалар ҳам бор экан. «Рихсихон Фазилат қалбидаги туғёнларни биз кутгандан ҳам зиёдароқ очиб берди,— дейди фильм муҳаррири республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби, Ҳамза мукофоти лауреати Ғани Расулов.— Чунончи она-бола учрашган, тўқнашган биринчи лавҳадаёқ Рихсихон Фазилатнинг қизи таънасига жавобан қалб туғёнларини шу қадар тўлиб-тошиб изҳор этдики, унинг: «Одам лойдан яралган, деганлари ёлғон экан, тошдан яралган экан одам!»— деган нидосидан кейин кадрни давом эттиришга ҳожат қолмади; суратга олинган тайёр лавҳадан воз кечишга мажбур бўлдик».

Рихсихон бунга ўзидаги табиий истеъдоддан ташқари ижодий ишга катта масъулият билан ёндашгани тўфайли эришган. Актёр бу ролга киришдан олдин романинг ўзини қайта синчиклаб мутолаа қилган, роман ҳақидаги танқидчиликда айтылган фикрлар билан батафсил танишган, китобхонларнинг фикр-мулоҳазаларини ўрганган. Рихсихон билан ҳамсуҳбат бўлиб унинг адабий асар ҳақида бир етук танқидчи даражасида баҳс юритишини кўриб қувондим. Қани энди барча актёрлар шундай бўлса! Афсуски, постановка қилинган асарнинг режиссёр тексти билангина танишиб асарнинг аслидан, у ҳақдаги баҳс-мулоҳазалардан тамомила беҳабар ҳолда роль ўйнайдиган артистлар ҳам бор.

Фильмда гарчи эпизодик бўлса-да СССР халқ артисти С. Эшонтўраева (Ая), Мирҳосил Орипов (Қудратхўжа), Т. Хонтўраев (Али мўйлов) эса қоладиган образ

ярата олганлар. Т. Азизов асардаги етакчи персонажлардан бири Воҳид Миробидов образи моҳиятини умуман олганда дуруст очган, лекин, афсуски, бу образ талқинида, хусусан, актёрнинг сўзлаш оҳангида бир хиллик бор. Бу ҳол романдаги образ тасвирига хос ранг-барангликка монелик қилган. Г. Саъдуллаева Латофатдаги латифлик ва қатъийликни яхши бера билган, бу образ ҳақиқий маънода майин лиризм ва ўткир драматизм билан йўғрилган, аммо баъзи ўринларда, чунончи акиси Қодирнинг авариядан кейинги ҳолати картинасида ўринсиз сентиментал оҳанглар ҳам йўқ эмас. Т. Қаримов ижро этган Аброр Шукуров образи бошда қуруқроқ чиққан, лекин секин-аста, хусусан бешинчи қисмга келиб у анча очилади; актёр Отақўзи ва Аброр Шукурович билан охириги тўқнашувларда бу одамнинг инсоний жозибасини, қалб дунёсини, драмасини бирмунча кўрсатишга муяссар бўлади.

Умуман олганда «Диёнат» видеофильми катта ижодий коллективнинг жиддий ютуғи. Бу фильм бадиий адабиёт билан телевидение ўртасидаги замондошимиз қалб бисотини очиш йўлидаги самарали ҳамкорлиkning яхши намуналаридан бири бўлиб қолажак.

1979

ХАЛҚ СЕВГАН ЕЗУВЧИ

Санъаткор ёзувчи учун халққа манзур асар яратишдан улугроқ бахт йўқ. Абдулла Қодирий ана шундай улкан бахтга муяссар бўлган санъаткорлардан. У илк романи «Ўтган кунлар» биланоқ эл оғзига тушган, халқ қалбининг тўридан жой олган эди, кейинги романлари билан бу ҳурмат-эътиборни янада мустаҳкамлади. Абдулла Қодирий асарлари ҳамон севиб ўқилади, ардоқланади.

Партия ва ҳукуматимиз халқ севган адиб ижодини муносиб қадрламоқда; кейинги йилларда Абдулла Қодирийнинг деярли барча асарлари қайта нашр этилди, унинг ижоди бўйича қатор илмий ишлар қилинди, монографиялар яратилди; А. Қодирий совет адабиётининг йирик арбоби сифатида ўрта мактаб ва олий ўқув юр்தларининг дарслик программаларига киритилди; асарлари асосида спектакллар, кинофильмлар яратилди, «Ўтган кунлар» фильми Ҳамза мукофоти билан тақдирланди. Адабиёт музейи ҳиёбонида ўзбек адабиётининг буюк вакиллари билан ёнма-ён унинг бюсти ўрнатилди, кўпгина мактаб ва маданият муассасаларига унинг номи берилди...

Абдулла Қодирий мураккаб ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди.

Адиб «Таржиман ҳол»ида ўзининг ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан меҳнаткаш халққа мансублигини, «камбағал, боғбонлик билан кун кечирувчи бир оила»да туғилганлигини, қорни ошга тўймай, усти тузукроқ кийим кўрмай ўсганлигини, оиласининг муҳтожлиги

туфайли жуда эрта бойлар қўлида хизмат қилишга мажбур бўлганлигини, у ерда тоқат қилиш мумкин бўлмаган даражада оғир ҳаёт кечирганлигини, ота-онасига ёлвориб у ердан кетганлигини эслайди. Шу тариқа ёзувчи болалик пайтидаёқ инқилобдан бурунги ҳаётнинг мураккаблигини, зиддиятларини ўз кўзи билан кўрди, бир меҳнаткаш оиланинг фарзанди сифатида ижтимоий тенгсизлик асосига қурилган тузум жабрини тортди.

А. Қодирий адабиётга ҳавас қўйиб қўлига қалам олар экан, маълум муддатгача тўғри йўлни тополмади, ўша давр адабиётимиздаги ўткинчи оқимлар таъсирига берилди, жадид ёзувчиларга тақлидан «Бахтсиз кувёв», «Жувонбоз» каби асарлар ёзди; кейинчалик адиб ўзининг ўша йиллардаги ижодий йўлига танқидий қараб, у пайтдаги кайфиятларини киноя билан хотирлайди.

Ёзувчининг инқилобдан аввалги ижодида либерал оқимлар таъсирида вужудга келган камчиликлардан ташқари самарали ижобий тенденциялар ҳам мавжуд эди. А. Қодирий асарларида жадид адабиёти вакиллари билан фарқ қилароқ, оддий, камбағал меҳнат аҳли ҳаётига ҳамдардлик билдирди, жаҳолат, қолоқ урф-одатларнинг оғир юки аввало оддий халқ зиммасига тушаётганлигидан ўқинди, тасвирда реализмга, ҳаётнинг ҳаққоний манзарасини беришга интилди. Бу интилиш хусусан унинг «Улоқда» деб аталган ҳикоясида яхши намоён бўлган. Бу ҳикоя инқилобдан аввалги реалистик прозанинг энг яхши намуналаридан биридир.

Улуғ Октябрь революцияси ёзувчи истеъдодининг тўла намоён бўлиши учун кенг имконият очиб берди, уни ижоднинг катта йўлига олиб чиқди.

Шуниси ҳам борки, А. Қодирий дастлаб инқилобий ўзгаришларнинг, ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг моҳиятини яхши тушуниб етмайди, орадан кўп ўтмай Султонхўжа Қосимхўжаев. Исмоил Обидов сингари атоқли партия, давлат арбоблари билан танишди; ёзувчининг айтишича, бу танишув унга кўп фойда берган: «большевик ва бошқа сиёсий фирқаларнинг йўллари билан ошнолашган», уларнинг таклифи билан маҳаллий ишчилар орасида бел боғлаб ишга киришган, уламо ва бойларга қарши хитобнома ва ишчиларни совет ташкилотларига чақириб тарғиботномалар ёзган; 1918—1920 йиллар давомида С. Қосимхўжаев тавсияси билан жуда кўп масъул вазифаларда ишлаган, сўнгра ўзбек

совет матбуотида сабот билан иш олиб борган, сатирик журнал «Муштум»нинг асосчиларидан бўлган.

А. Қодирий мана шу кўп қиррали ижтимоий фаолиятини бадий ижод билан бирга қўшиб олиб борди, Ҳамза, Айний, Авлоний, Сўфизода каби сафдошлари қаторида туриб янги адабиёт яратиш учун мардона кураш олиб борди; у совет даврида дастлаб ўткир публицист ва моҳир ҳажвчи тарзида танила бошлади, публицистик мақолаларида инқилобий ўзгаришларни, ҳаётда юз бераётган янгиликларни ҳаяжон ва завқ-шавқ билан олқишлади, бадий ижоднинг халқчиллиги ҳамда партиявийлиги принципларини ҳимоя этди; ҳажвияларида эса инқилобий ўзгаришлар йўлига ғов бўлаётган иллатларни фош этишга интилди. Лекин ҳажвияларида баъзан бир ёқламаликлар, мужмалликларга йўл қўйди, айниқса «Йигинди гаплар» ва «Масков хатлари» туркумида типик бўлмаган салбий ҳодисаларни умумлаштиришга интилиш сезилади. Бироқ бундай камчиликлар ёзувчи ижодида ўткинчи ҳодиса бўлиб, адиб қадам-бақадам уларни бартараф этиб борди.

А. Қодирий ҳажвиётидаги энг жиддий асар «Қалвак махзумнинг хотира дафтаридан» туркуми бўлди. Бу асарда ёзувчи 20-йиллар шароити учун ниҳоятда характерли бўлган сатирик тип яратди. Автор таърифича, асар қаҳрамони Қалвак махзум «кўпдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурوفоти билан мияси ғовлагон холис бир маҳалла имоми». Бу одам ҳар бир қадамда инқилобий ўзгаришларга, ҳаёт янгиликларига тўқнаш келади, лекин бу ўзгариш ва янгиликларни эса ўз андазаси билан ўлчайди, ўзича баҳолайди. Табиийки, турмушдан ажралиб қолган, реал воқеаларни ҳис этишдан маҳрум бўлган бу одам ҳаётдаги ўзгаришлар моҳиятини тушунмайди, ўз ўйлари, муҳокама, ҳамда ҳатти-ҳаракатлари билан китобхон омма олдида ўзини фош этади. Энг муҳими, муаллиф ўша ҳажвий типнинг кирдикорларини фош этиш орқали инқилобий ўзгаришларнинг улуғворлигини ва барқарорлигини тасдиқлайди.

Асар тил, ифода услуби ва усуллари жиҳатидан ҳам характерлидир. Ёзувчи бошдан-оёқ қаҳрамоннинг ўзига сўз беради, қиссани қаҳрамон тилидан олиб боради, унинг тилидан эса «ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурوفоти билан мияси ғовлаган» одамнинг сўзлаш тарзини тўла сақлаб қолади; бу билан автор гўё

ўша тарздаги тилга, қолаверса, қадимий прозанинг жонли сўзлашувдан йироқ китобий услубига пародия қилгандай бўлади. Агар биз жаҳон адабиётидаги илк реалистик роман «Дон Қихот» асари тил— услуб жиҳатидан рицарь романларига пародия тариқасида майдонга келганлигини эсласак, А. Қодирийнинг бу ҳажвияси ўзбек прозасида реализм учун кураш ва реалистик ифода борасидаги изланишларнинг бир кўриниши сифатида ҳам қадрлидир. Яна бир характерли қиёс. «Калвак махзум»ни ўқир эканмиз, унда қўлланилган усул беҳтиёр равишда машҳур чех ёзувчиси Ярослав Гашекнинг «Шоввоз солдат Швейкнинг кечмишлари» романида қўлланган приёмни ёдга туширади. Дарҳақиқат, деярли айна бир вақтда ёзилган мазкур асарларда билиб-билмаслик усули (Шарқ адабиётида бу— «тажоҳил ул орифин» деб аталади) маҳорат билан қўлланган бўлиб, роман автори ўз аччиқ истеҳзосини «меров» Швейкнинг «анойи»лиги орқали ифода этса, ўз қиссаида А. Қодирий жоҳил Махзум тилидан «хोलис» изҳор этади. Қисқаси, А. Қодирий тажрибаси жаҳон реалистик прозасидаги тенденциялар билан туташдир.

Абдулла Қодирий замонавий мавзуда публицистик мақолалар, ҳажвиялар яратиш, бинобарин, кичик жанрларда «қаламни қайраб бориш» билан баробар, айна пайтда, мозийдан олинган йирик— «Ўтган кунлар» романи устида жиддий иш олиб борди. Романдан парчалар 1922 йилдаёқ матбуотда кўрина бошлади, аввал романининг бўлимлари алоҳида-алоҳида босилди, ниҳоят 1926 йили эса тўла нашр этилди. Шуниси характерлики, ёзувчи ҳар гал асарнинг кейинги нашрларига маълум ўзгартиш ва тузатишлар кирита борди, хусусан 1934 йилги нашрида асарга бир қанча таҳрир киритиб, аввал йўл қўйилган айрим камчиликларни бартараф этишга интилди.

А. Қодирийнинг энг муҳим хизмати шу бўлдики, Ҳамза поэзияси ва драматургияси орқали ўзбек адабиётида барқарор тус олган реалистик аъёналар адиб прозаси, хусусан, «Ўтган кунлар» романи орқали узил-кесил тантана қилди, бу роман халқ диди ва завқини реализм томон тортишда жуда катта роль ўйнайди.

Совет романчилигининг яхши бир аъёнаси бор. Машҳур романларнинг кўпчилиги халқ тарихидаги муҳим босқичлар, бурилиш паллалари тасвирига бағиш-

ланган. «Ўтган кунлар»да ҳам шу хусусият мавжуд. Ёзувчи ўзбек халқи ҳаётидаги мураккаб давр— собиқ Туркистоннинг Россия составига қўшиб олинishi арафасидаги тарихий вазиятни, сўнгги хонликлар даврини тасвир объекти қилиб таъналайди. Адабиётшуносликда таъкидланганидек, романда ўша давр ҳаётининг кўпгина томонлари ҳаққоний ифодасини топган. Адиб феодал тузумининг таназзулга юз тутиши сабабларини бадий тадқиқ этади, бу тузумнинг антигуманистик моҳиятини очиб ташлайди, Худоёр, Мусулмонқул, Азизбек сингари ҳукмдорларнинг кирдикорларини, халқ манфаатига зид хатти-ҳаракатларини аёвсиз фош этади, қолоқ феодал урф-одатларни кески қоралайди.

Ёзувчи ўша кезлари юқори табақага мансуб кишилар орасидаги табақаланишни, улар орасида халқ тақдири ҳақида қайгурадиган кишилар ҳам бўлганлигини кўради. Лўнда қилиб айтганда ўзининг барча буюк санъаткорларга хос бўлган зулмат қаъридаги шуълаларни илғаб олиш истеъдодини намойиш этади. Юсуфбек ҳожи, Отабек сингари илғор фикрли кишилар билан қолоқ, жоҳил мансабдорлар, калтабин шахслар орасида кескин кураш кетганлигини ҳаққоний тасвирлайди; айни пайтда, мана шу илғор кишиларнинг ожизликларини, уларнинг ўй ва фаолиятларидаги зиддиятли нуқталарни ҳам объектив тарзда ифодалайди.

Асарда Отабек билан Кумушнинг севги саргузаштлари катта ўрин олган, ёзувчи бу саргузаштларни даврнинг муҳим тарихий ҳодисалари, ахлоқий муаммолари билан боғлиқ ҳолда беради; соф севгининг ҳар қадамда хилма-хил тўсиқларга дуч келиши ва пировардида барбод бўлиши тузумнинг нобовлиги, даврнинг тубан ахлоқи, қолоқ одатлари туфайлидир, деган ҳаққоний ҳулосага келади. Демак, романда акс этган севги можароси катта социал маъно касб этади, ўша даврга, даврнинг қолоқ ахлоқига нисбатан айбномага айланади.

Гарчи асар марказида юқори табақага мансуб илғор фикрли кишилар образлари турса-да, ёзувчи имкон борича ўқувчини оддий меҳнат аҳли вакиллари ҳаёти билан ҳам таништиришга интилади. Ҳасанали, уста Алим (негадир ромanning кейинги нашрида уста Олим бўлиб кетган), Парфи ва Алиларни катта меҳр-муҳаббат билан қаламга олади. Шуниси муҳимки, бош қаҳрамон

Отабекнинг бадавлат кишилардан бирорта ҳам дўсти, маслакдоши йўқ, унинг энг яқин сирдошлари, қалбини тушунадиган одамлар — қул Ҳасанали ҳамда камбағал уста Алим... Отабек ўз уйига ҳам, қайнатаси Мирзакарим қутидор хонадонига ҳам сизмайди, уста Алимнинг мўъжаз кулбаси унинг учун энг азиз масканга, бошпанага айланади. Қисқаси, ана шу камсуқум кишилар ақлодоб, инсоф ва садоқат бобида, даврнинг ҳар қандай «мумтоз кишилари»дан устун турадилар.

«Ўтган кунлар» ўзбек адабиётида том маънодаги етук реалистик роман бўлгани, романда ёзувчи изчил реалистик услуб йўлидан бориб ҳодисаларни «халис», «объектив» гавдалантиришга интилгани учун ҳам ундаги кўпгина персонажлар ва воқеалар мунозарали тус олган. Роман материалнинг ўзига хослиги бу хусусиятни янада чуқурлаштирган. Аввал айтилганидек, асар тарихимизнинг энг мураккаб даврига бағишланган. Роман ёзилган кезлари ҳали ўтган асрнинг ўрталаридаги муҳим тарихий жараёнлар тарихчилар томонидан марксизм-ленинизм методологияси асосида чуқур ўрганилмаган, даврга баҳо беришда зиддиятли фикрлар ҳукм сураётди. Бу ҳол романда акс этган тарихий ҳодисалар талқинида озми-кўпми ўз изини қолдирган. Асар устида ҳозирга қадар хилма-хил баҳсларнинг давом этаётганлигига сабаб ҳам, бир чеккаси, шунда.

Абдулла Қодирийнинг галдаги романи «Меҳробдан чаёң» ҳам мозийдан; ёзувчи яна ўша ўтган аср воқеаларига мурожаат этади. «Ўтган кунлар»да акс этган даврдан 15—20 йил чамаси кейинги тарихий шароит асар учун фон қилиб олинади.

Бу даврга келиб Тошкент беклиги Россия қул остига ўтган, адиб талқинига кўра, бир қадар осойишта, нажотшаҳрига айланган, Қўқон хонлиги эса, ўзининг сўнгги кунларини кечирмоқда, зулм, жаҳолат, ҳақсизлик авжига чиққан. Роман муаллифи бизни тўғридан-тўғри «Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрхон» саройига бошлаб киради. Автор сўзбошида таъкидланганидек, хоннинг «ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда ҳунарманд косиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келувчиларга, тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши», Худоёрнинг бу йўлдаги таянчлари бўлган уламолар, уларнинг ахлоқи, «уламода инсоний

ҳис битганлиги ва қолгани ҳам ифлослик пардаси остида сезилмас даражага етганлиги»; «мазкур қора кучларга қарши «тубан» синф — камбағаллар, уларнинг хонлик тузилишига, қора куч — уламо алайҳига қарши чиқиши, меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, савияси, оиласи, турмуши ва бир-бирига алоқаси, самимияти» романнинг асосий мавзу-мундарижасини ташкил этади.

Кўриниб турибдики, А. Қодирий бу ерда «Утган кунлар»даги каби юқори табақага мансуб, даврига нисбатан илғор кучларнинг жоҳил, золим феодаллар билан олишувини эмас, балки асосан оддий камбағал меҳнат аҳлининг хон ва унинг уламолари билан тўқнашувини кўрсатишга жазм этган. Бу ҳол, бир томондан, ёзувчининг гоаявий-ижодий эволюциясидан далолат берса, иккинчи томондан, романнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатади.

Халқ вакиллари — камбағал меҳнат аҳлини хон билан юзма-юз тўқнаштириш учун адиб романда махсус шартли йўл танлайди. Асар бош қаҳрамони Анвар фақир бир оилада дунёга келган, чилласи чироқ кўрмай, ҳатто вақтида исм ҳам ололмай хору-зорликда ўсган; у давр тасодифлари туфайли ўзига тўқ хонадонга тушиб қолади, ўқиб таълим олади, ақл-заковати билан хон саройига йўл топади, катта мартабага кўтарилади. Аммо у ҳеч қачон ўзининг асл «синфий қиёфаси»ни йўқотмайди, меҳнаткаш халққа хос гўзал фазилатларини ўша ерда ҳам сақлаб қолади. Анвар мирзабошилик лавозимига ўтиш олдида Раънонинг кинояли гапига жавобан шундай дейди:

«Мен бек почча бўлолмайман, Раъно. Ўрдадаги тўкилиб турган гуноҳсиз қонлар, доим теваракдан эшитилиб турган оху зорлар менинг юрагимни эзади, тинчлигимни олади. Яна мен мирзабоши бўлиб қолсам бу оху зорларнинг, тўкилган маъсум қонларнинг ичида билфеъл сузарман. Бу вақт менинг азобим бевосита бўлур. Балки бунда иштирок ҳам қилурман. Чунки хонга яхши кўришиш учун кўп ишларини унинг истагича кўрсатиш, зулм пичоғини қайраб бериш шу мансабда узоқ яшамоқнинг асосий шартидир. Лекин мен бундай виждонсизлик учун яратилмаганга ўхшайман. Мадҳу сано, олқиш ва дуо замирига яширинган зулмдан фарёд, ҳақсизликдан дод маъноларига малҳам бўлиш, албатта, менинг қўлимдан келмас».

Оқибат унинг айтганича бўлиб чиқади, пок қалб но-пок даргоҳга асло сиғолмайди, орада ғоят кескин пинҳоний зиддият вужудга келади ва пировардида портлаш юз беради. Романда Анвар билан мансабдорлар орасидаги пинҳоний зиддият ва олишувлар, айниқса, унинг Худоёрхон билан юзма-юз тўқнашуви катта маҳорат билан ифода этилган.

Ёзувчи «Утган кунлар»даги мотивни давом эттириб оддий меҳнаткаш халқ вакиллари ҳаётини ғоят самимият билан ифода этади, аввалги асарга нисбатан меҳнат аҳли вакиллари турмушининг тасвирига кенг ўрин беради. Бош қаҳрамон Анвар Маҳдум хонадонда, ўрдада эмас, балки шу меҳнат аҳли — асл инсонлар орасида қалбига таскин топади, ажойиб қалб эгаси Сафар бўзчи, чин дўст Султонали, меҳнаткаш тожик дўстлар мададида ўлим таҳдидидан холос этилади, севгилиси васлига етишади.

«Утган кунлар» изчил реалистик услубга мансуб асардир. «Меҳробдан чаён»да эса романтик тасвир устун. Зотан роман материали, ғоявий йўналиши, конфликт ва сюжет характери ҳам қисман шундай услубни тақозо этади.

Асарда ижобий ва салбий қаҳрамонлар орасидаги фарқ, характерлар тасвиридаги «оқ ва қора» бўёқлар нисбати хийла кескин, ижобий қаҳрамонлардаги, хусусан Анвар, Раъно ва Султоналидаги фазилатлар бўрттириб, қабартириб берилган, улар муҳитдан бир оз устун турадилар, ёзувчи бир неча бор Анвар билан Раъно орасидаги эркин севги мулоқотлари, шунингдек, Султоналининг Анварга нисбатан фидокорона дўстлик муносабатлари ўша даврда сийрак учрайдиган ҳодиса эканлигини эслатиб ўтади.

Шуниси муҳимки, асарда ижобий ҳодисалар ва кучлар образлари нечоғли бўрттириб берилган бўлмасин, бу ҳол уларнинг ҳаётийлигига асло путур етказмайди.

Авторнинг ўзи романга ёзган сўз бошисиде асарнинг кўтаринки, романтик услубига ишора қилиб, буида у реализм имкониятлари даражасида иш кўрганлигини «марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишга» тиришганлигини, «шундан ортиғи сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини ҳам тушириши» мумкинлигини айтади.

Ёзувчи романтик тасвир хусусиятларидан келиб чиқиб, ҳодисаларга, қаҳрамонларга муносабатини ошқора, очиқ изҳор эта боради, ҳодисаларга эркин аралашаверади, тасвирда поэтик руҳ, шеърятга яқин ифода услуби кучли; ижобий кучлар устида гап кетганда гоҳ майин-латиф, гоҳ жўшқин лирик садолар, сўз салбий қаҳрамонлар устига кўчганда эса тасвирда киноя-кесатик, истехзо, ғазаб, ҳатто ўткир сатирик оҳанглар янграйди.

ВКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил 23 апрелдаги «Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида» деб чиқарган тарихий қарори совет адабиёти тараққиётида муҳим ҳодиса бўлди. Барча софдил совет ёзувчилари сингари Абдулла Қодирий ҳам бу қарорни катта қувонч билан қарши олди. Қарор адибни кундалик ҳаёт билан алоқани мустаҳкамлашга руҳлантирди, ёзувчи эътиборини кўпроқ замонавий мавзуларга — мамлакатда юз бераётган улкан ўзгаришларга жалб этди. Абдулла Қодирий тарихий қарорнинг икки йиллиги муносабати билан ёзган «Қутилган гўзал сова ҳақида» сарлавҳали мақоласида: «Коллектив хўжалик асосида дев қадамлар билан илгари юрган янги қишлоғимиз, унинг қаҳрамон ёшлари, йигитлари, оғалари, хотин-қизлари бизнинг нафис асарларимизда гавдаландими? Шаҳарларимизда ҳайратбахш ва азим бинолар, солинаётган заводлар, фабрикалар, гидрлар, билмадим яна нималар ва уларнинг чарчамас девкорлари, зарбдорлари бизнинг дostonларимизга, ҳикоя ва романларимизга жонли, нафис зийнат бўла олдиларми?»— деган савол қўяди ва бу саволга амалий жавоб қилишда ўзини ҳам масъулдор деб билади.

Дарҳақиқат, 30-йилларга келиб адиб замонавий темада фақат ҳажвий ва публицистик асарлар ёзиш билан чекланимай очерк, ҳикоя ва йирик бадий полотнолар яратишга ҳам бел боғлайди. Унинг «Гирвонлик Маллабой ака», «Қачида икки ҳафта», «Шубҳа», айтиқса «Обид кетмон» асарлари бу жиҳатдан характерлидир.

«Обид кетмон» қайноқ ҳаёт ичида туғилди; адиб Ёзувчилар Союзи кўмагида отлиқ сафарга жўнади, жуда кўп қишлоғу кентларда бўлди, хилма-хил одамлар билан учрашди, суҳбатлашди, қишлоқларда юз бе-

раётган социалистик ўзгаришларни ўз кўзи билан кўрди, атрофлича ўрганди... Адиб аввалги йирик асарларидаги ҳодиса ва образларни тарихий ҳужжатлар, хотиралар асосида тасаввурда тиклаб, қоғозга туширган эди. Эндиги йирик асари «Обид кетмон»да эса бевосита ўзи кўрган, кузатган ҳодиса ва одамларни тасвир этишга тўғри келди. Олдинги ижодий тажрибасида бадний фантазия, тасаввур устунлик қилган бўлса, энди ёзувчини ўзи шоҳид бўлган реал воқеалар салобати босиб тургандай туюлади. Мана шу руҳий-ижодий ҳолат «Обид кетмон»нинг тасвир услубига, бутун қурилмасига сезиларли таъсир кўрсатди.

Асарда, айниқса унинг бевосита колхоз ҳаёти асос этган иккинчи қисмида очеркка хос хусусиятлар кучли; ёзувчи Четан колхозида эрта кўкламдан кеч кузгача бўлган ҳодисаларнинг батафсил хроникасини беради. Бир қарашда шунчаки колхоз ҳаётининг оддий кундаликлари, икир-чикирларидек туюлган тафсилотлар замирида улкан санъаткор катта маъно топади; Четан колхозининг кундалик ҳаёти билан танишиш қишлоқда, қишлоқ кишилари онгида юз бераётган туб ўзгаришлардан, чуқур маънавий зиддиятлар, синфий курашлардан бизни огоҳ этади, асарда меҳнат аҳли руҳиятига сингиб бораётган коллективчилик одатлари, коллектив бўлиб ишлаш ва яшаш сурури, социал мусобақа романтикаси завқ-шавқ билан ифода этилган. Дадил айтиш мумкинки, асарнинг — иккинчи қисмида коллектив — меҳнаткаш омма бош қаҳрамонга айланади, коллективнинг меҳнат шижоати, коллектив онгида социалистик ғояларнинг тантана қилиш жараёни бу қисм сюжетининг моҳиятини ташкил этади.

Агар биз «Обид кетмон»нинг иккинчи қисмидаги ҳодисаларни улкан дарё оқимиغا қиёс қилсак, биринчи қисми шу оқимга келиб туташувчи, аниқроғи уни ҳосил этувчи ирмоқлар деб аташ мумкин. Бу қисмда адиб бизни асар бош қаҳрамони Обид кетмоннинг ғаройиб табиати, кулгили кечмишлари, коммунист Берди татарнинг фожиавий қисмати, инқилобчи тарзда шаклланиш тарихи, қишлоқ «устунлари»нинг сатирик портретлари ва яна бир қатор персонажлар тақдири билан таништиради. Бу ирмоқлар улкан оқимга келиб туташгач, катта қудрат касб этади. Ҳар қандай қиёсда ҳам нуқс бор, деганларидай, асар персонажлари ва ҳодисаларини

дарё ҳамда ирмоқларга ўхшатишнинг бир номувофиқ томони бор. «Обид кетмон» персонажлари коллектив ҳаётга келиши билан дарёга қўшилган ирмоқлар сингари ўз қиёфаларини йўқотиб юбормайдилар, балки шу коллектив ҳаёт ичида ўз висотларини янада ёрқинроқ намоён этиш имкониятига эга бўладилар. Тўғри, оқимга зид турган баъзи кимсалар кўлмак сувдек четда қолиб кетадилар, аммо улкан оқим билан бирга борган Обид ва Бердилар коллектив таъсири ва мададида ажойиб ташкилотчи, номдор шахс, моҳир раҳбар даражасига кўтариладилар.

Обид образининг кўпгина ибратли томонлари бор. У аввало ёзувчининг тарихий романларидаги етук реалистик образлар сингари ўзининг пластиклиги, бутун борлиги — ўзига хос салобатли жуссаси, оғир табиати, босиқ хатти-ҳаракатлари билан кўз олдимизда яққол гавдаланиб туради; ёзувчи совет адабиётининг яхши бир анъанасига амал қилиб, янги типдаги инсон — ижобий қаҳрамон образини мураккаб тарзда талқин этади; Обид образида улғуворлик билан оддийликнинг, донишмандлик билан гўлликнинг, софдиллик билан қувликнинг, жисмоний баркамоллик билан қисман хасталикнинг бир бутун ҳолда тутшиб келиши самимий, илиқ, ҳаётбахш юмор учун йўл очади, айни пайтда бу образнинг ҳаётийлигини оширади.

Обид — туғма меҳнаткаш, ҳақиқий ишбилармон, удабуро одам, деҳқончилик ҳунарини миридан-сиригача жуда чуқур билади. У қишлоқ аҳли орасида худди шу хислати билан катта обрў-эътибор қозонади.

«Мен бу асарнинг ёзилиш тарихидан хабардорман, — дейди таниқли адиб Назир Сафаров биз билан суҳбатда, — бу асарнинг майдонга келишида Ёзувчилар Союзи раҳбарларидан бири сифатида озгина ҳиссам борлиги билан фахрланаман. Асарни ўз вақтида муҳокама этиб автор ташаббусини қўллаб-қувватлаган эдик. Кейинги пайтларда қиссани яна бир бор ўқиб чиқдим. Обид кетмон образи, хусусан унинг ишбилармонлиги мени қойил қолдирди. Абдулла Қодирийнинг бу борадаги тажрибаси бугунги кунда ҳам кўпгина қаламкашларга ибрат бўла олади. Адабиётимизда мен ҳозирги куннинг Обид кетмонга ўхшаш ишбилармон одамлари образини кўпроқ кўришни истар эдим. Бундай шахслар ҳаётимизда беҳисоб. Мен «Совет Ўзбекистони» га-

зетасида босилган «Иккинчи қўриқ» сарлавҳали очерким қаҳрамонлари билан танишганда бунга ишонч ҳосил қилдим, улар бугунги куннинг Обид кетмонларидир, деган хулосага келдим...»

Абдулла Қодирий катта ифтихор билан ўзини меҳнаткаш халқ ёзувчиси деб атар, ҳатто оддий меҳнат аҳлига, йўқсилларга маънавий яқинлигининг бир ифодаси сифатида ўзига «Жулқунбой» деган адабий тахаллус танлаган эди. «Ишчи-деҳқонлар.— деган эди у, — ёзган асарларимни суюниб ўқийдилар ва мени ёзувчилар қаторига киргиздилар ва ҳамон ўқирлар ва унутмаслар».

Ёзувчи ҳақ, меҳнаткаш халқ уни асло унутмаяжак.

1974

ЭЛ АРДОҚЛАГАН АДИБ

Ҳақиқий сўз устасининг номи тилга олинганда, одатда, у яратган маънавий олам — асарлари, асарларида қад кўтарган сиймолар жонли тақдирлар, у илгари сурган ғоялар, кашф этган қалб ва туйғулар, унинг ифода тарзи, сўзлаш оҳанги ўқувчи хаёлидан ўтади. Бунга эришиш ёзувчи учун катта бахт, шараф. Саид Аҳмад ашундай бахтга муяссар бўлган адиблардан. Саид Аҳмад деганда дарҳол «Уфқ» трилогияси, «Келинлар кўзғолони» комедияси, ўнлаб дилрабо новеллалар, ичак узди ҳажвиялар, ҳузурбахш телеминиатюралар ёдга тушади; аламдийда ва мардона отахонлар — Икромжон, Тоға, мумсик Иноят оқсоқол, Асрора, Урик домла, Чўл бургути, Фармонбиби, Қўли қичиган чол, Синовчи ичувчи, Қизлар бригадасининг табелчиси сингари бир талай таниш одамлар бирин-кетин кўз ўнгимизда намоён бўлади; Саид Аҳмад асарларини, у яратган образларни ёслаш биланоқ кўнгилларда қувонч, юзларда табассум барқ уради, киши қалбида қандайдир ҳазин ва нурли туйғулар уйғонади.

Бундай маънавий бисотга Саид Аҳмад олтмиш йиллик ҳаёти, қирқ йилдан ошиқроқ ижодий фаолияти давомида тинимсиз изланишлар туфайли эришди. Ҳаёт ва ижод йўлида у кўп қийинчиликларга дуч келди, булутли кунлари ҳам кўрди, ижодда йўл қўйган хато ва камчиликлари учун оғир дакки эшитган пайтлари ҳам бўлди. Умуман, бир қатор тенгдош қаламкаш дўстлари—Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Шухрат, Рамз Бобожон, Шукруллолар сингари Саид Аҳмад учун ҳам ижоднинг катта йўлига чиқиб олиш анча узоқ ҳамда ҳийла машаққатли кечди.

Саид Аҳмадга тенгдош бўлган авлод ижодий машқни 30-йиллари бошлаган; улар эндигина ижодда тетапоя бўлиб, илк китобларини чиқара бошлаганида она-юрт бошига катта кулфат тушади. Ватан уруши бошланади, кўнгилдаги ижодий режалар қолиб кетади, ёш қаламкашларнинг кўплари жангга отланадилар, уруш ортида қолганлари эса ўқишни, ижодни қўйиб Ватан мудофааси хаёли билан нафас оладилар, ўзларини меҳнатга урадилар. Ниҳоят, ғалаба кунлари келди. Урушдан кейинги давр мураккаблиги, ўша кезлари социалистик реализм назариясига оралаб қолган догматизм ва вульгар социологизмнинг нохуш кўланкаси, бадийят оламида ёйилган «конфликtsizлик назарияси», ҳаётни бўйб-бе-заб кўрсатиш тенденцияси айниқса тажрибасиз ёшларни чалғитди, уларнинг ўзлигини, истеъдодини тўла намоеън этишга маълум даражада монелик қилди. 50-йилларнинг ўрталарига келиб мамлакат ҳаётида юз берган муҳим жараёнлар — ленинча ҳаёт нормаларининг тикланиши, социалистик демократиянинг кенгайтирилиши, догматизм, субъективизм ва волюнтаризм кўринишининг танқид қилиниши — коммунистик партия амалга оширган мана шу тадбирлар туфайли бадий ижодда мусаффо бир иқлим вужудга келди; адибларимизнинг ижодий активлиги ошди, ҳаёт билан алоқаси кучайди, жумладан, Саид Аҳмад ва унга тенгдош авлод фаолиятида жиддий бурилиш, кўтарилиш содир бўлди. Бу авлод, бир чеккаси, бой берилган вақтни қоплаш ниятида зўр куч-ғайрат билан ижодга киришдилар. Шундай қилиб, тенгдошлари қатори 30-йиллари қўлига қалам олган Саид Аҳмад истеъдоди 50-йилларнинг ўрталарига келиб чинакамига очила бошлади, эътиборга сазовор жамики асарларини шу пайтдан ярата бошлади.

Ҳар бир адиб адабиётга ўз мавзуи, муаммолари, образлари билан кириб келади; мавзу, муаммо ва образлар характери ҳамда моҳиятини эса аввало шу адиб яшаган давр, унинг ҳаёт тарзи, муҳити, қолаверса, шу адибнинг майли, манфаат доираси, ҳаётий тажрибалари белгилайди. Саид Аҳмад деярли Октябрга тенгдош, инқилобдан кейин юртимизда юз берган жамики муҳим ҳодисаларнинг жонли гувоҳи. У Тошкент шаҳрида туғилиб ўсган, шу ерда ўқиб таҳсил кўрган бўлса-да унинг тақдири қишлоқ ҳаёти билан мустаҳкам боғланган.

Болалигиданоқ қишлоқлардаги қайноқ ҳаёт ичига,

одамлар орасига талпинган. Кейинчалик мухбирлик касбини танлаб редакцияларда ишлаган пайтлари унинг қишлоқ ҳаёти, бунёдкор халқ, республикамизда амалга оширилаётган улкан ишлар билан алоқаси янада кенгайди. «Редакция топшириғи билан узоқ областларга борадиган бўлдим, — деб ёзади адиб. — Хоразмдаги Тошсоқа канали қурилиши тугагунча мухбир бўлиб турдим. Ҳали Чирчиқдан, ҳали Чустдан хабарлар ёзиб келардим. Республикамизда қазилган ҳамма катта-кичик каналларга борганман, илғор ер қазувчилар ҳаётидан очерклар, хабарлар ёзганман. Бўзсув ГЭСи, Лоғон канали, Катта Фарғона канали, Жанубий Фарғона канали ва ниҳоят Фарҳод ГЭСи қурилишларида мухбирлик қилдим».

Жўшқин ҳаёт кучоғида, оддий меҳнат аҳли орасида, улкан бунёдкорлик меҳнати жабҳаларида дунё, одам таниган адиб бир умрга шу жўшқин ҳаётнинг мафтунлиги, шу оддий меҳнат аҳлининг, бунёдкор меҳнаткаш халқнинг куйчиси бўлиб қолди. Ёшликдаги шу ҳаётнинг тажриба унинг ижодий тақдирида жуда катта роль ўйнади.

Ёзувчи жўшқин йигитлик йилларидаги ўша одатини ҳали ҳам тарк этган эмас. У ҳаминша сафарда, ҳар доим одамлар орасида, меҳнат аҳли билан тинимсиз мулоқотда, меҳнат аҳлининг ташвиш ва қувончларига яқиндан шерик. Шундан бўлса керак, у меҳнаткаш халқ қалбини, дардини чуқур ҳис этади, меҳнат аҳлининг кайфияти, тили, урф-одатини, она юртнинг пасту баландини яхши билади. Бугина эмас, сафарда кўрган, билганлари, юртни кезишда тўплаган бой ҳаётнинг тажрибалари у яратган жамики асарларининг мавзу-мундарижасини белгилайди, ҳаётда учратган таниш сиймолар адиб фантазияси билан йўғрилиб образлар қиёфасига киради... Ёзувчининг гувоҳлик беришича, шу пайтга қадар нимаки ёзган бўлса, барици ўз кўзи билан кўрган. «Хукм» қиссасидаги кишиларга колхоз тузуми йилларида шиор ёзиб юрган пайтлари дуч келган, «Уфқ»даги одамларни, манзараларни Катта Фарғона канали қурилишида, Ёзёвон чўлларини кезганда учратган, «Чўл ҳикоялари» бошдан-оёқ Марказий Фарғона сафарида туғилган. «Иқбол чироқлари», «Онажонлар» ҳикояларидаги одамларни Фарҳод ГЭСида мухбирлик қилиб юрганда кўрган.

Саид Аҳмад асарларини мавзу, муаммолари жиҳатидан асосан уч гуруҳга ажратиш мумкин: уруш ва унинг

оқибатларини кўрсатувчи асарлар; севги-садоқат, оилавий-маиший ҳаёт масалаларига, маънавий ахлоқий муаммоларга бағишланган комедия, ҳикоя ва ҳажвиялар, ниҳоят, меҳнат кишини улуғловчи роман ва ҳикоялар.

Бундай мавзу-муаммоларга бошқа адиблар, жумладан, Саид Аҳмадга тенгдош қаламкашлар ҳам мурожаат этганлар; хўш, Саид Аҳмад шу анъанавий мавзу, муаммоларга қай тарзда, қай даражада ёндашди, уларнинг қанақа янги жиҳатларини кашф этди? Бу саволга жавоб олиш учун аввало адиб шахсияти, унинг услуги, ҳаётни бадиий идрок этиш тарзи устида тўхталиш лозим. Саид Аҳмад — табиатан лирик ва қувноқ, ҳазилкаш одам. У кирган давраларда аския, ҳазил-мутоибга авжига чиқади, минбарларда сўзлаганда ҳам нуқул кулгили қилиб гапиради; таниш-билишлари табиатидаги, нарсасодисалар бағридаги кулгили жиҳатларни ниҳоятда тез ва соз илғай олади. Бу хислат унинг учун туғма, болаликдан унга йўлдош. Адиб таржимаи ҳолида илк хотираларини қаламга олади. Шуниси характерлики, унинг илк хотиралари, болаликда эса қолганлари ҳам нуқул кулгили ҳолат ва ҳодисалардан иборат, кулгили ҳодисаларга ўта қизиққан. Мана болаликдан эса қолганларидан бири: «Тоҳир афанди бизни ўқитарди. Жуда галати одам эди у. Мактабга қўшоғиз милтиқ тақиб келарди. Мактабимиз Заңги ота қабристонини ичида эди. Қор ёққан пайтларда Тоҳир афанди дарс пайтида деразани очиб қўйиб, қарға отарди. Бир синф бола югуришиб ўқитувчимиз отган қарғаларни териб келардик. Тоҳир афанди қарғаларнинг миясини чақиб оёғининг совуқ урган жойига боғларди. Мактабга келмай қўйган бир синфдошимизни уйдан чалпак қилиб опкелтириб башарасига қора суркаб, эшакка тескари миндириб кўча айлантирган эди». Тоҳир афанди сингари ўқитувчиларнинг хатти-ҳаракати ўзгаларга бошқача, аянчли туюлиши мумкин, Саид Аҳмадга эса кулгили бўлиб кўринади...

Шу туғма хислат — ҳазилга, кулгига мойиллик тобора тобланиб, такомиллашиб, кейинчалик қўлига қалам ушлаганда ўз кучини кўрсатди, илк бор ёзганлари ҳам юмористик асарлар бўлди; гарчи илк юмористик ҳикоялар тўплами «Тортиқ» муваффақиятсиз чиққан, қаттиқ танқидга учраган (А. Қаҳҳорнинг «Тортиқ» ҳақидаги мақоласида) бўлса ҳам, унда ёш қаламкашнинг юмористик истеъдодидан далолат берувчи учқунлар мавжуд

эди. Бу учқунлар йиллар оша секин-аста алангага айлана борди.

Саид Аҳмадни айни пайтда, табиатан лирик дедик. Адибнинг умр йўлдоши нозик таъб шоира Саида Зуннунова бир суҳбатда шундай деган эди: «Саид Аҳмад акангизни кўча-кўйда кўрган киши шунчаки бир қизиқчи, ҳазилкаш одам деб ўйлайди. Шундай бир ҳазилкаш одамнинг қандай қилиб «Уфқ»дек жиддий асар, кўплаб лирик ҳикоялар ёзганига ишонгиси келмайди. Дарҳақиқат, Саид Аҳмад кўча-кўйда, одамлар орасида ўта қувноқ, ҳазилкаш бир кимса, аммо ёлғиз қолганда, столга ўтирганида бутунлай бошқача одамга — ҳақиқий лирик шоирга, жиддий носирга айланади. Унинг лирик дақиқаларни қоғозга туширишдаги ҳолати фақат лирик шоирдагина бўлиши мумкин, унинг кескин драматик лавҳаларни тасвир этишдаги кайфияти фақат трагедия ёзадиган драматургларда учраши мумкин. Бундай кезлари унинг аҳвол-руҳиятини кўрган киши ундан ҳазил-мутаоба чиқишига асло ишонгиси келмайди...»

«Услуб — одам демакдир» деган доно нақл бор. Ёзувчи табиатан қанақа бўлса, асарлари ҳам шунақа бўлади, дейишади. Бу таъбирни Саид Аҳмадга бемалол нисбат берса бўлаверади. Табиатидаги лирик ва юмористик хислат ёзувчининг тасвир услубига, асарларига шундайгина кўчади-қўяди. Унинг ижодига назар ташлаганда икки услубий йўналишни кўриш мумкин. Саид Аҳмад — ҳам лирик, ҳам юморист ёзувчи.

Маълумки, Саид Аҳмад тенгдошлари — Ҳ. Фулом, А. Мухтор, Мирмуҳсин, Шухрат, Шукрулло, С. Зуннуновалар ҳам носир, ҳам шоирдирлар. Саид Аҳмад шеър ёзгани йўқ, ёшлигида ёзган бўлса ҳам шоирлик қилган эмас. Лекин у насрда шоир бўлиб танилди, унинг ҳикоялари, қисса, романлари ҳаттоки комедия ва ҳажвиялари шеърӣ асарни эслатади, уларда ичдан шеърӣ поэтик руҳ уфуриб туради, адибнинг оддий насрий тизмалари бамисоли шеърдек жараиғлайди, унинг энг яхши ҳикоялари шеър каби ўқилади...

Саид Аҳмад асарлариниң образлари, етакчи мотивларини унинг ана шу хил тасвир услубидан ажралган ҳолда талқин этиш асло мумкин эмас.

Саид Аҳмад созига хос лирик тарона адибнинг уруш ва унинг оқибатларига бағишланган асарларида алоҳида куч билан янграйди. Саид Аҳмад уруш фожиялари-

дан баҳс этувчи ўндан ортиқ ҳикоя яратди («Хазина», «Турналар», «Онажонлар», «Кўклам чечаклари» ва бошқалар). «Уфқ» трилогиясининг «Ҳижрон кунлари» деб аталган китобида уруш даври воқеалари қаламга олинган!

Саид Аҳмад Ватан урушида бевосита қатнашган эмас. Адиб асарларида ўша даврнинг бевосита ўзи шохид бўлган, яқиндан билган лавҳаларини — кишилари- мизнинг фронт орқасидаги ҳаётини, урушнинг уруш ортида қолганлар тақдиридаги изларини, урушдан қайтганлар қисматини ифодалайди.

Бу асарларда ёзувчи уруш туфайли алоҳида шахслар, қолаверса, бутун халқ бошига тушган қийинчилик, жудолик, дард-аламларни, фашизм ҳарбий жиноятининг мудҳиш оқибатларини рўй-рост кўрсатади. Асар воқеалари уруш майдонларидан жуда олисда, республикамизнинг турли бурчакларида, Фарғона қишлоқларида ўтса ҳам ҳар қадамда урушнинг қонли нафаси, порох ҳиди анқиб туради. Уруш туфайли бола отадан, ота боладан, маъшуқа ошиғидан жудо бўлади, биров умрбод майиб бўлиб тўшакка қадалади, биров касбу коридан, севган санъатидан жудо бўлади, уруш тўзони ота билан болани бир-бирига рақиб этиб қўяди, муштипар она нобоп ўғил қилмиши туфайли уят, ор-номус исканжасида оламдан ўтади, бошқа бир она жангда ҳалок бўлган ёлғиз ўғил доғида телба бўлиб қолади... «Дод, деб йиғласа бўладиган ишлар ўтди бошимиздан», — дейди чуқур изтироб билан ёзувчи персонажларидан бири. Бу каби лавҳалар орқали адиб урушнинг ғайриинсоний моҳиятини фош этади, гуманизм гоёларини илгари суради.

Ёзувчи нуқул уруш даврининг маломатли лавҳаларини, мусибату фожиаларини кўрсатиш билан чекланмайди, унинг персонажлари фақат жабрдийда, аламзада, хўрланган кимсалар эмас; аксинча, автор совет кишиларидаги уруш туфайли юз берган мусибатларни енгишга қодир бўлган маънавий кучни зўр пафос билан мадҳ этади, ўша оғир уруш йилларининг ҳам нурли жиҳатларини эътибордан четда қолдирмайди; чунончи вафодор ёр садоқати туфайли тўшакка қадалган уруш қурбони кўнглида чироқ ёнади; садоқатли хотин далдаси билан урушда икки оёғини йўқотган эр оёққа туради; қўлдан ажралиб севган санъатидан жудо бўлган уста шогирдида йўқотган санъатини топади; Абдулла Қаҳ-

ҳор айтганидай, уруш бўрони кўз очирмаётган вақтда бировнинг қалбида муҳаббат гунчаси япроқ ёзади, ота-аскарликдан қочган фарзандини отади ва шу билан бирга «хайрият, ўқ тегмади», дейди; қишлоқдан қаҳрамон чиққанда бутун қишлоқнинг кўкраги кўтарилади, ҳар бир хонадонга файз киради; оддий одам меҳнат фронтида катта ташкилотчи бўлиб кетади; одамлар қўлидаги бир бурда ноннинг юмшоқ жойини жангчиларга илинади... Абдулла Қаҳҳор «Уфқ»нинг «Ҳижрон кунлари» китобини назарда тутиб ёзади:

«Бу — соф ҳаёт, ёзувчининг қалбини ўртаган, ардоқлаган, унга илҳом берган ҳаёт тасвири, оғир ва шу билан бирга гўзал, мунгли ва шу билан бирга фараҳбахш, мусибатга тўла ва шу билан бирга одамга қувват берадиган умид, унинг бошини «тошдан» қиладиган ишонч барқ уриб турган ҳақиқий ҳаёт манзарасидир...

«Уфқ»да тасвир этилган қишлоқ ҳаётини, одамларини кўриб ҳар бир ўзбек катта ифтихор билан: «Биз ўзбеклар!» дейди, қардош халқлар ўзбекни меҳр билан: «Ўзбек оғайним!» деб атайди».

Саид Аҳмад — севги, садоқат, ёшлик куйчиси. У бево-сита маънавий-ахлоқий муаммоларга бағишланган бир туркум ҳикояларнинг автори. Унинг бу мавзудаги асарлари қаҳрамонлари ғоят хилма-хил кишилар; уларнинг бирида мустақил ҳаёт остонасига эндигина қадам қўйган, илк меҳнат, муҳаббат, илк бўса лаззатидан баҳраманд бўлган ёшларни учратсак, иккинчисида ҳаётда адашиб, шундай замонда шахсий бахтини бой бериб қўйган ношуд-нотавон кимсаларга дуч келамиз; яна бирида ўз шахсий ҳузур-ҳаловатидан воз кечиб, ўзгаларга бахт, шодлик ҳадя этган олижаноб кишиларни кўрсак, бошқасида фақат ўзини деб ўзгаларни қон-қақшатувчи худбинларга дуч келамиз. Саид Аҳмад фақат ёшлик куйчиси бўлиб қолмай, кўплаб ёқимтой қариялар образини яратган адибдир, унинг қатор ҳикояларида асримиз юкин елкасида кўтарган, кўпни кўрган отахонлар, мунис-меҳрибон онажонлар сиймоси билан танишамиз.

Саид Аҳмаднинг ёшлик, севги, садоқат ҳақидаги ҳикояларини ўқиганда китобхон қалби алланечук туйғуларга тўлади, ёзувчи сўзлари билан айтганда, киши ўзининг ўт-олов болалик, тўполончи ёшлик, қанотли ўспиринлик йилларини эслаб кетади; фақат нурдан, фақат оҳанглардан яралган ишқ деб аталмиш йигитлик тонгла-

рини, истиқбол дардида ўртанган безовта дамларини, бахт-садоқат бағрига чақирган эртани кутган кечаларини кўргандай бўлади; эндигина балоғат остонасидан ҳатлаган ўспиринларнинг ўзидек беғубор ўйлари, болаларча тиниқ севги, муҳаббатнинг пинҳоний ва лекин ширин туйғулари, биринчи бор бўсага интилган лабларнинг тиниқлиги, эрта тонгдек мусаффо, офтобдек иссиқ, баҳор елларидек димоқни яйратувчи, танга ҳузур бағишловчи биринчи севги, адашишлар, итилишлар — барча-барчасини кўриб, юракдан ҳис-этиб туради. Энг муҳими, бу ҳикоялар бизни инсонга бир бор бериладиган ҳаётни, инсоний бахтни, илк севгини қадрлашга, ҳаётда чин инсон бўлиб ҳалол яшашга даъват этади, одамнинг одам олдидаги, эл-юрт олдидаги бурчи, масъулиятини эсла-тиб туради, инсондаги ноёб туйғу, олижаноб фазилатларни қадрлашга, асрашга ундайди.

Сайд Аҳмаднинг бу тур ҳикояларидаги қаҳрамонларнинг аксарияти эмоцияга бой, ҳиссиётчан, баъзан эса асабий кишилар. Автор ҳаётдан кўпроқ бетинч, беором одамларни қаҳрамон қилиб олади, уларни биз ҳаммиша ҳис-туйғу оламининг кескин, таранг дақиқаларида — ё тажанг, ё ўзида йўқ шод, ё ғам-алам, ё роҳат-фароғат оғушида кўрамиз. Ёзувчини биринчи галда бевосита персонаж характери эмас, балки унинг ҳиссий кечинмалари қизиқтиради. Адиб қаҳрамонни китобхонга кескин руҳий ҳолатда кўрсатади-да, сўнгра бунинг сабабларини изоҳлашга ўтади, йўл-йўлакай қаҳрамон характери, ҳаёт йўлини чизади. Шундай қилиб, Сайд Аҳмад ҳикояларида қаҳрамон характери ва тақдири кайфиятлар, ҳиссиётлар таҳлили орқали берилади. Бу ҳол унинг асарларини беллетристикадан кўра лирик турга яқинлаштиради. Авторнинг ҳодисаларга бевосита аралашуви, лирик-публицистик чекинишлари, персонажларнинг ҳиссий оламига зўр берилиши — буларнинг ҳаммаси унинг ҳикояларига лирик оҳанг бахш этади.

Ҳиссиёт таҳлили билан иш кўришнинг маълум хатарли жиҳатлари ҳам бор. Биламизки, кайфият, ҳиссиёт ўй, ақлга қараганда тезкор, ўзгарувчан; бинобарин, ҳиссиётдаги жараён, ўзгариш ҳеч қачон характердаги туб ўзгаришга тўла тенг келмайди. Сайд Аҳмад кўпроқ ҳиссиёт таҳлили билан банд бўлганидан баъзан қаҳрамонлар ҳаётидаги кескин бурилишлар етарли далилланмай, персонажлар тўлақонли характер даражасига етмай қолади.

Хусусан, бу ҳол олижанобликни, қаҳрамонлардаги фавқулодда жасоратни кўрсатишга бағишланган ҳикояларида сезилади. Худди шу хил ҳикоялар хусусида адабий танқидчиликда кўпроқ баҳс бўлгани, эътироз билдирилгани тасодифий эмас.

Меҳнатни, меҳнат кишисини улуғлаш, социалистик меҳнат романтикасини очишга интилиш Саид Аҳмад ижодининг яна бир етакчи мотивини ташкил этади. Бу мотив унинг улкан қурилишлардан, қўриқ ва бўз ерлардан, пахта далаларидан ёзган лавҳа, очеркларидан бошланган. Кейинроқ яратилган Марказий Фарғона чўллариини ўзлаштираётган кишилар турмушидан олинган «Чўл ҳикоялари» деб аталган туркумда, «Уфқ» трилогиясида, хусусан «Уфқ»қа биринчи китоб бўлиб кирган Катта Фарғона қурилиши воқеаларини гавдалантирувчи «Қирқ беш кун» романида меҳнатни улуғлаш мотивлари зўр куч билан жаранглайди.

Автор «Чўл ҳикоя»ларини «чўлларда бошланган янги ҳаёт ва янги одамлар қиссаси» деб атайди. Ҳикояларнинг қаҳрамонлари «чўл билан беллашаётган, худди шу чўлдек бағри кенг, аммо навқирон, ҳар қайсиси алоҳида китобга қаҳрамон бўлса арзийдиган, бир-бирига ўхшамаган табиатли» одамлардир. Чўлга от солишни, ўзига ўхшаганларни чўлга бошлашни касб қилиб олган, Чўл бургути деб ном олган Раҳимжон, кўча-кўйда ҳам, оилада ҳам ҳар доим ўрик ва унинг нави ҳақида баҳс очадиган, фикр-зикри боғ-роғу шира-шарбат билан банд бўлган Урик домла, колхоз мулкини кўз қорачигидек асрагувчи Отабой, жасурликда лочинни эслатувчи ўз сўзли қиз Ойшахон, унинг ёри Ганивой, таннозликни қўйиб одмигина чўл одами бўлиб қолган Кокила, нозик табиатли, аммо паҳлавон йигит Нуъмонжон — барча-барчаси, янги ернинг ана шу янги одамлари китобхонга ёқиб қолади.

Бу тур ҳикояларнинг ўзига хос жиҳати шундаки, уларда ёзувчининг лирик сози ёнига қувноқ, ҳаётбахш юмор келиб қўшилган. Бу хил ҳикояларда кулги танқиддан деярли холи, кишилардаги инсоний жозибани очишга, жамият ишига фидойиликни кўрсатишга, одамлар орасидаги ўртоқлик, биродарлик муносабатларини ардоқлашга, ҳаёт, меҳнат, муҳаббат романтикасини қутлашга хизмат қилади. Мақсуд Шайхзода ибораси билан айтганда, бу ерда кулги «ҳаёт ва тақдирдан розиликни,

инсонларга ва истиқболга ишончи, яхшиликка ва гўзалликка муҳаббатни билдирадиган чинакам инсоний тил»га айланади. Худди шу фазилат «Уфқ»даги меҳнат жараёнлари, меҳнат қаҳрамонлари тасвирида, хусусан, Асрора, Азизхон образлари талқинида жуда ёрқин намоён бўлган.

Саид Аҳмад ижодининг етакчи мавзулари устида гап борганда адиб асарларининг яна бир жиҳати эътиборни тортади. Саид Аҳмад қаҳрамонлари бевосита табиат қўйнида — тоғларда, яйловларда, чўлларда, боғларда, далаларда, қир-адирларда кўринадилар, улар нуқул табиат қучоғига, кенгликка, уфқларга талпинадилар. Саид Аҳмад она табиатнинг мафтунлиги, ёниқ куйчиси каби иш кўради, хусусан, олтин водий — Фарғона манзараларини зўр меҳр, самимият билан мадҳ этади. Адиб асарларида табиат бир оромгоҳ, сиқилган, зериккан кўнгилларга таскин берувчи маскан, ўқувчида эстетик завқ, лирик кайфият уйғотувчи бир восита. Унинг роман, қисса, ҳикояларида кўклар таровати, саратон ҳарорати, олтин куз саҳовати, тиниқ тонг, сўлим кечалар нафосати яққол сезилиб туради; юлдузлар чарақлаган осмон, гоҳ ҳилол, гоҳ тўлини ой, кўм-кўк қирлар, қип-қизил лолаларга бурканган адирлар, арава изларида тупроғи билқиллаб ётган кўчалар, икки тарафида адл тераклар саф тортган йўллар, азамат чинорлар кўзларни қамаштиради; тунлари эсадиган чўл шамолларининг ғир-ғири, осмонни тилка-пора қилган момақалдироқ гумбури, ёғаётган ёмғирнинг шивири, дарёнинг шовуллаши, қиргоққа сапчиётган сувнинг шалоплаши, синкага солинган докадек осмондан учиб ўтаётган турналарнинг қуре-қуреси, кўк гумбазидан элас-элас қулоққа чалинаётган тўрғай навоси, чумчуқнинг чўғири — барчаси асабга ором, кўнгилларга шодлик бахш этади. Саид Аҳмад асарларида мафтункор ёз кечалари тасвири кўп учрайди, аммо бу тасвирлар ҳеч қачон бири иккинчисини такрорламайди, ҳар бир оқшомнинг ўз фойзи, ўз гашти бўлгани каби, ҳар бир тасвирнинг ҳам ўз таровати, сурури бор.

«Дарё шовуллайди, тоғ орқасидан осмонга сут пуркагандек бўлиб аввал ой шуъласи кўрилади, кейин ўзи салмоқлаб осмонга кўтарилади, тоғ чўққисига айри миниб туриб қолади. Бирам чиройли, бирам ёқимли шамол эсади. Саратон дазмолдек қиздирган тошларни шу шабада пуфлаб совутади. Ут-ўланларни силкитади. Жўжа-

си ҳали учирма бўлмаган она ўрдакларнинг аллага ўхшаш ғалати ғаққилашини узоқлардан олиб келади. Каналнинг бетўсиқ-бетўлқин суви ойдинда худди поёни йўқ яхлит ойнадек ялтирайди. Булоқ бошида сув очаётган миробларнинг товуши эшитилиб қолади. Айниқса биттаси эзиб-эзиб ашула айтади. Кечаси олисдан келган кўшиқ ғалати бўларкан. Одамнинг томир-томирига кириб кетаман дейди...»

Нақадар сўлим, сеҳрли, мафтункор манзара! Уни ўқиганда китобхон ўзини ўша мафтункор кеча қўйнида, сув бўйида ҳис этади, ўша сеҳрли манзара тароватидан баҳраманд бўлади. Бу хил тасвирлар китобхондаги она табиатга меҳр ҳиссини жунбишга келтиради, ўзи ҳам шу она табиат фарзанди, унинг ажралмас қисми эканини эс-латиб туради. Бугина эмас. Саид Аҳмад кўп ўринда она табиатнинг, атроф муҳитнинг, табиат яратган гўзаллик, бойликларнинг эҳтиросли ҳимоячиси сифатида майдонга чиқади. У табиат кўркини мадҳ этар, ҳимоя қилар экан, айрим авторларда бўлгани каби ҳеч қачон уни ҳозирги тараққиётга зид қўймайди, цивилизациядан ҳоли, одамлардан йироқ жимжит гўшаларни қўмсаш, унингча, кишини орқага етаклайди, ҳаттоки ҳалокатга олиб бориши мумкин; агар оқилона ёндашилса, цивилизация тўлқини шовқин солиб турганда ҳам табиат ўзининг нафосатини сақлаб қолаверади, одамларни ўз саҳоватидан баҳраманд этаверади. Бу гоё ёзувчининг «Жимжитлик» ҳикоясида жуда ёрқин ифодасини топган.

Саид Аҳмад ижодида ҳажвий асарларнинг, юмористик йўналишнинг салмоғи катта. Ижодининг каттагина қисми ҳажвиётдан — комедия, сатирик, юмористик ҳикоялар, фелъетонлардан иборат. Сатира-юмор жиддий асарлари — ҳикоялари, ҳаттоки «Уфқ» трилогияси бағридан ҳам кенг жой олган.

Саид Аҳмад асарларида кулгининг ҳамма тури — қувноқ ханда, енгил табассум, беозор ҳазил-мутоибадан тортиб киноя-кесатиқ, масхара ва ғазабли қаҳқаҳага-ча—барчаси бор. Шундай бўлса-да, Саид Аҳмад кулгиси асосан юморист кулгиси. Саид Аҳмад — қувноқ, ҳазилкаш ҳажвчи, унинг ҳажвияларидаги кулги аввало қувноқ кулги. Бу ҳол, бир чеккаси, ёзувчи услубидаги лирик йўналиш билан алоқадор. Ёзувчи табиатан лирик бўлганидан ҳажвиётда ҳам лириклигича қолади, ҳажвияларида ҳам лирик жўшқинлик сақланади. Шунинг-

дек, ёзувчи табиатан юморист бўлганидан бошқа жиддий асарлари кўпинча ҳаётбахш кулги, ҳазил-мутоиба билан йўғрилиб кетади.

Саид Аҳмад кулгисини қувноқ, ҳаётбахш кулги дедик. Табиийки, бундай кулги заминда ҳам ҳаётдаги баъзи кам-кўстларни қоралаш мавжуд. Шундай бўлса-да, у асосан ҳаётни, одам зотини улуғлашга қаратилган. Авторнинг кўпдан-кўп ҳажвиялари, боя тилга олинган «Чўл ҳикоялари» персонажлари, «Уфқ»даги Асрора, Азизхон ва ниҳоят «Келинлар қўзғолони» комедияси бошдан-оёқ шу хил қувноқ, шу хил шарафловчи юмор билан йўғрилган. Ҳаттоки «Ханка билан Танка», «Менинг дўстим Баббаев», «Лаъли бадахшон» каби ҳажвияларида танқид тиғи хийла ўткир бўлса-да, барибир оқибат натижада қувноқ кулги, ҳазил мутоиба устулик қилади. «Келинлар қўзғолони»да ҳам ҳаётдаги, одамлар табиатидаги айрим қусурларни чимдиш бор: қаллоблар, енгил ҳаёт кечириш йўлига ўтган кимсалар, оилавий муносабатларда ҳамон сақланиб келаётган, тараққиётимизга зид тушаётган қолоқ удумлар танқид остига олинади. Бироқ асардаги етакчи нарса — асосий кулги ҳалол, покиза одамларни, социалистик ҳаёт тарзининг бебаҳолигини улуғловчи кулги; одамга одамнинг меҳрини товлантирадиган, одамдаги ҳамдардлик туйғусини жунбишга келтирадиган, инсонпарварлик руҳи билан сугорилган ҳаётбахш кулги. Биз саҳнада Фармонбиби, унинг ўғил, келинлари хатти-ҳаракатини кузатиб кўздан ёш чиқар ҳолатда қаҳқаҳ отиб куламиз ва театр залидан шу одамлар билан дўст, қадрдон тутиниб чиқамиз.

«Келинлар қўзғолони» комедияси Саид Аҳмад кўп йиллар давомида ҳажвчиликда тўплаган ижодий тажрибаларнинг маълум ҳосиласи сифатида яратилди; комедия фақат республикамизда эмас, Иттифоқ бўйлаб донг қозонди, бу чуқур халқчил, ҳаётбахш комедияга «Правда» газетаси юксак баҳо берди.

«Уфқ» трилогияси ёзувчи ижодида алоҳида ўрин тутди. Саид Аҳмад бу асар устида ўн йилдан ортиқ тинимсиз тер тўкди. Асар халқ ҳаётининг ўн йиллик даврини — уруш арафаси, уруш ва урушдан кейинги йилларни қамраб олади. Трилогия воқелари аниқ тарихий ҳодисалар — Катта Фарғона канали қурилиши, Марказий Фарғона чўлларини ўзлаштириш фонида юз беради. Асар худди ўша тарихий ҳодисаларни — халқнинг меҳнатдаги

мислсиз жасоратини аниқ, жонли гавдалантириб берувчи бадний ҳужжат сифатида ҳам қадрли.

Бироқ трилогиянинг қиммати фақат шу билангина чекланмайди. Энг муҳими, автор худди ўша тарихий ҳодисалар фонида халқнинг маънавий бисотини очадди, меҳнаткаш халқ характериға хос азалий фазилатларни, совет даврида туғилиб шаклланган янгича хислатларни — мардлик, тантилик, олижаноблик, бирдамлик, жамоат ишиға фидойилик, интернационализм ва коллективизм туйғуларини ғоят самимият билан ҳаққоний гавдалантириб беради. Худди мана шу фазилатлар туфайли халқ қирқ беш кун ичида қўл кучи билан улкан канални бунёд этади, уруш даврининг ададсиз азоб-уқубатларини, мусибатларини енгиб ўтади, оғир дамларда одамлар бахтини, ризқи рўзини деб чўлларға от солади, уруш доғларига даво истаб фидокорона меҳнатға отланади.

Трилогияда халқ ҳаёти, ҳаракати, оммавий саҳналар тасвири, халқ фазилати мадҳи билан алоҳида шахслар тақдири, ўзиға хос олами ифодаси узвий тарзда бирлашиб, туташиб кетган. Ҳар бир персонажнинг ўз ҳаёт йўли, такомил, характери, бетакрор хусусиятлари жонли, аниқ чизилган. Ёзувчи етакчи персонажларнинг руҳий оламиға чуқур кириб боради, қалб торининг нозик оҳангларини сўз қудрати билан суратға солади.

Роман — ўз табиатига кўра синтетик жанр. Саид Аҳмад жанрнинг шу имкониятларидан келиб чиқиб, ўзбек адабиёти тажрибаларига таяниб М. Горький, М. Шолохов, А. Толстой, М. Аvezов сингари йирик эпик тасвир усталари анъаналарини давом эттириб, «Уфқ»да хилма-хил тасвирий воситаларни қўллайди; нафис лирик, кўтаринки романтик, енгил қувноқ юмористик, масхарали сатирик, осойишта эпик, кескин драматик тасвирнинг бир асарда кенг кўламда ёндош келиши — Саид Аҳмаднинг бу борадаги тажрибаси, насримиз истиқболи учун ғоят қадрли, бу тажриба социалистик реализм поэтикаси имкониятларини намойиш этувчи бир факт сифатида ҳам ардоқли.

«Уфқ» ўзбек ва рус тилларида бир неча бор нашр этилди, қўлдан қўлга ўтиб ўқиладиган севимли асарлардан бириға айланди, 1977 йили шу асар учун авторға Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти берилди. «Уфқ» фақат ёзувчининг ютуғи бўлиб қолмай,

«Ғолиблар», «Чинор», «Наврўз», «Меъмор», «Мангулик», «Улуғбек хазинаси», «Диёнат», «Юлдузли тунлар» каби 60—70- йиллар ўзбек насрининг камоли ва жамолини кўрсатувчи асарлар қаторида туради.

Бу муваффақиятларнинг барчасини Саид Аҳмад аввало туғма таланти, фаол меҳнати, қолаверса, социалистик жамият муҳайё этган қулай шарт-шароит, халқ ҳаёти билан мустаҳкам алоқаси, устозлар мадади, қаламкаш дўстлар далдаси туфайли қўлга киритди. Саид Аҳмад деярли Октябрь тенгдоши, у Улуғ Октябрь туфайли дунёга келган, М. Горький, В. Маяковский, Ҳамза, Абдулла Қодирийлар бошлаб берган социалистик реализм адабиёти традициялари изидан бориб адабиётда ўз ўрнини топди. Ижоддаги устозлар устида сўз борганда Саид Аҳмад ҳаммадан олдин Ҳамза, Абдулла Қодирийлар номини ҳурмат билан тилга олади. Саид Аҳмаднинг ёзувчи бўлиб етишувида Ғафур Ғулом билан Абдулла Қаҳҳорнинг бевосита таъсири катта бўлди.

«Кунни кеча бир даста «Муштум»ни қўлтиқлаб, менинг уйимдан Абдулла Қаҳҳорникига, уникидан меникига қатнаб бирор жўяли маслаҳат қидириб юрган Саид Аҳмад бугун бақувват сатирик, юморист ёзувчимиз бўлиб етишди», — деб ёзган эди Ғафур Ғулом «Адабий оила» мақоласида.

Саид Аҳмаднинг ўзи Ғафур Ғулом билан Абдулла Қаҳҳорнинг ижодига кўрсатган кучли таъсирини мамнуният билан эътироф этади: «Аслида мени ҳажв йўлига Ғафур Ғулом бошлаб кирган. Маълумки, Ғафур ака ўттизинчи йилларда ҳажв жанрида баракали ижод қилди. Ихчам кулгили ҳикояларнинг жуда яхши намуналарини яратди. Мен шу ҳикоялар таъсирида адабиётга кирганман. Кейинчалик бу буюк ёзувчи билан яқиндан танишганим, ундан росмана ижодий таълим олишим ҳажвга бўлган интилишимда жуда катта ёрдам берди. Ундан кейин Абдулла Қаҳҳор ҳикояларидаги сиққиклик, сўзни исроф қилмаслик, тагдор гап айтиш санъати мен учун бир дарслик хизматини ўтади».

Саид Аҳмаднинг ижодий тақдирида яна бир санъаткор — хассос шоира, моҳир носир Саида Зуннуованинг ролини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим. Саида Зуннуова Саид Аҳмаднинг турмуш ўртоғи эди, Ғафур Ғулом бу икки ижодкорнинг ҳаётини иттифоқини адабиёт тарихида кўп учрайдиган «маъқул жуфтликнинг намунаси» деб

атаган, «Кичкинагина самимий бу оила боҳамжиҳат адабий ижодкорлик хусусияти билан кўпчиликнинг таважжуҳини ўзига тортган заҳматкаш бир ячейкадир», — деган эди. Дарҳақиқат, Саида Зуннунова саранжом-саришта уй бекаси, вафодор ёр бўлиш билан баробар Саид Аҳмад учун ижодда ҳамкор, маслаҳатгўй, ғамхўр, тенг дўст эди. Шу ўринда беихтиёр Саида Зуннунованинг мана бу сатрлари ёдга тушади:

Уфқларнинг чин ошиғи ўйинқароқ бир йигит,
Илинди-ю шеър домига, сўнгра бўлди асирим.
Суймас эди тартибларни, хушламасди ўғитни,
Мана энди сипо тартиб ўтирибди тақсирим.

Мен ёсаму у ёзмаса гўё эдим гуноҳкор,
У мақталса мен қувондим эсланмаган кезларим...

Саид Аҳмад ҳам ўз навбатида мана шу ижодий ҳамкорлик йилларини катта эҳтиром билан эслайди.

Саид Аҳмад олтмишдан ошди. Юзларда ажин, бошларда оқ толалар хийла кўпайди, лекин ўзи ўша-ўша: аввалгидек навқирон, кўнгли лирик тароналар билан лиммолим, у кирган давраларда кулги, қаҳқаҳа авжида; адиб одатдагидек одамлар, марду майдонлар орасига, олис уфқларга талпинади. У ҳамон йўлда. Унинг ижод йўлидаги изланишлари давом этмоқда.

Саид Аҳмад бутун ижоди давомида эл-юртини ардоқлаб, улуғлаб келаётир. Эл-юрти эса ўз навбатида уни ҳам ардоқлаб аллақачон севимли адиблари қаторига қўшиб қўйган. Хусусан, адиб олтмиш ёшга тўлган кунларда унга кўрсатилган зўр ҳурмат-эътибор, юксак мукофот — Халқлар дўстлиги ордени, Халқ ёзувчиси унвони билан тақдирланиши, аминмизки, уни янги ижодий парвозларга ундайди.

ҲАЁТ БИЛАН ҲАМНАФАСЛИК

(Пиримқул Қодиров ижодига бир назар)

«Ёзувчи ижодини яхши билишни истасанг, аввало, у туғилиб-ўсган жойни кўр» дейдилар. Дарҳақиқат ёзувчи — ижодкор учун киндик қони тўкилган ер ниҳоятда азиз, у кўз очиб кўрган дунё — оила, одамлар, атраф-муҳит хотирасида ўчмас из қолдиради, асарлари мавзунга, образлари, тафаккур тарзига ўзига хос жило бахш этади, бир умр шу манбадан маънавий озуқа олиб туради. Бунини улкан ижодкорларнинг ўзлари эътироф этадилар. Мен 1978 йилнинг жазирама ёзида таниқли адибимиз Пиримқул Қодировнинг она-юрти — Туркистон тизма тоғлари этагига жойлашган кичкинагина Кенг қўл қишлоғида бўлганимда, Кенг қўл кишилари — азамат чўпонлар билан танишиб, тонготар суҳбатлар қурганда, Кенг қўлнинг шундоққина биқинидан бошланувчи бепоён яшил ўтлоғу арчазор тоғларни сайр этганда, тиниқ булоқ сувларида юзни чайиб, табиатнинг таърифга сизмас гўзал манзараларига мафтун бўлиб, ҳар жилға, ҳар бир чўққи билан боғлиқ афсоналарни тинглаганда, бу таассуротларни хаёлан адиб ижоди билан қиёслаб шу ҳақиқатга яна бир бор ишонч ҳосил қилдим.

Болалик хотираларимнинг энг ёрқинларини арчазор тоғлар бағридаги қишлоғимдан олганман», — деб ёзади адиб ўз таржимаи ҳолида. Йўқ, унинг болалик йиллари фақат гўзал табиат қўйнидаги завқли дамлардангина иборат бўлмаган. У ўн уч ёшда эканида юртда уруш бошланади, уруш зарби олис Кенг қўлга ҳам етиб келди, ёш Пиримқулнинг акаси фронтга кетди, кекса ота ишга ярамай қолди, бир-биридан кичик беш укаси бор

эди, бутун оғирлик энди унинг зиммасига тушди. «Таржимаи ҳол»да шуларни ўқиймиз: «1943 йилнинг ёзидан колхозда ишлаб кетдим. Кўклам бўйи омовга бўйим етиб-етмай қўш ҳайдардим, ёзда ўроқ ўрардим, қўй боқардим, кузда йўл қурилишида ишлардим...»

Пиримқул Қодировнинг деярли ҳар бир асариди худди шу она қишлоқ, машаққатли болалик йиллари билан боғлиқ хотираларни, таниш манзараларни, одамларни учратиш мумкин; «Уч илдиз»даги Очил, «Қадрим»даги Искандар, «Эрк»даги Саттор, Ойшахонлар, гарчи адреси бошқачароқ кўрсатилса-да, аслида шу қишлоқ одамларидир, улар шу гўзал сокин қишлоқдан шаҳарга, жўшқин, серташвиш ҳаёт қучоғига йўл олганлар; уларнинг Кенг қўлдаги ўрни шундоққина сезилиб турибди; «Мерос», «Жон ширин» каби асарларнинг воқеалари қуйи водийда — пахта экиладиган қишлоқларда бўлиб ўтса-да, қаҳрамонлари табиатан шу тоғ кишиларини эслатади; ёзувчининг «Қора кўзлар» романи бошдан-оёқ бевосита шу қишлоқ, унинг одамлари таърифи-тавсифига бағишланган; Кенг қўлга кириб боришингиз билан «Қора кўзлар»даги тасвирлар тасаввурингизда қайта жонланади; таниш манзараларга дуч келиб, реалистик адабиётнинг сеҳрига — айни борлиқни бадиият мулкига айлантириш санъатига қойил қоласиз; ҳатто олис тарихдан ҳикоя қилувчи «Юлдузли тунлар»нинг талай дилрабо, ўйчан лирик саҳифалари шу юрт таассуротлари билан боғланган. Сиз бу ерда Бобирнинг дунё, тожу тахт ташвишларидан бир дам ўзини олиб қочиб, яланг оёқ юрган сўқмоқларни, оддий чўпон билан суҳбат қурган унгурларни баралла кўрасиз...

Кенгқўлликлар табиатан камсуқум, босиқ, мулоҳазакор, ўта андишали, гўё етти ўлчаб бир кесадиган кишилар, кўпчилик тоғларда учрайдиган қизиққонлик улар учун бегонароқ; ҳамюртлари қонидан ўтган мана шу хусусият П. Қодировнинг бадиий фикрлаш тарзида, услубида ўз муҳрини қолдиргандек туюлади кишига, ёзувчи услубига хос мулоҳазакорлик, фалсафий мушоҳадага мойиллик ҳам уни қандайдир йўсинда она-юрти билан боғлайди.

Адиб ижодидаги барча фазилату хусусиятларни она қишлоқ, болалик таассуротлари билангина чеклаб қўйиш тўғри эмас, албатта. П. Қодировнинг шахс-граждан ва ёзувчи сифатида шаклланишида шаҳар — ишчилар

ва зиёлилар муҳити катта роль ўйнади. У ўн олти ёшида Бекободга келиб металлургия заводи қурилишига ишга киради, қурилиш радиоузелида диктор-инструктор бўлиб ишлайди, ўн етти ёшида Тошкентга келиб САГУ — ҳозирги Тошкент Давлат университетининг тайёрлов бўлимида ўқишни давом эттиради, сўнг университетининг Шарқшунослик факультетида таълим олади, 1951 йили университетни тугатиб, Москвадаги М. Горький номидаги Адабиёт институти Аспирантурасига киради ва Абдулла Қаҳҳор ижоди бўйича кандидатлик диссертациясини муваффақият билан ёқлайди. 1954—1963 йиллар давомида Москвада Ёзувчилар союзи хизматида бўлади. У бу йиллар ҳақида лўнда қилиб: «Москва тарбияси менинг ҳаётимга, ижодимга баракали таъсир кўрсатди»,— дейди.

Реалист ёзувчини ўз даврининг кўзгуси, ўз авлодининг биографи, деб ҳам атайдилар. Пиримқул Қодировнинг ҳаёт йўли — чекка бир қишлоқда, табиат бағрида турилган оддий чўпон фарзандининг бугунги етук зиёли — олим, ёзувчи даражасига кўтарилиш йўлидир; у болалиги оғир уруш даврида кечган, урушдан кейинги давр машаққатларини ўз кўзи билан кўрган, 50-йилларнинг ҳаяжонли ўзгаришларига шоҳид, фан-техника инқилоби, етук социализм босқичининг иштирокчиси бўлган авлод вакилидир. Пиримқул Қодиров ижодида шу хил одам, шу авлод тарихи — тақдири, кечинма-кайфиятлари жуда тиниқ, ҳаққоний ифодасини топган.

П. Қодиров бадий ижодни анча эрта бошлаган, кўплаб ҳикоя ва очерклар ёзган, 1950 йилдаёқ алоҳида китоб чоп эттирган, шу асарлари учун 1951 йили Ёзувчилар союзига қабул қилинган бўлса ҳам, 1958 йили эълон этилган «Уч илдиз» романи билан чинакам ёзувчи сифатида танилди, ҳақиқий истеъдодини шу романда намойиш этди, ижодига хос фазилатлар шу асарда кўринди. Бу асар ўз вақтида адабий жамоатчилик орасида катта қизиқиш уйғотди, унинг теварагида қизгин баҳслар бўлди. Асар ҳақида М. Аvezов, И. Султон, Р. Ходизода, Л. Бать каби улкан ёзувчи ва адабиётшунослар кўп илиқ гаплар айтди, ўзбек адабиётшунослигида у кенг таҳлил этилди ва муносиб баҳосини олди.

Романни қайта варақлаганда мен бир дақиқа ўзимнинг касбу коримни — танқидчилик ҳунаримни унутиб, хаёлан асар воқеалари юз берган йилларга

қайтгандай бўлдим. Дарвоқе, бу асар менинг тенгдошларим учун айниқса азиз ва муътабар. Бизнинг студентлик йилларимиз худди ўша асар воқеалари бўлиб ўтган 50-йилларнинг ўрталарига тўғри келган эди; асардагига ўхшаш ҳодисаларни биз ўз кўзимиз билан кўрганмиз, Тошев билан Акбаровни, Ҳакимов билан Эшонбоевни эслатадиган олим ва муаллимлар, айниқса Маҳкам, Очил, Сергей, Гавҳар, Замираларнинг прототиплари бизнинг коллективимизда, орамизда ҳам бор эди; романдагига яқин талай интригалар, баҳс-мулоҳазалар бизнинг давраларимизда ҳам бўлиб ўтган...

«Роман — тарих ойнаси», деган гап бор. Асарни қайта ўқиганда бу гапнинг ҳақлигига яна бир бор таъбирасан киши. Унда 50-йиллар ўрталаридаги тарихий вазият, аниқроғи, мамлакатимиздаги маънавий ҳаёт бир олий ўқув юрти одамлари тимсолида худди тиниқ ойнадаги каби аниқ ифодасини топган.

Адабиёт илмидан аёнки, ҳар қандай кундалик ҳаётий ҳодисаларни, одамлар орасида бўлиб ўтган бордикелдиларни қалин муқова остига жо этиш билан роман вужудга келавермайди. Чинакам реалистик роман жамият тарихидаги, халқнинг маънавий ҳаётидаги бурилиш паллаларини акс эттиради, роман жанрининг элик табиати шунини тақозо этади.

«Уч илдиз» — халқ ҳаётидаги романбоп ҳодисаларни ўз вақтида кўриш, ҳис этиш, тағига етиш ва уни ҳозиржавоблик билан сўз санъати мулкига айлантиришнинг, романбоп дақиқаларни абадийлаштиришнинг яхши намуналаридан бири. Гарчи асар воқеалари бир олий ўқув юртида, муаллим-олимлар, талабалар ҳаётида бўлиб ўтса-да, уларнинг моҳияти, кўлами хийла кенг ва чуқур, улар 50-йилларнинг ўрталарида бутун мамлакат ҳаётида, партия ҳаётида содир бўлган муҳим тарихий жараёнларга бориб туташади; роман персонажлари тақдири, улар орасидаги муносабатлар тасвири билан танишиб «догматизм» деб ном олган, партия кескин қоралаган ҳодисанинг моҳиятини, ленинча ҳаёт нормаларини, адолатни тиклаш учун кетган шиддатли курашларнинг мураккаблигини, қийинчиликларини бутун қалбимиз билан ҳис этамиз.

Асар бошдан-оёқ курашчанлик руҳи билан суғорилган, қаҳрамонлари эса, Мухтор Авезов сўзлари билан айтганда, «ақлли, иродали, фаросатли ва фикрловчи» кишилардир.

«Уч илдиз»даёқ ёзувчи ижодига хос бўлган характерли бир хусусият намоён бўлган эди — унинг қаҳрамонлари ўз фалсафасига эга бўлган шахслар, уларнинг ҳар бири, ким бўлишидан қатъи назар, ҳодисаларга файласуф кўзи билан қарайди, ҳодисадан ўзига яраша фалсафий маъно топишга интилади; фалсафий мушоҳадаларни эса образли қилиб беради. Бу хислатнинг замири, боя айтилганидек, ёзувчининг болалиги ўтган муҳитга, қолаверса, умуман, ўзбек халқининг миллий фикрлаш тарзига бориб тақалади. Бу ҳол «Уч илдиз» романининг услубий хусусиятларидан бирини ташкил этади. Бунинг романининг пафоси ва номини белгилаган «Уч илдиз» ҳақидаги фалсафада ҳам яққол кўриш мумкин.

Ёзувчи «Уч илдиз», деганда ёш қаҳрамонлар характеридаги уч элементга ишора қилади. Булар — чуқур билим, юксак гражданлик туйғуси ва шахсий ҳаётда коммунистик ахлоққа садоқат. Булар теран, мустаҳкам илдизлардир, улар пок заминда — 50-йилларнинг зўр воқеалари ичида етилган. Асарнинг етакчи қаҳрамонларидан бири Акбаров дейди:

«Ҳар бир авлодни ўз даври вояга етказди... Мен ўқитувчилик қилиб уч авлод ёшларга дарс бердим деса бўлади. Социализм қуриш даврининг ёшлари зўр курашларда тез етилган эди, уруш даврининг ёшлари жангларда, уруш орқасидаги зўр ишларда чиниққан эди. Лекин бундан беш-олти йил олдин ҳали мўйлови чиқмаган, эндигина мактаб партасидан туриб келаётган йигитларга қараб: «Жудā думбул-ов. Қанчалик тез етилишаркан?» дер эдим. Лекин мана шу авлодни Йигирманчи съезд даврининг зўр воқеалари қандай тез вояга етказганини кўриб турибмиз» («Уч илдиз», 1976, 439—440-бетлар).

Қаҳрамоннинг бу сўзларини авторнинг ўз фикри сифатида қабул қилиш мумкин. Ёзувчи янглишмади, ўша замонда илдиз отган авлод етук социализм жамиятининг онгли бунёдкорлари бўлиб етишдилар, фан ва маданият ривожига янги бир тўлқин олиб кирдилар. Ёзувчимизнинг ўзи ҳам аслида шу авлодга мансуб; ўша заминда етилган илдизлардан унган шохларнинг илк меваси сифатида «Уч илдиз» майдонга келган эди, сўнра адиб бири-кетин қатор роман, қисса ва ҳикоялар яратди, «Уч илдиз»га қараганда ғоявий ва бадиий жи-

ҳатдан анча илгарилаб кетди; бироқ авторга ўша теран илдизлар ҳамон куч-қудрат, илҳом бериб турибди.

«Уч илдиз» социалистик реализм адабиётининг энг яхши традициялари руҳида ёзилган. Унда оддий, камсуқум, ҳалол меҳнат кишиларига чуқур меҳр-муҳаббат уфуриб турибди. Тошев, Акбаров, Маҳкам, Очиллар меҳнаткаш оила фарзандларидирлар, ўзлари ҳам ҳалол, беминнат, камсуқум, заҳматкаш кишилардир. Улар зиёли — олим, раҳбар ходим бўлиб етишсалар-да оддий меҳнат аҳлига хос фазилатларини бус-бутун сақлаб қоладилар.

Ёзувчи қаҳрамонлар тақдирини, ҳаётидаги чигалликларни шунчаки ифода этиш билан чекланмайди, балки ҳаётнинг маъносини чақишга интилади ва шу йўл билан кишиларни, табиийки, биринчи галда ёшларни мазмундор ҳаёт кечирिशга чорлайди.

Бу фазилат ёзувчининг галдаги асарларида яна ҳам чуқурлашди, янги хусусиятлар билан бойиди. Ёзувчи ҳар бир асарида оддий меҳнат кишиси ҳаётига янги томондан ёндашади, етук социалистик жамият талаблари даражасида туриб, киши ҳаётининг маъносини очишга, бадий таҳлил этишга интилади. Бу интилишнинг самарасини «Қора кўзлар», «Қадрим», «Эрк», «Мерос» каби асарлар саҳифаларида яққол кўриш мумкин.

Замонавий материал асосида чин маънодаги роман яратиш — ғоят масъулиятли, қийин иш. Ромаи учун аввало халқ ҳаётидаги улкан эпик воқеалар, йирик ижтимоий проблемалар, ўткир драмалар керак. П. Қодировнинг галдаги йирик асари «Қора кўзлар» — аввалги романи «Уч илдиз» каби ўз давридаги романбоп ҳодисаларни, романбоп гапларни топа билишнинг яхши намунаси. «Қора кўзлар»га 60-йилларнинг бошларидаги бурилиш палласи — мамлакатда юз берган муҳим жараёнлар асос бўлган.

«Қора кўзлар»да чекка бир тоғ қишлоғи ҳаёти тасвирланган. Бу ҳаёт бошда айтилганидек, миридан-сиригача ёзувчига аён. Адиб худди шу хил қишлоқда туғилиб вояга етган. Шунга қарамай, автор роман устида иш бошлашдан олдин республикамиздаги деярли ҳамма тоғ қишлоқларини кезиб чиқди, қардош республикалар чорвадор районларида бўлиб, чорвадорлар ҳаёти билан яқиндан танишди, бугунги қишлоқ, унинг проблемаларини чуқур ўрганди. Шу тариқа, роман болаликдан қолган

чуқур таассурот, кузатиш, қиёслаш давр ҳодисаларига муносабат билдириш эҳтиёжи самараси ўлароқ яратилди.

Романда 60-йиллар бошларидаги қишлоқ маънавий-ижтимоий турмуши манзараси, қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилиш мушкуллашиб кетган ўша даврдаги ҳақиқий аҳвол, хўжаликни бошқаришдаги волюнтаризм, субъективизм ва унинг ярамас оқибатлари, асоссиз қайта қуришлар ва шу туфайли вужудга келган асабий назият рўй-рост кўрсатилган, айни вақтда КПСС Марказий Комитетининг 1964 йил Октябрь пленумидан кейин қишлоқда рўй берган ижобий жараёнлар моҳияти бадиий таҳлил этилган.

Маълумки, «Уч илдиз» романи «конфликtsizлик назарияси» рад этилган, ҳаётни пардозлаб кўрсатиш тенденцияси қораланган, адабиётда шу иллатлардан қутилиш учун дадил амалий кураш кетаётган бир пайтда пайдо бўлган, бинобарин, асар ўткир драматик конфликтлар асосига қурилган эди. Лекин романда «конфликtsizлик назарияси», инерцияси озми-кўпми сезилади, конфликтлар ифодасида бир оз эҳтиёткорлик, кескин ҳодисани бутун драматизми билан кўрсатишга ийманиш аломатлари бор. Чигал тақдир эгалари Тошев ва Акбаровлар ҳаётидаги ўткир драматик воқеалар қандайдир парда орқасида юз беради, автор уларни бевосита кўрсатмайди, эслаш, хотирлаш ёки ахборот бериш билан чекланади, шунингдек, Зокир — Наримон — Фаридани муносабатлари, Фариданинг адашиб чеккан изтироблари керагича очиб берилган эмас, севги йўлидаги ишончи барбод бўлган Наримон қалби ҳам сойда қолиб кетган...

«Қора кўзлар»да манзара бошқача. Аввало асар конфликтли ўта ҳаётийлиги, табиийлиги билан ажралиб туради. Ёзувчи конфликтларни ўйлаб чиқармайди, гўёки ҳаётнинг шундоқ бағридан «кўчириб» олади; давр ҳодисаларининг ўзи асар қаҳрамонлари орасидаги зиддиятларнинг характерини белгилаб беради. Асарда бир гуруҳ янги типдаги ходимлар образи яратилган. Улар кечаги куннинг нохуш инерцияси билан яшовчи кимсаларга, худбинлик, амалпарастлик, дабдабабозлик, мақтанчоқлик ва кўз бўямачиликка қарши актив кураш олиб борадилар.

Романда ишлаб чиқариш характеридаги можаролар билан бир қаторда маданий турмуш, оилавий-ахлоқий

муносабатлар, маънавият масаласи ҳам кўрсатилган. Ёзувчи эскича қолоқ тушунчалар, ярамас одатларни фош этади, қоралайди; янгича одатларни, самимий инсоний муносабатларни зўр пафос билан ҳимоя қилади. Қолоқ тушунча ва одатлар ифодасида автор кўз илғамас «кикир-чикирлар»га ҳам эътибор беради, қолоқ тушунчаларга, улар қандай кўринишда бўлмасин, одамлар турмуши ва онгини заҳарловчи бир оғу деб қарайди. Қолоқ тушунчалар ака билан укани бир-бирига рақиб қилиб қўяди, соф севгини уятга йўяди, севишганларни хижолатда қолдиради, эр билан хотин, қайнана билан келин, она билан бола ўртасига нифоқ солади, кескин драмаларга, хатарли фожиаларга йўл очади, одамнинг одамлик қадри, нафсониятини ерга уради. Одамнинг одамдек яшаши учун тўғаноқ бўлади. Қолоқ тушунчаларнинг яна бир хавфли жойи шундаки, улар ниҳоятда яшовчан, персонажлардан бирининг таъбири билан айтганда, «эскича тушунчалар ғўмай билан печакнинг худди ўзи, қарамай қўйсангиз дарров ғовлайди». Буларни бартараф этмай, супуриб ташламай туриб, дадил олға бориш, янги ҳаёт қуриш мушкул.

«Қора кўзлар» романи характер яратиш санъати жиҳатидан ҳам ибратли. Ёзувчи ижобий қаҳрамонларга зеб беришда ҳам, салбий қаҳрамонлар характерини чизишда ҳам изчил реализм йўлидан боради, ижобий қаҳрамонлардаги ижобий хусусиятларни атайлаб, бўрттириб, қабартириб ўтирмайди, ҳеч қанақа гайритабiiийликка, шартлиликка йўл қўймайди, ҳаётда қандай бўлса шундайича кўрсатишга интилади. Оддий одамлардаги оддий бўлиб кўринган хислатларнинг — ҳалоллик, ростгўйлик, самимийликни, қисқаси, одамдаги чин одамийлик жозибасини очиб бериш—ёзувчининг асосий муддаоси бўлиб қолади. Асар қаҳрамонлари Аваз, Ҳулкар, Замонали ва Мансуровларнинг шиори ҳам шу: ҳалол бўлиш, эл-юртга виждонан хизмат қилиш. «Абадий турадиган коммунизм қуряпмиз,— дейди персонажлардан бири.— Биз шу улур бинонинг ҳар бир фиштини умрбод турадиган қилиб, заррача ҳам қаллобликни яқинига йўлатмай, энг ҳалол, энг покиза қўллар билан қўйишимиз керак» («Қора кўзлар», 1966, 283- бет).

Шу сўзларни айтган одам — асар бош қаҳрамони Аваз тақдири ва фаолиятини эслаб кўрайлик. Ҳалоллик, ҳақгўйлик ва софдиллик унинг тан-жонига сингиб кет-

ган, виждонига айланган. У ҳамиша кўнгил эрки билан инсонлик ғурури, шаънини байроқдай баланд тутади. Бунинг учун тинмай курашади. Ноҳақлик рўй берган жойда у энг яқин кишисини ҳам аямайди. Акаси Ортиқнинг ноҳўя хатти-ҳаракатларидан ғижинади, неча бор у билан тикма-тик олишади, қаллоб Давлатбеков эгри йўлга бошлаганда уни эл-юрт олдида шармандаю шармисор қилади, амалпараст, шуҳратпараст акасига қарата дейди: «Умр кишига бир марта берилади. Наҳотки шуни ҳам бировларга пойи патак бўлиб ўтказиш керак? Одам ўзининг ғурури билан эркини байроқдай баланд тутиши керак эмасми?!» (225-бет).

Аваз жамоат ишларидагина эмас, оилада ҳам кўнгил амрига, замона зайлига қараб иш тутади, янгиликка талпинади, севги, оила, аёл ҳақидаги эскича, қолоқ тушунчаларни парчалаб, олис яйловларда янгича оилавий муносабатларни барқарор этади: соф севгини, аёл эрки ва шаънини юксакликка кўтаради, соф севгини, севгилиси Ҳулкар номусини оёғости қилмоқ истаган қолоқ кишиларнинг таъна-дашном, тазийқларини матонат билан енгиб ўтади.

П. Қодиров «Қора кўзлар»да ҳаёт зиддиятларини қаҳрамонлар қалбига олиб ўтишда, руҳиятда содир бўладиган драмаларни, характерларнинг драмаларга тўла психологизмини очишда катта маҳорат кўрсатади. Бунга у бирданига эришгани йўқ. «Уч илдиз»даги Очилни, қисман, Замирани мустасно қилганда, зўр ҳаётий драмаларнинг қалбдаги акс садоси етарлича ифода этилмай қолган эди. Ёзувчининг галдаги асарлари «Қадрим»да, хусусан, «Қалбдаги қуёш» ҳикоясида қалб драмасини очишга дадилроқ интилиш сезилди. «Қалбдаги қуёш» ҳикоясидаги Мансуржон — Сайёра — Исмоил муносабатларида гўё ёзувчи «Уч илдиз»да чала қолган Наримон — Фарида — Зокир муносабатларига ўхшаш ҳодисанинг руҳий драмасини маълум интиҳосига етказди, бу ерда алданган ошиқ Нишонбойнинг, ҳиёнаткўр маъшуқа Сайёранинг алам-изтироблари, қалб туғғени бутун кескинлиги билан намоён бўлади, алданган йигит билан алдаган қизнинг учрашуви, персонажларнинг ўша қалтис дамлардаги тигиз руҳий ҳолати ўқувчини ҳаяжонга солади.

«Қора кўзлар»да бошдан-оёқ характерлараро зиддиятлар, руҳий драмалар ифодаси билан моҳирона қўшиб

олиб борилган, Хулкарнинг жоҳил қайнана, овсин, Холбек, Турдилар ғаламислиги тазйқи таъсирида кечирган руҳий қийноқлари нақадар нафис, таъсири тасвирланган! Авазнинг Ортиқ билан тўқнашувлардаги, айниқса, тоғдаги зиёфат пайти Эшмурод ака томонидан камситилгандаги драматик ҳолати ифодаси романнинг гоят жозибадор саҳифаларидан ҳисобланади. Ёзувчининг драматик тасвир маҳорати Холбек образи талқинида юксак чўққига кўтарилади. «Қора кўзлар»га бағишланган барча мақолаларда Холбек ёзувчининг катта муваффақияти сифатида эътироф этилиши тасодифий эмас.

Холбек — кучли драматик образ. Холбек қолоқ тушунчалар ҳукмрон бўлган аёл зоти ҳар қадамда камситилиб, эрки, шаъни ерга уриладиган онлавий муҳитда тарбия топган; бу йигит ҳаётнинг шундай бир оқимида тушиб қоладик, унинг қолоқ тушунчалари кескин қаршиликларга учрайди; аввало болаликдан унга бешиккерт қилиб қўйилган Хулкар бўйга етиб, тўй тараддуди бошланганда Аваз билан бўлиб кетади, орият, номус Холбекни ер билан яксон этади, адоват туфайли Авазга қарата ўқ узади; лекин барибир, Аваз билан Хулкар тантана қиладилар; тақдир Холбекни сийлайди, жазодан омон қолади, Жаннатой исмли аломат қизга уйланади, у — бахтиёр, аммо Жаннатой бировнинг изнидан юрадиган, эрки билан шаънини оёғости эттириб индамай ўтирадиган мўмин-қобул аёллардан эмас; орада можаро чиқади, Холбек куч ишлатишга ўтади, Жаннатой қўлидаги янгроқ рубобни уриб парчалайди, лекин бу ҳам ғолиблик эмас, ожизлик аломати бўлиб чиқади... Жаннатойдан жудо бўлиш Холбек учун оғир кўргилик. Бунинг устига эски рақиб Аваз билан Хулкар орасидаги самимий мулоқотларни кўриб, кузатиб ўзининг аянчли аҳволини чуқурроқ ҳис этади, баттар эзилади. Турмушнинг мана шундай зарбалари таъсирида у қийналиб, изтироблар оловида қоврилиб секин-аста ўз-ўзини англай бошлайди. Холбекнинг қайта туғилишида Аваз билан Хулкар тақдири ибрат намунаси бўлса, Мадаминжон оиласининг фожий тарихи аччиқ сабоқ-ролини ўтайди; ёзувчи Холбекники ўт орасида қоврилиб турганида, Мадаминжон қисматини келтирадик, бу Холбек онгидаги бурилишга катта туртки бўлади... Охири Холбек қалбидаги эзгу туйғулар ғолиб келади, эзгу, инсоний тушунчалар кучини қарангки, бир вақтлар ашаддий, «бир-бирини отарга ўқи,

кўрарга кўзи йўқ» рақиблар ҳамқору ҳамфикр дўстларга айланадилар... Буларни ёзувчи шунчаки ҳикоя қилмайди, балким айтилганларнинг барчаси персонажларнинг, аввало Холбекнинг руҳиятида содир бўлади...

«Қора кўзлар» авторининг салбий образлар характерини очишда ҳам маҳорат кўрсатади. Ёзувчи салбий персонажларни қора бўёқлар билан чаплаб ташламайди, уларни ошқора сўкмайди, балки шошилмай, эҳтиросга берилмай уларнинг бутун кирдикорларини секин-аста фoш этади.

Ортиқ ҳам, Давлатбеков ҳам замонамиз мешчанларининг нақд ўзгинаси. Уларнинг ҳар иккисига хос умумий хусусият — мослашувчанлик. Улар ҳар доим ўзларини ишчан ва садоқатли қилиб кўрсатадилар, янги шароит, вазиятга тез мослашадилар, янги шароитдан эса ҳамшиша ўз манфаатлари йўлида фойдаланадилар.

Романдаги Исмат бобо образи ёзувчининг жиддий ютуғи. Бу одам бир вақтлар катта жиноятлар қилган, кўпгина софдил кишиларнинг бошига етган. Янги шароитда айблари ошқор бўлиб, фoят ноқулай аҳволда қолган. У ҳар нарсадан чўчийди, ҳадиксирайди, вужудини васваса-ю, таҳлика кемиради. Кўзининг ожиз бўлиб қолиши, гарчи табиатидаги ҳадиксираш оқибати деб кўрсатилса-да, унда рамзий маъно бор. Бу типдаги одамлар янги шароитда ҳаётни, ундаги янгиликларни кўриш қобилиятидан маҳрум бўлиб қолганлар. Бироқ улар ожиз-нотавон кимсалар эмас, шу ҳолда ҳам ўта хавфли; мажруҳ шахс Исмат бобо Аваз билан Ҳулкарлар ҳаётига тош отиб туради. Угли Холбек, келини Жаннатой турмушига неча бор оғу солади, куёви — қаллоб Ортиқни ҳар жиҳатдан рағбатлантиради. Ёзувчи Холбек образида характер руҳиятини, қалб драмасини бевосита тасвирлаш йўлидан борса, Исмат бобода ўзгача усул қўллайди, бу аламзада, ёвуз одам руҳиятидаги зиддиятли жараёнларни унинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзларига оид деталлар орқали ифодалайди.

Қисқаси, «Қора кўзлар» романи «Уч илдиз»да уч берган ўткир ҳаётий драмаларни, масалаларни асарга олиб кириш тажрибасини яна мустаҳкамлади; айтилган пайтда, шу ўткир ҳаётий драмаларни персонажлар қалбига олиб ўтиш, қаҳрамонларнинг қалб драмасини кўрсатиш маҳоратини намоиш этди. Бу фазилат ёзувчининг галдаги асари «Эрк» қиссасида янада чуқурлашди.

«Уч илдиз», «Қора кўзлар», «Эрк» асарлари хронологик жиҳатдан бир-бирининг давомига ўхшаб кетади. «Уч илдиз»да 50-йилларнинг ўрталаридаги, «Қора кўзлар»да 60-йилларнинг бошларидаги вазият акс эттирилган бўлса, «Эрк» воқеалари 60-йилларнинг иккинчи ярмида бўлиб ўтади. Қисса Тошкентнинг кундалик оддий ҳаёти тасвиридан бошланади. Одатдагидек, ёзувчи оддий кундалик турмуш икир-чикирларидан секин-аста катта ижтимоий, маънавий масалаларга келади. Зилзиладан кейинги сершовқин, бетиним, тигиз шаҳар манзараси шундоққина кўз олдимизда гавдаланади. Бир қадар чўзилиб кетган шаҳар сайри, кўча қатнови машаққатлари тафсилотларининг сири кейинроқ маълум бўлади. Бу тафсилотлар шаҳар истиқболи, уй-жой, йўл, метро қурилиши, табиатни муҳофаза этиш каби масалалар устида қизғин баҳсларнинг бошланишига туртки беради.

Асар қаҳрамонлари Саттор, Розия ва Максимичлар баҳс пайтида кўл мақбул мулоҳазаларни ўртага ташлайдилар, кўпчиликни қийнаётган, ҳаяжонга солаётган гапларни айтадилар. Афсуски, асарда хўжалик характеридаги бу баҳслар қиёмига етмай қолган; кураш ва олишувлар кескинлашиш ўрнига сусайиб, сўниб боради, баҳслар «келишувчилик» йўли билан осонгина бартараф этилаверади, ижобий қаҳрамонлар қаршисида турган кучлар тўлалигича намоён бўлмайди, лоақал асарда кенгроқ ўрин олган мураккаб табиатли Файзулла Бекназаров образи ҳам дурустроқ очилмаган.

Шуниси ҳам борки, қиссадаги асосий нарса булар эмас. Қисса асосини қаҳрамонларнинг маънавияти, оилавий-интим ҳаёти, муҳаббати, эрки, масъулияти масалалари ташкил этади; шахс эрки ва бурчи проблемасини ёзувчи асарнинг пафоси даражасига кўтаради, эрк ҳақида жиддий баҳс қўзғайди. Бу хил масалалар, юқорида кўриб ўтганимиздек, «Қора кўзлар»да ҳам кўтарилган, бу қиссада эса биз шу хил ҳодисанинг бошқача чигалликларига дуч келамиз.

Қисса қаҳрамонларининг шахсий ҳаёти дастлаб оддий, жўн туюлади. Саттор Розияни севиб қолган. Розиянинг ҳам Сатторга майли зўр, улар ҳар жиҳатдан етук, бир-бирига муносиб, иккалови ҳам ўқимишли, маданиятли, тушунган, кенг фикрлайдиган ёшлар. Қаҳрамонлар ҳаёти билан яқинроқ танишганимиз сари орада қалтис бир чигаллик борлиги маълум бўлиб қолади. Саттор уй-

ланган йигит, қишлоқда хотини билан ўғли унинг йўлига интизор.

Бу хил ситуация авваллари ҳам адабиётда кўп қаламга олинган. Ёзувчи мазкур ҳодисага бутунлай янгича ёндашади, шу ҳодиса баҳонасида бугунги куннинг муҳим ахлоқий масалаларини кўтаради, замондошларимиз қиёфасидаги янги фазилатларни кашф этади, қаҳрамонлар тақдири ва характерини атрофлича таҳлил этади.

Баъзи асарларнинг қаҳрамонлари каби Саттор оила эканини сир тутиб Розияга уйланиб олиши мумкин эди, бироқ Саттор ундайлар хилидан эмас, қанчалик оғир бўлмасин, Розияга ҳақиқатни дангал айтади; Розия ҳақиқатни эшитгандан кейин кўра била туриб Сатторни оздириб кетиши ёки ундан бутунлай юз ўгириши мумкин эди, аммо Розия ундай қизлардан эмас. Розиянинг эрки ўз қўлида, аммо уни сунистеъмом қилмайди, ўзгалар олдидаги масъулият ҳисси бунга йўл қўймайди, Ойшахонни фарзанди билан қон қақшатиб Саттор билан бўлиб кетолмайди; айти пайтда Саттордан бутунлай кўнгил узолмайди, бошқа бировга меҳр қўёлмайди. Китобхон Розиянинг ана шу мураккаб вазиятдаги руҳий ҳолатини кўриб ачинади, унинг соф, бегубор қалбидан огоҳ бўлиб қувонади, жон-дилдан севиб қолади, уни бахтиёр ҳолда кўргиси келади. Бу қизда китобхон кўнглини ўзига ром қиладиган ажиб бир жозоба бор. Унда шу кунги ўзбек қизларига хос энг яхши фазилатлар муҷассамлашган.

Саттор ҳам кўп жиҳатдан ўзгаларга ибрат бўла олади. Унинг ҳам эрки ўз қўлида; у шахс эрки ҳақида кўп гапиради, инсон эрки ва шаънини ҳамма нарсадан устун қўяди, ҳамиша эрк учун интилади, курашади. Саттор бир бор эркини қўлдан бой берган, шаҳарда ўқиб юрган кезлари ота-она раъйига қараб ҳамқишлоғи Ойшахонга уйланиб қўйган. Саттор билан Ойшахон бутунлай бошқа-бошқа олам. Саттор унга кўнгилсиз, ундан ўзини олиб қочади. Содда, гўл, итоаткор Ойшахон эса Сатторни телбаларча севади, унга талпинади. Саттор Ойшахон билан орани очди қилмоқчи, кўнгилсиз турмушга чек қўймоқчи, ўзининг ҳам, Ойшахоннинг ҳам ночор, омонат оила мушкулотларидан халос этмоқчи. Аммо Ойшахон бу халис ниятни тушунишга ҳали тайёр эмас, у ўзининг ҳам қадрига етмайди, унда эрк туйғуси сўник, қолоқ тушунчалар таъсирида муте, итоаткор, қобил-мўмин бир банда-

га айланиб қолган... Бу катта оилавий фожиани ёзувчи зўр санъаткорлик билан тасвирлайди, бундай пайтда эр билан хотин орасидаги чигал муносабатларни, улар қалбида юз берадиган руҳий қийноқларни бутун кескинлиги билан кўрсатади. Худди ана шу жараёнлар тасвирида ёзувчининг психологик таҳлил маҳорати жуда ёрқин намён бўлади. Худди ана шу ўринларда ёзувчининг инсон эрки, бурчи хусусидаги фалсафаси пафос даражасига бориб етади, мутелик, қарамлик, итоаткорлик психологиясига қарши нафрат ва исёни ўқувчини ларзага солади.

Гарчи Саттор шахс эркини муқаддас билса-да, қалбида бундан ҳам мўътабарроқ туйғу бор, бу — ўзгалар олдидаги масъулият туйғуси. Саттор — олижаноб йигит. У кўра-била туриб Ойшахонни шу аҳволда ташлаб кетолмайди. Ойшахон — ёрдамга, тарбияга муҳтож аёл. Саттор ўзи учун қанчалик оғир бўлса-да, эътиқодига зид борса-да, Ойшахонга мадад қўлини чўзади, уни шаҳарга бирга олиб кетади.

Бу хил ситуациялар ҳам кейинги давр ўзбек насрида кўп марта қаламга олинган. Талайгина асарларда бу хил олижаноблик бир ёқлама талқин этилар, бу хил жасоратнинг машаққатлари эътибордан четда қолар эди. «Эрк»ни ўқиганда Саттор жасоратига тан берасиз ва бу жасорат Саттор учун қанчалик қимматга тушганини баралла ҳис этиб турасиз. Барибир, кўнгилсиз турмуш кўнгилсизлигича қолаверади, оилавий совуқчилик давом этаверади, Сатторнинг гоҳ-гоҳида тўртган «уҳ»и фақат Ойшахонни эмас, китобхонни ҳам эзиб юборади.

Гап яна эрк масаласига келиб тақалади. Асар қаҳрамонлари шу ҳақда фикр юритади. «Озодлик офтоби нур сочиб турганда одамнинг қалбида бор энг яхши кучлар уйғонса, бу кучларга йўл очилса, эрк берилса, ана унда кишининг бутун умри бир гул бўлиб очилади. Озодлик офтоби ҳар бир юракда ўзгача бир гул бўлиб очилса, эрк дегани ана шу бўлади. «Бахтинг очилсин», деган тилак бор. Менимча: «одамнинг бахти очилиши учун юрагида аввал мана шунақа бир гул очилиши керак», — дейди Саттор Ойшахонга («Эрк», 1970, 112-бет).

Энди Ойшахон бу хил гапларнинг маъносини чақишга қодир. «Саттор дилдан чиқариб айтган бу гаплар икки орада губорни тарқатгандай бўлади. Аммо губор тарқалгандан кейин янада аниқ кўрина бошлаган бир нарса Ойшахонни баттар изтиробга солди», — деб ёзади ав-

тор («Эрк», ўша бет). Энди Ойшахон ҳам уз қадри, эрки ҳақида, ўзгалар олдидаги масъулияти ҳақида ўйлай бошлайди; ўзгаларни бахтиёр қилиш учун чора ахтаришга тушади. Қисса охирида шунга ишора бор.

Ёзувчининг аввалги асарларида характерли бир камчилик кўзга ташланар — хотимада асар давомидаги кескинлик юмшаб қолар эди. Бу қиссада шу хил камчиликдан қутилишга интилиш бор, асар давомидаги мураккаблик хотимада ҳам маълум даражада сақланади, автор чигалликни очиқ қолдиргандай бўлади. Шундай бўлса-да, барибир, асар конфликтни ечимда қандайдир юмшатишга мойиллик сезилади. Гарчи маълум гоёвий ният билан қилинган бўлса-да. Ойшахонни «қайта тарбиялаш» билан боғлиқ воқеалар асардаги кескинликни қисман сусайтиради.

«Эрк», авторнинг аввалги асарлари каби, китобхонлар орасида жиддий баҳс, фикр уйғотди, танқидчиликда кескин баҳсларга озиқ берди.

П. Қодировнинг галдаги асари «Мерос», аввалгиларидан фарқ қилароқ, ҳаётда бор шахс — машҳур механизатор Мамажон Дадажонов ҳаёти изидан бориб яратилган. Бу қисса марказида адибнинг аввалги асарларида кўпроқ учрайдиган адашган, тўғри йўл қидирган одамнинг қисмати эмас, яратувчи, курашчи, қаҳрамонона шахс тақдири ётади. «Мерос» тажрибаси яна бир бор шундан далолат берадики, донгдор кишилар ҳақида ҳам оддий қилиб ёзиш, кўтаринки романтик жилолардан, патетикадан ҳоли содда, самимий тасвир билан ҳам улкан қаҳрамонликни кўрсатиш мумкин экан.

Гарчи асарга Мамажон Дадажоновнинг ҳаёти асос қилиб олинган бўлса-да, у аниқ ҳужжатли, биографик қисса эмас; ёзувчи шу одам ҳаёти йўли баҳонасида сўнги чорак аср давомида қишлоқларда юз берган муҳим ўзгаришларни, фан-техника революцияси туфайли содир бўлаётган бир қатор жараёнларни ифода этмоқчи, қишлоқ кишилари, пахтакор меҳнати, умуман яшашнинг маъноси хусусидаги кўп йиллик кузатиш, хулосаларни, кўнгилдаги гапларни тўкиб солмоқчи бўлган. Худди шу ният оқибати бўлса керак, ҳаётдаги қаҳрамон Мамажон Дадажонов номини ўзгартириб уни асарда Ёлқин Отажонов деб атаган, бу ҳол ёзувчига катта эркинлик берган.

Биздаги бир қатор асарларда қишлоқ кишининг

меҳнати нукул нашъу намо, завқ-шавқ, тўю тантанадан иборат қилиб кўрсатиларди; улардан фарқли ўлароқ, «Мерос» автори бугунги ўзбек деҳқонининг меҳнатини бор ҳолича беришга, меҳнат машаққатларини рўй-рост айтишга жазм этади. Меҳнат жараёни, машаққатларини бор бўйича кўрсатиш туфайли ёзувчи, биринчидан, қаҳрамонликнинг моҳиятини чуқурроқ очишга эришади, иккинчидан, қаҳрамонга бўлган ҳурмат ва меҳримизни оширади, учинчидан, бугунги қишлоқ, пахтакор меҳнати ҳақидаги тасаввуримизни кенгайтиради; улар ҳақида жиддийроқ ўйлашга ундайди. Асарнинг ҳар бир сатрида ёзувчининг меҳнат аҳлига нисбатан чуқур меҳр-муҳаббати, қалби тубидан отилиб чиққан самимий эҳтироми уфуриб турибди.

«Пахта учун кураш». Бу сўзлар менинг қулоғимга она алласи билан бирга кирган бўлса ажаб эмас. Менинг одам зотидан биринчи таниганим — онам бўлса, дунёда бор жамики нарсанинг орасидан биринчи таниганим пахта бўлган... Тетапоя бўлиб йўлга кирганимдаёқ дала ишидан бўшамайдиган онамнинг этагидан тутиб, эгатларда йиқилиб-сурилиб юрар эдим. Қуш уясида кўрганини қиларкан: ҳали бўйим рўзанинг бўйига етиб-етмасданоқ чаноқда очилиб турган пахталардан юлқилаб олиб, онамнинг этагига солардим», — дейди қисса қаҳрамонларидан бири Турсун. Худди шунингдек, «кўз очиб пахтани, меҳнатни кўрган» бош қаҳрамон Ёлқиннинг бутун умри эл-юрт, меҳнати, манфати йўлида ўтади, ҳатто шу меҳнат-жабҳасида ҳалок бўлади.

Ёлқин ҳаёти давомида жуда кўп машаққатларни енгиб ўтади; эл-юрт манфаати деб даштларга, қўриқ ерларга юриш бошлар экан, пахтазорга терим машиналарини олиб кириш учун жонбозлик кўрсатар экан жуда кўп тўсиқларга, қийинчиликларга дуч келарди. Асарда бир қатор мухолифлар образи, қарама-қарши эътиқодлар тўқнашувини тасвири ҳам бор. Бош қаҳрамон билан Турсун, Азлар, Жобир каби шахслар орасида маълум зиддиятлар юз беради. Бироқ булар эпизодик тарздадир, аниқроқ қилиб айтганда, иккинчи пландаги ҳодисалардир; ёзувчини булар эмас, балки қаҳрамоннинг бевосита меҳнат жараёнидаги машаққатлари, табиат билан, она-ер билан юзма-юз тўқнашувлардаги ҳолатлари қизиқтиради. Бу жиҳатдан қисса маълум даражада жаҳон адабиёти ва санъатидаги «Чол ва денгиз», «Қумдаги

хотин», «Ялонғоч орол» каби асарларни ёдга туширади. Бироқ мазкур асарлардан фарқли ўлароқ, «Мерос» қаҳрамонининг фаолияти социалистик идеал, эл-юрт манфаати руҳи билан суғорилган.

Асар қаҳрамони — фидойи шахс. Сир эмас, фидойиликнинг бадий талқини бобида бизда айрим бир ёқламаликлар ҳам юз берган эди. Баъзи бировлар фидойиликни таркидунёчиликка тенглаштириб қўядилар, инсондаги бу бебаҳо хислатга қандайдир менсимай қарайдилар; бешқа баъзи кимсалар эса, фидойиликни улуғлаш шиори остида инсондаги бошқа табиий, инсоний туйғуларни эътибордан четда қолдирадилар. «Мерос»даги талқин шу хил бир ёқламаликлардан холи, объектив ҳақиқатга мос; бу ёрдаги фидойилик — ҳаётнинг, яшашнинг табиий зарурияти, халқнинг муҳим фазилати, тарих ғилдирагини олға суришнинг муҳим шарти. Асар қаҳрамони дейди: «Ўзини аямай меҳнат қилиш бизга ота-боболаримиздан мерос қолган бир одат бўлса керак. Ахир, шу водийларимизда кўкариб турган ҳар битта дарахт, ҳар бир туп ўсимлик пешона тери билан бино бўлганку! Ёзда бутун халқ бир ойгина меҳнат қилмай оёғини узатиб ётсин-чи, шу кўкариб турган далалардан нима қоларкин! Ғайрат-шижоат ҳамма халқда ҳам бор. Лекин бизнинг пахта далаларидаги меҳнат... Москвадан келган бир мухбир кеча мен билан суҳбатлашиб ўтириб: «Мен ўзбекларнинг пахта даласидаги жасоратига қойилман, — дейди. — Сизлар фақат ҳосилдорликда эмас, ғайрат-шижоатда ҳам дунёдаги барча пахтакорларнинг энг олдинги сафидасизлар». Ана сенга пахтадан келадиган оламшумул обрў! («Мерос», 77-бет.)

Қаҳрамон фақат шон-шуҳрат, обрў деб ўзини меҳнатга урмайди. Унингча, гап фақат шон-шуҳратда эмас. «Одам Бўри адирга ўхшаган жойларни обод қилса, шу билан ўзининг кўнглини ҳам обод қилган бўлмай-дими?»

Шуниси муҳимки, ёзувчи қаҳрамон меҳнати машаққатларини бор бўйича кўрсатар экан, шу машаққатлар замиридаги ички бир қониқиш, ҳузур-ҳаловат туйғуларини жуда нафис ифода эта боради. Қаҳрамондаги бундай ҳиссиёт тарзи ҳам халқнинг энг яхши удумлари, ахлоқий ақидалари, ўғитлари билан тутшиб кетади. Ёлқин бир ўринда ўзи заҳмат билан даштда ўстирган дарахтлар хусусида сўз очиб: «Ҳозир йўлдан ўтган одам-

лар ўша дарахтларнинг соясида ўтириб дам олади, анжир, шафтолидан узиб ейди. Шунда бири бўлмаса бири «экканингга раҳмат!» дейдими, йўқми!» — дея савол ташлайди ва «Мен учун энг катта роҳат ана шу!» дейди чуқур ички бир қониқиш билан («Мерос», 77-бет).

Ниҳоят, қаҳрамоннинг яна бир сўзини келтираман. Халқ донишмандлиги руҳи билан йўғрилган бу гапларда унинг қалби, меҳнат, фидойилик хусусидаги қарашлари, яшаш фалсафаси жуда ойдин намоён бўлган: «Одам истаса ҳам, истамаса ҳам, ўзидан кейин нимадир қолдиради. Ахир, ҳар бир киши ота-онасидан, халқидан, ватанидан жуда кўп нарсани мерос олади-ку! Нуқул истеъмолни биладиган одам шу меросни кемириб ётиб, баракасини учиради. Бундайлар халқини олдинга эмас, орқага тортади. Лекин яратувчи одам олган меросини кўпайтириб, бойитиб кетади. Халқ доим мана шунақа фидокорларнинг кучи билан олдинга боради...» («Мерос», 77—78-бетлар).

Шуниси ҳам борки, қаҳрамоннинг ҳаёт тарзи, фалсафаси барчага ҳам бирдек маъқул тушавермайди; унинг хатти-ҳаракатлари «ўз жонининг роҳатидан бошқа нарсани ўйламайдиган ўта бир ёқлама киши» Азлар учун тамомила беъмани, ғайритабiiй бўлиб туюлади, ўз укаси Турсун ҳам бошда унга бошқача кўз билан қарайди. Тўғри, бора-бора Турсунда кескин ўзгариш юз беради, ака тутган йўл ҳақ эканига чуқур ишонч ҳосил қилади, ҳатто Азларда ҳам қисман Ёлқин томон мойиллик сезилади. Айни пайтда ёзувчи Ёлқиннинг барча хатти-ҳаракатларига тўла хайрихоҳ эмас; ёзувчи талқини замирида қаҳрамон эл-юрт манфаати учун ҳам ўзини аяши керак эди, деган маънони уқиб олиш, она Турсунга айтган мана бу сўзлар авторнинг дилига яқин эканлигини сезиш қийин эмас: «Начора, болам! Энди Ёлқинжон учун ҳам сен узоқ умр кўр!.. Қаҳрамонлик сенга — акангдан мерос... Аканг ўзини аямади. Энди сен ўзингни сал аягин, эҳтиёт бўлгин. Сен борсану пахта бор. Одамдан азизи йўқ!» Турсун бу сўзларни шундай шарҳлайди: «Онамнинг бу сўзлари Ёлқин акамнинг айтишга улгурмай кетган, фақат сўнги дақиқада кўзларидан йилтираб ўтган васиятдек эшитилди» («Мерос», 164-бет). Бу шарҳ бояги сўзларнинг асл маъносини яна ҳам очиб юборади, китобхон қалбининг туби томон йўллайди.

«Мерос» ичзил реалистик услуби жиҳатдан авторнинг аввалги асарларига яқин. Шу билан бирга, бу қиссанинг тасвир ритмикаси, ҳиссий оҳанги жиҳатидан аввалги асарлардан фарқли томонлари ҳам бор. Воқеалар қаҳрамоннинг укаси тилидан ҳикоя қилинади. Асар бошидаёқ қаҳрамон ўлими эслатилади, ҳикоячи энг азиз одами ўлиmidан сўнг унинг босиб ўтган йўлига фикран назар ташлайди. Бу ҳол ҳикояга ўзига хос ҳазин оҳанг бағишлайди. Қаҳрамоннинг ўлими ачинарли, аммо босиб ўтган йўли шарафли. Акасининг шарафли қаҳрамонона умри укасида катта ифтихор ҳиссини уйғотади. Уканинг акага ҳурмат ва садоқати зўр. Афсуски, ука ҳар доим ҳам ҳаётлигида ака қадрига етавермаган, ёшлигига бориб баъзан уни ранжитган. Буни эслаб ука ўкинади, изтироб чекади. Шу тариқа қиссанинг ифода тарзида ҳам алам, мунг, ҳам ўкинч, ҳам ғурур, ифтихор оҳанги мужассам топади.

Ҳодисаларни ука тилидан ҳикоя қилишнинг ноқулай жиҳатларини ҳам айтиб ўтиш керак. Одатда, оламдан ўтган одамнинг камчиликлари гапирилавермайди. Фақат яхши томонларигина тилга олинади. Шу таомил тақозаси бўлса керак, ёзувчи қаҳрамон характери ва ҳаётидаги баъзи мураккаблик ва кам-кўсларни тўлалигича китобхонга етказишга ҳам қийналган, ҳам ийманган. Ҳодисаларни Турсун онги призмаси орқали бергани учун бош қаҳрамоннинг руҳияти, ўзига хос фикрлаш тарзи ҳамма ўринларда бирдек чуқур, атрофлича очилмайди.

Бадий маҳорат жуда кенг тушунча, ҳаётнинг етакчи оқимини топиб олиш, ҳаёт ҳодисалари мағзини чақиб, моҳиятини очиб беришдан тортиб, унинг икир-чикирлари, майда деталларини билиш, ҳис этиш ва шу икир-чикирларга, деталларга маънодорлик, эстетик таъсирчанлик бахш этишгача — барчаси реалистик ёзувчи учун бирдек муҳим, қадрли. «Мерос» П. Қодировнинг «икир-чикирлар»ни ифодалаш бобида ҳам қалами қайралиб бораётганлигидан далолат беради. Ёзувчи пахтакор деҳқон ҳаётининг икир-чикирларини яхши билади, юракдан ҳис этади. Расм қаламининг учини кетмоннинг тиғи билан чиқариб бериш, инсон қўлида кумушдек ялтираб кетган беш қадоқлик кетмонга палов сузиш каби деталлар урушдан кейинги қишлоқ ҳаётини ёрқин гавдалантиришга хизмат этади. Ака билан уканинг қалтис вазиятдаги

тўқнашуви, ғазабдан ўзини тугулмай аканинг укаси юзига тарсаки тортишдаги руҳий ҳолатлар тасвири, ҳарбий хизматдан қайтган уканинг қизғин иш пайтида акасига дуч келиши, ака қўлидан ишни олиши, толиққан аканинг хирмонда пинакка кетиш манзараси; Азлар хонадонидagi хилма-хил табиатли, турли эътиқодли одамларнинг учрашуви тасвири, улардаги руҳий кечинмалар ифодаси нақадар ёрқин, таъсирчан чиққан!

Хуллас, «Мерос» ёзувчи истеъдодининг янги қирраларини намоён этувчи асар бўлди.

П. Қодиров услубда ҳақиқий, маънодаги изчил реалист. У тасвирда турмуш икир-чикирларини гоёт синчковлик билан кузатиб боради, майда, кўз илғамас, аҳамиятсиз кўринган икир-чикирлардан жиддий маъно қидиради. У яратган персонажларнинг касби кори, меҳнатига, касб психологиясига оид тафсилотларда ҳеч қанақа тахминийлик йўқ. Ёзувчи гўёки шу соҳанинг одами бўлиб қалам тебратади. Унинг асарларида ишлаб чиқаришга оид можаролар ҳам аксари икир-чикирлар билан боғлиқ бўлади, икир-чикирлардан бошланган можаро кўпинча катта драмаларга айланиб кетади. Айни пайтда, ёзувчини қаҳрамонларнинг маънавий турмуши ҳам астойдил қизиқтиради ва маиший ҳаёт тасвирида ҳам ўта синчков, ифодалари ниҳоятда аниқ-реал, деталлари ҳаққоний. Дадил айтиш мумкинки, тенгдошлари орасида ҳеч ким П. Қодировчалик маънавий турмуш икир-чикирлари билан бу қадар кенг машғул бўлган эмас, ҳали ҳеч ким маиший ҳаёт икир-чикирларини бадий таҳлил этиб улардан чуқур маъно топиш, икир-чикирлар бағридаги драмаларни очиш санъатини унингчалик чуқур эгаллаган эмас. Шунинг унутмаслик керакки, маиший ҳаёт тасвири ёзувчидан катта маҳорат, санъат талаб қилади, бу йўлдан бораман, деб икир-чикирлар орасида ўралашиб, натурализмга мубтало бўлиб қолиш ҳеч гап эмас, бадий ижод практикасида бундай ҳоллар кўп бўлган, шунинг учун ҳам маиший ҳаёт тасвири бир оз ёмон отлиқ бўлиб қолган. Маиший ҳаёт икир-чикирларини бадномликдан халос этишда ўзбек адабиётида П. Қодировнинг муносиб хизмати бор. Ёзувчи «Уч илдиз»-даёқ Замира образи, у билан боғлиқ муҳит тасвирида маиший ҳаётнинг яхшигина билимдони, синчков ифодачиси эканини намоён этган эди, кейинчалик «Қалбдаги қуёш», «Қора кўзлар», «Эрк» асарларида ёзувчи истеъ-

додининг бу қирраси ёрқин очилди, бу асарларида маиший ҳаёт тасвири кенг ўрин эгаллади, хусусан, «Қора кўзлар» билан «Эрк»да, юқорида кўриб ўтганимиздек, асарларнинг етакчи ғоявий-бадний йўналишини ташкил этди. «Олмос камар»да, одатдагидек ишлаб чиқаришга оид можаролар ҳам ўрин олган. Асар бош қаҳрамонлари архитектор Аброр билан Вазиранинг касби кори, шаҳар ободончилиги билан алоқадор ташвиш, ўйлари, иш юзасидан келиб чиққан тўқнашувлар, Шерзод Баҳромовдек қаллоб кимсанинг ғаламислиги—буларнинг барчаси бутун тафсилотлари билан ифодаланган. Шунга қарамай, асардаги асосий нарса булар эмасдай туюлади; қаҳрамонларнинг маънавий бисоти, қалби, характери кўпроқ маиший ҳаёт сферасида тўлароқ очилаётгандай кўринади; маиший ҳаёт жумбоқлари персонажлар тақдирида ҳал қиtuvчи омилга айланади. Ёзувчи меҳнат, фаолият кишилари саналмиш Аброр билан Вазирани маиший ҳаётнинг ғоят хилма-хил муаммо-можаролари ичидан олиб ўтади.

Аброр билан Вазира ҳар жиҳатдан етук, бир-бирига муносиб; иккиси ҳам олий маълумотли, сеvimли касб эгалари; оила ҳам бут, қизу ўғил, тўрт хонали квартира, «Жигули» машина — бир оиланинг тўкис яшаши учун ҳаммаси муҳайё. Сиртдан тўкис, фаровон, бахтли кўринган шу оиланинг ҳам ўз ички драмалари, дарду ташвишлари бор. Буни фақат синчков, изчил реалист ёзувчигина кўриши мумкин. Бу драма, ташвишларнинг манбаи аксари кундалик маиший ҳаёт билан боғлиқ бўлиб чиқади. Фаровон кунларда фаровон одамлар учун ҳам яшаш нуқул қувончу нашъу намодан иборат эмас, оддий турмуш ташвишлари ҳам кишидан кўп ақлу заковат, куч-қувват, сабр-бардош ва курашни тақозо этади. Ёзувчи романда биз турмуш ташвишлари, икир-чикирлар, деб атайдиган ҳодисаларнинг ижтимоий моҳиятини таҳлил этади, булар шунчаки «икир-чикирлар» эмаслигини, кишиларимиз ҳаётида кўп ҳолларда ҳаёт-мамот масаласи бўлиб қолаётганлигини кўрсатади, эскича ва янгича кўринишдаги талай таомиллар ҳозирги тараққиётга зид бўлиб тушаётганлигини, энг ёмони, улар ҳалол-покиза одамлар ороми ва азиз вақтини олаётганлигини уқтиради ва бутун жамоатчиликни улар ҳақида бош қотиришга даъват этаётгандек бўлади.

Шоир Абдулла Орипов ёзганидек:

Турмуш ташвишлари,
Турмуш ташвишлари,
Биз сендан баландроқ тура олсайдик,
Биз сендан баландроқ юра олсайдик.
Балки ўнғаярди дунё ишлари.

Аброр билан Вазира шу кундалик турмуш ташвишлари — ота-она, укалар, фарзандлар кўнгли, хоҳиш-истаги деб нақадар кўп заҳмат чекадилар, замона зайлига зид хилма-хил таомиллар, тўй-ҳашамлар туфайли улар бошига нақадар оғир савдолар тушади...

Шу тариқа П. Қодиров маиший ҳаёт чигалликларини кенг тадқиқ этиш йўли билан ижтимоий-маиший романинг яхши намунасини яратди, маиший ҳаёт сфераси ифодасига менсимай қараш, уни ҳар хил йўллар билан камситиш ҳолларини амалда рад этди. Таниқли адабиётшунос Л. Новиченко «Энг азиз бисот» сарлавҳали мақоласида айтган шу сўзлар «Олмос камар»га ҳам дахлдордек туюлади. «Танқидчиликдаги «маиший ҳаёт икир-чикирлари», деб аталган эски, традицион ваҳимали ёрлиққа эҳтиёткорроқ бўлиб ёндашиш керакка ўхшайди, — деб ёзади олим. — Маиший турмуш ҳаёт тарзимизнинг муҳим сферасини ташкил этади, ташкил этганда ҳам бу соҳа мураккаблиги, кўпинча «портлаш хавфи» мавжудлиги билан ажралиб туради. Чунки, у таомилга кўра ижтимоий тараққиёт суръатидан ҳар доим орқароқда қолади» («Литературная газета», 1977 йил, 18 май).

П. Қодиров «Мерос» ва «Олмос камар» билан ёндош ҳолда 1969—1978 йиллар давомида «Юлдузли тунлар» романи устида иш олиб борди. Бу асар тарихимизнинг энг мураккаб, чигал бир босқичи — темирлар салтанатининг инқирози даври ҳақида, шоҳ ва шоир Бобирнинг ҳаёти, ўша қора кунларда чарақлаган юлдузлар — нурли сиймолар тақдири ҳақида ҳикоя қилади.

Кўриб ўтганимиздек, П. Қодиров — фикрлаш тарзи, долзарб ҳаётини масалаларни кўтариши билангина эмас, асарларининг мавзу—материали характери эътибори билан ҳам том маънодаги замонавий ёзувчи. Ҳатто «Уч илдиш»дан тортиб, «Олмос камар»га қадар барча ёзган асарларидаги воқеалар муддати хронологик жиҳатидан мазкур асарлар ёзилган даврга тўғри келади, бош қаҳрамонлари ёзувчига деярли тенгдош-замондош; мавзу—материаллар, қаҳрамонлар ёзувчи қалбига ниҳоятда

яқин, миридан-сиригача тўла аён... Ана шундай ёзувчининг бирданига узоқ ўтмиш мавзуга қўл уриши бир қарашда ғалатиноқ кўринади. Шу билан бирга, П. Қодировнинг тарихий мавзуда, айти Бобир ҳаёти ҳақида асар ёзишга даъват этган қатор омиллар бор. Маълумки, П. Қодиров университетнинг шарқшунослик факультетида, тарих бўлимида таълим олган эди, бинобарин, тарихчилик унинг илк ихтисоси. У университетда ўқиб юрган кезларидаёқ Шарқ тарихининг мураккаб, чигал муаммолари билан астойдил қизиққан, 50-йилларнинг бошларида жиддий мунозараларга ва оғир кўргиликларга сабаб бўлган тарихга оид можароларнинг бевосита шоҳиди бўлган, ўша кезлардаги кузатиш, таассурот, ўй-мулоҳазалари илк романи «Уч илдиз»да маълум даражада акс этган эди; ёзувчининг биз билан суҳбатда ўқтиришича, унда ўша пайтлардаёқ тарихимизнинг мураккаб, чигал даврлари, ўткир муаммолари ҳақида бир гап айтиш истаги пайдо бўлган, лекин йирик тарихий бадний асар ёзишга ҳали ўзини тайёр эмас, деб ҳис этгани учун бу ниятни кейинга қолдирган; ниҳоят, 60-йиллар охирига келиб, анча-мунча адабий тажриба тўплаб, маҳорат сирларини эгаллагандан кейин тарихий роман ёзишга журъат ҳосил қилди. Унинг айти Бобир ҳаётига мурожаат этиши, бир томондан, Навоий, Улуғбек каби сиймолар ҳақидаги ажойиб асарлар таъсири, илҳоми бўлса, иккинчи томондан, бу мавзунинг ёзувчи қалбига, ижодий манерасига яқинлиги эди. П. Қодиров, аввал айтилганидек, услубда изчил реалист, у ҳужжатлар, ҳаққоний деталлар тили билан гапиришни ёқтиради. Бобир ҳаёти ҳақида бебаҳо ҳужжатлар сақланиб қолган; бунинг устига Бобир ўзигача ўтган ўзбек шоҳу шоирлари орасида энг ростгўйи; у шеърларида ҳам, «Бобирнома»да ҳам ҳақиқатга тик қараган, ҳаёт ҳақиқатини бепардоз кўрсатишга интилган, кўнглида борини яширмай дангал тўкиб солган, шоҳу шоир бўлишига, бошига оғир савдолар, жавру жафолар тушганига қарамай, оддий одамларга хос инсоний фазилатларини сақлаб қолган, одми одам бўлган. «Юлдузли тунлар» авторини биринчи галда Бобир табиатидаги шу фазилат ўзига мафтун этган.

«Юлдузли тунлар» ўзбек адабиётидаги тарихий романлар орасида ўзига хос ўрин эгаллайди. У Ойбекнинг «Навоий» асари каби тарихий-биографик роман. Унда

Бобирнинг тахтга келишидан тортиб то ўлимига қадар ўтган салкам қирқ йиллик воқеалар хронологик тарзда изчил ҳикоя қилинган. Шунга кўра уни роман-хроника, деб аташ ҳам мумкин. Асар сюжети бошдан-оёқ тарихий ҳужжатлар, аввало, «Бобирнома» билан «Хумоюннома», шунингдек, ўша давр тарихчиларининг асарларидаги маълумотлар асосига қурилган; ёзувчи рус ва ғарб шарқшуносларининг, совет олимларининг Бобир ва унинг даври ҳақидаги тадқиқотларини синчиклаб ўргангани, тарихий фактларга фаннинг энг кейинги ютуқлари, бугунги кун даражасида туриб ёндашгани баралла сезилиб турибди.

«Юлдузли тунлар» реалистик романнинг имкониятларини, социалистик реализмнинг ҳаётни бадиий тадқиқ этиш, тарихни бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан тўлалигича гавдалантириш, чин моҳиятини очиб бериш бобидаги куч-қудратини намоён этиш ҳужжат сифатида ҳам қимматли. «Бобирнома» ва «Хумоюннома» маълум даражада ўз даврининг кўзгуси, бу асарлар ҳам тарихий ҳужжат, ҳам бадиий тасвир намунаси сифатида қадрли. Айни «Бобирнома» ва «Хумоюннома»даги ҳодисалар, картина ва персонажлар «Юлдузли тунлар»да ҳам учрайди. Бироқ «Юлдузли тунлар» автори энди уларга реалист ёзувчи кўзи билан қарайди, ҳодисаларни шунчаки ҳаққоний, жонли гавдалантириш, шарҳлаш билан кифояланмай, улар орасидаги чуқур диалектик алоқадорликни, уларнинг туб моҳиятини очишга интилади. «Юлдузли тунлар»ни «Бобирнома» ва «Хумоюннома» билан қиёсий ўрганиш яқин келажакнинг иши, бундай иш етук реалистик адабиётнинг ўтмиш адабиётидан тарихий реалистик романнинг қадимги насрий асарлардан фарқи ҳақида ғоят қимматли хулосалар чиқариш имконини беради.

«Юлдузли тунлар»да юзга яқин персонаж учрайди, уларнинг аксарияти йirik тарихий ёки ҳаётда ўтган шахслар. Нигорхоним, Хондамир, Хонзодабегим, Хумоюн, Ойшабегим, Моҳим ойм, Шайбонийхон, Исмоил, Иброҳим Лоди, малика Байда, Хадича бегим, Зухро бегим, Муҳаммад Солиҳ, Биноий — буларнинг ҳар бири — тарихда ўтган бу каби шахслар романда ёрқин реалистик образлар даражасига кўтарилган; изчил тарихийлик принциpidан чекинмаган ҳолда ёзувчи Тоҳир, Робия, Фазлиддин сингари эсда қоладиган тўқима об-

разлар яратган, улар тарихий ҳужжатлар орасидаги ички алоқадорликни очишга ёрдам беради.

«Юлдузли тунлар»даги ёзувчининг энг катта ютуғи, шубҳасиз, Бобир образи. Бобир образига реалистик адабиётнинг чўққисида туриб хилма-хил томондан ёндашади, уни шоир, шоҳ ва оддий инсон сифатидаги ҳам кучли, ҳам ожиз томонларини, ҳаёти ва шахсиятидаги барча фазилату ва қусурларини бор бўйича кўрсатади. Ёзувчининг реалистик маҳорати, хусусан, кучли, мураккаб шахс — Бобир билан уни қуршаган муҳит, шароит орасидаги муносабатни очишда кўринади, шоир ва шоҳ Бобир ҳар қадамда турмуш зарбаларига дуч келади, кетма-кет талафотларга учраб алам-изтироблар оловида қоврилади; ҳаёт уни ўзи истамаган ишларни қилишга — шафқатсиз бўлиш, қон тўкишга мажбур этади, у маълум муддат тожтахт даъвосидан воз кечиб, меҳнат аҳли орасига киради, лекин тақдир уни ўз ҳолига қўймайди, яна қўлига қалқонни қилич олишга ундайди; у ўз ери қолиб Ҳинд сари йўл олишни «юзи қоралик» деб билади, лекин шундай йўл тутишга ўзини мажбур ҳис этади, у кўп ҳолларда муҳит, шароит тазйиқи олдида таслим бўлади, шу билан баробар, имконият доирасида муҳитга таъсир ҳам ўтказиши, кўнгли тусаган баъзи эзгу муродларини барқарор этишга эришади. Бобир ҳаёти ва характеридаги биз учун қадрли жиҳатлар, боя эслатиб ўтилганидек, унинг ҳақиқатга ташналиги, ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатига тик қараши.

Асар охирида ёзувчи Бобирнинг Хондамир билан суҳбатини беради, жумладан, Бобирнинг шу сўзларини келтиради: «...Авлодлар ҳақиқатни билсинлар, бизни фаришта, деб ўйламасинлар, қилган гуноҳларимиз ўзимизга нечоғлик оғир тушганидан огоҳ бўлсинлар». Ниҳоят, шу суҳбатда у ўз умрига яқун ясагандай бўлиб дейди: Жанглarning қонли селлари, салтанатнинг тошқин дарёдай бетиним талотумлари жонимга тегди. Тожу тахт бевафолигини кўпдан бери сезиб юрибман. Менга вафо қилса фақат ёзган асарларим вафо қилмоғи мумкин. Ватанимга ўзим қайтолмасам ҳам асарларим қайтмоғи мумкин. Эндиги орзум мен туғилган юртимга қилолмаган хизматимни асарларим қилса».

«Юлдузли тунлар» кўп баҳсу таҳлилларга, илмий мушоҳадаларга озиқ беришига ишончимиз комил.

П. Қодиров бадиий ижодни адабий-танқидий ишлар

билан бирга қўшиб олиб бормоқда. П. Қодировнинг илмий, адабий-танқидий фаолияти доираси кенг. Лекин унинг марказида бадий асар тили проблемасини ўрганиш ётади. Матбуотда, илмий тўпламларда эълон этилган қатор мақолалари, «Уйлар» китобига кирган талай қайдлари, «Дил ва тил» китобчаси, ниҳоят «Фан» нашриётида чоп этилган «Халқ тили ва реалистик проза» тадқиқоти шундан далолат беради.

Жанр эътибори билан аввалги асарлари «ёзувчи мулоҳазалари» тарзида ёзилган, уларда бадий тил ҳодисаларини образли мушоҳада этиш устунлик қилади.

Кейинги тадқиқотида ҳам автор маълум даражада шу услубга содиқ қолади, ёзувчилик тафаккурига хос хусусиятлар — образли мушоҳада сақлангани, гарчи ўз шахсий-ижодий тажрибалари ҳақида гапирмаса ҳам бадий ижод, тил санъати масалаларини чуқур ҳис этиб, ўз тажрибалари призмасидан ўтказиб ифода этаётганлиги яққол сезилиб туради, тил билан боғли ёзувчи лабораторияси, ижод жараёни ва психологияси устида гап кетганда, «Қуш тилини қуш билади», «табиб табиб эмас — дард тортган табиб», деганларидай, ёзувчи каби иш кўради.

Айни пайтда, бу асар, аввалгиларидан фарқли ўлароқ, илмий-академизм принциплари асосига қурилган; ишнинг баён услубида, композицион қурилишида, илгари сурилган концепцияларида йирик тадқиқотларга хос теран илмийлик мавжуд.

Китобнинг «Муқаддима»сида автор бадий асар тилини ўрганиш ишининг биздаги ҳозирги аҳволи билан таништиради, улкан тилшуносларнинг хизматларини мамнуният билан эътироф этади, ечилиши лозим бўлган вазибаларни, бу соҳадаги баъзи чалқашликларни тилга олади; бадий адабиёт тилини «тилшуносликка ҳам, адабиётшуносликка ҳам яқин турган, айни пайтда улардан фарқ қиладиган алоҳида бир филология фани тадқиқ қилиши» керак, деган фикрга эътироз билдиради. Тадқиқотчининг фикрича, бадий тилни икки фан чегарасидаги талаш бир соҳа деб қарашга ва уни учинчи бир фанга олиб беришга асос йўқ, бадий тил — адабиётшунослик билан тилшунослик орасидаги хитой девори йўқлигини, аксинча, бу икки фан биргалашиб қиладиган умумий филологик ишлар ҳам борлигини кўрсатадиган далилдир. Агар тилшунослик билан адабиётшунослик

филология фанининг икки соҳаси бўлса, бадий тил шу иккала соҳага ҳам озук берадиган, уларни тубдан бирлаштириб турадиган умумий илдиздир...

П. Қодиров ўз ишида мазкур «илдизлар»нинг адабиётшунослик соҳаси билан боғлиқ томонларини, бадий адабиётнинг сфедификаси тил материалларида қандай акс этишини текширишга жазм этади; таҳлил объекти қилиб эса ўзбек прозаси тараққиётининг маълум даврини, яъни реалистик прозанинг туғилиш ва шаклланиш босқичини танлайди. Бу босқичда наср тили билан боғли проблемалар жуда кўп, автор улардан, бизнингча, энг муҳимини — **реалистик прозанинг шаклланишида халқ тилининг роли** масаласини ажратиб олиб, бутун диққат-эътиборни шу мавзу таҳлиliga қаратади.

Тадқиқотчининг «адабий тил» ва «жонли халқ тили», улар орасидаги фарқ ва умумийликлар ҳақидаги мулоҳазалари диққатга сазовор. Жуда кўп халқлар адабиёти конкрет тарихий шароит, маълум традициялар тақозаси билан тил, услубда китобийликка мойиллик даврини бошдан кечирган. Адабий тил билан халқ тили орасига тушган мана шу «хитой девор»ни олиб ташлашда реализм жуда муҳим тарихий вазифани адо этди. Ўзбек адабиётида ҳам худди шу ҳол юз берди, тўла маънодаги етук реализмнинг шаклланиши даврида адабий тилимиз илгариги китобийликдан қутилиб, жонли халқ тили базасига ўтди. «Бунинг натижасида, — деб ёзади автор, — адабий тилда катта сифат ўзгариши юз берди. Ўзбек адабиётида илгари бўлмаган тўлақонли реалистик роман, повесть, ҳикоя, очерк, фелъетон жанрларининг шаклланиши тилда мана шу сифат ўзгариши юз берган шароитдагина мумкин бўлди. Чунки эски адабий тилимиз тўлақонли реалистик прозанинг талабларига жавоб бера олмас эди» («Халқ тили ва реалистик проза», 1973, 7-бет).

Китоб муаллифи классик адабиётимизда «китобий тил» аънанаси билан баробар «жонли халқ тили»га яқинлашишга интилиш тенденцияси ҳам мавжуд эканлигини айтади, бунинг тасдиғи сифатида бир қатор мисоллар келтиради, Менимча, бундай далилларни янада кенгайтириш, фикрларни дадилроқ айтавериш мумкин эди.

Китобда таъкидланишича, ўтган асрнинг иккинчи ярмидаги янги тарихий шароитда, прогрессив рус маданиятининг ҳаётбахш таъсири остида бадий ижод ва тил

бобида кўпгина янгиликлар туғилди, хусусан, 1905 йилги рус революциясидан кейин, В. И. Ленин таъбирича, Осиёда юз берган узил-кесил уйғониш адабиётда ҳам яққол кўрина бошлади, реалистик жанрларнинг — проза ва драматургиянинг пайдо бўлиши жонли халқ тили кўриклари сари очилган йўл бўлди. Ҳамза, А. Қодирий, А. Авлоний, М. Шермухаммедов каби авторларнинг Октябрь инқилобига қадар яратган янги жанрлардаги асарлари реализм, бинобарин, халқ тили бойликлари томон қўйилган. илк қадамлар эди: П. Қодиров, ҳақли равишда улар орасидан Ҳамза билан А. Қодирий асарларини алоҳида ажратиб кўрсатади, хусусан, «Янги саодат», «Заҳарли ҳаёт», Бахтсиз куёв», «Улоқда» сингари насрий ва драматик асарларни тил жиҳатидан анча батафсил таҳлил этади, уларнинг, хусусан, Ҳамза асарларининг жадид адабиёти намуналаридан ҳар жиҳатдан устун туришини далиллар орқали исбот этади.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси бадий тафаккур ривож учун кенг йўл очиб берди. Октябрдан бурун бошланган реалистик анъаналар янги маъно касб этиб, катта куч билан намоён бўла борди, реалистик жанрлар, хусусан, драматургия билан бадий проза ғоят тез тараққий эта бошлади, қисқа бир муддат ичида жаҳон реалистик адабиёти «гази билан ўлчаса бўладиган» тўлақонли драмалар, ҳикоялар, романлар майдонга келди, она тилимиздаги янгиланиш жараёни ғоят тез суръатлар билан борди.

Китобда бу жараён анча батафсил таҳлил этилган. Автор бу жараён силлиқ, осойишта кечмаганлигини, бу борада кескин ғоявий курашлар кетганлигини уқтиради, тил соҳасидаги ғоявий курашнинг манзарасини чизишга интилади, бу курашда коммунистик партиянинг ленинча миллий сиёсати ҳал қилувчи роль ўйнаганлигини таъкидлайди.

Муаллиф инқилобдан кейинги ўзбек реалистик насри тилини уч проблема — ҳис-туйғуларнинг ҳаққоний ифодаси, характерлар нутқи ҳамда тил ва шахсий услуб масалалари бўйича текширади.

«Ҳаққоний ҳис-туйғулар тили» бобида асосан, «Утган кунлар» таҳлил этилади; адиб олдида турган қийинчиликлар, тил, услуб бобидаги новаторлик ва анъаналар, роман тилидаги ўзига хосликлар ҳақида батафсил тўхталади, сўнгра китоб муаллифи ўша таҳлил ва кузатиш

лар асосида инсоннинг дилини ҳаққоний тасвирлашга қодир бўлган бадий тил, жонли халқ тили базасида, классик адабиётимиз тилининг энг яхши анъаналарини новаторона тараққий эттириш йўли билан майдонга келди, тилнинг дилга боғлиқлиги реалистик адабиётнинг ҳаётга боғлиқлиги сингари жуда муҳим омиллардир, деган адолатли хулосага келади.

«Ёрқин характерлар тили» боби фактларнинг, конкрет далилларнинг бойлиги билан ажралиб туради, автор проза персонажлари тили масаласини текширар экан, фақат проза материаллари билан чекланмай, мавзу тақозосига кўра, драматик асарлар, жумладан, Ҳамза драмалари ҳақида ҳам мақбул мулоҳазаларни ўртага ташлайди. Бобдаги қаҳрамоннинг феъл-атворини унинг тили орқали очиш санъатига, хилма-хил инсоний характерларни ўзига хос тил, луғат ва миллий-маҳаллий колорит воситаси билан тасвирлаш маҳоратига доир кўпгина фикр ва кузатишлар таҳсинга сазовор... Ҳамза драмаларида Қўқон, Абдулла Қодирий ҳажвияларида Тошкент, С. Айний асарларида эса Бухоро диалектига хос хусусиятларнинг кўриниши хусусидаги мулоҳазалар ҳам китобхонда қизиқиш уйғотади. Ғ. Ғулом асарларининг («Тирилган мурда», «Ким айбдор?», «Ёдгор») тил жиҳатдан таҳлили жўшқинлиги, самимийлиги билан ажралиб туради.

Бу бобда баъзи мунозарали мулоҳазалар учрайди. Авторнинг «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» асирида «жимжимадор китобий тил» охири марта иш берди, деган фикрига қўшилиб бўлмайди, чунки «китобий тил»дан бу хилда — ҳажвий мақсадда фойдаланиш А. Қодирийдан кейин ҳам давом этган. Бошқа баъзи танқидчилар каби П. Қодиров ҳам совет даврида яратилган айрим гоёвий ёки бадий жиҳатдан ожизроқ асарларга, жумладан, «Қиёмат» ҳикоясига жўнгина «танқидий реализм» ёрлигини ёпиштириб қўя қолади. Улкан адабиётшунослар бундай йўл номатлуб эканлигини, бу жаҳон маданияти тарихини ноёб дурдоналар билан бойитган буюк реалистларга нисбатан адолатсизлик бўлишини кўп марта айтган эдилар.

«Тил ва шахсий услуб» бобини катта умид ва қизиқиш билан ўқий бошлаймиз. Одатдагидек, бу ерда ҳам қатор нозик кузатиш, чуқур таҳлил ва теран мулоҳазалар мавжуд. Автор шуни алоҳида таъкидлайдики, ўзи-

га хос ёрқин услуб ўртамиёна авторларда учрамайди. Услуб фақат машқ натижасида ўзлаштирилган адабий приёмлар натижаси эмас. Услуб ёзувчининг таланти ва табиатидан, ундаги даҳолик характеридан келиб чиқади ва бевосита бадний тилда акс этади. Услуб ёзувчи танлаган мавзуга ҳам; характерларга ҳам, бошқа ҳамма компонентларга ҳам таъсир қилиши шубҳасиздир. Ёзувчига қандай мавзуларда, қандай жанрларда кўпроқ илҳом келиши, яъни у нимани аниқроқ, чуқурроқ ҳис қилиши мазкур ёзувчининг такрорланмас услубини белгилайдиган ички омиллардандир. Буларнинг барчаси эса, муаллиф уқтирганидек, аввало асар тилида намоён бўлади, ёзувчи ўзининг бутун бисотини тил воситасида намоёйиш этади.

Китоб автори А.Қодирий, Ойбек, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор сингари адиблар ижодидан характерли намуналар келтириб, уларнинг индивидуал услубига хос ёрқин хулосалар чиқаради. Чунончи, «Қутлуғ қон» романидан олинган бош қаҳрамон Йўлчи билан боғлиқ бир парчани таҳлил қилиб келиб автор ёзади: «Ойбекнинг мардонавор эпик услуби бош қаҳрамоннинг характеридан чиқиб келяпти. Бош қаҳрамоннинг андазасини эса ёзувчи ўз ички дунёсидан ва ҳаётий тажрибасидан оляпти. Етакчи характерлар ёзувчи тилининг характерини, яъни унинг услубини бевосита акс эттириши мана шунда кўринади» (157-бет).

Афсуски, мана шундай нозик кузатиш ва таҳлиллар поёнига етмагандай туюлади, бу бобни ўқиб гўё чанқоғингиз қонмай туриб, ичаётган сувингиз тугаб қолгандай бўлади...

Менинг назаримда, мазкур бобда, шунингдек, бутун китоб давомида характерли бир камчилик кўзга ташланади. Ёзувчи реалистик проза, деганда фақат «ҳаётни айнан ўзидай кўрсатиш»ни, яъни изчил реалистик услубни назарда тутаяди, ҳолбуки, реалистик проза, аниқроғи, социалистик реализм адабиёти бағрида бошқа услубий оқимлар, масалан, шартли романтик услуб ҳам мавжудки, ўзбек прозаси тараққиётида унинг салмоғи катта, бундай услуб бадний тил сферасида чуқур из қолдирган.

Тадқиқот ҳали узил-кесил тугалланган эмас. Бу китобда ёзувчи фақат ўзбек прозасининг дастлабки йигирма йиллик даври билан чекланган; Улуғ Ватан уруши

ва ундан кейинги даврлар прозасининг бадий тили таҳлилин галдаги китобга қолдирган, бу йиллардаги наср тилини бошқа назарий масалалар аспектида ўрганишга ваъда қилган. Эҳтимол, «Халқ тили ва реалистик проза» китобида кўнглимиз тўлмайд қолган ўринлар ва масалаларга галдаги асардан жавоб топармиз. Лекин шу ҳолда ҳам «Халқ тили ва реалистик проза» асари, шунингдек, авторнинг бадий тил проблемаларига бағишланган бошқа қатор мақолалари ўзбек адабиётшунослигидаги ҳали деярли очилмай ётган қўриқларга қўйилган дадил қадамлардир.

* * *

П. Қодиров ўзининг ўттиз йиллик ижодий фаолияти давомида тўрт роман, бир пьеса, бир киноқисса, бешта йирик повесть, ўнлаб ҳикоялар, очерк ва публицистик мақолалар яратишга улгурди; Л. Толстой, А. Чехов, К.Федин, Х.Деряев, Толис ижодидан таржималар қилди, кандидатлик диссертациясини ёқлади, кўплаб адабий-танқидий мақолалар эълон этди, бадий асар тилига оид йирик илмий тадқиқот яратди... Булар айтишга осон, бундай баракали ижод тинимсиз меҳнат, олий интизом, замонга, халққа, она-юртга чексиз садоқатнинг самарасидир. Гап фақат асарларнинг миқдорига эмас, улар катта маҳорат билан битилган, энг муҳими, улар замонасига муносиб, эл-юрт маънавий хазинасини бойитадиган асарлардир, хоҳ замонавий мавзудаги асарларда бўлсин, хоҳ тарихий романда бўлсин, хоҳ илмий, адабий-танқидий ишларда бўлсин — барчасида замон нафаси уфуриб туради, уларни ўқиган киши ўзини тўлқинлантирган кўп саволларга жавоб топади.

1978

БУГУНГИ АДАБИЁТИМИЗНИНГ ТАҲЛИЛ ВА ТАЛҚИНИ

(1979 йил ўзбек танқидчилиги ҳақида мулоҳазалар)

КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадий танқидчилик ҳақида» деб чиқарган қарорида, партия XXV съезди ҳужжатларида адабий танқидчиликнинг ҳозирги босқичидаги бош вазифалари аниқ-равшан белгилаб берилган. Партиямиз Марказий Комитети 1979 йили идеология ходимларини, жумладан, биз танқидчиларни яна бир муҳим дастуриламал билан қуроллантирди — «Идеологик, сиёсий-тарбиявий ишларни янада яхшилаш тўғрисида», деб аталган махсус қарор қабул қилди. Узоқ муддатга мўлжалланган ғоявий-тарбиявий иш соҳасидаги ҳаракатларнинг кенг программаси ҳисобланган бу тарихий қарорни турмушга тадбиқ этиш масалаларига бағишлаб 1979 йил октябрида идеология ходимларининг Бутуниттифоқ кенгаши ўтказилди. Барча идеология ходимлари каби биз танқидчи-адабиётшунослар ҳозирги кунда шу тарихий ҳужжатларда илгари сурилган ғоялар руҳи билан, партия белгилаган йўл-йўриқларни яхшироқ амалга ошириш орзуси билан нафас олмоқдамиз.

Партия ҳужжатларида таъкидланганидек, танқидчиликнинг бурчи, бош вазифаси аввало, ҳозирги адабий жараёндаги ҳодисаларни, тенденцияларни ва қонуниятларни идрок этиш, чуқур таҳлил қилиб беришдан, шу йўл билан адабий ҳодисалар ҳақида жамоатчилик фикрини шакллантириш ишига ва адабий жараёнга таъсир кўрсатишдан иборат.

Хўш, шу бош вазифа бугунги ўзбек танқидчилигида

қай тарзда, қандай савия, даражада амалга ошириляпти?

Шуниси қувонарлики, танқидчилигимиз адабий ҳаётдаги янгиликларга хушёрроқ бўлиб бормоқда, янгидан пайдо бўлган ҳар бир чинакам талантли асар дарҳол танқидчилар эътиборини ўзига тортмоқда. Миртемирнинг сўнгги «Едгорлик» тўплами босилиб чиқиши биланоқ уни О. Шарафиддинов «Гулистон» журналида босилган «Юртин мадҳи бўлди сўнгги сатри ҳам...» мақоласида атоқли шоир ижодининг якуни, васиятномаси, шеърятимизнинг улкан ютуғи сифатида баҳолади. Э.Воҳидовнинг «Тирик сайёралар» туркумидаги шеърларидан намуналар матбуотда кўриниши биланоқ, О.Шарафуддинов, И.Ғафуров, Н.Худойбергановдек зарбардаст танқидчиларимиз бу шеърлар шоир ижодида бурилиш, поэзиямизда муҳим ҳодиса эканини айтдилар; ниҳоят, туркум китоб бўлиб чиққач И.Ғафуров «Гулистон»даги «Энг муҳими...» мақоласида тўпландаги шеърлар камчилигини эътибордан соқит қилмаган ҳолда, уларнинг фазилатлари сирини атрофлича очиб берди. Отаҳон адибимиз Назир Сафаровнинг «Жасоратнинг давоми» китоби, О. Шарафиддиновнинг «Совет Ўзбекистони», Н.Хубойбергановнинг «Дружба народо»даги тақризларида ҳозирги ҳаёт ва бадий ижодга оид дарадил гапларни ўртага ташлагани учун ҳақли равишда юқори баҳоланди. М.Қўшжонов аввал «Ўзбекистон маданияти», сўнг «Дружба народо» журналида чиққан тақризларида Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» асарининг ютуқларини ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлади. С. Мамажоновнинг «Ҳаёт нафаси», Б. Норбоевнинг «Мураккаб тақдирлар тасвири» мақолаларида истеъдодли ёзувчи Уктам Усмоновнинг «Гирдоб» романи ҳақида илиқ сўзлар айтилди. «Дунёнинг ҳангомаси шунчаки гапмас» мақоласи авторлари П. Шермухамедов ва М.Сафаровлар А.Ориповнинг «Жаннатга йўл» драматик достонини атрофлича таҳлил этиб, бу мураккаб шеърӣ асар бисотини намоён этишга интиладилар. О. Шарафиддинов билан Ҳ. Абдусаматовнинг «Шошма, кўёш» (У.Умарбеков) спектакли ҳақидаги тақризлари ҳам адабий ҳаётдаги янгиликни қўллаб-қувватлаш руҳи билан суғорилган.

Матбуотда эълон этилган кўп сонли тақриزلардан фақат юқоридагиларнигина тилга олишимизнинг сабаби

бор. Бу тақризларда адабиётимиздаги янгиликлар, чинакам талантли асарлар шунчаки қўллаб-қувватланди, ижобий баҳоланди, дейиш мазкур тақризлар учун камлик қилади. Энг муҳими, уларда янги ҳодисаларнинг янгилик моҳияти, фазилатлари очилади; асарлар ҳақидаги юксак баҳо чуқур илмий таҳлил, асосли далиллар орқали тасдиқланади. Агар танқид фақат баҳо беришдан иборат бўлса, бу — маъносиз, агар имкон қадар талқин этишга қаратилган бўлса, улкан маънодорлик касб этади, — деган экан Л. Толстой. Юқоридаги фактлар танқидчилигимизда қуруқ баҳо ўрнини секин-аста таҳлил ва талқин эгаллаб бораётганлигидан далолат беради. Лекин биз ҳали баҳоловчи танқиддан бутунлай қутила олганимизча йўқ. Ёш, тажрибасиз танқидчиларгина эмас, баъзан тажрибали мунаққидларимиз фаолиятида ҳам ўтмишда кенг тарқалган қуруқ баҳоловчи танқиднинг инерцияси кўриниб қоляпти. Тажриба шуни кўрсатаётирки, агар танқидчи нуқул баҳолаш, фақат ижобий гап айтиш йўлидан борадиган бўлса яхши асарнинг қадрини ҳам тушириб юбориши мумкин.

Биргина мисол. Барот Бойқобиловнинг «Висол ва ҳижрон» китоби шеърятимизда ўзига хос ҳодиса бўлди. Тўплам истеъдодли шоирнинг кўп йиллик ижоди якуни сифатида майдонга келган. Афсуски, «Ижодий камолот сари» сарлавҳали тақриз авторлари В. Абдуллаев ва Н. Шукуровлар бу салмоқдор китобни илмий таҳлил этиш ўрнига, у ҳақда нуқул мақтов гаплар айтиш билан чекландилар. «Барот Бойқобиловнинг «Висол ва ҳижрон» тўпламидаги шеърлар рамзий икки бўлим — висол ва ҳижрон асосида таркиб топган. Шоир бундай рамзий поэтик деталга жуда катта маъно юклайди. Унда давримизнинг энг етук онги ижтимоий-сиёсий жиҳатдан юксак бўлган лирик қаҳрамоннинг асримиз қувонч, ташвишлари билан ҳамнафас қиёфаси гавдаланади, эзгу ниятлари умумлашади. Бу образ миллионлаб совет халқининг коммунистик идеалларини умумлаштиради, тўпламнинг дебочасидан сўнгги сатригача буюк советлар мамлакатига муҳаббат фонида гоят ранг-баранг ва ибратли идеаллари билан намоён бўлади».

Тақриз ана шундай дабдабали мадҳиялар билан бошланади, охиригача шу руҳда давом этади. Бутуниси ҳозирги ўзбек шеърятига ҳам айтиш қийин бўлган сўз-

лар «Висол ва ҳижрон»га қарата айтилади. Бундай юксак баҳо конкрет таҳлил билан етарли исбот этилмайди, яхши шеърлар қолиб, анчайин жўн, риторик сатрлар далил сифатида келтирилади, уларга таяниб чиқарилган юксак хулосалар эса, табиийки, ўқувчини ишонтирмайди. Юксак баҳога китобхон, илмий-адабий жамоатчилик ишонмадими бас, танқиднинг бурди кетади, яхши бадний асарнинг обрў-эътиборига эса соя тушади.

Илмий таҳлилдан, асосли далил-исботдан маҳрум қуруқ мақтов яхши асар фазилатларини сояда қолдириши мумкинлигини «Висол ва ҳижрон»га бағишланган тақриз мисолида кўрдик. Бунга қисман, тоқат қилиш мумкиндир. Танқидчилигимизда асло тоқат қилиш мумкин бўлмаган бошқа бир камчилик — ғоявий-бадний заиф асарларни кўра била туриб, мақтаб юбориш ҳоллари ҳамон учраб қоляпти. Саъдулла Қароматовнинг айрим фазилатларига қарамай баёнчилик хийла устун бўлган, бадний таҳлил, хусусан, тил жиҳатидан анча оқсоқ «Олтин қум» романи таърифи «Олтин сўз излаб» (Р. Файзий) мақоласида ошириброқ юборилди. Утган йили Ўзбекистон телевидениеси бир қатор яхши телепостановкалар кўрсатиб, жамоатчилик олқишига сазовор бўлди. Айни пайтда «Интиланга толе ёр» (М. Қаримов асари асосида) анча бўш, жуда ибтидоий, схематик постановкани ҳам томошабинларга тақдим этди. Танқидчи Б. Ғуломов эса унга «Курашчан қаҳрамонлар» сарлавҳали мақола бағишлаб, постановкани осмон-фалакка кўтариб мақтади.

Танқидчиларимиз янги пайдо бўлган алоҳида асарларни баҳолаш, улардаги ижобий фазилатларни таҳлил ва талқин этиш билан баробар, ҳозирги адабий жараёнга хос характерли тенденцияларни ўрганишга, адабиётимиз ривожига халақит бераётган камчиликларни кўрсатишга ҳам ҳаракат қилаётирлар. Шу интилиш оқибати ўлароқ ўтган йили бир қатор назарий-проблематик, обзор ва мунозара характеридаги мақолалар пайдо бўлди.

И. Ғафуров «Кунларнинг таранг торлари» обзорида бугунги шеъриятимиз ривожига ҳақида яхшигина тасаввур беради. «Ёш қалбнинг тажрибалари» сарлавҳали мақоласида эса шеъриятимизнинг кенжа бўғини ижодига хос бир характерли тенденция — ёшлар шеъриятида шахс ва табиат муносабати проблемасини текширади. Нозик

кузатишларга, мушоҳадаларга бой, ёшлар ижодига чуқур меҳр-муҳаббат билан ёзилган бу мақолада, мунозарали ўринлар ҳам йўқ эмас. Танқидчи кенжа бўгин шеъриятигагина хос деб атаган ва нуқул ижобий баҳолаган хусусиятлар кўпгина қардош адабиётлар поэзияси учун аллақачон босиб ўтилган этап экани, қолаверса, худди шундай хусусиятлар ўзимизда, масалан, А. Мухторнинг «Қуёш беланчаги» ва айниқса, «Сизга айтар сўзим» китобларига кирган талайгина шеърларда ҳам мавжудлигини, айрим ёшлар А. Мухторга ошкора тақлид қилиш йўлидан бораётганлигини айтиб ўтишни истар эдим.

Н. Худойбергановнинг «Ўзбекистон маданияти»да чиққан ва «Литературная газета» мунозараси учун ёзган мақолаларида ҳам ўзбек шеърятининг ҳозирги ривожига оид қатор баҳслар, мулоҳазалар ўртага ташланган. Шуларга қарамай шеърятимизнинг бугунги таҳлили ва талқини кўнгилдагидек эмас, айниқса, кейинги йилларда жонланиш, янгиланиш, шунингдек, ўсиш қийинчиликлари жараёнини бошдан кечираётган поэмачилигимиз танқидчиларимиз эътиборидан деярли четда қолиб келяпти.

Ҳозирги ўзбек прозаси проблемаларини ўрганиш нисбатан яхшироқ аҳволда. «Ўзбекистон маданияти» газетасида босилган О. Шарафиддиновнинг «Ҳаётнийлик жозибаси ва схематизм инерцияси» мақоласи илмий-адабий жамоатчилик эътиборини ўзига жалб этди. Истеъдодли танқидчи бир асар — Улмас Умарбековнинг «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» повести мисолида жуда муҳим муаммони кўтаради — ҳозирги прозамиз ривожига хос жиддий бир камчилик — китобийлик, схематизм ва унинг нохуш оқибатларини очиб ташлайди, асар таҳлилдан ғоят ибратли хулосалар чиқаради. Танқидчининг уқтиришича, схематизмнинг асл илдизи биринчи навбатда ёзувчининг бадий тафаккури, ҳаёт ҳодисаларига муносабати, уларни умумлаштира олиш иқтидорига бориб тақалади: ижодкор ҳаётни кузатар экан, ҳаёт ҳодисалари ҳақида мулоҳаза юритар экан, уларнинг реал нисбати ва таққосларидан келиб чиқмай, улар ҳақидаги тайёр тасаввурлар, аввалдан мавжуд қолиплар асосида иш кўрадиган бўлса — бундай ҳолларда у яратган асарда асл ҳақиқатнинг ўзи эмас, балки шаклан ҳақиқатга ўхшаш, лекин моҳиятига кўра ундан жуда олис турадиган ясама нусхаси пайдо бўлади... «Схематизмнинг энг

ашаддий зарари ҳам мана шунда», — дейди танқидчи. «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» таҳлилидан келиб чиқиб айтилган бу хулосалар фақат шу қиссанинг ўзигагина эмас, бошқа шу тур қатор асарларга ҳам дахлдордир.

Тайёр андазалардан, китобийликдан қочиш, ҳаётийликка, реал воқеликнинг ўзига чақириқ руҳи М. Қўшжоновнинг «Шарқ юлдузи»даги «Адабий ҳаёт қиёсида» мақоласига ҳам хосдир. Бу мақоланинг яна бир ибратли жиҳати шундаки, танқидчи ўз ҳаётий кузатишлари, таассуротлари орқали сўнгги йилларда яратилган адабиёт қаҳрамонларига назар ташлайди, адабиёт қаҳрамонларини ҳаёт қаҳрамонлари билан қиёс қилади, ҳаёт қаҳрамонлари адабиёт қаҳрамонларига кўра бой, адабиёт қаҳрамонларида ҳамон мавжуд андазалардан чиқа олмаслик ҳоллари мавжуд эканлигини далиллар орқали кўрсатади. Бунда танқидчи масалага жуда эҳтиёткор бўлиб ёндашади, ўз фикрини узил-кесил ҳукм тарзида эмас, бир шахсий мулоҳаза тариқасида айтади. Эҳтимол, танқидчининг барча фикрларига, чунончи, «Диёнат»даги Отақўзининг мунаққид тавсия этган вариантга ёки ҳозирги проза қаҳрамонларида ҳаётий романтикадан узоқлашиш бор деган мулоҳазасига, ёзувчиларни ижобий қаҳрамон образини яратишда босиб ўтилган босқич тажрибаларига қайтишга қаратилган даъватига тўла қўшилиш қийиндир, лекин шунга қарамай, адабиётшунос олимнинг мулоҳазалари бизни ўйлашга, баҳсга ундайди.

Сўнгги йилларда тарихий тематикада юз берган жонланиш — «Улуғбек хазинаси», «Меъмор», «Юлдузли тунлар» романларининг яратилиши тарихий мавзу масаласига қизиқишни кучайтирди. Утган йили тарихий темадаги асарлар таҳлиliga бағишланган қатор тақризлар билан баробар, «Шарқ юлдузи» журналида адабиётшунос Ғ. Қаримовнинг «Прозамизда тарихий тематика» сарлавҳали йирик обзор мақоласи чиқди. Муаллиф унда ўзбек прозасида тарихий тематиканинг ҳозирги ҳолати, шунингдек, ҳозирга қадар босиб ўтган тараққиёт йўли ҳақида баҳс юритади, мавжуд фикрларга таянган ҳолда «Улуғбек хазинаси», «Меъмор», «Юлдузли тунлар» романларини анча батафсил таҳлил этади. Кўпгина мақбул фикрлар ўртага ташланган бу мақолада кишини ўйлатиб қўядиган, таажжубга соладиган айрим мулоҳазаларга ҳам дуч келамиз. Масалан, мақолада ўзбек проза-

сида тарихий тематиканинг 20—30-йиллардаги ривожига ҳақида баъзи чалкашликларга йўл қўйилган, тарихий романчилик ривожига Садриддин Айний, хусусан, Абдулла Қодирий асарларининг аҳамияти камситилган. Маълумки, кейинги йилларда «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини бугунги илмий-адабий тафаккур даражасида туриб баҳолашда адабиётшуносликда кўп яхши ишлар қилинди. Г. Ломидзе, З. Кедрина, И. Султонов сингари атоқли адабиётшунослар бу борада янги концепцияларни илгари сурдилар; совет тарихий романчилигининг эътиборли, билимдон тадқиқотчиси В. Оскоцкий «Роман ва тарих» номли мазмундор мақоласида «Ўтган кунлар»ни фақат ўзбек адабиётида эмас, кўп миллатли совет адабиётида пайдо бўлган биринчи баркамол тарихий роман сифатида олиб қарайди ва уни улкан меҳр, билан чуқур таҳлил этади. «Прозамизда тарихий тематика» мақоласи муаллифининг булар билан мутлақо ҳисоблашмаган ҳолда «Ўтган кунлар»га эскирган мезонлар билан ёдашиб, роман хусусидаги эски танқидий гапларни такрорлаши бизга ғалати туюлаётир.

Бугина эмас. Ғ. Қаримов: «Ойбекнинг «Қутлуғ қон» тарихий романи социалистик реализм методининг ўзбек совет прозасидаги биринчи баркамол намунасиدير. Ўзбек совет прозасида биринчи мартаба Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романида байроқ кўтариб, қўлига қурол олиб, ўз озодлиги учун курашган революцион омма, унинг актив курашчан намояндалари образи гавдаланади»,—дея ўзбек прозасининг 20—30-йиллардаги социалистик реализм йўлида эришган ажойиб ютуқлари, жумладан, «байроқ кўтариб, қўлига қурол олиб ўз озодлиги учун курашган революцион омма, унинг актив курашчан намояндалари образи» гавдалантирилган талай асарлар, чунончи, аввал ўзбек тилида ёзилган жаҳонга машҳур «Қуллар» романи устига чизик тортиб юборади.

Бизда ҳозирга қадар тарихий асар (унга гоҳ жанр, гоҳ тематика сифатида қаралади) спецификаси яхши ўрганилган эмас, тарихий роман билан оддий роман орасидаги чегара, фарқ ҳалигача аниқлангани йўқ. Бу нарса Ғ. Қаримов мақоласида ҳам сезилади. Муаллиф айрим адабиётшунослар изидан бориб, «Қутлуғ қон»ни тарихий роман сифатида таърифлайди. Агар «Қутлуғ қон»га тарихий роман деб қараладиган бўлса, ўз-ўзидан совет адабиётидаги яқин ва узоқ ўтмишдан олиб ёзил-

ган барча етук йирик эпик полотнолар тарихий роман бўлиб чиқаверади, чунки «Қутлуг қон» даражасидаги тарихийлик барча йирик етук романларимизга хосдир.

Модомики, тарихий роман устида сўз очилган экан, шу ўринда «Юлдузли тунлар» поэтикаси хусусида М. Қўш-жоновнинг «Тарих сабоқлари ҳақида роман» тақризида айтилган бир мулоҳазага эътироз билдириб ўтмоқчиман. Танқидчи, ёзувчи танлаган йўл — кенг қамровли воқеаларнинг батафсил хронологик тарздаги ифода усулини етук истеъдодга муносиб бўлмаган эскича, анъанавий усул деб атайди, роман муаллифига бошқача, ихчамроқ йўллар қидириб кўришни маслаҳат беради. Бизнингча, хронологик тасвир йўлини анъанавий бўлгани учунгина камситиш тўғри эмас, бундай тасвир усулидан кейинги йилларда қардош адабиётлардаги улкан сўз ус-талари ҳам моҳирона фойдаланаётирлар.

Бу хилдаги фактлар ўзбек адабиёти намуналари ми-солида социалистик реализм поэтикасини чуқурроқ ўрга-нишни тақозо этмоқда. Шу жиҳатдан қараганда Б. Имо-мовнинг ҳозирги ўзбек адабиётида трагизм табиатини текширишга қаратилган ишлари, С. Мамажоновнинг ус-лубий оқимларга доир кузатишлари диққатга сазовор. Бу борадаги ишлар доирасини кенгайтиришимиз, чуқур-лаштиришимиз, Иттифоқ миқёсидаги даражага олиб чиқишимиз зарурлигини даврнинг ўзи талаб қилмоқда.

С. Мамажоновнинг «Ҳаққонийлик ва услубий ранг-баранглик учун» («Ўзбек тили ва адабиёти») мақоласи-га нисбатан юқорида билдирилган ижобий фикрни унинг «Ҳозирги адабий жараёнга бир назар» («Шарқ юлдузи») обзорида нисбатан айтиш қийин. Мақола автори юзлаб адабий фактларни, ўнлаб масалаларни тилга олади, би-роқ бу фактлар, масалалар нима мақсадда келтирилган-лиги қоронғилигича қолаверади, фактлар, масалаларнинг моҳияти очилмайди. Афсуски, аниқ илмий концепциядан маҳрум, қуруқ рўйхатдан иборат бундай «обзор»лар вақтли матбуот саҳифаларигагина эмас, адабиётшунос-ликка оид китобларга ҳам кириб қолаётир.

Ўзбек драматургиясининг аҳволи, муаммолари бугунги танқидчилигимизнинг диққат марказида туриб-ди, десак муболаға бўлмас. «Театр» журнали 1979 йил 9-сонида ўзбек драматургиясига оид иккита йирик ма-қола берди. Ҳ. Абдусаматов ўз мақоласида Иттифоқ журналхонларини драматургиямизнинг ҳозирги ҳолати.

асосан, унинг ютуқлари билан таништирса, Н. Худойберганоўв диққат-эътиборни кўпроқ унинг камчиликлари, ўсиш қийинчиликларига қаратади, қатор жиддий танқидий мулоҳазаларни илгари суради. «Ўзбекистон маданияти» газетаси ҳам шу масалага оид талай материаллар берди. «Совет Ўзбекистони»да Шукруллонинг кескин мунозарали мақоласи босилди. Ниҳоят, «Совет Ўзбекистони санъати» журнали 1979 йил 5-сонида «Ҳаёт, театр ва драматург» мавзуида мунозара очди. Атоқли адабиётшунос ва драматург, И. Султоновнинг мазмундор мақоласи билан бошланган бу мунозарада талай адабиётшунос, актёр ва драматурглар қатнашди, ўзбек драматургиясининг ҳозирги ривожига оид баъзи қимматли фикрлар ўртага ташланди. Мазкур мунозарада, шунингдек, драматургияга бағишланган айрим мақолаларда кўзга ташланаётган бирёқламаликларга эътиборни жалб этмоқчиман.

Гарчи «Совет Ўзбекистони санъати» журнали мунозара мавзуини «Ҳаёт, театр ва драматург», деб тўғри белгиланган бўлса-да, бериб борилаётган кўпчилик материаллардаги баҳс, мулоҳазалар адабий ҳаётдаги, хусусан, Иттифоқдаги, марказий матбуотдаги театр, драматургия хусусида ўртага қўйилаётган долзарб муаммолардан жуда узоқ, анчайин хонаки гаплардан иборат бўлиб қолмоқда. Мунозара қатнашчилари драматургиямизнинг принципиал проблемалари — ҳаёт билан алоқаси масалалари бу ёқда қолиб, унинг алифбоси, элементар талаб-қоидалари устида тортишмоқдалар. Мунозарада ҳозирги драматурглар хусусида олди-кетига қарамай айтилаётган гаплар, рости, кенг ўқувчилар оммасинигина эмас, биз танқидчи-адабиётшуносларни ҳам ноқулай аҳволга солиб қўймоқда. Чунончи, шоир ва драматург Туроб Тўла «Чаласавод ё саводсиз киши қолмаган бугун», — деб ёзгани ҳолда театршунос Т. Турсуновнинг театр ва драматургия соҳасида «чаласавод санъаткорлар мўл-кўллиги» ҳақидаги қарашини қўллаб-қувватлайди. Ёш драматург А. Иброҳимов ҳозирги драматургларнинг кўпчилиги «драматургиянинг ўзига хос қонуниятларидан беҳабар кишилар» эканини айтади; бошқа бир ёш драматург М. Бобоев жуда кескин қилиб: «Драматургия билан кўпинча... тасодифий, адабиётга алоқаси йўқ, қўлидан ҳеч нарса ёзиш келмаганлар шуғулланяпти», — дейди.

Театршунос М. Қодиров ёш драматурглар ижодидаги камчиликларни қаттиқ танқид қилиб: «Бу драма қонуниятларини пухта билмаслик, тажрибасизлик оқибати бўлса керак»,— деган хулосага келади; «драматургияга кириб келган киши унинг ўзига хос қонуниятларини чуқур ўрганган бўлиши лозим», «классик драматургиянигина эмас, ҳозирги замон драмаси технологиясини/?/ ҳам чуқур билиш талаб қилинади» деб ибратли гап айтгандай бўлади. Мунозара қатнашчилари ўзларининг баҳс-мулоҳазаларини худди ўша «чаласавод санъаткорлар» савиясига мослаб, уларга драматургиянинг алифбосини тушунтириш — диалог, монолог, характер, конфликт, деталь, пауза, ремарка, репликадан дарс бериш билан машғул бўладилар...

Эҳтимол, драматургияда тасодифий, ўта бўш, танқиддан тубан асарлар бордир, баҳс-мунозарани нуқул шулар асосида қурадиган бўлсак, танқидий тафаккурнинг савияси тушиб кетади-ку, ахир! Баҳс учун арзийдиган — профессионал талабларга жавоб берадиган, аммо ҳозирги юксак мезонлар билан ўлчанганда кўнглимиз тўлмаётган асарлар ҳам кўп-ку!

Сир эмас, кейинги йилларда ўзбек драматургиясида бир қатор баркамол асарлар пайдо бўлди, уларга қардошларимиз ҳам қизиқиш билан қарамоқдалар. Баҳс-мунозара фақат камчиликларни очиб ташлаш билан чекланмай, янгиликларни қўллаб-қувватлашга, ютуқларни умумлаштиришга қаратилган тақдирдагина кутилган натижани бериши мумкин.

Н. Худойберганов «Келинлар қўзғолони»га қувноқ комедия эмас, кескин фош этувчи сатирик комедия талаби билан ёндашади. Худди шу хил муносабат Шукруллонинг «Талаб ва мезон» мақоласида ҳам кўзга ташланади, муаллиф ўзбек саҳнасидаги комедияларда «Ревизор» асаридаги каби кескин танқид, фош этиш этишмаётганлигидан нолийди, кескин фош этишдан холи қувноқ, ҳаётбахш кулги асосига қурилган асарларни ёппасига майнавозчиликка йўяди. Биламизки, Гоголь «Ревизор» билан бирга «Уйланиш»дек қувноқ комедия ҳам яратган ва у ҳозирга қадар «Ревизор» каби саҳнадан тушмай келади. Давлат мукофоти билан тақдирланган, кенг томошабинлар олқишига сазовор бўлган «Тақдир ҳазили» кинокомедияси ҳам фош этувчи эмас, энгил, ҳаётбахш, қувноқ юмор билан йўғрилгандир.

Танқидий мулоҳазалар айтиш вақтида бадий асарнинг жанр ва услуб хусусиятларини унутиб қўйиш билан бирга баъзан танқиднинг моҳиятини, вазифасини бирёқлама тушуниш ҳоллари бўлаётир. Айрим ўртоқлар асар ҳақида айтилган танқидий мулоҳазани узил-кесил ҳукм, албатта, бажарилиши, тузатилиши лозим бўлган кўрсатма деб биладилар. Масалан, Б. Гуломов «Характерлар драматизми» мақоласида «Кўрмайн босдим тиконни» драмаси хусусида бир вақтлар қайд этилган камчиликлар пьесанинг кейинги вариантыда узил-кесил тузатилмагани учун авторга таъна қилади. Буни, эҳтимол, танқидчининг камчилиги сифатида кечириш мумкиндир, лекин билимдон ижодкор, яхши драматург айти шундай йўл турса, эриш туюлар экан. Шоир, драматург Туроб Тўла «Замон, замондош, образ ва саҳна» мақоласида «Тўйдан олдин томоша» асаридаги айрим образларни ўзича талқин этиб, актёрлар талқини билан баҳслашади; ўзининг танқидий мулоҳазаларига эътибор бермаганлари учун актёрлардан қаттиқ ранжийди, драматург шу мақоласида бадий асар ҳаётдан нусха кўчириш эмас, деган гапни кўп марта такрорлайди, лекин ўзи амалда актёрлар айти ҳаётдагидек ҳаракат қилмаганликлари учун уларга қаттиқ дашном беради.

Агар, танқидчилик шу хилда айтилган ҳар бир танқидий фикрнинг ижросини текшириш, ўзгаларга фикрини мажбуран қабул қилдириш йўлидан борадиган бўлса, у ўзининг улкан вазифасидан четлашиб кетиши ва бу жуда хатарли оқибатларга олиб бориши мумкин.

Адабий-танқидчиликнинг ҳозирги ижтимоий ва адабий ҳаётдаги мавқеи бу соҳа кишилари олдига жуда катта масъулият юклайди. Танқидчи аввало адабий ҳодисага ҳам, ҳамкасблари ишларига ҳам ниҳоятда ҳалол, талабчанлик ва шу билан баробар меҳрибонлик ҳамда билимдонлик билан муносабатда бўлиши керак. Бусиз у зиммадаги юксак масъулиятни адо этолмайди. О. Абдуллаевнинг «Шарқ юлдузи»да босилган «Танқидчиликдаги нур ва соялар» мақоласи шундай пафос билан суғорилган. Ёзувчи Асқад Мухтор «Вопросы литературы» журналининг адабий танқидчилик масалаларига бағишланган катта даврасида танқидчилик этикаси масаласини хийла кескин қилиб қўяди, айрим танқидчилар фаолиятида асарга баланддан келиб нописандлик

билан ёндашиш ҳоллари ҳамон учраб қолаётганлигини танқид қилади. Шу билан баробар яна бир жуда муҳим ҳаётий масалани ўртага қўяди — танқидчи турмушни етук ёзувчидек билиши зарурлигини алоҳида уқтиради.

Танқидчилар олдига яна кўп талаблар қўйиш мумкин. Мен шулардан фақат бири ҳақида тўхталмоқман — кўпчилик ҳамкасабаларимизнинг ўз ифода услуби, тил маҳорати устида етарли бош қотирмаётганликлари, ҳатто бу масалага ўта масъулиятсизлик билан қараётганликларини айтиб ўтмоқчиман. Бадиий асар санъат асари ҳақидаги мақола, тадқиқот тили шу асарларга муносиб бўлиши лозим. Афсуски, шу юксак талабларга жавоб бермайдиган, бугина эмас, тил, ифода жиҳатидан ўта ғализ материаллар матбуотда чиқиб турибди. Биргина мисол билан чекланаман. Б. Ғуломовнинг боя тилга олинган «Характерлар драматизми» мақоласидаги У. Ҳошимовнинг «Тўйлар муборак» асари ҳақида битган мана бу мулоҳазаларига қаранг: «Она комизми давомида — комик руҳдаги фикрий ҳаракати давомида куёвликка номзод қилган кимсасини қизи билан учраштириш қарорига келиши, қарорига амал қилиши билан фарзанд драматизми қалбдан ўқдай отилиб чиқиб, «рақиб»и қилмишига қарши ҳаракати тусини олади». Шу драма ҳақида яна бир мулоҳаза: «Фош бўла бориши давомида персонаж комизми совчиларнинг тўй шартлари туфайли ижобий ниҳояланишида характерлар мантиқига мос иш бўлади».

Мақола бошдан-оёқ шу хил мужмал, палапартиш жумлалардан таркиб топган. Мақолани шу ҳолда редакцияга олиб бориш, газетхонга тақдим-этиш инсофдан эмас.

Юқорида йўл-йўлакай ёзувчиларнинг адабий-танқидчиликдаги иштироки ҳақида гапириб ўтдик. Айтилганлардан ташқари К. Яшиннинг қатор нутқ ва мақолалари, Ҳ. Ғуломнинг «Йиллар, йўллар, устозлар» мемуари, Саид Аҳмаднинг Ғ. Ғулом ҳақидаги эссеси, Н. Сафаров, А. Мухтор, Мирмуҳсин, П. Қодировларнинг танқидий мулоҳаза ва суҳбатлари адабий тафаккуримизни бойитди. Айниқса, ёзувчи О. Ёқубовнинг танқидчи сифатидаги актив фаолияти эътиборга лойиқ. «Юлдузли тунлар», «Гирдоб» каби асарлар тўғрисида биринчи бўлиб матбуотда гап айтиши, ёш истеъдодли ҳикоянавис Алишер Ибодинов ҳақида биринчи бор катта мақола ёзиб, ёш

қаламқашнинг ютуқ ва камчиликларини чуқур таҳлил этиб бериши, «Шарқ юлдузи»даги ҳозирги романларга оид суҳбати, «Литературная газета»нинг «Қишлоқ прозаси»га бағишланган мунозарасида «Таҳлилий роман орзусида» мақоласи билан қатнашиб насримизнинг ўткир муаммоларини ўртага қўйиши — шу тариқа бадиий ижод билан баробар етук бир танқидчининг бир йиллик ижодий маҳсулига тенг келадиган ишлари орқали гўё биз танқидчиларга ибрат кўрсатди, бизни мусобақага чақирди.

Ўзбек адабиётининг рус тилида чиқадиган газета, журналлардаги талқини ва таҳлили ҳар қалай яхшиланиб бораётир. Бу фикрни тасдиқловчи юқоридаги фактларга яна шуларни қўшимча қилиш мумкин. «Дружба народов» журналида чоп этилган Н. Худойбергановнинг бугунги ўзбек романи, Ғ. Саломовнинг таржима муаммоларига оид мақолалари, «Звезда Востока» уюштирган талай материаллар, хусусан, журнал редакциясининг марказдаги атоқли адабиётшуносларни ўзбек адабиёти муаммоларига жалб этиш ташаббуси мақтовга лойиқ. Аммо етакчи ўзбек танқидчилари ҳозирча республика Ёзувчилар союзи органи бўлмиш «Звезда Востока» журналдан муносиб ўрин ололганлари йўқ. Гоҳо журналда тасодифий, адабий ҳаётдан узоқ кимсаларнинг «асар»лари ҳам кўриниб турибди, бунинг устига эълон этилаётган материаллар қизгин баҳс, танқидий руҳдан холи бўлиб қолмоқда.

Вақтли матбуот саҳифаларида адабий-танқид учун ажратилган ўринни ҳар хил ҳисоботлар, юбилей материаллари эгаллаб олаётганлиги ва шу туфайли ҳозирги адабий жараёнга оид ишлар иккинчи планга ўтиб қолаётганлиги ҳам ташвиш туғдирмоқда. Масалан, «Шарқ юлдузи» журнали 1979 йили адабиётшунослик ва танқидчиликка доир 127 та материал берган. Қизиқ, шулардан атиги 8 таси ҳозирги адабий жараёнга оид проблематик, обзор мақола, бир неча тақриз, адабий меросга оид мақола, ҳисоботлардан ташқари 100 га яқин юбилей материалларидан иборат. Биз, умуман, юбилей материаллари бериб боришга қарши эмасмиз, лекин улар журналнинг қиёфасини белгиловчи ҳозирги адабий жараён таҳлили ва талқини доирасини сиқиб қўймаслиги лозим.

Утган йили ўзбек совет адабиёти асосчиси Ҳамза, шу-

нингдек, Ҳ. Олимжон, К. Яшин, Ҳ. Фулом, П. Қодиров, О. Шарафиддинов ва бошқа кўпгина адибларнинг юбилей йили бўлди. В. Зоҳидов, М. Қўшжонов, Ҳ. Еқубов, Л. Қаюмов, П. Шермухамедов сингари адабиётшуносларнинг юбилейлар муносабати билан ёзилган, юбиляр ижодининг янги қирраларини очиб берадиган, улар ядори баҳонасида адабиётимизнинг муҳим тенденцияларини тадқиқ этувчи, жиддий масалаларни қўзғотувчи мақолалари пайдо бўлди. Айни пайтда юбилейлар баҳонасида кўплаб бўш, ўтқинчи, шунчаки расмийт учунгина ёзилган ҳиссиз материаллар ҳам матбуотга йўл топмоқдаки, уларнинг йўлини тўсиш пайти келди.

Партия Марказий Комитетининг идеология ишлари тўғрисидаги қарорида мунозараларга кенг йўл очиб бериш зарурлиги алоҳида таъкидланади; долзарб масалаларни ошкора муҳокамага қўйишдан қўрқиш, ҳал этилмаган проблемаларни, кескин масалаларни ҳаспўшлаб, четлаб ўтиш, реал ҳаётимизда мавжуд бўлган камчилик ва қийинчиликлар ҳақида лом-мим демаслик ҳоллари кескин танқид қилинди. Бизда ошкора муҳокамага қўйиладиган, баҳслашадиган муаммолар тўлиб-тошиб ётибди. Афсуски, 1979 йили адабий органларимиз — «Шарқ юлдузи», «Ўзбекистон маданияти» юбилейлар билан банд бўлиб қолиб, бирорта ҳам адабий мунозара уюштиради. Шу жиҳатдан қараганда маълум камқўстларига қарамай «Звезда Востока»даги ҳикоячилик, «Совет Ўзбекистони санъати»даги драматургия, шунингдек, «Рассом, замон, маҳорат», «Замон, инсон, қўшиқ» мавзуларидаги баҳслар эътиборга сазовор.

Ўзбек адабиётининг бугунги тенденцияларини қардош ва жаҳон адабиётидаги жараёнлардан айри ҳолда тушуниш, тушунтириш асло мумкин эмас, адабиётимизнинг ютуқ ва камчиликлари қиёсларда равшанроқ кўринади. Шунинг учун ҳам кейинги пайтларда типологик тадқиқотларга, бундай тадқиқот усулларига талаб, эътибор ортиб бормоқда. Бизда ўзбек адабиётидаги ҳодисаларни қардошларимиз адабиётларидаги жараёнлар билан қиёсий ўрганишда Г. Ломидзе, З. Кедрин, В. Оскоцкий, Ю. Суровцев, А. Бучис каби адабиётшуносларнинг асарлари билан тенглаша оладиган ишлар, афсуски, ҳозирча жуда кам, балким, йўқ ҳисоб. Шу йўлдаги айрим ишларимизда қиёсий таҳлил маҳорати, маданияти етишмайди. Н. Худойбергановнинг Н. Са-

фаров ҳақидаги бир мақоласида адиб билан А. Фадеев ва А. Довженколар орасидан параллеллар қидириши сунъий чиққан. Е. Яквалхўжаевнинг «Уч қисса — уч олам» мақоласида ёш ёзувчи М. Муҳаммад Дўстнинг «Чоллардан бири» қиссаси қаҳрамони Мустафони Ч. Айтматовнинг «Оқ кема» повестидаги Мўмин билан қиёсини ҳам ўринли деб бўлмайди. П. Шермухамедов Олтой таассуротлари ҳақидаги мақоласида у ердаги адабий ҳаёт, қатор адибларнинг асарлари ҳақида жиддий мулоҳазалар билдиради; ўша асарлар бугунги ўзбек адабиёти масалалари билан боғлиқ ҳолда таҳлил этилганида мақоланинг қиммати янада ошган бўларди... Бу борада ҳам баъзан ёзувчиларимиз биз танқидчилар учун ибрат бўларли ишлар қиляпти. Ёш шоир Муҳаммад Солиҳнинг «Гулистон»даги «Хемингуэй билан суҳбат» адабий ўйлари эслайлик. Хемингуэй ҳақида билимдонлик, нозик дид билан ёзилган бу мақолада автор хилма-хил йўллар орқали бугунги адабий-маънавий ҳаётимизнинг бир талай муҳим муаммоларига тегиб ўтган.

Адабиёт бобида чет элдаги мухолифларимиз билан муросасиз баҳс олиб боришда яхшигина тажрибаларимиз бор. Утган йили матбуот юзини кўрган В. Зоҳидовнинг Америка, К. Яшиннинг Ангола сафари таассуротлари асосида яратган мақолалари, Л. Қаюмовнинг қатор чиқишлари шу яхши анъананинг давоми бўлди. Бироқ мухолифларимиз қарашларини рад этиш мумкин бўлмаган далиллар орқали фош этадиган, чуқур илмий таҳлил асосига қурилган бақувват ишларга муҳтожмиз.

Кейинги пайтларда ҳақли равишда ижодкорнинг, жумладан, танқидчининг актив позицияси масаласига алоҳида эътибор берилмоқда. Дарҳақиқат, актив позицияда турмаган, адабий жараёндаги ҳодисаларга лоқайд қараган танқидчи бугунги кунда ўз зиммасидаги юксак масъулиятни, бош вазифани асло адо эта олмайди. Актив позицияда туриш — бу фақат адабий ҳодисага муносабатни ошкора тарзда ифодалаш, камчиликларга нисбатан шунчаки принципиаллик билдиришдан иборат эмас. Танқидчининг актив позицияси оқибат-натижанда унинг адабий ҳодисани ижтимоий-бадий тафаккурнинг бугунги даражасида туриб, чуқур мушоҳада этишида, илмий таҳлил ва талқинларида намоён бўлади. Илмий таҳлил ва талқин — танқидчининг қаноти, фақат чуқур таҳлил, теран талқин орқалигина у парвоз қила олади.

АДАБИЙ СУҲБАТЛАР

АҚЛ ВА ҚАЛБ ЧИРОҒИ

(Езувчи Назир Сафаров билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. Назир ака, суҳбатимизни китоб, унинг инсон ҳаётида тутган ўрни, автор ва китобхон муносабати, китобхонлик масалаларига бағишласак. Сизни китоб ҳақида суҳбатга даъват этаётганимнинг сабаби бор. Сиз республика китобсеварлар жамиятига шу жамият ташкил топгандан бери бошчилик қилиб келмоқдасиз. Яқинда жамиятнинг II съезди бўлиб ўтди. Съезд жамиятнинг дастлабки беш йиллик фаолиятига баҳо берди, тажрибаларини умумлаштирди. Китобсеварлар жамиятининг раҳбари сифатида китобга боғлиқ муаммолар билан яхши танишсиз. Китоб ҳақида гаплашиб оладиган проблемалар кўп. Сиз аввало ёзувчи бўлганингиз, мен эса адабий танқидчи бўлганим учун бу ерда кўпроқ бадиий адабиёт, ёзувчи — танқидчи — китобхон муносабати ҳамда бадиий адабиёт тарғиботи, китобхонлар билан ишлаш муаммолари борасида фикр юритсак.

ЕЗУВЧИ. Маъқул.

ТАНҚИДЧИ. Аввало китобнинг маънавий ҳаётда, ижтимоий тараққиётда тутган ўрнига тўхталсак. Ёдингизда бўлса керак, яқин-яқинларда ҳам ҳозирги фан-техника революцияси шароитида китоб ўзининг аввалги мавқеини йўқотди, радио, телевидение китобнинг ўрнини эгаллаб олди, деган гаплар юрарди. Тўғри, радио, телевидениенинг пайдо бўлиши инсониятнинг маънавий ҳаётида муҳим ҳодиса бўлди, булар ҳақиқатан ҳам жуда кенг аудиторияга эга, оммага информация етказишда уларнинг қулайликлари кўп. Бироқ бу китобнинг қимматини асло камайтирмайди.

ЕЗУВЧИ. Мен ҳам радио ва телевидениенинг инсон маънавий ҳаётидаги ўрни, аҳамиятига шак келтиролмайман, айти пайтда, китобнинг ўрни ва қадрини бебаҳо деб биламан, радио ва телевидение ҳам ўз йўлига, китоб ҳам ўз йўлига, улар бир-бирини тўлдиради, лекин бири бирининг ўрнини босолмайди. Китобни ақл ва қалб чирог, дейдилар донолар. Китобнинг ҳозирги ижтимоий тараққиётдаги мавқеини ўртоқ Л. И. Брежнев шу йил сентябрь ойида Москвада бўлиб ўтган халқаро китоб кўргазма-ярмаркасининг қатнашчиларига йўллаган табригида жуда яхши таърифлаб берди. «Китоб,— деб ёзади Леонид Ильич, — миллион-миллион кишиларнинг ақли ва қалбига жуда катта таъсир ўтказиш кучига эга. Китоб, халқларнинг тинчлиги, тараққиёти, маънавий жиҳатдан бойиши ва бир-бирлари билан яқинлашуви ишига актив хизмат қилиши зарур».

Фан-техника революцияси даврида, радио ва телевидение халқ кундалик турмушининг ажралмас қисми бўлиб қолган ҳозирги шароитда ҳам кишиларимизда китобга эҳтиёж ниҳоятда ўсиб бораётганлигини кўрсатадиган фактлар кўп. Классик ёзувчилар асарлари мажмуаларига обуна бўлиш муаммосини олиб қаранг. Магазинда ҳаммиша навбат кутаётганларни кўрасиз. Янги чиққан роман ва қиссалар, шеърий тўпламлар нақадар тез тарқалиб кетаётир. Бир мисол келтирай. «Правда» газетасининг ёзишича, мамлакатимизда кунига беш миллион жилд асар чоп этилар экан. Нақадар улкан рақам бу!

ТАНҚИДЧИ. Бундан йигирма йилча бурун бизда шеърий китобларнинг тиражи 5 минг атрофида бўларди. Эндиликда 30-35 минг, ҳатто ундан ошиқ. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Б.Бойқобиловнинг кейинги йирик шеърий тўпламлари 35 минг нусхада, Э.Воҳидовнинг «Тирик сайёралар» китоби эса 60 минг тиражда босилди ва жуда тез тарқалиб кетди. Бадиий бақувват романларимиз 60-90, 100 минг нусхада босилса ҳам китоб дўконларида узоқ турмайди. Адабий журналимиз «Шарқ юлдузи» 1959 йили 18 минг нусхада чиққан бўлса, 1979 йилга келиб тиражи 200 мингдан ошиб кетди.

ЕЗУВЧИ. Рақамларда гап кўп, албатта. Бу ўсиш, улғайишдан бир далолат. Бироқ фақат рақамларнинг ўзигагина қараб ҳодиса моҳияти ҳақида узил-кесил ҳукм чиқариб бўлмайди. Мен Сизга бизда жуда кўп бор тилга олинадиган факт-ҳодисани эслатиб ўтай: биз революция-

га қадар ўзбекларнинг икки фоизигина саводхон бўлган— ёзиш, ўқишни билган, деймиз, бунинг устига у пайтлари китобларнинг тиражи ниҳоятда оз эди. Шу фактга таяниб бутун халқ тамомила жаҳолатда, ғафлатда, маърифат зиёсидан бебахра кун кўрган деб бўладими? Ўша машаққатли замонларда ҳам кенг халқ оммаси маърифатга, китобга интилган, китоб сўзидан имкон қадар баҳраманд бўлган. Мен инқилобдан бурун эсини таниган киши сифатида оддий меҳнаткаш саводсиз, аммо маърифатга ташна, китобга чанқоқ одамларни кўп кўрганман, улар саводхон кишилар теварагига тўпланишиб тонготаргача китобхонлик қилар, ривоятлар, жангномалар тинглар эдилар, қиссахонлик, ғазалхонлик, дostonхонлик кечалари катта байрамдек ўтарди. Мен бунинг ўз кўзим билан кўрганман. Мен баъзан ўйлаб қоламан. Бизнинг халқ классик қўшиқларимиз деярли барчаси классик шоирларнинг ғазалларига басталанган. Бу классик адабиётимизнинг қўшиқ қанотидаги тарғиботи, шеъриятимизни миллионларга етказишнинг бир усули бўлмаганмикин? Ана шу фактларни қайси рақам айтиб бера олади? Кўрчписиз, рақамларнинг ўзига қараб ҳодиса моҳияти ҳақида узил-кесил ҳукм чиқариб бўлмайди. У даврлар, бахтимизга, орқада қолиб кетди. Эндиликда ҳар бир киши маданий-маънавий бойликлардан бевосита баҳраманд бўлиш имкониятига эга. Бироқ биз эришилган муваффақиятлар билан хотиржам бўлиб қололмаймиз, етук социалистик жамият яратган маънавий имкониятлардан, бойликлардан шу жамиятнинг ҳар бир аъзоси яна ҳам тўлароқ баҳраманд бўлса деймиз, шунини деб жон куйдирамиз, баҳслашамиз. Шу маънода ҳозирги улкан рақамлар бизни чалғитиб қўйиши ҳам мумкин. Хўш, ўша катта тиражларда босилиб, тез тарқалиб кетаётган китоблар қандай ўқилмоқда, китобхонда қандай таассурот қолдирмоқда, китоб ҳақида китобхонлар нима дейди? Мана, рақамлар билан ифода этиб бўлмайдиган, бугунги кунда биз бош қотиришимиз керак бўлган масалалардан бири.

ТАНҚИДЧИ. Жуда муҳим, худди биз танқидчиларнинг бошини қотираётган масалани ўртага ташладингиз. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда китобхонлар билан ишлаш, уларнинг фикрини ўрганиш, умумлаштириш энг долзарб масалалардан бири бўлиб турибди. Китобхонлик савияси, сифати, самарадорлиги, яъни китоб қандай ўқила-

ётганлиги, ўқувчиларни қанақа асарлар кўпроқ қизиқтираётгани, китоб ўқувчиларга нима бераётгани — шу муаммолар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

ЁЗУВЧИ. Мени кечирасиз-у, Сиз — танқидчилар бажаришингиз лозим бўлган ана шу вазифани ҳозирча ёзувчиларнинг ўзлари, қисман бўлса-да, адо этмоқдалар. Мен бу ўринда ёзувчиларнинг китобхонлар билан ёзишмаларини, бевосита учрашувларини, радио ва телевидениега чиқишларини назарда тутмоқдаман. Бу борада Марказий телевидениенинг Останкинодаги концерт залидан уюштирилаётган атоқли сўз усталари ижодий кечаларини ибрат қилиб кўрсатиш мумкин. Марҳум Константин Симонов, адиблардан Валентин Катаев, Александр Чаковский, Вениамин Каверин, шоирлардан Расул Гамзатов, Андрей Вознесенский, Евгений Евтушенко, Давид Кугилтиновларнинг ижодий кечалари кенг томошабин оммасида унутилмас таассурот қолдирди. Улар ўзларининг асарларидан намуналар ўқиб бердилар, китобхонларнинг хилма-хил саволларига жавоб қайтардилар, республикамиз телевидениеси ҳам бу борада баъзи яхши ишларни амалга оширяпти. Шоир Э. Воҳидов олиб бораётган «Ғазал оқшоми» эл орасида маълум ва машҳур; «Ёзувчи ва замон», «Ёзувчи ижодхонасида» туркумидаги кўрсатувлар ҳам маъқул. Буларнинг барчаси китобхонлар билан иш олиб боришнинг, китоб тарғиботининг самарали воситасидир.

ТАНҚИДЧИ. Бу ишларда танқидчиларнинг ҳам иштироки бор. «Ёзувчи ижодхонасида», «Ёзувчи ва замон» кўрсатувлари бевосита танқидчилар иштирокида ўтмоқда. Анчадан бери республика радиноси ташкил этган «Бир асар баҳси» эшиттиришини таниқли танқидчи Озод Шарафуддинов бошқариб бормоқда.

ЁЗУВЧИ. Танқидчиларнинг бу борадаги иштироки ҳали биз кутган даражада эмас. Мен ҳар бир танқидчининг телевидение ва радиодаги чиқишини муттасил кўриб, эшитиб бораман. Улар орасида тингловчига маъқул тушадиганлари ҳам учраб туради. Аммо малол келмасин-у, танқидчиларнинг сўзи баъзан адрессиз бўлиб қолади; кўпинча танқидчининг гаплари кимга қаратилган — ёзувчигами, мутахассис олимларгами ёки кенг китобхонлар оммасигами — билиб бўлмайди, танқидчи суҳбатини ё тор мутахассислар тушунадиган бир тарзда олиб боради, ёки, аксинча, кенг китобхонларга тушунар-

ли қиламан деб баҳс мавзуини жўнлаштириб, юборади.

ТАНҚИДЧИ. Тан олиш керак. Дарҳақиқат ишимизда шундай камчиликлар бор. Бироқ, биз танқидчиларнинг ҳам Сизларга — ёзувчиларга айтадиган таъналаримиз йўқ эмас. Ёзувчилар орасида бир-бирларининг асарларини асоссиз равишда мақташ ҳоллари учраб қоляпти. Боя ёзувчиларнинг китобхонлар билан ёзишмаларини эслатдингиз. Бу яхши. Лекин айрим ёзувчилар китобхонлардан келган нуқул мақтовдан иборат мактубларни ажратиб оладилар-да, ўшандай мактуб йўллаган китобхонга ташаккур изҳор этиш билан чекланадилар. Эҳтимол, бу ҳам керакдир. Бироқ шу билан чекланмаслик лозим. Менимча, биринчи галда китобхоннинг танқидий мулоҳазаларига муносабат билдириш, улар билан баҳслашиш, энг муҳими, уларнинг бошини қотирган саволларга жавоб бериш керак. Бу ўринда мен марказий матбуотда — «Вопросы литературы», «Литературная газета», «Литературное обозрение» саҳифаларида «Ёзувчи ва китобхон» рубрикаси остида бериб борилаётган материалларни ибрат қилиб кўрсатишим мумкин. Ёзувчи Владимир Солоухиннинг китобхон билан қизғин баҳсини эслайлик. Еки ёзувчи Даниил Граниннинг яқинда «Литературная газета» саҳифасида китобхон ҳақида айтган кескин гапини олайлик. Мен Граниннинг фикрига Сизнинг муносабатингизни сўрамоқчи эдим. Атоқли адиб китобнинг инсоният келажагидаги роли ҳақидаги саволга жавобан: «Бу саволга аниқ жавоб беришим қийин», — дейди ва давом этади: «Бугунги кунга келсак, менинг кузатишимга қараганда, ҳозир ҳаттоки бундан ўттиз йил бурунгига қараганда китобни ёмонроқ ўқийдилар ва китобнинг мавқеи анча пасайиб кетган. Сизлар: «Наҳотки шундай бўлса, ҳозир аввалгига қараганда кўп ўқийдилар-ку!» — деб эътироз билдиришингиз мумкин. Мен эса: «Шундай бўлса нима қилибди?» дейман. Биз баъзан статистиканинг аҳамиятига ортиқча баҳо бериб юборамиз. Китобни қанча кўп харид қилсалар, шунча кўп ўқийдилар деб ўйлаймиз. Аммо қандай ўқийдилар? Бамисоли Эрмитажни айлангандек — маъносини туйишга, ҳис қилишга, ҳаяжонланишга улгурмай чалакам-чатти шариллатиб ўқиб кетаверадилар... Китоб «қалбдан жой олиш», «сингиб кетиш»га улгурмайди...»

Бироқ бундан адиб умидсизликка тушмайди. «Ҳар қалай мен, — дейди у, — буни ўткинчи ҳодиса деб ўйлайман. Кишилар қалбида ички, маънавий бир эҳтиёж — китоб билан сирдошларча мулоқотда бўлишга қатъий эҳтиёж бор...»

ЁЗУВЧИ. Даниил Граниннинг гаплари мунозарали, аммо ўйлаб кўрадиган жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Бу гап бизни яна бир бор китобхон билан астойдил ишлашга, китобхон фикри, диди, савиясини ўрганишга даъват этади. Такрор айтаман, бу масалага ҳозирча биз астойдил киришганимиз йўқ.

ТАНҚИДЧИ. Тўғри. Конкрет бир мисол. Атоқли танқидчи Матёқуб Қўшжонов ёзувчи Иброҳим Раҳимга «Очиқ хат» йўллаб, унинг «Одам қандай тобланди» романини хийла кескин танқид қилди. Бу роман аввал «Шарқ юлдузи»да эълон этилган эди, шу танқиддан кейин алоҳида китоб бўлиб чиқди, рус тилига таржима қилиниб «Звезда Востока»да босилди ва китоб чоп этилди. Хуллас, асар кенг китобхонлар орасига тарқалиб кетди. Хўш, бу роман тўғрисида китобхонларнинг фикри қандай, бу масала билан ёзувчилар ҳам, танқидчилар ҳам — ҳеч ким қизиқмади.

ЁЗУВЧИ. Биз дидли, билимдон танқидчиларнинг фикрини қадрлаймиз, айни пайтда, танқидчи фикри кўпчилик — омма томонидан тан олинса, уларга маъқул тушсагина катта кучга айланишини эсдан чиқармаймиз... Танқидчилар бадий асар ҳақида фикр айтиш билан кифояланмай, шу фикр кенг китобхонлар оммаси томонидан қандай қабул этилишига ҳам эътибор берсалар ёмон бўлмас эди.

ТАНҚИДЧИ. Албатта танқидчининг бадий асар ҳақидаги фикри, ҳатто у кескин танқидий руҳда бўлса ҳам, узил-кесил ҳукм эмас; узил-кесил ҳукмни жамоатчилик, кенг китобхонлар оммаси чиқаради. Шуниси ҳам борки, китоб тақдири кўп жиҳатдан китобхоннинг савияси, дидига боғлиқ. Китобхон диди, савияси қанчалик юксак бўлса, у асарни ўқиш билан бирга, дидли, билимдон танқидчиларнинг асар ҳақидаги фикрларини ҳам кузатиб борсагина, асар устидан адолатли ҳукм чиқариши мумкин. Шундай идеал китобхонлар оз бўлса-да, бор. Тўғри айтасиз, биз танқидчилар бадий асарни таҳлил этиш, танқид қилиш билан кифояланмай, синчков китобхонларнинг танқидимизга қарашлари, муносабатларини ҳам

Ўрганишимиз керак. Биз бу борада баъзан қулай имкониятларни ҳам бой бериб қўяётормиз. Чунончи «Шарқ юлдузи» журнали 1977 йили ўз саҳифаларида эълон этилган асарлар ҳақида журналхонлар фикрини ўрганиш мақсадида анкета тарқатган эди, редакция анкета саволларига жавоб тариқасида минглаб хатлар олди. Афсуски, хатлар атрофлича ўрганилмади, бир-икки ёзувчи ўзига тааллуқли хатлар билан танишиб, одатдагидек, улардаги илиқ гапларга миннатдорчилик билдириш билан чекланди, шундай бой материал танқидчилар эътиборидан четда қолди, улар архивга тушди-кетди.

Китобхон билан ишлашда ҳозир китобни тарғиб-ташвиқ қилишнинг ўзи етарли эмас, китобхонлар билан китобнинг туб моҳияти, ютуқ ва камчиликлари ҳақида ошқора баҳслашиш пайти етди. Шундай қилинса, китобни юзаки ўқиш ҳолларига чек қўйиш мумкин, яхши китоб билан бадиий заиф китобнинг фарқига етиш осонлашди; яхши китобнинг таъсир кучи, ҳар бир одам ҳаётидаги роли, аҳамияти ортади.

Граниннинг бир мулоҳазасига қайтмоқчиман. Дарҳақиқат, китобнинг кўп тарқалиши, кўп харид қилиниши ҳали китобнинг турмушдаги мавқеини белгиламайди. Китоб ҳаракатда бўлса, ўқилса, тушунилса, ҳис этилсагина катта кучга айланади, акс ҳолда, у оддий бир муқоваланган қоғоз, ўлик нарса бўлиб тураверади. Кейинги пайтларда айрим кишилар орасида уйни кўп жилдлик китоблар билан безатиш одат тусига кияпти. Яқинда мен бир хонадонда бўлдим. Унинг шинаме меҳмонхонасидаги жавонларга «Жаҳон адабиёти кутубхонаси» сериясида чиққан икки юз жилдлик ноёб китоблар, яна бир талай рус ва жаҳон классикларининг кўп томлик асарлари яхши дид билан териб қўйилган. Суриштирсам, уй эгаси уларнинг бирортасини ҳам ўқимаган экан. Кўрки бузилади деб бировларга бермас, ҳаттоки ўз фарзандларининг уларга қўл текизишига ҳам йўл қўймас экан. Қаранг, шунча бойлик увол бўлиб ётибди!.. Бунинг устига худди шундай ноёб асарлар билан чайқовчилик қилиш ҳолларига ҳам дуч келмоқдамиз.

Ноёб асарларни йиғиб олиб уни ўқимаслик, бировларнинг баҳраманд бўлишига йўл қўймаслик, буни нима десам экан, хасисликми, йўқ, бу сўз кучсизлик қилади, оғирроқ сўзни айтишга эса, ўша кимса ҳар ҳолда китобга меҳр қўйган одам бўлгани учун, тилим бормайди...

Ноёб китоб билан савдо қилувчиларга шафқатсиз бўлишимиз керак. Биз ҳозирча камёб моллар билан чайқовчилик қилувчиларга чидаб келдик, лекин маънавий бойлигимиз — китоб билан олди-сотди қилишга сира чидай олмаймиз. Бундай кимсаларга қарши муросасиз курашиш зарурлиги КПСС Марказий Комитетининг яқинда қабул қилган Ҳуқуқ тартиботини муҳофаза қилиш ҳақидаги қарорида алоҳида таъкидланган.

ЁЗУВЧИ. Сиз уйини китоб билан тўлдириб бу хазинадан фойдаланмай, уни босиб ётган кишилар ҳақида ташвиш билан гапирасиз. Айни пайтда бошқа бир ташвишли ҳол ҳам бор. Данғиллама иморат қуриб, уй ичини ҳар хил жиҳозлар билан тўлдириб юборган, «Жигули» машинаси, мотоцикл олишга, дабдабали тўй қилишга қурби етган-у, китоб харид қилишни унутиб қўйган, уйда кичкина бўлса-да, китоб жавони бўлмаган кишиларни ҳам учратиш мумкин. Мен «Қишлоқ ҳақиқати» газетасидаги «Маданият — инсон кўрки» сарлавҳали мақоламда бу ҳақда батафсил ёзган эдим.

ТАНҚИДЧИ. Сиз айтган ўша одамларнинг касб-корини билмайману мен областларга борганимда кўп-пайча тил-адабиёт ўқитувчилари—олий маълумотли филологлар хонадонида бўлиб тураман. Улар орасида уй ичи китоблар билан тўла, ўзи адабиётдаги энг кейинги янгиликлардан хабардор ўқитувчилар кўп. Фарғоналик Тожимат Асрақулов, Олтмишбой Ўсаров, Турғунбой Султонов каби муаллимлар шулар жумласидан. Айни пайтда, уларнинг номини айтиб ўтирмайман, уйда ўрта мактаб адабиёт дарслигидан бошқа китоби бўлмаган, ўзи ҳам дарсликдан ташқарига бир қадам ҳам чиқолмайдиган, адабиёт ҳақидаги тушунчаси Абдулла Қаҳҳорнинг машҳур ҳикоясида тасвир этилган адабиёт муаллиминикидан кам фарқ қиладиган ўқитувчилар ҳамон учраб туришидан гоёт афсусланаман.

ЁЗУВЧИ. Болаларимиз шундай ўқитувчилар қўлига туша кўрмасин. Ўқитувчи кадрларга танқис замонлар ўтиб кетди. Аттестациялар пайтида бундай ўқитувчилардан дадил воз кечиш керак. Китобга муносабат мактабдан, балки боғчадан бошланади. Ҳозир боғчадагилар алифбони таниб, сўнг мактабга келмоқдалар. Мактаб, айниқса, мактабдаги тил ва адабиёт ўқитувчилари ўқувчиларда китобга меҳр уйғотувчи, ўқувчи кўнглига илк бор чироқ ёқувчи чароғон. Маориф ми-

нистрлиги берган маълумотга қараганда, ҳозир республикамиздаги мактабларда 28875 нафар она тили ва адабиёт ўқитувчиси ишлар экан. Бу жуда катта куч! Китоб билан ишлаш масъулияти, аввало, уларнинг зиммасида.

ТАНҚИДЧИ. Мен қишлоқ мактабларида ишлайдиган, бадийдаги янгиликлардан беҳабар, кам китоб ўқийдиган бояги каби ўқитувчилардан бунинг сабабини суриштирганимда, улар иш кўплигини, вақт зиқлигини баҳона қиладилар. Қишлоқ ўқитувчиларининг иши кўплигини яхши биламиз. Бироқ бу адабиётдаги янгиликлардан беҳабар қолиш учун баҳона бўлмайди. Мен Фарғона область Ўзбекистон район партия комитетининг биринчи секретари Алижон Пайгамов, Олтиариқ район партия комитетининг биринчи секретари Усмонжон Бегматов ўртоқлар билан учрашганда бадий адабиёт, ундаги янгиликлар ҳақида ҳам суҳбат қурамиз. Мен уларнинг шунча жамоат ишлари билан банд бўлатуриб бир етук мутахассис сингари адабиётни кузатиб бориш, ўқиш, у ҳақда фикр юритиш учун вақт топишларига қойил қоламан. Ҳар ҳолда мен билан суҳбатлашган бояги ўқитувчилар ўша ўртоқларчалик иш билан банд бўлмасалар керак. Чунки иштиёқ бўлса, ўқиш учун ҳар қандай шароитда ҳам вақт топилади.

ЎЗУВЧИ. Хоҳ раҳбар ходим, хоҳ ўқитувчи, хоҳ олим, хоҳ оддий ишчи, колхозчи бўлсин, бугунги адабиётнинг энг яхши намуналаридан бебаҳра қолиши, бу шунчаки маданиятсизлик эмас, ўшандай кишилар учун катта йўқотиш. Ҳозир яратилаётган энг яхши бадий асарларда жуда муҳим маънавий-ахлоқий, ижтимоий масалалар кўтарилмоқда. Булардан бебаҳра одам бугунги ҳаётдаги кўп жараёнларнинг тагига етиши қийин.

ТАНҚИДЧИ. Боя тилга олинган мактаб, китоб ва китобхон масаласига қайтайлик. Кейинги йилларда ўрта мактаб программалари тубдан қайта кўриб чиқилди, жумладан, бадий адабиёт ўқитиш программаси анча мукамаллаштирилди. Лекин бу тадбирлар ҳали кутилган натижани бергани йўқ. Мен бир неча бор Тошкент Давлат университетиде ўтказиладиган кириш имтиҳонларида қатнашганман. Абитуриентлар ёзган иншо, уларнинг оғзаки имтиҳонлардаги жавоблари бизни ҳаммиша ҳам қаноатлантиравермайди. Энг ёмони, мактабни тугатганларнинг аксарияти адабиёт ҳақида дарс-

лик доирасидагина фикрлайдилар, улар адабиётни гўё олий ўқув юртларига киришда иншо ёзиш, имтиҳондаги маълум саволларга жавоб қайтариш учунгина ўрганадилар; уларда ижодий фикрлаш етишмайди, программадан ташқари, дарсда ўтилмаган бирор асар устида гап кетгудек бўлса, абитуриент дарҳол калаванинг учини йўқотади; асарларни мустақил таҳлил этишга қурби етмайди... Бу ҳол жиддий ўйлаб кўришни тақозо этади. Адабиёт дарси миллий адабиётлар намуналари асосида исталган бадий асар моҳиятини англаш йўлини ўргатиши керак-ку, ахир! Мактабдаёқ ижодий, мустақил фикрлашга ўрганмаган ўқувчи-китобхон кейинчалик ҳам, бадийят оламида бир умр туртиниб-суртиниб ўтади.

ЕЗУВЧИ. Қаранг, китоб ва китобхон ҳақида баҳслашадиган, ҳал этилиши лозим бўлган масалалар нақадар кўп. Булар ҳақида индамай туриш мумкин эмас. Партия бизни ҳаёт ва унинг муаммоларига фаол аралашинг даъват этаётир. КПСС Марказий Комитетининг «Идеологик; сиёсий-тарбиявий ишларни янада яхшилаш тўғрисида» деб чиқарган қарорида ижтимоий ҳаётимизнинг долзарб масалаларини ошкора муҳокамага қўйишдан қўрқиш, ҳал этилмаган проблемаларни, кескин масалаларни хаспўшлаб, четлаб ўтиш, реал ҳаётимизда мавжуд бўлган камчилик ва қийинчиликлар ҳақида лом-лим демаслик ҳоллари кескин танқид остига олинди. Партиянинг шу йўл-йўриқларидан келиб чиқиб, жумладан, китоб ва китобхонлик хусусида ҳаётнинг ўзи тақозо этаётган муаммоларни дадилроқ ўртага ташлайверишимиз керак.

1979 йил, сентябрь

МАВЗУ, ҚАҲРАМОН ЖОЗИБАСИ

(Ёзувчи Ҳамид Фулом билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. Мавзунинг катта-кичиги йўқ, бутун гап унга қандай ёндошишда, деган қараш кенг тарқалган. Худди шундай фикр кўпинча қаҳрамонга нисбатан ҳам айтилади — бадий ижодда қаҳрамон танлаш эмас, балки унинг талқини муҳим, қабилидаги мулоҳазаларни тез-тез учратиб турамиз. Бу хил гапларда маълум асос бўлса ҳам менимча, уларда қандайдир бир ёқламалик, ҳеч бўлмаганда, ижодкор билан ижод манбаини бир-биридан ажратиб қўйишга мойиллик бор. Аслида мавзу, қаҳрамон билан ижодкор ажралмасдир; мавзунинг катта-кичиги, муҳим ёки номуҳимлиги, қаҳрамоннинг қандайлиги хусусидаги баҳслардан кўра мавзу, қаҳрамон (ижобий ёки салбий бўлишидан қатъи назар) жозибаси, яъни ёзувчи қалбига яқинлиги, уни ўзига мафтун этиш сири, улар қай тариқа ва қай даражада ёзувчининг кўнгил мулкига айлана олгани ҳақида гапириш маъқулроқ, деб ўйлайман. Мавзу, қаҳрамон ёзувчининг чинакамига кўнгил мулкига айланган тақдирдагина бадий кашфиёт — ҳаёт ва шахснинг оригинал бадий концепцияси учун йўл очилади.

Мавзу, қаҳрамон танлаш, деган ибора менга эришроқ туюлади. Ахир мавзу, қаҳрамон бозорда сотиладиган ашё эмаски, уни танланса. Ижодкор сифатида ўзингиз яхши биласиз-у, ҳар ҳолда мен ёзувчининг «мавзу, қаҳрамон танлаши»га ишонавермайман, ҳар ҳолда қайноқ ҳаёт қўйнида юрган адибни мавзу, қаҳрамоннинг ўзи мафтун этса керак, деб ўйлайман. Бадий ижоднинг табиати ҳам шуни тасдиқлайди, жаҳон адабиётидаги энг

нодир асарлар кўпинча ёзувчининг шахсий ҳаётида жуда чуқур из қолдирган, уни ларзага солган, унга тинчлик бермаган, унинг қалб мулкига айланиб қолган воқеа ва ҳодисалар асосида майдонга келган. Ҳатто ёзувчининг шахсий ҳаётига алоқаси йўқдек туюлган мавзулардаги, чунончи, олис тарихдан ҳикоя қилувчи асарлар билан ҳам ёзувчининг шахсий ҳаёти орасида қандайдир боғланишлар бўлади.

ЁЗУВЧИ. Дарҳақиқат, биз кўпинча айрим ибораларни, одатга кўра, такрор-такрор ишлатаверамиз-у, уларнинг маъноси, яъни шу иборалар тубидаги маъно ҳақиқатга қанчалик мос тушиш-тушмаслиги устида ўйлаб ўтирмаймиз. «Мавзу, қаҳрамон танлаш» деган иборага келганда ҳам шуни айтиш мумкин. Бир қарашда баҳслашиб ўтиришга ҳам арзимайдигандек туюлади-ю, лекин чуқурроқ ўйлаб қаралса, бу иборада бадий ижод табиатига унчалик мос тушавермайдиган маъно мавжуд. Бу хил чекланишларни бартараф этишнинг бирдан-бир йўли, менимча, бевосита бадий ижод тажрибасига таяниш, ижодий жараённинг ўзидан, ижод психологиясидан келиб чиқиб иш кўришдир. Аминманки, қайноқ ҳаёт ичида юрган, кўпни кўрган, кўп билган, ўқиган ёзувчи учун мавзу, қаҳрамон қидириб узоққа боришнинг ҳожати йўқ, бой таассуротлар, кўнгилдаги гаплар, таниш чеҳралар унга тинчлик бермай, ёзишга ундайверади.

ТАНҚИДЧИ. Сизнинг барча насрий асарларингизни асосан икки мавзу теварагида жамлаш мумкин; улардан бири — тарихий революцион тема, иккинчиси — Мирзачўл, чўлқуварлар ҳаёти. Икки китобдан иборат «Машъал», кейинги романингиз «Мангулик» инқилобнинг дастлабки йиллари ҳақида ҳикоя қилади. Гарчи «Тошкентликлар»да Улўғ Ватан уруши даври гавдалантирилса-да, у мантиқан «Машъал»нинг давомидек туюлади. «Тошкентликлар»даги воқеанинг бир учи «Машъал»га бориб тақалади. «Сенга интиламан», «Бинафша атри» романлари, «Олтин» тўпламига кирган талай ҳикояларингиз Мирзачўлни ўзлаштираётган замондошларимиз ҳаётидан баҳс этади. Ижодингиздаги шу икки етакчи мавзунинг манбалари, аниқроқ айтганда, мазкур мавзуларнинг Сизни ўзига мафтун этиш сирини, сехри ҳақида гапириб берсангиз.

ЁЗУВЧИ. Ёзувчи ижодини, ижодидаги етакчи мавзунини, қаҳрамонларини унинг биографиясидан ажратиб

қараш асло мумкин эмас. «Ҳаммаси болаликдан бошланади» деган оддийгина, лекин доно бир нақл бор. Бу ерда Сиз тилга олган асарларнинг мавзу, қаҳрамонлари аввало болалик хотираларим билан боғлиқ.

Мен отадан жуда эрта етим қолиб бобом қўлида тарбия топганман. Бобом, мулла Гулом мени ҳам адабиёт оламига, ҳам бевосита қайноқ ҳаёт кучоғига олиб кирган муҳтарам зот эди. Бобом — ишдан бўш пайтлари нуқул китоб мутолаа қилар эди. Уйимиз тоқчасида девонлар, баёзлар тизилиб турарди. Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистон»и, Навоийнинг «Ҳамса» ва «Ҳазоини ул маоний»си, Ҳофиз, Бедил девонлари, Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун»и, «Бобирнома», «Девони Машраб», яна бир талай китоблар бўларди. Ҳали ҳарфларга тишим ўтмаган пайтларимдаёқ бобом меҳмонхонасида бу китоблар устида кетган суҳбатлар, улардан ўқилган сатрлар мени ўзига мафтун этиб қўйган, кўнглимда сўз сеҳрига шайдолик уйғотган эди...

Бобомнинг асл касби мироблик, ҳозирги иборалар билан айтадиган бўлсак — халқ ирригатори бўлган. У Чирчиқ дарёсида тўғон ишлари билан шуғулланган. У доимо сафарда юрар, Қўйликдан то Хумсонга қадар тинмай кезар эди. Шу хил сафарларда кўпинча мени ҳам ўзи билан бирга олиб юрарди. Ҳоят нотинч, аммо юртда буюк инқилобий ўзгаришлар содир бўлаётган йиллар эди. Гражданлар уруши тугаб одамлар эндигина енгил нафас ола бошлаган. Лекин босмачилар ўт қўйган қўралардан кўтарилган дуд сўниб битмаган, сўқмоқларда босмачилар оти туёғидан қолган изларни ҳали қор босмаган, олис даралардан гоҳи-гоҳида беҳос отилган ўқлар қалдиروғи қалбларни зирқиратарди. Бобомнинг таниш-билишлари, улфатлари кўп эди. Сафар пайти биз кирган хонадонларда кўпинча босмачиларнинг ваҳшийликлари, ёвуз кирдикорлари ҳақида сўз борарди, баъзан давраларда босмачилар изига тушиб уларнинг додини берган халқ ботирларини кўриб уларга ҳавас ва мароқ билан тикилар эдим... Болаликда мана шу кўрган-кечирганларим хотирамга мустаҳкам ўрнашиб қолган экан, кейинчалик қўлимга қалам олиб унча-мунча машқлар қилишга киришганимда улар менга тинчлик бермай қўйди, шу тариқа биринчи йирик асарим «Машъал» болалик таассуротларимдан ўсиб чиқди. «Мангулик» манбалари ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин.

ТАНҚИДЧИ. Деярли барча йирик асарларингизда нуроний қариялар образи учрайди. Эҳтимол, Чўли бобо, Раҳим боболарнинг образини яратишда ўша бобонгиз сиймоси қўл келгандир.

ЕЗУВЧИ. Албатта. Сиз тилга олган образларда бобонинг ҳам қандайдир «улуши» бор.

ТАНҚИДЧИ. Мирзачўл туркумидаги асарларингизнинг таржиман ҳолингиз билан боғлиқ жиҳатлари қай даражада?

ЕЗУВЧИ. Мирзачўл мавзунга ишқим тушиб қолишининг тарихи қизиқ. Мен туғилиб ўсган Арпапоё маҳалласига яқин ерда— ҳозирги Марказий телеграф биноси ўрнида Гадоёбой деган одам қурдирган ҳашаматли мачит бўларди, унга ишланган нақшлар кўрганни лол қолдирарди. Кейинчалик у ерлар бузиладиган бўлганда шахсан Усмон Юсуповнинг ўзи ҳақиқий санъат обидаси бўлмиш бу бинони сақлаб қолиш чорасини қидирди ва унинг ташаббуси билан бино шундоғича авайлаб Комсомол кўли ёнига кўчиртирилди. Ҳозирги кунда бу бино илмий-атеистик музей бўлиб турибди.

Бу бинони қурдирган Гадоёбойни кўрганман, унинг гаройиб ишлари ҳақида кўп эшитганман. Қордай оқ яктаги устидан малла чакмон, оёғига баланд пошнали ағдарма кўн этик кийган, бошига қирғизча қалпоқ бос-тирган дароз бўйли, чиройли калта соқол-мўйловли, қўйкўзли, юзи қип-қизил бу киши ҳали-ҳали кўз олдимда шундайгина гавдаланиб туради.

Эшитишимча, Гадоёбой Тошкентнинг мардикор бозоридан одам йиғиб Мирзачўлга олиб борган. Мусофирбодда илк бор пахта экиб у ерларни обод қилган... Гадоёбойнинг Мирзачўлдаги ишлари ҳақида эшитганларим, билганларим хаёлимни ўша пайтлардаёқ қандайдир романтик, сеҳрли, мўъжизакор бир оламга тортган эди. Орадан йиллар ўтди, Мирзачўлни ўз кўзим билан кўрдим, чўлга чинакамига хужум бошланди, бу воқеаларнинг ҳам бевосита шоҳиди бўлдим; Мирзачўлнинг тарихи билан қизиқдим, инқилобдан аввал яратилган илмий, жуғрофий асарларни кўздан кечирдим; Мирзачўл ҳақидаги болаликда эшитганларим, билганларимни кейинги таассуротларим билан асло солиштириш мумкин эмас-у, лекин, барибир, болаликда кўнгилдан ўрин олган ўша илк ҳайратланиш бўлмаганида, эҳтимол

кейинги қизиқиш, мавзуга бу тарзда мафтунлик бўлмасмиди!..

ТАНҚИДЧИ. Бундан чиқди, «Сенга интиламан» романидаги Гадейбой ҳаётда бор одам экан-да.

ЕЗУВЧИ. Ҳа, уни асар сюжети тўқимасига киритганман, характери ни ҳаётда қандай бўлса шундайлигича берганман.

ТАНҚИДЧИ. Бир адабий анжуманда «Машъал» ва «Сенга, интиламан» асарларига ҳали охириги нуқта қўйилмагани, мазкур асарларни давом эттириш, яъни кейинги китобларини ёзиш ниятингиз борлигини айтган эдингиз. Очиги, биз галдаги асарингиз «Мангулик» ва «Бинафша атри»ни «Машъал» билан «Сенга интиламан»нинг давоми, янги китоблари бўлса керак деб кутган эдик.

Қизиқ, гарчи «Мангулик» ҳам, «Бинафша атри» ҳам аввалги асарларга мавзу жиҳатидан яқин бўлса-да, тамомила мустақил асарлар сифатида майдонга келди, бу романларни мазкур мавзудаги аввалги асарларнинг давом деб бўлмайди.

ЕЗУВЧИ. «Машъал»га ҳали охириги нуқта қўйилгани йўқ. Трилогиянинг учинчи китобидан талай саҳифаларни қоралаб қўйганман. Баъзи тарихий фактларни аниқлаб олишим керак. Шу ниятда Туркияга бориб келмоқчиман. «Мангулик» ҳам гарчи «Машъал»га асос бўлган ҳаётий таассуротлар заминида яратилган бўлса-да, тамомила мустақил, балки ўзгача услуб ва усулда ёзилган асардир.

«Бинафша атри»да мен дастлаб «Сенга интиламан»даги воқеаларни давом эттириш ниятида эдим, кутилмаганда, у тамомила мустақил асар бўлиб чиқди. Бу ерда Мирзачўл ҳаётининг янги даври қаламга олинган, янги шароит, янги материал, янги одамлар, уларнинг ҳаёти билан боғлиқ муаммолар тамомила янги бир асарни, ўзгача бир талқинни тақозо этиб қолди...

ТАНҚИДЧИ. «Бинафша атри»га кейинроқ яна қайтамиз. Ҳозирча «Машъал» ва «Мангулик» билан боғлиқ баъзи масалаларни ойдинлаштириб олсак.

60 — 70-йилларда яратилган тарихий-инқилобий мавзудаги талайгина асарларда бир муштарак ҳолат мавжуд, уларда маърифат чароғбонларининг инқилобий ҳаракатлардаги, инқилоб ғалабаларини ҳимоя этишдаги иштироки, роли кўрсатилади; бошқачароқ қилиб айтган-

да, онгли, етук инқилобчилар образини яратишга алоҳида эътибор берилади. Ойбекнинг «Улуғ йўл», М. Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча, Й. Шамшаровнинг «Чироқ» романлари, ниҳоят, Сизнинг «Машъал асарингизда шу ҳолатни кузатиш мумкин.

Бунинг аҳамияти жуда катта бўлса керак. Адабиётимизда, негадир, узоқ вақт давомида зиёлиларнинг инқилобий ҳаракатлардаги роли муносиб ифодасини топмай келди, зиёли зоти бўлса нуқул жадид, революция душмани қилиб кўрсатилди. Бу, ахир, тарихий ҳақиқатга хилоф-ку! Утмишдаги илғор зиёлилар ҳамиша меҳнаткаш халқ орасида, унинг озодлик ҳаракати бошида бўлган-ку! Лоақал Ҳамзани эслайлик. Унинг ҳаёти ва тақдири ни буюк инқилобий ҳодисалардан бир қадам четда тасаввур этиб бўладими? Асло! Адибларимиз шу ҳақиқатни бадий инқишоб этишга бел боғлаган эканлар, буни табриклаш керак.

ЕЗУВЧИ. Даврлар ўтиши билан тарихга қараш ҳам ўзгариб, аниқроғи тиниқлашиб, чуқурлашиб бораверади. Бунинг устига тарихий темага қўл урган адиб замондошларининг кайфият ва эҳтиёжларини, савияси ва дидини ҳам ҳисобга олиб иш кўради. Бир вақтлар, Сиз айтгандек, инқилобий-тарихий мавзудаги асарларда етук, онгли инқилобчилар тақдирини эмас, оддий меҳнаткаш деҳқоннинг инқилобга келиш йўлини бадий тадқиқ этиш кенг тарқалган, асосий диққат-этибор инқилобдан бурунги халқ тарихининг қоронғи, А. Қодирий ибораси билан айтганда, кир, қора кунларини кўрсатишга қаратилган эди. Давр талаби шундай бўлган. Кейинроқ, аниқроғи Ватан уруши йилларига келиб тарихимизнинг ёрқин саҳифаларини, ўтмиш зулмати ичидаги нурларни кўрсатиш тенденцияси кучайди. Бу ҳам замон талаби эди. Бироқ инқилоб арафаси, инқилоб йиллари ва йўллари ҳақидаги асарларимизда узоқ вақт аввалгидек, ҳаётнинг ёрқин томонлари, улкан шахслар эътибордан четда қолиб кетаверди. Ахир биз, наҳотки, инқилобга эски чоригу жулдур чопон билан довдираб келиб қолган бўлсак?! Наҳотки, инқилоб арафасидаги оловли йилларда халқ ўзининг онгли, билимдон, етук йўлбошчиларини етиштириб чиқармаган бўлса?!

Мана шу савол кўпгина қаламкаш дўстларим каби мени ҳам ўйга толдирди, юқорида эслатилган хотира-

лар — ўзим кўрган инқилоб даргалари, илғор маърифатчилар мени ёзишга илҳомлантирди.

ТАНҚИДЧИ. Ҳозирги кунда, ҳусусан ёшларда тарихимизнинг маломатли саҳифаларини эмас, ёрқин томонларини кўрсатишга мойиллик кучли. Атоқли адиб Абдулла Қаҳҳор «Ўтмишдан эртақлар»га ёзган сўз бошисида ёшлардаги бу хил кайфият боисини жуда яхши изоҳлаб берган эди. Ўтмишни қаламга олаётиб адиб буни ҳисобга олмай иложи йўқ. Лекин ўтмишнинг ёрқин саҳифаларини кўрсатаман, замондошларимиз кайфиятини ҳисобга оламан, деб бошқа бир томонга ўтиб кетиш, ўтмишдаги қолоқликни, жаҳолатни, тарихимизнинг маломатли саҳифаларини унутиш, менимча, ҳаёт ҳақиқатидан чекинишга олиб келади.

ЕЗУВЧИ. Модомики, социалистик реализм методи ҳаётни бутун мураккаблиги, мусбат ва маңфий томонлари, зиддиятлари билан кўрсатишни тақозо этар экан, бу принцип ўтмишни акс эттиришга ҳам бевосита дахлдор. Менимча, кейинги йилларда биз тарихий революцион тематикани ёритишда маърифатли инқилобчиларнинг ёрқин сиймосини кўрсатишга жазм қилган эканмиз, фақат адолат юзасидан иш кўрдик — бир вақтлар қисман унутилган ҳақиқатни тиклаш йўлидан бордик. Шуниси қизиққи, «Машъал» эълон этилгач, Абдулла ака бир учрашувда асарни ўқиб мамнун бўлганлигини айтди ва айни пайтда, инқилобчилар образида бир оз бўрттириш борлигини таъкидлади. Биласиз, Абдулла Қаҳҳор ўша пайтга қадар яратган ўтмиш ҳақидаги кўпчилик асарларида асосан жаҳолатда қолган, эзилган, таҳқирланган шахсларни, адибнинг ўз сўзлари билан айтганда, тарихнинг маломатли саҳифаларини гавдалантириш йўлидан борган эди. Орадан кўп ўтмай «Ўтмишдан эртақлар»да худди ўша маломатли ҳаёт лавҳалари, жаҳолат қурбонлари билан ёнма-ён ўтмиш ҳақидаги аввалги ҳикояларида айтарли кўринмаган янги типлар — курашчи, онгли инқилобчи шахслар образи пайдо бўлди. Бу, менимча, янги давр, янги ҳаётини эҳтиёжнинг ёзувчи ижодий эволюциясидаги акс садоси. Қолаверса, бу билан адиб ҳаёт мураккабликларидан чекингани йўқ, балки бу ҳол адибнинг ҳаётга, ҳаёт ҳақиқатига янада яқинроқ борганлигининг бир исботи. Адиб, Сиз эслатган «Ўтмишдан эртақлар» сўз бошисида «уйдирмачиликка» берилмасдан, ўз кўзим билан кўрганларимни, кечирганларимни қаламга

олдим, деб ёзади. Демак, асардаги онгли инқилобчилар тўқима эмас, ҳаётда бор шахслар.

ТАНҚИДЧИ. Тарихий-инқилобий мавзудаги, хусусан, инқилобнинг дастлабки йиллари ҳақидаги деярли барча асарларда ўша даврнинг бир қатор ижтимоий-сиёсий ҳодисалари билан ёндош ҳолда маърифат масалалари катта ўрин олмоқда. И. Шамшировнинг «Чироқ», Н. Сафаровнинг «Наврўз», Сизнинг «Машъал», «Мангулик» романларингиз шундай.

ЕЗУВЧИ. Бу ҳол, эҳтимол, социалистик революциянинг Туркистон шароҳтидаги ўзига хос томонлари билан изоҳланса керак. Бизда маърифат билан инқилобни асло ажратиб қараш мумкин эмас. Биласиз, инқилоб арафасидаги адабиётда маърифат ғоялари жуда кенг ўрин олган. Илғор қалам аҳли бутун вужуди билан халқ орасида маърифат тарқатишга, халқни асрий уйқудан уйғотиб, жаҳолатдан халос этишга интилганлар. Бу интилиш секин-аста миллий озодлик ва революцион ғоялар билан қўшилиб кета бошлайди. Октябрь революцияси ҳамма соҳада бўлгани каби маърифат соҳасида ҳам халқнинг орзу-идеалларини амалда ҳал этиш йўлини очиб берди. Ўша кезлари маърифат учун олиб борилган курашни социализм учун кураш деб тушунилган, бу йўлда катта қурбонлар берилган, кескин, синфий тўқнашувлар мана шу соҳада ҳам жуда ёрқин намоён бўлган. Табиийки, инқилобнинг дастлабки йиллари ҳақида қалам тебратган ҳар бир адиб бу ҳақиқатни четлаб ўтиши мумкин эмас. Қолаверса, буни адибларимизнинг ҳаёт тажрибалари, таржимаи ҳоллари билан боғлиқ томонлари ҳам бор. Чунончи, Н. Сафаров биринчи совет мактабида таълим олган, биринчи совет ўқитувчиларидан. Шундай бир одам инқилобнинг дастлабки даврларига оид хотираларини ҳикоя қилар экан, унинг асарида маърифат масалалари кенг ўрин олиши табиий. Менинг «Машъал», «Мангулик» асарларимга келсак, уларда маърифатга доир саҳифалар ўзимнинг кўрган-кечирганларим, илк совет мактабида ўқиб юрган кезларим хотирамда қолган таассуротлар асосида гавдалантирилган. Мен ўша йиллар ҳақидаги айрим хотираларимни «Инқилоб ва адабиёт» тўпламига кирган «Янги давр — янги адабиёт» сарлавҳали мақоламда ҳам ёзганман.

ТАНҚИДЧИ. Адабиётимизда илғор зиёлиларнинг инқилобий ҳаракатлардаги фаол иштирокининг кўрсати-

лиши, онгли, етук инқилобчилар образининг яратилиши катта ижодий жасорат бўлди, афсуски, адибларимиз, мана, бир неча йилдирки, шу жасорат доирасидан нари чиқиб кетолмаётирлар, ўз вақтида айтилган «янги гап» ни, кашф этилган бадий концепцияни хилма-хил йўсинда қайта ифодалаш билан банд бўлиб қолаётирлар. Биламизки, зиёлилар ҳаёти санъаткор учун ҳаёт мураккабликларини ифода этишда, бугунги китобхонни қизиқтираётган маънавий муаммоларга жавоб ахтаришда жуда катта имкониятлар очади. Бизда худди мана шу имконият қўлдан бой бериляпти, зиёли қаҳрамонлар тақдирини орқали инқилоб йилларининг бадий адабиётда ҳали очилмаган қўриқларига дадил қўл уриш, ўша давр маънавий ҳаётининг бугунги кунгача муаммо бўлиб қолаётган жумбоқларига жавоб излаш журъати етишмай турибди.

ЕЗУВЧИ. Адиб, модомики, «ишланган мавзу»га қайта мурожаат этар экан, албатта унинг кўнглида китобхонга айтадиган янги гапи бўлиши керак. Тарихий-инқилобий мавзу, хусусан, ўша кезлардаги шаърифат, маданий инқилоб билан боғлиқ ҳодисаларнинг ҳали бадий кашф этилмаган жиҳатлари беҳисоб, Сиз айтмоқчи, зиёлилар ҳаёти, тақдирини бу борада ёзувчи учун бой имкониятлар беради, очиги, шу имкониятлардан керагича фойдалана олмай турибмиз. Мен, «Мангулик»да революция, маданий инқилоб халққа нима берди?» — деган саволга ўзимча жавоб ахтармоқчи бўлдим. Менимча, революция халққа тошу нон, ер-сув ҳады қилиб қолмасдан, энг муҳими, унинг инсоний шаънини, қадрини тиклади. «Қорним учун эмас, қадрим учун йиғлайман» деган чуқур алам, изтироб билан айтилган гап бор халқда. Илк бор Ҳамза Гофир образида халқнинг шу дарду кайфиятини жуда яхши ифода этган. Маданий инқилобнинг вазифаси ҳам фақат хат-савод чиқаришгина эмас, аввало инсонга ўзлигини танитишдан иборат бўлган. Мен «Мангулик»да Октябрь инъом этган инсон шаънини куйламоқчи, маданий инқилобнинг бу йўлдаги ролини кўрсатмоқчи бўлдим; бунга мен қанчалик эришдим — буниси китобхонларга, сиз танқидчиларга ҳавола.

ТАНҚИДЧИ. Мана энди «Бинафша атри»га қайтсак бўлар. Бу романнинг ютуқлари, кам-кўстлари ҳақида кўп гапирилди. «Бинафша атри» ҳаммадан бурун «ишланган мавзуга» янги томондан ёндошиш жиҳатидан иб-

ратли. Бу ерда гап фақат асар персонажларининг, сюжет тўқимасининг «Сенга интиламан» романидагидан фарқ этиши устидагина кетаётгани йўқ. Аввало, «Бинафша атри»даги бадий концепция ўзгача. Агар «Сенга интиламан» романида қаҳрамонлар характери асосан меҳнат жараёнида, ишлаб чиқариш муаммоларига муносабатда очилса, «Бинафша атри»да биринчи ўринга маънавий-ахлоқий масалалар чиқади, шахсий-оилавий масалалар катта ижтимоий аҳамият касб этади, қаҳрамонлар тақдирида ҳаёт-мамонт масаласи даражасига бориб етади. Асарнинг етакчи персонажлари тақдири орқали бугунги кунда жамиятнинг чинакам аъзоси учун фақат ишчан, ишбилармон бўлишнинг ўзи кифоя эмас, нозик қалб, нафис дид-фаросат, юксак маданият, маънавият ҳам ҳаводек зарур, булардан маҳрум одам ҳалокатга маҳкум, деган фикр бўлиб ўтилади. Едимда, шундай бадий концепция «Олтин» тўпламидаги айрим ҳикояларда ҳам ифода этилган эди, «Бинафша атри»да эса роман имкониятлари доирасида кенг кўламда бадий таҳлил этилди. Асарнинг нафис гиёҳ ва унинг ўткир атри номи билан аталиши ҳам тасодифий эмас, асар номида унинг асосий пафоси концепцияси рамзий тарзда яхши ифода этилган.

ЕЗУВЧИ. Мен «Бинафша атри» романим устида ўйлаб юрган кезлари «Четдан келган киши», «Пўлат қуювчи» каби асарлар саҳнага ва экранга чиққан, улар муносабати билан «ишбилармон кишилар» деб аталган масалалар устида қизгин баҳслар кетаётган эди. Айрим танқидчи ва ёзувчилар ҳозир ҳиссиётчанлик даври ўтди, эндиликда рационализм, фақат ақл-тадбиркорлик билангина олға бориш мумкин, деган фикрни илгари сурдилар. Мен янги романимда шу хил фикрлар билан ўзаро баҳсга киришмоқчи бўлдим. Мен аминманки, фан-техника асрида ҳам инсон инсонлигича қолаверади, юксак билимдон одам учун ҳам ҳиссиёт, ҳайратланиш, нафосат туйғуси сув билан ҳаводек зарур, булардан маҳрум бўлиш инсон учун катта йўқотишдир, ҳаттоки бахтсизликдир. Ҳаёт ҳақидаги кузатишларимдан қатъий равишда шундай хулосага келиб, асарни хаёлимда етилтириб қўйган бўлсам ҳам ҳадеганда ишим юришавермади. Асарни ёзиш учун қандайдир бир туртки, ички бир ҳиссий оҳанг етишмас эди. Шу орада мен Қримга дам олиш ва даволаниш учун бордим. Қаттиқ толиққан эканман, ҳеч нарса ўйламай, ёзмай, фақат ҳордиқ чиқаришни ре-

режалаб қўйган эдим. Лекин бўлмади. Бир куни тиниқиб уйқудан уйғонсам кўнглим ниҳоятда равшан, димогимни қандайдир таниш, нафис бир ҳид қитиқляпти, бу ҳид юртимизда эрта кўкламда қулф урадиган бинафша атрини эслатиб юборди, кўпдан ўйлаб юрган асарим инсондаги нафосат ҳимоясига бағишланиши керак эди, бояги ҳид, бинафша атри бир калит бўлди-ю, гўё бекик ётган илҳом булоғи. қўшиқда айтилганидай, очилди-кетди. Асарнинг номи ҳам, ифода оҳанги ҳам топилди-қолди. Уни ёзишга ўтирдим. Энди мен ҳеч нарса тўхтатолмас эди. Оз фурсат ичида унга охириги нуқта қўйилди... Сиз айтган рамзий деталь — «бинафша атри»нинг сеҳрли кучи, «тарихи» ана шундай.

ТАНҚИДЧИ. Асардаги Аҳмаджон билан Дилдор меҳнатда фидокорлик хислати жиҳатидан бир-бирига яқин келсалар-да, дид, маданият, маънавий тафовут туфайли бир-бири билан асло қовуша олмайдилар; ҳодисалар ривожини, мантиқини силсиласи бу оиланинг инқирозини тақозо этади, шундай ҳам бўлади. Бироқ, негандир асар хотимасида шу икки қутбни бир бирига яна қайта яқинлаштиришга уриниш, яъни шунга имо-ишоралар бор. Шу ҳол менга бир оз эришроқ туюлган эди, бу ҳақда «Бинафша атри»га ёзилган тақризда ҳам гапириб эдим. Фақатгина «Бинафша атри»да эмас, «Лола кўл», «Ҳаёт ишқи» дostonларингизда ҳам ҳикоя персонажлар ҳаётидаги маълум чигалликлардан бошланади-ю, шитоблик билан бахтли хотима томон ривожланади ва деярли ҳамма ҳолларда чигаллик Сиз хайрихоҳ бўлган персонажлар фойдасига ҳал бўлади.

ЁЗУВЧИ. Гарчи, «Бинафша атри»нинг охирида Аҳмаджон билан Дилдор бир-бирларига яқин келганига имо-ишора қилинган бўлса-да, буни ҳали «бахтли хотима», деб бўлмайди. Менинг асарларимда «бахтли хотима» билан баробар, оғир жудоликлар ҳам бор. «Машъал»ни, «Тошкентликлар»ни, лоақал улардаги Эъзозхон, Ойниса қисматларини эсланг. «Мангулик»-чи!

ТАНҚИДЧИ. «Бинафша атри»га оид яна бир эътирозим бор. Аҳмаджон билан Азиз — иккови ҳам совхоз директори. Сиз уларни икки хил типдаги раҳбар ходим сифатида тилга оласиз, аммо уларнинг касби, меҳнати билан боғлиқ психологиясига у қадар эътибор бермайсиз, ҳар иккала қаҳрамоннинг характери, борлиғи кўпроқ шахсий, оилавий можаролар фониди очила боради.

Асарда ишлаб чиқариш ва уни бошқариш билан алоқадор шу куннинг жиддий муаммоларини ҳам кўтариш мумкин эди-ку! Шундай қилинганда Сиз асарда кўтарган масалаларнинг кўлами янада ортган, социал салмоғи ошган бўларди...

ЕЗУВЧИ. Шунақа йўналиш асарда озми-кўпми бор, лекин уни кенгайтириш имкони бўлмади, аниқроғи, роман поэтикаси, ҳозирги қурилиши бунга йўл бермади.

ТАНҚИДЧИ. Сир эмас, Сизни асарларингизда кучли, мардона, курашчи, романтик табиатли, голиб қаҳрамонлар кўп учрайди. Сизнинг насрий асарларингизни лиро-романтик услубий йўналишдаги прозага мансуб дейиш мумкин.

Романтик услуб, табиийки, бир оз кўтаринки, фавқулодда қаҳрамонликларни тақозо этади. Сўнгги пайтларда негадир кўтаринки, романтик қаҳрамонларга, умуман романтик талқинга менсимайроқ қараш майли кучайиб борапти. Ёдингизда бўлса керак, таниқли адиб Чингиз Айтматов қатор мақола, суҳбатларида, жумладан, «Вопросы литературы» журналининг 1976 йил 8-сонида босилган «Туташ нуқтаси» сарлавҳали суҳбатида «Жамила», «Бўтакўз», «Биринчи ўқитувчи» сингари романтик жило билан зеб берилган асарларидан ҳозир қониқмаслигини айтади, шу асарларга бугунги кунда қўл урганимда бошқачароқ — ҳаётни ҳам, қаҳрамонларни ҳам мураккаброқ тасвир этган бўлар эдим, дейди. Лекин, шуниси қизиқки, атоқли адибнинг жуда ўткир мураккаб проблемаларни кўтариб чиққан кейинги қиссалари ҳам романтик жилолардан романтик табиатли қаҳрамонлардан холи эмас. Демак, романтик жило, романтик табиатли қаҳрамон реалист санъаткор қўлида ҳаётнинг мураккабликларини ифода қилишга хизмат этаверади, романтик жило қаҳрамоннинг ҳаётийлигини таъминлашга монелик қилмайди. Ч. Айтматовнинг «Оқ кема»сидаги бола, «Эрта учган турналар» билан «Олапар» қиссаларидаги Султонмурод ва азамат овчилар, бир томондан, фавқулодда, романтик табиатли шахслар, айти пайтда ўта ҳаётий, реалистик образлардир.

ЕЗУВЧИ. Лев Толстойнинг «Тирилиш» романида бир муносабат билан инсон табиати ҳақида айтилган доно гапи бор: «Одамлар дарёдай гап, — деб ёзади адиб, — ҳаммасининг суви бир хил, ҳамма ерда ўша сув, лекин дарё гоҳ қенг бўлади, гоҳ тор, гоҳ тез оқади, гоҳ секин,

суви гоҳ тиниқ бўлади, гоҳ лойқа, гоҳ совуқ, гоҳ ис-
сиқ бўлади. Одамлар ҳам шундай: ҳар бир одамда
ҳамма инсоний хусусиятларнинг куртаги бўлади. Одам
бу хусусиятларнинг гоҳ бирини, гоҳ бошқасини намоён
қилади, баъзан ўша одамнинг ўзи бутунлай ўзгариб
кетеди». Ёзувчи ўз асарларида худди шу фикрга тая-
ниб, инсон шахсиятини бутун мураккаблиги, зиддиятла-
ри билан бериш йўлидан борган. Улуғ Толстой анъана-
лари совет адабиёти асосчилари ижодида ҳам давом
этди. М. Горькийнинг «Клим Самгиннинг ҳаёти», М. Шо-
лоховнинг «Тинч оқар Дон», А. Толстойнинг «Сарсонлик
саргардонликда» сингари 20—30-йилларда яратилган
шоҳ асарлари бунинг далилидир.

ТАНҚИДЧИ. Афсуски, бу анъана кейинчалик бир
оз эътибордан четда қола бошлади, машъум «конфликт-
сизлик назарияси», ҳаётни «пардозлаб кўрсатиш» тен-
денденцияси бунга тўғаноқ бўлди. Бу нарса, хусусан,
адабиётдаги ижобий қаҳрамон проблемасига ёмон
таъсир кўрсатди, ижобий қаҳрамон бир ёқлама, нуқул
ғалаба кетидан ғалабага эришаверадиган омадли шахс-
лардан иборат бўлиб қола бошлади. 60—70-йилларга
келиб аввалги нодир анъана қайта янги куч-қудрат би-
лан намоён бўла бошлади, хусусан, ҳозирги рус проза-
сида ҳаётнинг ич-ичига кириб боришга, уни бор бўйича
гавдалантиришга, инсон шахсини, ижобий қаҳрамонни
бутун қирралари билан кўрсатишга интилиш кучли.
Минг афсуски, баъзан ўша «ҳаётни пардозлаб кўрсатиш»
тенденцияси аломатлари гоҳ-гоҳида учраб қоляпти.

ЁЗУВЧИ. Ҳаётни ҳам, қаҳрамонни ҳам бутун борли-
ги, мураккаблиги билан кўрсатиш ҳақидаги фикрни
қувватлайман. Айни пайтда совет адабиёти тажрибаси-
даги муҳим бир фазилатга — ҳаёт мураккаблигини хас-
пўшламаган, ҳодисалар драматизмини асло сусайтирма-
ган ҳолда қаҳрамонлардаги кучли, гўзал хислатларни
бўрттириб, қабартириб бериш санъатига тўла тараф-
дорман.

Ҳаётни, одамларни бор бўйича, мураккаблиги билан
кўрсатиш деган гапни бир ёқлама тушунмаслик керак.
Менимча, қаҳрамон шахсиятини мураккаблиги билан
кўрсатиш шиори остида ҳар қандай одамдан зиддият,
нуқсон қидиравериш ўринсиз. Бу ҳам ҳаёт ҳақиқатидан
чекинишга олиб бориши мумкин. Бу хусусдаги энг одил
судья — ҳаёт ҳақиқати, характер мантиқи. Ўз тажрибам-

дан бир мисол келтирай. Бошда «Бинафша атри» қаҳрамонлари — Азиз билан Аҳмаджонлар қисмати асар давомида бу қадар мураккаб тус олар деб ўйламаган эдим. Аҳмаджоннинг тақдири мен кутгандан чигалроқ бўлиб чиқди. Азизни мен ҳар жиҳатдан мукамал бир шахс тарзида тасаввур этган эдим. Лекин унинг характеридаги ўта юмшоқлик туфайли бошига кўп савдолар тушди. Ёки Нафиса тақдири ва характери эсанг. Мен уни катта меҳр-муҳаббат билан қаламга олганман, унга ҳеч қанақа ёмонликни раво кўрмаган эдим. У ўз муҳитида ҳар жиҳатдан етук, гўзал қиз. У улкан бахтга муносиб эди. Лекин менинг хоҳиш-иродамга зид ўлароқ, унинг тақдири хийла чигаллашиб кетди. Ахир Нафиса билан Азизнинг севгисига қайсар ота қаршилиқ қилган бўлса, уни енгил йўли бор эди-ку, Азиз билан Нафиса бош олиб кетишлари ҳам мумкин эди-ку?! Бироқ Азиздаги юмшоқлик, бўшлиқ, Нафисадаги серандишалиқ уларнинг ҳаётини ўта чигаллаштириб юборди. Нафисадек гўзал қизни Қаримдек қабиҳ, ифлос бир кимса бағрида кўргананда — ўша саҳифаларни ёзаётганимда қандай ҳолатга тушганимни ҳозир гапириб беришим қийин! Очиғи Нафисанинг кейинги тақдирини — боласи билан чўлга қелиб саргардон юришини тасвирлай туриб кўзларимдан ёш чиқиб кетганлигини сезмай қолганман...

Кейинги романим «Мангулик» персонжалари, хусусан, бош қаҳрамон Масъудни энди мен, «Бинафша атри»даги каби, «мураккаб», «зиддиятли» қилиб беролмас эдим, шундай қилинганда, у асардаги ўз вазифасини адо этолмаган бўлар эди.

ТАНҚИДЧИ. «Мангулик» қаҳрамонлари, хусусан, Масъуд характеридаги фавқулодда хусусиятлар айрим ўртоқларга ғайритабиийроқ бўлиб туюлаётир; ахир ҳаётнинг ўзида Масъудга ўхшаш эрта баловатга эришган универсал — кўп қиррали, ҳамма иш қўлидан келаверадиган шахслар бўлади-ку. Эҳтимол, асарда шу хислатлар ифодасида бир оз сакталиқ, етишмовчилик бордир, бу хусусда гапирилса бошқа гап. Менимча, Масъуд образи бир оз замонавийлашиб кетган кўринади. У 20-йиллардан кўра шу куннинг ёшларига ўхшаброқ қолган.

ЁЗУВЧИ. Масъуд образининг туғилишида ундаги етакчи ижобий, сиз айтгандай, фавқулодда романтик хусусиятларни гавданлантиришда мен ҳаётдаги кузатиш ва қиёслардан келиб чиққанман. 1960 йили Кубада бў-

либ, Куба революциясининг йиллик тантаналарида қатнашган эдим. Ушанда мени бир ҳолат ҳайратга солди: революция йўлбошчилари ҳам, унинг ҳимоячилари ҳам асосан ёшлар эдилар. Уша кезлари революция дарғаси Фидель Кастро Рус 34 ёшда, Рауль Кастро эса бор-йўғи 26 ёшда эди. Ҳали уруш тугамаган, агрессорлар таҳдиди сусаймаган, лекин ёшлар қалби революцион романтик шижоат билан лиммо-лим эди. Ёзувчи Сергей Смирнов билан мени Рауль Кастро Сантьяго-де Куба Қароиб денгизида ўз катерида сайрга таклиф этди, биз бажонидил рози бўлдик. Соҳил бўйлаб кетяпмиз, америкаликлар истеҳкоми — Гуантанамо ёнидан ўтяпмиз, душман автоматлари ва пулемётларининг оғзи бизга тўғрилانган, душманлар катерни Рауль Кастро бошқариб бораётганлигини ҳам сезишган, лекин Рауль Кастро бунга асло парво қилган эмас!

Уша сафар пайти 17, 19 ёшли ҳарбий саркардаларни, жангчи қизларни кўп кўрдим. Мен шунда ўйлаб қолдим — ўзимизда ҳам шундай бўлган эди-ку, бизда ҳам ўша кезлари ёшлар жуда эрта етилган эди-ку! Инқилобий ҳаракатнинг кўзга кўринган арбоби Акмал Икромов ўн тўққиз ёшида сиёсий раҳбар сифатида танилган, йигирма уч ёшида Республика Компартияси Марказий Комитетининг масъул секретари қилиб сайланган эди. Миркомил Миршаропов 17 — 18 ёшида қизил командир бўлиб, революция душманларининг додини берган. Ҳамза ўзбек адабиётида социалистик реализмга асос бўлган асарларини яратиб қўйганида, Абдулла Қодирий биринчи етук ўзбек реалистик романини ёзганида ҳали ўттизга бормаган эдилар. Бунинг устига улар универсал — кўп қиррали шахс бўлганлар. Чунончи, сиёсий арбоб Акмал Икромов шеърлар ҳам ёзган эди. Мен юқорида эслатилган мақоламда Акмал Икромовнинг шеърларидан бир намуна келтирган эдим, шу муносабат билан ўнлаб мактублар олдим... Ҳамзанинг кўп қиррали фаолияти ҳаммага аён. Мен «Мангулик» устида ишлаётганимда, Масъуд образи ҳақида ўйлаганимда шу хотиралар, қиёслар иш берди, Масъуд образи тимсолида ҳаётдаги ўша реал, кўп қиррали шахсларнинг маълум хислатларини ифода этмоқчи бўлдим.

ТАНҚИДЧИ. «Мангулик» бевақт, жуда эрта ҳаётдан кетган ўғлингиз Фарҳод хотирасига бағишланган. Мен Фарҳодни яқиндан билардим. У ҳар жиҳатдан етук

йигит эди. У рус тилидан ташқари инглиз ва ҳинд тилларини мукамал билар, спортга, китобга, санъатга ниҳоятда ўч эди. 1974 йилнинг ёзида Қримда, Қўктебелдаги ижод уйида, биз Фарҳод билан бирга бўлган эдик. Сафар чоғлари ҳаммага қўшилиб бор овоз билан қўшиқ айтгани, спорт ўйинларида эпчиллиги билан барчани лол қолдиргани эсимда. Бир куни мен ундан бадиий ижодга майлини сўраган эдим, ёзиб тураману, лекин ҳеч кимга, ҳатто дадамларга ҳам кўрсатганим йўқ, деб жавоб қилди... Очиги, мен Масъуд тимсолида Фарҳоднинг айрим хислатларини ҳам кўрдим. Мен аминманки, Масъуд образи устида ишлаётганингизда юқоридаги қиёслар билан баробар Фарҳод сиймоси кўз олдингизда турган бўлса керак. Эҳтимол, Масъуд образининг бир оз замонавийлашиб, бугунги кун одамига ўхшаб қолиш сабаби шундадир.

ЁЗУВЧИ. Бу томони ҳам бор. Шундай бўлиши ҳам мумкин.

ТАНҚИДЧИ. Сизнинг ижодингизда романтик табиатли кучли шахслар образи билан ёнма-ён бошқа тур—ўта хоксор, содда, самимий, камсуқум одамлар образини ҳам кўп кўраимиз. «Тошкентликлар»даги Муҳаммад Қарвон, «Бинафша атри»даги Раҳим бобо, Абдулла Саидович, «Мангулик»даги Қодир самоварчи ва ниҳоят, «Тошболта ошиқ» комедиясидаги Тошболта ошиқ... Буларнинг ҳар бири ўта таниш шахслар, шундайгина «ҳаётдан кўчириб олингандек» туюлади.

ЁЗУВЧИ. Мен хоксор, камсуқум кишилар билан суҳбат қилишни яхши кўраман. Шу хил-одамлардан кўп улфатларим бор. Бундай беғубор, содда, самимий шахслар билан бирга бўлиш менга катта маънавий озиқ беради. Кўнглимдан чуқур жой олган шу хил одамлар сиймосини илк бор «Тошболта ошиқ» комедиясида гавдалантиришга жазм этган эдим. кўнгилдагидек чиқди, бу образ халққа ҳам маъқул бўлиб қолди. Кези келганда айтиб қўяй, «Тошболта ошиқ» эндигина саҳнага чиқиб, томошабинлар, оғзига тушган кезлари таниқли бир адиб менга таъна-дашном қилиб: «Комедияда диндорларга қарши курашни енгилроқ ҳал этибсиз-ку, Тошболта типидagi одамларни кескинроқ қоралаш керак эди»,— деб қолди. Бошқа адиб шундай қилиши мумкин, ammo мен ундай йўл тутолмас эдим, Тошболта хилидаги

одамлар қаттиқ қоралашга эмас, менимча, енгил, беозор кулгига лойиқ.

ТАНҚИДЧИ. Тошболта фанатик диндор эмас, у тушуниб-тушунмай, шунчаки бир одат туфайлигина диний таомилларни адо этади, лекин ҳаёт гўзаллиги, лаззатлари олдида диний ақидаларни тамомила унутиб юборади... Тошболта худди шу содда, самимийлиги, ҳаётийлиги, гўзалликка ташналиги билан одамларга ёқиб қолган бўлса ажаб эмас.

ЕЗУВЧИ. «Бинафша атри»даги Абдулла Саидович ҳам нақд «ҳаётнинг ўзидан» олинган. Маҳалламизда шундай одам бор эди. Оламдан ўтиб кетди. Унинг хотирасини романга кўчирмоқчи бўлдим. Китобхонлардан келаётган мактублардан кўриниб турибдики, бу самимий, ҳалол, принципаал одам уларга ҳам ёқиб қолибди.

Яқиндагина мен янги бир комедия ёзиб тамомладим. Ўзим билган камсуқум одамлардан бирининг тақдири унга асос бўлса ҳам, унда кўпдан бери мени ҳаяжонга солиб келаётган бир ҳаётий муаммога муносабат билдиришга, ҳозирги турмуш тарзимиз билан боғлиқ кузатишларимни жамоатчилик билан баҳам кўришга жазм этдим. Эл-юртга кўп фарзандлар берган, қаригаида кампиридан жудо бўлиб ёлғиз қолган қариянинг ҳолати, ўзига жуфти ҳалол қидириш йўлидаги ҳам аянчли, ҳам кулгили саргузаштларидан, аминманки, томошабинлар қаҳ-қаҳ отиб куладилар, ҳаяжонга тушадилар, ўйга толадилар..

Кўряпсизми, худди тарихий-инқилобий мавзудаги, Мирзачўл ҳақидаги асарларнинг етакчи, курашчи, романтик табиатли қаҳрамонлари сингари бундай хоксор, камсуқум қаҳрамонларни ҳам ҳаётнинг ўзи менга ҳадя этган, улар мени ўзларига мафтун этмаганида, кўнглимга илҳом солмаганида, табиийки, уларнинг образлари ҳам яратилмаган бўларди.

1978 йил, февраль

ЕЗУВЧИ ВА ЖАНР

(Езувчи Мирмуҳсин билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. «Еш куч» журнаlining 1936 йилги сонларини варақлаб ўтириб Мирмуҳсин имзоси билан босилган «Шералининг мардлиги», «Овчи болалар» ҳикояларига кўзим тушиб қолди. Мирмуҳсин ака, Сизнинг илк шеърингиз ҳам худди ўша йили матбуотда — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналинда босилган эди. Демак, Сиз бадиий ижодни ҳам проза, ҳам поэзияда баробар бошлагансиз, маъна, қирқ йилдан ошдики, бу икки соҳани баробар давом эттираётирсиз. Истеъдод адабий тур, жанрлар билан узвий алоқадор, бадиий ижодга лаёқати бор одам исталган тур ва жанрда қалам тебратани олиши шарт эмас; одатда, улкан истеъдодлар кўпроқ бир, нари борса икки-уч тур ва жанрлардагина ёрқинроқ ўзини кўрсатиши мумкин. Прозада жуда яхши асарлар яратиб шеърятда бирор сатр ҳам ёзишга қўли келмайдиган, ёки аксинча, шеърятда катта довруғ қозонса-да, прозага бирор марта қўл урмаган адиблар кўп. Ҳар ҳолда проза билан поэзия, аниқроғи, шеърый истеъдод билан насрий талант орасида маълум фарқ бор. Бир одамда бу икки хил истеъдоднинг баробарига намоён бўлиши катта фазилат. Бу, бир чеккаси, адабиётдаги анъаналар, қолаверса, адабиёт ривожининг ҳолати билан боғлиқ. Бизнинг халқ дostonларимиз наср билан назм жўрлигида айтилган, барча халқ бахшилари ҳам шеърят, ҳам наср усталари бўлганлар. Ўзбек классик адабиётининг чўққилари Навоий ва Бобир назм билан насрнинг тенгсиз дурдоналарини яратганлар. Бу анъана совет даврида ҳам давом этди, жум-

ладан, Сизга тенгдош адибларнинг аксарияти — Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Шухрат ҳам яхши шоир, ҳам истеъдодли прозаик саналадилар.

Мени, аввало, Сизда наср ва назмга майлнинг туги-лиш тарихи қизиқтиради. Илк бор ҳам назм, ҳам наср-га қўл урганда, онгли равишда, бир ҳавас, тажриба тарзида атайи шундай йўл тутганмисиз ёки бу беихтиёр, ички бир эҳтиёж тариқасида рўй берганми?

ЕЗУВЧИ. Ҳурматли Умарали Норматович, сиз ёзув-чилар билан бўлган кўп суҳбатларингизда дафъатан асосий масалага ўтасиз. Ижод сирлари, ҳар бир қалам аҳли маҳоратининг ўзига хосликларини билишга қизи-қасиз. «Увертюра» қилиб ўтирмай ҳужум қилиш лозим бўлган жойга от соласиз. Бу яхши, менга ёқади. Баъ-зи танқидчи ўртоқлар гапни жуда узоқдан бошлайди-лар, асосий масалага етиб келмай суҳбат ҳам тугайди, гўё чўмилгани анҳор бўйига бориб, соатларча қирғоқда сесканиб ўтиришади. Чўмилмай, бошқатдан кўйлагини кийиб кетадиганлар ҳам бор.

Наср ва назм аслида эгизак — Ҳасан ва Фотима деган гап. Классик меросимизда маълум даврларда шеърият юқори бўлиб, насрни «қора сўз» ҳам дейилган. Ҳатто табоботда дори-дармон ҳам шеър билан ёзилган. Маълум даврларда Саъдий ҳикоятлари, «Зафарнома», «Бобирнома», «Қобуснома», «Оинаи Акбар» ва ҳоказо-лар, жангномалар қўлдан-қўлга ўтиб ўқилган. Қалам соҳиби икки жанр ва ҳатто бир неча жанрларда ҳам маҳорат билан яхши асарлар яратиши мумкин. Лекин бир адабий турда у устун бўлади. Сиз ҳам шу фикрни маъқуллаяпсиз. Бизнинг ҳам фикримиз шундай. Яхши кулол қўлидан ёмон идиш чиқмаганидек, уста санъат-кор наинки бошқа турда, ҳамма жанрда ҳам ёмон ишла-майди. Ишқ бошқа, ҳавас бошқа, бу йўлда хато қилма, деганларидек, камина, бу йўлга ишқ билан кирган...

ТАНҚИДЧИ. Ижодий йўлингизга назар ташлаганда шундай ҳолатга дуч келамиз: гарчи Сиз назм билан нас-рий ижодни баробар бошлаган бўлсангиз ҳам, илк ки-тобингиз насрда Саид Аҳмад билан ҳамкорликда ёзил-ган, 1942 йили чоп этилган «Эр юрак» тўплами саналса-да, 60-йилларга қадар шеърият баланд келган, ўша кезлари асосан шоир сифатида танилгансиз. Кўплаб шеърлар, ўндан ортиқ поэмалар, шеърий роман — «Зи-ёд ва Адиба» ўша йиллари пайдо бўлган. 50-йилларнинг

охири, 60-йиллардан бошлаб наср олдинги ўринга ўта-бошлади, олти роман, ўнга яқин қисса, ўнлаб ҳикоялар, ҳажвиялар мана шу йиллари ёзилди. Ижоднинг маълум босқичида шеърини ҳолат, бошқа бир палласида насрий майлнинг устун келиши боисини билсак бўладими?

ЁЗУВЧИ. Буни билиш жуда осон. Бу ҳам қалб иши. 50-йилларнинг ўрталарига қадар шеърини устун келгани, эҳтимол, менинг ўша кезлардаги ҳолатим, кайфиятим, майлим билан алоқадордир. Ҳар қандай ижодкор ёшлик, йигитлик пайтида шеърини яқинроқ бўлади. Лекин мен ўша кезлари ҳам насрий тарк этганим йўқ. Маълум йилларда мен мактабгача ёшдаги болалар учун ҳам кўпгина жажжи ҳикоялар ёздим. Шу ишга жуда берилиб кетган эдим. Менга Лев Толстой бобо илҳом берган эди. Шу, 50-йилларга қадар бизнинг болалар адабиётимизда яхши шеърлар, қиссалар, пьесалар бор эди-ю, кичик ҳикоялар йўқ даражада эди.

Гап фақат бунда ҳам эмас. Сизга бир сирни очиб қўяйин. Педагогик институтда ўқиб юрган 1939—1940 йиллари «Профессор Саидовнинг боши» номли фантастик роман ёзган эдим. Асар адабиётшунос Алимұхамедов раҳбарлик қиладиган тўғарақда муҳокома қилинган эди. Кўпинча одам боласининг боши энди ақл-заковатга тўлганда у оламдан ўтади, шу ақл-заковатга тўла бошни ўзи билан олиб кетади. Уни олиб қолиб бўлмасмикан — мени шу масала қизиқтирган эди; айтиб қўяй, ўшанда йигирма ёшда эдим, бу муаммо ҳамон менга тинчлик бермай келади. Роман ҳақида ҳам илиқ, ҳам танқидий гаплар бўлган эди, лекин ундан кўнглим тўлмади, босилмай қолиб кетди. Урушдан кейин «Олтин куз» номли повесть ёздим, «Шарқ юлдузи» ундан каттагина бир парча босди, сўнг «Коммунизм чироқлари» қиссасини ёздим, ҳар иккала қисса ҳам кўнгилдагидек чиқмади... Шундан кейин мен кўпроқ кичикинтойлар билан гаплашадиган бўлиб қолдим; мен насрда илк бор кичикинтойлар билан тил топдим, десам, хато бўлмас, бу соҳадаги тажриба секин-аста катталар кўнглига ҳам йўлоча бошлади... Дарҳақиқат, кейинги ўн-ўн беш йиллар мобайнида мен ўзимни насрда яхши сезяпман. Ёзувчи ҳаётида шундай ҳол бўлар экан. Мени ўз ҳолимга қўймай ёзишга ундаётган фикрлар, воқеалар кўпроқ наср қиёфасида кўринмоқда. Эҳтимол, поэзияга қайтиш вақ-

ти ҳам келиб қолар. Биз ҳар доим устозлардан ибрат оламиз — Навоий ҳам ўрта ёшларида насрга муурожаат этган, давримизнинг буюк шоири Ойбек ҳам. Қолаверса, улкан адиб Виктор Гюго ҳам беҳисоб шеърлар ёзган. Бу фақат қаламкаш муҳаббати, қалб амригина эмас, турмуш тақозоси, китобхоннинг талабига ҳам боғлиқ. Кишилар бизга насрий асарлар ёзиб бер деса, шу ишинг маъқул бўляпти деса, иложимиз қанча! Биз ҳаммамиз ҳам шу юрт фарзандларимиз, шу халқ, шу мамлакатимиз, еримизни яхши кўрамиз, илдизимиз ердан чиқиб қолса қуриймиз. Китобхонлар мenden насрий асар ёзишимни сўрашяпти. Халқ истаги мен учун қонун. Лекин ёзаётган асарларимизнинг ўзига ярашур нуқсонлари ҳам бор, бу айтиляпти, буни эътироф этмаслигимиз — шаккоклик бўлади. Олтмиш ёшгача наср билан қаттиқ шуғулланишим аниқ. Омонлик бўлса, олтмишдан кейин шеърият ҳам мени соғинтириб, жамолини кўрсатса керак. Баъзи нарсаларни қоралаб кўряпман, лекин кейинчалик эълон қилсам керак.

ТАНҚИДЧИ. Адабий тур, жанрлар ривожига фақат ижодкорнинг майли, истеъдоди йўналишигагина боғлиқ бўлмай, боя айтилганидек, адабиёт ривожининг ҳолати, давр талаби, эҳтиёжи, адабий прогресс билан ҳам алоқадор. Маълум бир даврда жуда катта доврўф қозонган, истеъдодларнинг тўла намоён бўлишига имкон берган адабий тур, жанрлар бошқа бир даврда ўз мавқеини йўқотиб қўйиши мумкин. Ижодкор буни ҳаммиша назарда тутиши керак. Шеърий роман масаласини олайлик. Пушкиннинг «Евгений Онегин» романидан кейин рус адабиётида шеърий роман ёзишга жуда кўп уринишлар бўлди, лекин ҳеч ким «Евгений Онегин» даражаси у ёқда турсин, унга яқин ҳам келадиган шеърий роман ярага олмади. Буни баъзилар Пушкин даҳоси билан изоҳламоқчи бўладилар. Бу унчалик тўғри эмас. Пушкиндан кейин ҳам рус адабиётида буюк даҳолар кўп ўтган. Гап шундаки, «Евгений Онегин» ҳали рус адабиётида поэзия етакчилиқ қилган, реалистик проза ва драматургия эндигина оёққа туриб келаётган бир даврда майдонга келган эди, Пушкин гениал санъаткор сифатида кўнгилдаги романбоп гапни фақат шеърий шаклда ифода этиш мумкин эканлигини, рус насрининг ўша кезлардаги тажрибаси, ҳолати бунга имкон бермаслигини, яъни у кезлари ҳали насрда тўлақонли роман яратиб бўлмаслиги-

ни ҳис этиб роман учун шеърий шакл танлади ва тўғри қилди.

Ўзбек совет адабиётида илк бор Сиз шеърий романига қўл урган эдингиз. Сиздан кейин Ҳ. Шариповнинг «Бир савол»и пайдо бўлди. Бу икки асар адабий тажриба, факт сифатида маълум қимматга эга бўлса-да, очиғи, у қадар шуҳрат қозонолмади. Масалан, мен «Бир савол» романини маҳорат жиҳатидан Ҳ. Шариповнинг «Қуёшга ошиқман», «Боғ кўча болалари», «Сотволдидан салом» сингари дostonлари билан бир ўринга қўя олмайман. Сиз ҳам «Зиёд ва Адиба»дан кейин бу жанрга қайтмадингиз, бутунлай насрий роман йўлига ўтиб кетдингиз. Буни қандай изоҳлаш мумкин? Ўз тажрибангиздан келиб чиқиб, шеърий романинг истиқболига қандай қарайсиз?

ЕЗУВЧИ. Фикрингиз тўғри. Шеърий роман шоир ҳаётида, менимча, бир марта яратиладиган — туғиладиган ҳолат. Алишер Навоийнинг «Хамса»сига кирган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» асарлари ҳам шеърий роман. Адам Мицкевичнинг «Пан Тадеуш»и ёки Фозил ота Йўлдош ўғлининг «Алпомиш»и ҳам шеърий роман. Гап лавҳада эмас, мазмунда. Бу машаққатли жанрда ҳозир салмоқдор асарлар яратилмаётган экан, бундан «жанр инқирози» ҳақида ҳукм чиқаришга шошилмаслик керак, эҳтимол келажакда бир шоир чиқар, Сиз билан бизни лол қилиб, бир яхши шеърий роман ёзиб берай. Мен оптимист кишиман. Сиз шеърий романинг туғилишини адабиёт ривожининг ҳолати билан изоҳлаётирсиз, бу, бир жиҳатдан, тўғри, бироқ адабиёт ривожидан «Фан қолипларига» тушмайдиган, қутилмаган вазиятлар рўй бериши мумкин, эҳтимол, яна бирдан шеърий роман даври келиб қолар...

ТАНҚИДЧИ. Шундай бўлиши ҳам мумкин. Бироқ адабиёт илмида гипотезадан кўра адабий тажрибадан келиб чиқадиган қонуниятга таяниб иш кўриш маъқулроқ. Шу ўринда яна бир ғалати жумбоққа эътиборингизни жалб этмоқчиман. Шеърий ва насрий истеъдоднинг баробар намоён бўлиши, бир адибнинг бир неча жанрларда бирдек қалам тебратиши адабиёт ривожининг маълум ҳолати, босқичи билан алоқадор дедик; одатда, кўпроқ миллий адабиётларнинг бурилиш паллаларида ўшандай универсал истеъдодлар майдонга чиқади, шекилли. Яна рус адабиёти тажрибасини эслай-

лик. Утган асрнинг бошларида, рус реализмининг туғилиб шаклланиш даврида Пушкин, Лермонтов сингари даҳолар проза, поэзия, драматургияда бирдек маҳорат кўрсатдилар, кейинчалик рус реализмининг юксак босқичида поэзия билан баробар проза ва драматургия ўз мавқеини тўла тиклаб олган кезлари бундай ҳол, хусусан, наср билан назмда баробар шуҳрат қозонган истеъдод эгаларини деярли учратмаймиз; ўзбек адабиётида ҳам шунга ўхшаш ҳолатга дуч келамиз, ўзбек совет адабиётининг асосчилари, биринчи ва Сиз мансуб бўлган иккинчи авлоднинг бир талай вакиллари наср ва назм ривожига бирдек ижод қилиш шарафига муяссар бўлдилар. Эндиликда аҳвол ўзгача. Ҳозирги кунда ўзбек адабиёти қадимий бой шеърӣ анъаналаримиз билан беллаша оладиган насрий тажрибаларга ҳам эга. Бир соҳанинг сиру асрорини эгаллашнинг ўзи бир одамдан жуда катта билим, истеъдод, ақл-заковат, меҳнат талаб этадиган бўлиб қолди. Ёдингизда бўлса керак, давримизнинг атоқли адиби Василий Шукшин охириги интервьюларидан бирида ўз истеъдодини хилма-хил соҳаларга сочиб юбораётганидан нолиб, келгусида фақат проза билан машғул бўлишга аҳд қилганлигини айтган эди. Ўзбек адабиётининг кейинги бўғинига мансуб истеъдодлар тажрибаси ҳам шуни кўрсатаётирки, бизнинг кунларимизда адабий тур, жанрлар бобида универсалликка интилавериш ўзини оқламаётир. А. Абдураззоқ, Сайёр, Ю. Шомансур, О. Мухтор, Тўлқин каби шоирларнинг насрдаги тажрибаси кўнгилдагидек чиқмади. У. Назаров, У. Умарбековдек яхши, оригинал насрий қалам соҳибларининг кино билан яқиндан алоқаси бошда баъзи ижобий самаралар келтирган бўлса-да, секин-аста насрдаги истеъдоднинг сусайишига олиб кетаётир. Булар менинг шахсий кузатишим. Бу масалага Сиз қандай қарайсиз?

ЕЗУВЧИ. Бу борадаги кузатишларингиз ҳам этиборга лойиқ. Мен фикрингизга тўла қўшиламан. Истеъдодни соҳаларга сочиб юбориш тўғри эмас. Хусусан, бизнинг кунларимизда! Маълум даврда бирон адабий тур, жанрга берилиб кетиш мумкин. Аммо таъбга маъқул бирон жанрда муқимроқ туриш керак. Созанда ҳар қанча уста бўлмасин сетору най, скрипкаю пианинода баробар маҳорат билан куй чалолмайди. Давид Ойстрах пианино ва виолончелда ҳам ижро этар, лекин

скрипкачи сифатида беқиёс ва жаҳонга машҳур. Созанда Ориф Қосимов ғижжак, танбур ҳам чалади, лекин дуторда унинг тенги йўқ.

Бир жанрга юрак қўрини тўкиш керак. Айниқса, соқолига оқ тушмаганлар.

ТАНҚИДЧИ. Хилма-хил тур ва жанрда ижод этган адабларнинг маълум бир тур, жанрда ўз истеъдодини, қалбини тўлароқ намоён этиши бор ҳодиса. Бир суҳбатда Саида Зунунова: «Мен шеър ёзганда қалбим бамисоли симобдек қалқиб туради, ўзлигимни тамомила унутиб қўяман, шеър битгандан кейин ҳам талай вақт ўзимга келолмай юраман. Шеър туғилиш дамлари ҳаётимнинг олий палласи десам бўлар, бундай дамлар мен учун мислсиз азоб ва тенгсиз роҳат. Прозада эса ўзгача, насрий асар устидаги ишларим нисбатан осойишта кечади», — деган эди. Яширишнинг кераги йўқ, гарчи С. Зунунова қатор яхши қисса ва ҳикоялар яратган бўлса ҳам, аввало у шоира сифатида танилди, истеъдодини, қалб туғёнларини шеърятда тўлароқ, гўзалроқ намоён этди.

Мен Сизнинг ҳам насрий ва шеърый шаклларда ижод этаётган дамлардаги ҳолат, кайфиятингизни билишни истар эдим.

ЕЗУВЧИ. Ижод жараёни ҳар кимда ҳар хил кечиши мумкин. Шахсан мен учун наср ва назмда қалам тебратиш бирдек боради. Хоҳ насрда, хоҳ назмда бўлсин, ҳар бир йирик асаримни ёзиб тугатганимда янгидан дунёга келгандек бўламан. Қаттиқ бериламан, озиб кетаман. Менинг учун энг асосий гап шу бўлади. Баъзан мажлисларда қилт этмай ўтирсам ҳам хаёлан ё уста Ғиёс, Нажмиддин Бухорий билан, ёки чандиқ Қоражон билан бирга юраман. Ижодий ишимга алоқадор ҳар бир нарса кўзимга тўтиё бўлади. Қаҳрамонимга ўхшаш сувратларни ҳам йиғиб юраман. Қаҳрамон оналар ҳам бирорта фарзандини тухум қўйгандек туққан эмас-ку! Осон иш йўқ. Эҳтимол, шу тухум қўйиш ҳам машаққатдир, буни паррандадан сўраш керак.

ТАНҚИДЧИ. Кўпинча биз «ҳикоя устаси», «қисса мастери», «машҳур романнавис» сингари ибораларни ишлатамиз. Дарҳақиқат, ёзувчининг маҳорати, санъаткорлиги жанрнинг сиру асрорини чуқур эгаллаганида, жанрнинг талаб ва имкониятларидан келиб чиқиб иш

кўрганлигида жанрнинг мукамал намунасини яратиб олганлигида ҳам кўринади.

Сизнинг проза жанрлари устидаги изланишларингиз шундан далолат берадики, Сиз учун ҳикоя, қисса ва романнинг сиру асрорини эгаллаш енгил кўчган эмас. Гарчи Сиз ҳикоя жанрида кўп йиллар машқ қилган бўлсангиз ҳам, бу жанрнинг чинакам намуналарини 50-йилларнинг иккинчи ярмига келиб яратишга муваффақ бўлдингиз. Мен «Араб ҳикоялари» туркумига назарда тутяпман. Ёдимда, «Зиёд ва Адиба» ҳақида анча кескин танқидий гап айтган Абдулла Қаҳҳор бу туркум, аниқроғи, шу туркумга кирган «Йўқолган жавоҳир» билан «Искандария кўрфази» ҳақида мамнуният билан: «Буларни асар деса бўлади, бу ерда ҳаёт бор, қалб бор, катта дард, одам боласининг ташвишига чуқур ҳамдардлик бор», — деб эди. Бу фикрга қўшимча қилиб шу ҳаёт, қалб туғғени, катта дард ўзининг яхши шаклини ҳам топган, «Йўқолган жавоҳир» билан «Искандария кўрфази» — бири ҳикоянинг, иккинчиси қисса жанрининг яхши намунаси, дер эдим. Худди шунингдек, «Оқ мрамор» ва «Чўри» ҳам қиссаларингиз орасида шакл жиҳатидан мукамаллиги билан ажралиб туради. «Жамила», «Тунги чақмоқлар» ҳақида бундай дейиш қийин...

ЕЗУВЧИ. Миннатдорман. Асарнинг таъсир кучи ҳар хил. Сиз билан биз бир сафда-ю, лекин икки хил соҳада иш тутаётган қаламкашмиз. Сизнинг «Ўтган кунлар» романи ҳақидаги мақолангиз зўр, «Обид кетмон» ҳақидаги мақолангизга бундай дейиш қийин. Худди танқидчиликда бўлгани каби бадиий ижодда ҳам барча асарлар бирдек жаранглай бермайди. Қолаверса, бир асар ҳар кимга ҳар хил таъсир қилади.

ТАНҚИДЧИ. Роман спецификаси ҳозирги кунда энг жиддий проблемалардан бири бўлиб турибди. Езувчилар, хусусан ёшлар орасида ҳозир романга майл жуда кучли. Бу бир жиҳатдан, яхши. Иккинчи томондан, романга ўта маҳлиё бўлиб кетиш туфайли кўпинча жанр масъулияти унутилиб қўйилаётир. Езувчи Одил Ёқубов билан «Шарқ юлдузи»даги суҳбатда бу тўғрида батафсил гаплашган эдик. Модомики, проза жанрлари устида сўз очган эканмиз, роман хусусида, романнинг ҳозирги ҳолати, жанр муаммолари устида тўхталмай илож йўқ. Бу жанрда беш-олтита асар яратиб, унинг пасту

баландини, иссиқ-совуғини татиб кўрган ёзувчи сифатида Сизнинг тажрибангиз ёшлар учун маълум сабоқ бўлиши мумкин.

ЕЗУВЧИ. Ҳар қандай зинапояни бирма-бир босган маъқул. Учасини битта қилиб интилиш халтура деган оқибатга олиб келади.

Адабиёт тарихида ишни бирданига йирик жанрдан — қисса ёки романдан бошлаб довруғ қозонганлар ҳам бор. Аммо оз. Аксари адиблар кичик жанрда куч синаб, тажриба тўплаб, сўнг каттасига ўтганлар. Моҳир сўз усталари ёшларга ҳам шуни маслаҳат берадилар.

Мен ўз тажрибамдан шунга амин бўлдимки, ҳар ҳолда ишни кичик жанрдан бошлаган маъқул экан. «Шарқ юлдузи»нинг муҳаррири сифатида жуда кўп ёшларнинг қўлёзмаларини ўқишга тўғри келади. Шуниси қизиқки, ёшлар орасида ҳикоядан кўра қисса ёки романи афзал биладиганлари кўп. Умрида бирорта ҳикоя ёзмай туриб дафъатан роман ёзишга журъат этган укажонларимдан, рости, хафа бўлиб кетаман. Йўқ, мен уларнинг журъатига қарши эмасман, шаштини қайтармоқчи ҳам эмасман, «зўри беҳуда миён мешиканад» қабилида иш кўрганларидан, ҳали ҳаётий, адабий тажрибага эга бўлмай туриб, бу ишга қўл уриб ўзларини қийнаб қўйганлари учун ачинаман. Боя айтдим, босилмай қолган илк роман ва қиссаларим ҳаётий ва адабий тажрибанинг етишмаслиги оқибати эди. Қичкинтойларга аталган жажжи ҳикоялар мен учун йирик жанрларга ўтишда ҳақиқий машқ майдони, тажриба мактаби бўлди.

ТАНҚИДЧИ. Жажжи ҳикоялардан ташқари «Зиёд ва Адиба» билан «Чиниқиш» ҳам менга роман йўлидаги бир тажрибадек кўринади. Гарчи ҳар иккала асар роман деб аталган бўлса-да, романдан кўра қиссага яқинроқ. Жанрнинг хусусияти аввало қаҳрамон билан уни қуршаб олган муҳит, шароит орасидаги муносабат кўламига қараб белгиланади. «Чиниқиш»даги ана шундай муносабат кўлами ҳали роман имкониятлари даражасида эмас, инфантилизм касалига мубтало бўлиб қолган йигитнинг катта ҳаёт йўлига чиқиб олиш тарихи қиссага хос торроқ доирада йфода этилади. «Умид»да шу доира анча кенгайди, характер билан шароит орасидаги муносабат хийла кўп қиррали бўлиб қолади, «Дегрез

ўгли», «Меъмор», «Чотқол йўлбарси» романларида эса бу хусусият тобора чуқурлашиб борганлигини кўрамиз... Қаҳрамон билан муҳит, шароит орасидаги муносабат кўпқиррали бўла борган сари роман сюжети сертармоқ бўлиб кетади, бинобарин, табиий равишда асар ҳажми кенгайди, эҳтимолки, режа бир китоб қобигига сигмай дилогия, трилогия, балким ундан кенгроқ шакллари тақозо этиб қолади. Ҳозир иш олиб бораётган «Илдизлар ва япроқлар» асарингиз шундай бўляпти...

ЕЗУВЧИ. Кузатишларингиз асосан тўғри. Асарларимиз ҳақида гап кетганда биз яхши дейилса ҳам, ёмон дейилса ҳам итоат сақлаймиз, бу — одоб тақозоси. «Илдизлар ва япроқлар» асари устида бир неча йилдан бери иш олиб боряпман. Асар асосан пахтакорлар ҳақида. Биринчи китоб воқеалари жанубда — Сурхондарё областида кечади. Персонажлар характерининг моҳияти, ҳаракати, ривож, Сиз айтгандай, қаҳрамонлар билан муҳит, шароит орасидаги кўп қиррали муносабат кенг майдонни талаб этипти, иккинчи, учинчи китобга ҳам ўтишни тақозо қиляпти.

ТАНҚИДЧИ. Кейинги пайтларда: «Ҳозир йирик асарларнинг даври ўтган, бугунги китобхонга ихчам асарлар керак, замон талаби — шу», қабалидаги гаплар кўп айтиляпти. Шу хил фикрни фақат танқидчилар эмас, атоқли ёзувчилар ҳам илгари сураётirlар. Чунончи, Валентин Катаевдек улкан адиб «Правда»нинг 1979 йилги янги сонида босилган мақоласида узундан-узун романларга кескин эътироз билдириб, буни эскича йўл, деб атайди, «Янги винони эски мешга қуймаслик керак», дейди. Янка Бриль «Неман» журналича эълон қилинган кундаликларида, «қисқалик, лаконизм талантнинг синглизигина эмас, эндиликда уни замонавийликнинг мезони дейиш керак», деб ёзади. Лекин шунга қарамай, узун, йирик романлар яратилляпти, муваффақиятли чиққанлари китобхонлар орасида катта қизиқаш уйғотляпти. Сиз йирик эпик полотноларнинг ҳозирги ҳолати ва истиқболи ҳақида қандай фикрдасиз?

ЕЗУВЧИ. Агар яхши бўлса, қўлдан қўлга ўтиб ўқиладиган бўлса, катта романлар керак, ҳатто кўп жилдлик трилогия, тетрологиялар ҳам керак. Қани «Тинч Дон»лар кўпроқ бўлса! Қозоқ адабиётида Абдужамил Нурпейсов «Қон ва тер» номли кўп жилдли романини ёзди. «Қамал» ва «Мангу даъват» асарлари ҳам қизи-

қиш билан ўқияпти. Кўп серияли телефильмлар катта довруғ қозонапти, бошқа ҳар қандай ишимизни йиғиштириб қўйиб уларни томоша қиламиз, галдаги сериясини орзиқиб кутамиз. Гап келганда отангни ҳам аяма деганларидек, ҳурматли В. Катаев фикрларига шахсан мен қўшилмайман. «Янги винони эски меш»га ўхшатиш ҳам жоиз эмас. Дубдан қилинган ём (бочка) ёки қимиз соладиган мешнинг эскиси яхши бўлади. Чоллар қизиқ сўз айтишни яхши кўришади. Устоз Валентин Петрович қизиқроқ гап айтмоқчи бўлган эканлар, яхши. Лекин тўғри эмас. Белорус адиби, дўстим Янка Бриллининг «қисқалик» (лаконизм) ҳақидаги фикри умуман тўғри, лекин бу ихчамлик катта асарлардаги фикру ибораларга ҳам жуда мос, аммо дўстимнинг қисқалик — замонавийлик мезони деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Унинг ўзи кичик ҳикоялар устаси. Ҳаммамиз ўзимиздан келиб чиқавермаслигимиз керак. Ўз ашуламизга ўзимиз маҳлиё бўлавермаслигимиз керак. Бу ашулани одамлар эшитяптими ёки қулоғини беркитяптими, буни ҳам зийраклик билан эътиборга олишимиз лозим.

ТАНҚИДЧИ. Характер билан шароит орасидаги муносабатнинг кўп томонламалиги роман жанрининг муҳим бир белгиси, дедик. Айни пайтда, характерга хилма-хил томондан ёндашиш, шахсни универсал тарзда таҳлил этиш — романнинг яна бир хусусияти. Бу жиҳатдан роман тенгсиз имкониятларга эга; ҳикоя, қисса, драма, поэма — буларнинг ҳеч бири бу борада роман билан тенглаша олмайди. Шу жиҳатдан қараганда ҳам Сизда романдан романга ўсиш, улғайиш бор. «Чиниқиш»да етакчи персонажлар — Алижон, Бўрихўжа, Холниса характери фақат бир томондан кўрсатилади, бинобарин, бўёқлар ҳам бир хилда. «Умид»да бўёқлар бир оз ранг-баранг тус олса-да, ҳали характерлар тасвирида чинакам реалистик романга хос сербўёқлилик етишмайди. Маълумки, «Чиниқиш» билан «Умид» Сиз «Муштум»га муҳаррир бўлиб турган, ҳажвий ижодингиз гуркираган бир даврда яратилган эди; эҳтимол, ўша кезлардаги ҳолат, кайфият ҳам ҳар икки романда ўз муҳрини қолдиргандир, характерлар тасвирида кўпинча сатирик, юмористик бўёқнинг қуюқлашиб кетишига, баъзан жиддий қаҳрамонларнинг ҳам карикатурага айланиб қолишга шу ҳолат сабабчидир. «Чиниқиш»даги Бўрихўжа, «Умид»-

даги Жанна образларида сатирик бўёқ ўзини оқласа-да, шахсан менга Салимхон Обидийдек жиддий, мураккаб, балким фожей бир шахснинг роман охирида карикатурага айланиб қолиши унчалик ботмайди.

Кейинги романларингизда манзара бошқача. Хусусан етакчи қахрамонлар — «Дегрез ўғли»даги Арслон, «Меъмор»даги Нажмиддин Бухорий, «Чотқол йўлбарси»даги Қоражон — буларнинг ҳар бири хийла кўлқиррали шахс, улар тасвиридаги бўёқлар ҳам ранг-баранг.

ЁЗУВЧИ. Фикрингизда жон бор. Дарҳақиқат, ҳажвни яхши кўраман. Ҳажв масаласи мураккаб, ҳамма-нинг ҳам кулгиси келади. Лекин ҳажв ҳаммага ҳам ёқа бермайди. Шунга қарамай ҳажв керак. Абу Али ибн Сино дорининг ширин-чучугидан манфаат йўқ, деган эди. Ҳажвнинг, сатирик ва юмористик бўёқнинг романдаги ўрни масаласига келганда шуни айтишим мумкинки, ҳажв зарурият туғилганда жиддий роман, ҳаттоки жиддий образ учун ҳам керак. Бу ёзувчининг истеъдоди хусусиятига ҳам боғлиқ. Табиатида юмор туйғуси йўқ ёзувчи кулгили қилиб ёзолмайди. Аксинча, табиатида юмор туйғуси бор одам кулги кўшмасдан гапиролмайди. Саид Аҳмадни эсланг. Кулги аралашмаган асари деярли йўқ... Сиз «Чиниқиш» билан «Умид»ни тилга олдингиз. Эҳтимол, улардаги айрим образларда ҳажвий бўёқ бир оз қуюқлашиб кетгандир. Лекин кейинги романларим ҳам ҳажвдан ҳоли эмас. Худди Сиз айтгандай характер ранг-баранглиги, характери нилма-хил томондан очиш учун ҳам сатира ва юмор керак.

ТАНҚИДЧИ. Биз йирик эпик шаклларни ҳимоя этаётирмиз. Бу — яхши. Айни пайтда кичик эпик форманинг ҳолати ва тақдирига ҳам бепарво қарамаслигимиз лозим. Биз кейинги йилларда қисса билан романга ўта маҳлиё бўлиб кетиб, энг машҳур ва оммавий жанр — ҳикояни маълум даражада ўз ҳолига ташлаб қўйдик. Очиги, ҳозир бизда ҳикоя асосан бошловчи қаламкашларнинг, «уста кўрмаган шогирд»ларнинг қўлида қолди. Ҳикоя йирик жанрларга ўтишда тажриба мактаби, дедик. Бу — тўғри, бироқ ҳикоя — шунчаки машқ, тажриба ўтказадиган майдонгина бўлиб қолмай, юксак санъат намуналари яратишга, даврнинг катта гапларини

айтишга имкон берадиган мукаммал абадий шакл. Майдони тор бўлса-да, имконияти чексиз.

Қизиқ бир ҳол. Бир вақтлар ҳикояга меҳр қўйиб, бу жанрда фаол иш олиб борган, жанрнинг яхши намуналарини яратган, шу тариқа жанр ривожига муносиб ҳисса қўшган қатор тажрибали адибларимиз йирик жанрларга ўтгач, ҳикоя майдонини тарк этиб юбордилар. Чунончи, таниқли ҳикоянавис Саид Аҳмад «Уфқ»дан кейин баъзи ҳажвияларини ҳисобга олмаганда, бу жанрда айтарли ёзмай қўйди. «Умид»дан кейин Сиз ҳам бу жанрни тарк этиб юбордингиз. Сизлардан кейин адабиётга ҳикоянавис сифатида кириб келган О. Ёқубов, П. Қодиров, У. Умарбеков, Ш. Холмирзаев, У. Назаров, У. Ҳошимов каби истеъдодли носирларнинг ҳам қисса ва романдан кейинги ҳикояга кўнгиллари чоппмай турибди. Меҳ Саид Аҳмаддан бунинг сабабини суриштирганимда ҳазид-мутойиба билан: «Роман — кенг майдон, кенг майдонга ўрганиб қолган одамнинг ҳикоянинг «тор қафаси»га қайтишга юраги дов бермай қолар экан. Ҳикояни ўйласам нафасим сиқилади»,—дея жавоб қилган эди. Бу борада Сиз нима дейсиз?

ЁЗУВЧИ. Ҳикоячилигимизнинг ҳозирги ҳолати ҳақидаги ташвишларингизга мен ҳам шерикман. Ҳикояни ўз ҳолига ташлаб қўйиш инсофдан эмас. Бу хусусда бонг урадиган пайт келди. Ҳикоя муаммоси йўл-йўлакай ҳал этиладиган масала эмас. Бу махсус, батафсил гаплашиб олишни тақозо этадиган соҳа. Мавриди келса бу масалага бошқа сафар қайтармиз...

Жанрларга муносабат бобида ёзувчининг руҳий ҳолати хусусида Саид Аҳмад айтган ҳазил-мутойиба гаплар тагида маълум ҳақиқат бор. Узоқ вақт дуторда машқ қилиб юрган созанданинг танбурни қўлга олганида машқи келишавермаганидек, ёзувчининг бир жанрдан иккинчи жанрга ўтишида ҳам маълум руҳий қийинчиликлар бўлади. Лекин романдан кейин ҳикояга қайтиб яхши асарлар яратган адиблар кўп. Менинг ҳам ҳикояга қайтиш ниятим йўқ эмас. Кўнглимга тугиб қўйган ҳикоябоп гапларим анчагина, вақт бўлмай турибди. Ҳозир фикри хаёлим «Илдизлар ва япроқлар»ни поёнига етказиб олиш билан банд. Омонлик бўлса, ниятлар рўёбга чиқар, кўнгилдаги ҳикоялар қоғозга тушар.

1979 йил, февраль

ҲАЁТБАХШ АНЪАНАЛАР

(*Ёзувчи Асқад Мухтор билан суҳбат*)

ТАНҚИДЧИ. Лев Толстой — «рус адабиёти олтин даври»нинг буюк сиймоси. Бу улуғ зот 82 йил умр кўрди, 60 йилдан ошиқроқ умрини ижодга бахш этди, жаҳон адабиёти хазинасини нодир дурдоналар билан бойитди. Ўзбек китобхони у ҳақда илк бор «бўйи баробар китоб ёзган» адиб деб эшитган эди; унинг жамики ёзган асарлари 90 томга жо бўлган. У гоёт машаққатли ва зиддиятли ижод йўлини босиб ўтди; тинимсиз изланиш, ҳақиқатни қидириш, халқ бахти ва тақдири ҳақида астойдил қайғуриш, ҳаловатсиз ўй суриш — бу улуғ санъаткор ижод йўлининг асосий моҳиятини ташкил этади.

Лев Толстой ҳаётлик чоғидаёқ гениал санъаткор, улуғ инсон сифатида эътироф этилган эди. Ҳаётлигидаёқ унинг ижоди теварагида қизгин баҳс-мунозаралар кетган, ҳар бир синф, ҳар бир табақа вакили бу серқирра хазинадан ўзи учун мақбул жиҳатларни олишга, ўз савияси, диди даражасида талқин этишга интилган. Бироқ Лев Толстой ижодига энг одил, энг тўғри илмий баҳони В. И. Ленин берди. Ленин Толстой ижодини яхлит ҳолда бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан олиб қарайди, унинг қарашларидаги, ижодидаги заиф, номатлуб жиҳатларни ҳам рўй-рост айтади, аини пайтда, унинг жаҳон бадний маданияти ривожигаги хизмати-га жуда юқори баҳо беради. Бу баҳодаги уч моментга эътиборни жалб этмоқчиман.

В. И. Ленин М. Горький билан учрашувлардан бирида Лев Толстой ҳақида сўз очиб: «Европада унинг би-

лан бир қаторга кимни қўйиш мумкин?»— деб сўрайди ва ўзига ўзи: «Ҳеч кимни», деб жавоб беради.

В. И. Лениннинг «Л. Н. Толстой» сарлавҳали мақо-сида Л. Толстой «ўз асарларида шу қадар катта масала-ларни майдонга қўя олдики, бадий кучи жиҳатидан шу даража баландга кўтарилдики, унинг асарлари жа-ҳон бадий адабиётида олдинги ўринлардан бирини эгаллайди»; Толстой ижоди «бутун инсониятнинг бадий тараққиётида олға томон қўйилган бир қадам» деган сўзларни ўқиймиз.

Ниҳоят, яна бир момент. Ленин «Лев Толстой — рус революциясининг кўзгуси» мақоласида Толстой ижоди-даги қарама-қаршиликлар сабабини изоҳлаб, булар та-содифий эмас, Толстой яшаган рус ҳаётидаги зиддиятли шароитнинг ифодасидир, дейди. Лев Толстойни, маълум даражада рус халқининг тимсоли даражасига кўтаради, Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди?» поэмаси-даги она — Рус ҳамда унинг кучли ва ожиз тёмонлари ҳақида айтилган машҳур сатрларни Толстойга нисбат беради. Бошқа бир мақоласида: «Кўп миллатли рус халқи оммаси Толстой тилида гапирди», дейди.

ЕЗУВЧИ. Сиз келтирган мисоллардан ҳам кўришиб турибдики, Ленин Толстойни рус халқи бағридан, рус муҳитидан, Россия ижтимоий шароитидан, рус тупроғи-дан ўсиб-қалқиб чиққан улугвор бир қоядек тасаввур этади.

Бунга яна шуларни қўшимча қилиш мумкин. Толстой-нинг шахс сифатидаги муҳим хислати — ундаги тафак-кур мустақиллиги, мислсиз жасорати! Унинг император билан, синод билан олишганларидан ташқари мен Сиз-га икки нарсани айтиб берай.

Фалсафа оламида Шопенгауэр, Ницше назариялари инсон бахтини мутлақо инкор қилиб, инсоният ҳалокати-ни башорат қилиб турган даврда Толстой бахт ҳақида ҳаётбахш роман ёзади. «Анна Каренина» — биласиз — бахт ҳақидаги мулоҳазалардан бошланади. Толстой ўз даҳосига ишонган мустақил мутафаккир, оқимга қарши борган санъаткор. Одатда биз: «Ҳаёт фаровон бўлса, одамлар бахтли яшайди», деймиз. Бу, бир жиҳатдан тўғрига ўхшаб кўринади. Уша вақтлар ҳам албатта шундай деганлар. Аммо Толстой бунга қарши бориб, масалани мутлақо аксинча қўяди. Ҳаёт фаровон бўлса бахтли яшаш қийинми? Унда аҳмоқ ҳам, ялқов ҳам

бахтли яшайверади-ку! Бироқ гап аҳмоқнинг бахти ҳақида эмас. Шунинг учун Толстой ўз формуласини беради: «Бахтли бўлиш сенинг бурчинг, бурчни бажарсанг, ҳаёт фаровон бўлади».

Гап фаол бахт тушунчаси ҳақида кетяпти. Бахт учун курашнинг ўзи бахт. Курашмасанг фаровон ҳаёт келмайди.

Иккинчи масала: Толстой ҳаётлигидаёқ бутун жаҳон унга кўз тиккан. Кўплар сўрашади: шундай буюк адибга нима учун Нобель мукофоти бермаганлар? Ҳақли савол. Аслида Толстой бу мукофотга тақдим қилинган. Петербург академиясининг архивида бунга оид ҳужжатлар бор. Лекин Толстой Скандинавия мамлакатларидаги ёзувчиларга хат ёзиб, мени бундан халос қилинглар, деб илтимос қилгани учун бу мукофот берилмаган. Буни олимлар кейинги вақтгача адибнинг камтарлигига йўйиб келдилар. Аммо бу кўпларга ғалати туюлар эди — бундай жўн камтарлик Толстойга хос эмас.

Ниҳоят, бир унутилган интервьюдан маълум бўладики, Толстой Нобельни ўз заводларида ўша вақтнинг уруш қуроли — порох ишлаб чиқаргани учун ёмон кўрар экан. Порох пулидан бўлган мукофотни олмайман, депти. Унинг урушга қарши ғояси — шиор эмас, мана шундай ички табиий бир ҳис эди.

Бунга ўхшаш фактлар беҳад кўп. Толстой шахсининг улуғлиги, унинг халққа яқинлиги ана шунда.

ТАНҚИДЧИ. Толстой ижоди — реализмнинг буюк эҳсоли, мўъжизаси, янги юксак чўққиси. Толстойнинг Шекспир ижоди ҳақидаги баҳс-мунозараларини ўқиб айрим ўртоқлар буюк Толстойнинг буюк Шекспир ижодига танқидий муносабатидан ажабланадилар. Толстойнинг Шекспир ижоди хусусидаги танқидий мулоҳазалари шахсан менга Шекспирни инкор этиш бўлиб эмас, Толстой реализмининг ўзига хослигини, унинг изланишларини, Толстой билан Шекспир реализми орасидаги тафовутни тушуниб олишга ёрдам берувчи калитдек туюлади. Толстой ижоди Шекспирдан кейинги жаҳон реализмининг бой тажрибасини ўзида мужассам этди ва, боя айтилганидек, янги, юксак босқичга кўтарди; Толстой ҳар қандай адабий штампларни, шартлиликларни инкор этиб, ҳаётнинг «асл ифодаси» сари интилди, у инсонни «оқ» ва «қора», яхшилик ва ёмонлик, эзгулик

ва ёвузлик тимсоли сифатида кўрсатишдан воз кечиб, жонли, кўпқиррали, дарё сувидек ўзгариб борувчи, барча инсоний хусусиятларни ўзида намоён этувчи сиймо тарзида таҳлил этишни шиор қилиб олди ва ижодида унга амал қилди.

ЕЗУВЧИ. Толстой фавқулудда буюк, лекин унда ҳамма нарса табиий. У ўз ғояларини қаёқдандир четдан олиб китобига илова қилиб бермайди, унинг буюк ғоялари адибнинг қийналиб изланиш жараёнида, ёзиш процессида туғилади. Толстой ўзининг бутун ҳаётини, ижодини тугал бир хулоса деб эмас, бир жараён деб тушунган. «Менинг учун энг муҳими, — дейди у, — битган иш эмас, иш жараёнидир. Ҳаётим ҳам жараёндир».

Ромен Роллан унинг уч буюк асари — «Уруш ва тинчлик», «Анна Каренина» ҳамда «Тирилиш»ни яхлит бир асар сифатида тасаввур қилиб кўради. Буларни ёзиш даврида Толстой ҳаёт, тарих, шахс, бахт, тақдир, ахлоқ, халқлар ҳақидагина эмас, Шекспирга, Пушкинга, Бетховенга, умуман санъатга муносабат ҳақида қийналиб ўйлайди. Унинг халқ кучига ишончи, санъат кучига ишончи, тинчликка муносабати шу ишлар жараёнида шаклланади. Бу гуманистик ғоялар шу буюк асарларни ёзишдан аввал эмас, иш жараёнида, асарлар ва адиб шахси билан бирга етилиб, Толстойнинг буюк санъати билан қоришиб юзага келади.

Толстой жамият ва халқ ҳаётининг қалб уришига ғоят сезгир эди. «Анна Каренина» воқеалари бошланган йилларни ҳозир тарихчилар ҳамма жиҳатдан, хўжалик, сиёсат, ахлоқ — ҳамма нарса чок-чокидан кетган паришонлик даври деб аташади. Толстой романи, «Облонскийлар уйида ҳамма нарса алғов-далғов эди», деб бошлайди. Романнинг бошқа бир вариантыда «Подшо хонадонида ҳамма нарса алғов-далғов» дейилган экан. Шу бир жумладан Сиз мамлакат, жамият аҳволи ҳақида катта перспектив манзараларга руҳан ҳозирланасиз.

Толстой реализми мутлақо алоҳида реализм. Унинг энг асосий белгилари, Сиз айтганлардан ташқари, шиддаткорлик ҳамда табиийлик.

ТАНҚИДЧИ. Толстойдан кейин қўлига қалам олган бирорта адиб унинг ижодини, тажрибаларини четлаб ўтиши мумкин эмас. Езувчи Л. Леонов «бизларнинг ҳар биримизда Толстойдан озгина бўлса-да, зарра бор», де-

ганда тўла ҳақли. Сиз «Совет Ўзбекистони»да босилган «Инсон руҳиятининг улуғворлиги» сарлавҳали мақолангизда ўзбек реалистик прозасининг шаклланиши ва ривожиди Толстойнинг ҳиссаси ҳақида яхши гаплар айтибсиз. Дарҳақиқат, Толстойнинг ўзбек адабиётига бевосита таъсиридан кўра билвосита таъсири кенгроқ, кучлироқ ва самаралироқ. Ёдингизда бўлса керак, 30-йиллар яратилган бир асарда айна «Тирилиш» романидаги Катя — Нехлюдов муносабатларини эслатадиган ситуация ифода этилган; агар эътибор берсангиз, асарнинг худди ўша нуқталари нисбатан заиф чиққан. Ёки бошқа бир мисол. 50-йилларда Нехлюдов жасоратини эсга соладиган — ўзи йўл қўйган хатони англаб етиб, ўз шахсий ҳузур-ҳаловатидан воз кечиб мусибатга дучор бўлган одамга ҳиммат қўлини чўзадиган «олижаноб одамлар» «жасорати»ни улуғловчи ўнлаб асарлар майдонга келди; орадан кўп ўтмай шу турдаги асарларнинг деярли барчаси унутилди-кетди.

Бунинг сабаби «Тирилиш»даги ситуацияга ўхшатма ясашдагина эмас, адабиётда ўхшаш ситуациялар бўлавериши мумкин; менимча, мазкур асарлардаги муваффақиятсизликларнинг боиси Толстой тажрибасига юзаки қарашда, муштарак ситуациянинг янги қирраларини оча билмасликда, янги ҳаётий далилларнинг етишмаслигида, янгича ўзига хос нуқтаи-назарнинг заифлигида, ниҳоят, Толстойга хос реализмдан узоқлигида.

ЁЗУВЧИ. Толстойни тушунмай, Толстой реализмининг моҳиятига етмай туриб унга эргашган одам сўзсиз тақлидчилик кўчасига кириб қолаверади.

Шуни унутмаслик керакки, Толстойнинг таъсири хусусий ҳодисагина эмас. Улуғ адибнинг юксак эпик санъати сирини эгаллаш масаласини олайлик. Толстойга хос бундай санъат бутун-бутун адабиётларнинг етуклик белгиси саналади.

Роман, эпопея деганда кўпроқ эпик санъатнинг ташқи белгиларини тушунамиз. Толстой худди жонли ҳаётдагидек тирик олам яратган — худо дунёни яратганидек. Шунинг учун: **«Ёзиш — мен учун худо билан баҳслашишдир»**, деган эди. У ҳаётнинг бус-бутунлигига, моҳиятига интилган. Ҳаётга тақлид қилмаган, у тасвирламаган, ҳаётнинг ўзини гапиртирган. У ҳаётнинг, табиатнинг, инсоннинг ўз эзгудлигига инонган. Буни четдан олиб кириб бўлмайди, деб билган. Унинг ижодида-

ги даҳо, табиийлик, чексизлик, қудрат, батафсиллик, шафқатсиз стихияли реализм — мана шундан. Толстой аламига хос бу фазилатларни шунчаки ўқиб ўрганиб бўлмайди, уларни юракдан ҳис этиш, чуқур англай би-тиш лозим.

Гоҳо адабий таъсир, хусусан, Толстойнинг таъсири ҳақида анча жўн гаплар юради: мана, Толстой турибди-ю, уни ўқиб, таъсирланиб ёзавериш мумкиндай. Йўқ, Толстой ғоят талантли, катта тажрибали адибларгагина мактаб бўла олади. Толстойга етишиш учун ҳам чинакам адиб ва санъаткор бўлиш керак.

Толстойга етишиш, менимча, кўпгина мураккаб босқичлардан иборат. Аввало, боя айтганимдек, Толстойни тушуниш, унинг моҳиятига етиш — катта бир босқич.

Бизда унинг асарлари ўтган асрдаёқ таржима қилина бошланган. 1878 йилдаёқ Сатторхон томонидан таржима қилинган ҳикоя ва масаллари дарсликларга кирган. Октябргача 30 га яқин кичик асарлари таржима қилинган экан.

Бу яхши иш эди, албатта. Лекин бу ҳали чинакам Толстой эмас эди. Унинг асосий асарлари она тилимизда сўнгги 30 — 40 йил ичидагина чинакамига қайта ҳаётини бошлади.

Шуниси ҳам борки. Шарқда, жумладан бизда Толстой ҳамма вақт ҳам тўғри тушунаверилмаган. Унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари кўпинча хато анланган. Уша кезлардаги тарихий шароит шундай эди.

ТАНҚИДЧИ. Адабий таъсир, традицияларни параллеллардан, ўхшаш ситуациялардангина қидириш даври ўтди, чамамда. Кейинги пайтларда адабий таъсир ва традициялар ғоят хилма-хил кўринишда, ҳаттоки баҳс-мунозара шаклида намоён бўлиши алоҳида эътироф этилмоқда. Ҳозирги адабий тажрибада ва адабиёт илмида Толстойнинг реалистик тасвир принципларига, Ленин ибораси билан айтганда, унинг энг хушёр реализмига, ҳаминша ҳаёт ҳақиқатига садоқат принципига, ҳаётни кенг кўламда бутун улуғворлиги, зиддиятлари билан кўрсатиш, инсон шахсига универсал тарзида ёндашиш йўлига, фаол гуманизмига қизиқиш ғоят кучли. Худди шу масалада Лев Толстой реалистик принциплари, гуманизми билан баҳсга киришиш ҳоллари ҳам бўл-япти.

ЕЗУВЧИ. Аслида устозга, унинг тажрибаларига муносабат хилма-хил кўринишда, Сиз айтганингиздек, ҳаттоки баҳс-мунозара шаклида ҳам бўлаверади. Биласизки, ҳатто Горький ҳам бошда Толстой билан ҳамфикр бўлган эмас. Аср бошида бу икки адиб икки йилча бирга бўлишди, уларнинг ҳар учрашуви жиддий баҳсларга айланиб кетарди. Уша кезлари бу икки улус зот ўртасидаги муҳаббатнинг сабаби фақат уларнинг шахс сифатидаги буюклигида ва зулмга қарши нафратининг муштараклигида эди.

Ҳаммамизга, шу жумладан жуда катта адибларга ҳам, Толстойнинг асл қиёфасини, ижодининг туб моҳиятини танитган В. И. Ленин мақолалари бўлди.

Шундай қилиб, Толстойни тушунгандан кейин, унга чексиз муҳаббат ва ҳайрат уйғонгандан кейингина ижодкор унинг санъати чўққиларига интила бошлайди.

Ва, шуниси ҳам маълумки, ҳар бир интилиш чўққи-га олиб чиқавермайди. Толстой яратган чексиз оламда дарров тўғри йўл топиб кетиш ҳам мушкул. У қулочга сиғмайди, у яратган туйғу ва ҳаяжонлар юракка сиғмайди. Пайқаб, уқиб олишга бўлган ҳар бир уриниш яна ичкарироққа бошлайди, ичкарида эса янги уфқлар, чексиз кенгликлар бор. Менимча, Толстой санъатига эришиш айрим адиблардан ҳам кўра, бутун-бутун адабиётлар тақдирида яққолроқ кўринади.

Энди, конкрет «Тирилиш» ва унинг таъсири ҳақида. Бу буюк асар қўлёзмалигидаёқ жаҳонга телеграф орқали тарқаб кетган. Аммо уни қандай тушуниш кераклиги ҳақида ҳали ҳам баҳслар бор.

Кўплар уни Нехлюдовнинг гувоҳ ювиш саргузаштлари деб диний мотивларга боғлаб тушунтирадилар. Аммо чуқур ўйлаб кўрилса, Толстой келтирган диний эпиграф ҳам, Нехлюдовнинг «эзгу» саргузаштлари ҳам бутун Россиядаги ҳақиқий ҳаётни шиддатли ва шафқатсиз реалистик тасвирда кўрсатиш йўлидаги арзимас баҳона, бир восита, холос. Нехлюдовнинг Россия бўйлаб кўрган, танишган одамлари, суҳбатлар, манзаралар, Катюша Маслованинг ўзи, бари-бари мамлакатда ҳамма нарса, бинобарин, одамлар ҳам ўзгараётганини кўрсатиб туради. Чиркин манзаралар оша келажакнинг хира нурлари, қандайдир янги маънавият кўринади.

Хўш, романнинг мана шу ички моҳиятини англамай

туриб, унга эргашган ёзувчи нимага эришиши мумкин? Юқорида Сиз келтирган далиллар — «Тирилиш»га эргашиб ёзилган асарларда ёзувчи учун баҳона, восита бўлган нарсаларга тақлид бор-у, асарнинг туб моҳиятини ташкил этган жиҳатларни англаш йўқ. Шунинг учун ҳам улар тақлиддан нари ўтолмаган.

ТАНҚИДЧИ. Ҳар бир миллий адабиёт, хусусан реализм йўлига кейинроқ кирган адабиётлар ривожини Толстой кўтарилган чўққидан туриб таҳлил этиш, Толстой чўққиси билан қиёслаш шу адабиётнинг реалистик даражасидан, балоғатидан бир нишона. Биз А. Қодирий, Ойбек, А. Қаҳҳорлар прозасини шу мезон билан ўлчаймиз, улар ижодида Толстой реалистик принциплари билан муштарак жиҳатларни топамиз ва бу билан фахрланамиз, бугунги ўзбек прозасининг ютуқларини шу чўққи билан қиёслаб ҳам қувонамиз, ҳам ўйга толамиз.

Толстой таъсири, традицияси ҳақидаги гапни унинг етук асарлари, таржималари аҳамиятидан бошлаш керак. Шунинг мамнуният билан қайд этиш зарурки, унинг шоҳ асарлари — «Уруш ва тинчлик», «Анна Қаренина», «Қазаклар», «Ҳожимурод» етук сўз усталари томонидан ўзбек тилига моҳирона таржима қилинган.

ЁЗУВЧИ. Бу таржималар ўзбек тилининг реалистик имкониятларини намоиш этувчи, бу тил Толстойдек улкан ҳассос реалист санъаткор ифода этган картиналарни айнан гавдалантиришга, персонаж қалб диалектикасини, нафис руҳий кечинмаларини очишга қодир эканлигини тасдиқловчи ажойиб ҳужжатдир. Бу таржималар айни пайтда ўзбек адабиётидаги реалистик тасвир маҳоратининг улкан ғалабасидир.

ТАНҚИДЧИ. Энди Толстой реализмининг бугунги адабиётимиз учун баъзи бир ибратли томонлари, мунозарали жиҳатлари ҳақида гаплашсак.

Толстой қалами остидан чиққан ҳаёт лавҳалари, одамлар сиймоси бамисоли ҳаётнинг ўзидан шундай кўчириб олинганга ўхшайди. Бироқ бу ҳаётнинг айни нуسخаси, фотографияси эмас. Толстой тасвири натурализмдан, эмперизмдан йироқ. Толстой ҳаётни бутун тафсилотлари билан эринмай тавсир этади. Уларни ўқиганда дидли китобхон ҳеч қачон зерикмайди. Бундай икир-чикирлардан жуда катта бадий умумлашмалар юзага келади. Толстойдаги «икир-чикирлар» билан кенг

масштаблиликнинг ажойиб тарзда туташиб кетиши ки-
шини ҳайратга солади.

Ҳозирги кунда қатор адибларимиз толстойчасига ба-
тафсил, жонли тасвир йўлини тутмоқчи бўладилар-у,
уларнинг ёзганлари баъзан зерикарли чиқади, оддий
тавсиф ҳолига тушиб қолади. Шуларга асосланиб бу
хил тасвир йўлини «эскирган»га чиқариш ҳоллари ҳам
бўляпти...

ЕЗУВЧИ. Толстой тасвири устида гап борганда «ба-
тафсил тасвир», «зерикарли», «зерикарсиз» деган ибо-
раларга тез-тез дуч келиб турамиз.

Бу масалада ҳам Толстой санъатининг бир сири бор.
Буни нима десам экан... Эҳтимол «бадий динамизм»
деб атасак бўлар. Толстойнинг узун, батафсил «зери-
карли» тасвирларида ҳам ички ҳаракат, жўшқинлик
бор. Ҳаёт ҳаракатда, ҳислар ҳаракатда. Юзаки қара-
ганда ҳаракатсиз кўринган жойлар ҳам ичидан қайнаб
ётади. Ҳатто табиат манзараларида ҳам ҳаракат бор.
Андрей Балконскийнинг оғир ярадор ҳолатда ётганда
осмон тасвирини эсланг: хотира, ўй, ҳис-туйғу ҳаракат-
лари, ҳаяжон, умид, сўлиш...

Ёки «Уруш ва тинчлик» бошида Шерер меҳмонхо-
насидаги базми эсланг: қанча эҳтирос! Қанчалар
чуқур маъно, кенг кўлам! Ниҳоят, бир сокин жумладан
буюк эпопеянинг конфликт тугуни сезилади: «Бона-
парт ўз кемаларини ёндирибди» деган жумла жаҳоний
масштабларни очиб юборади. Ундан то 1825 йилнинг
инқилобий тўлқинларигача сезасиз!

Иўқ, бунақа сеҳрли санъат ҳеч қачон эскирмайди,
унинг моҳиятини англамайдиганлар учунгина «эски-
риши» мумкин!

Батафсиллик ҳар хил бўлади. Достоевскийча ёки
Жойсдаги сингари психологик титкилашлар ҳам бор.
Толстойдаги батафсиллик— ҳаёт маъносини қидириш.
Пьер Безуховни, Левинни олинг. Уларнинг умри, худди
Толстойнинг ўзиникидай, ҳаётдаги ўз ўрнини қидириш
билан ўтади. Умумбашарий муҳаббат, эзгулик, инсон
камолоти, инсонлар бирлиги ғоялари шунда туғилади—
ҳаёт сирларини очишга интилиш давом этади.

ТАНҚИДЧИ. Ҳозир яратилаётган эпик турда
воқеалар, ҳодисалар тасвирига эмас, инсон шахсига,
шахс тақдири ва руҳиятига қизиқиш кучайганлиги
янги тенденция сифатида қайд этилмоқда. Шу ўринда

беихтиёр Л. Толстой тажрибаси— «Уруш ва тинчлик» ёдга тушади. Ахир «Уруш ва тинчлик»да тарихий ҳодисалар, жанг воқеалари, ов, базм оилавий можаролар ҳам ҳайратда қолар даражада кенг ва батафсил гавдалантирилган, аини пайтда, бу ҳол кўпдан-кўп алоҳида персонажларнинг шахсиятини, қалб бисотини, характерини, тақдирини тўлалигича гавдалантиришга асло монелик қилмаган. Ҳозирги кунда реалистик «воқеанавислик»нинг иккинчи планга ўтиб қолаётганлиги давр талаби, тақозосими ёки бошқа сабаблари борми?

ЕЗУВЧИ. Ҳар замоннинг ўз муҳити, шароити ва талаби бор.

Толстой жаҳонда ноёб ва ягона.

Аини Толстойча ёзиш мумкин эмас.

Аини Толстойча ёзиш керак ҳам эмас.

Қолаверса, бизнинг замонамизда.

Ҳозир Толстойни такрорлаш кулгили бўлар эди. Гап Толстойча ёзишда эмас. Бизда бевосита Толстой таъсиридаги чинакам ёзувчи йўқ, лекин, шу билан бирга, Толстой таъсиридан холи бўлган ёзувчи ҳам йўқ. Бу парадокс ғалати эшитилиши мумкин.

Гап Толстой эстетик принципларининг, Толстой гуманистик ғояларининг давомийлиги ҳақида бориши мумкин.

ТАНҚИДЧИ. Боя айтилганидек, Толстой ҳақиқий маънодаги реалист, у ҳамиша ҳаётни ўз кўринишида гавдалантиради, ҳар қандай фикр, ҳақиқатни шу кўринишда ифода эта билади. Бу йўл бугунги адабиётда муваффақият билан давом этипти. Аини пайтда, социалистик реализм адабиёти ҳаётни шартли, рамзий тарзда ифода этишни рад этмайди. Кейинги пайтларда бу йўлга қизиқш хийла кучайди. Бу ҳол қизгин баҳсларга сабаб бўлмоқда, айрим ўртоқлар бу йўлни номақбул, реализм, бинобарин, Толстой традицияларидан чекиниш, деб атамоқдалар. Сиз бу ҳақида нима дер эдингиз?

ЕЗУВЧИ. Реализмнинг, хусусан, социалистик реализмнинг бағри кенг. Ҳаётни аини ўз шаклида кўрсатиш йўли сингари шартли, рамзий усул ҳам унинг бағрига сиғаверади. Бироқ ҳар иккиси ҳам маҳорат талаб қилади. Гап яна маҳорат ва эстетик принципларда.

Биз Толстой тажрибасини фақат унинг тасвир усулидангина иборат деб билмаймиз. Толстой сабоқлари у танилаган изчил реалистик йўлда ёза билишгина эмас. Мураккаб ҳаётини муносабатлар системасида шахс, инсон ва тарих, ахлоқий бурч— ҳозирги адабиётимиздаги бу мотивлар Толстой реализми билан томирдош. Бу ҳаётини, традициялардан чекиниш кўп кўнгилсизликларга олиб келганлиги сир эмас: модернизм, соф психологизм, янги роман назариялари ва тажрибалари шунинг оқибатидир.

ТАНҚИДЧИ. Толстойнинг шарқ халқлари адабиёти, шарқдаги фалсафий оқимлар билан яхши танишлиги маълум. У ёшлигидаёқ араб халқ эртақларини берилиб ўқиган, араб ва турк тилларига қизиқиб, маълум тайёргарлик билан шу тиллар бўйича аъло баҳода имтиҳон топшириб Қозон университетига кирган, университетда А. К. Қозимбек сингари туркий халқлар тарихи билимдонларидан сабоқ олган. Толстойнинг туркий халқлар тили, урф-одати, адабиёти, тарихини яхши билиши унинг кавказлик туркий халқлар, бошқирлар ҳаётидан олиб ёзган асарларида аниқ сезилиб туради. Толстой асарларида шарқ халқлари адабиёти, фалсафаси таъсирини кўриш мумкин. Чунончи, Толстойнинг болаларга аталган асарларида, қатор қисса ва ҳикояларида, жумладан, «Ҳожимурод» ва «Икки газ ер кифоя» сингари асарларида шарқ халқлари адабиётида кенг расм бўлган притча— ҳикоят шакли приёмларидан баракали фойдаланган. Шуниси қизиқки, Толстойда қадимги ҳикоятга хос ошқора дидактика, панд-насиҳат йўқ, унда шарққа хос донишмандлик реалистик тасвирга сингдириб юборилади; бошқачароқ қилиб айтганда, ҳикоят усули реализмга хизмат этади, реалистик асосда тамомила янгиланади. Қадимий адабий, анъаналарга қизиқиш ортиб бораётган шу кунларда Толстойнинг бу тажрибаси ҳам ниҳоятда қўл келиши мумкин.

ЕЗУВЧИ. Шарқ фалсафий ва адабиёт тажрибасининг улуғ реалист ижод призмасидан ўтиб яна Шарқнинг ўзига қайтиши бу— жуда қизиқ ва мураккаб масала. Бу саволга икки оғиз сўз билан жавоб бериш мушкул. Бу иккиёқлама ижодий жараёни махсус ўрганиш керак. Бу— сиз адабиётшуносларга ҳавола.

ТАНҚИДЧИ. Қисқаси, Толстой ижодида бугунги кунга даҳлдор жиҳатлар беҳисоб. В. И. Ленин бундан етмиш йилча бурун Толстойнинг қолдирган меросида ўтмишга айланмай, келажакка мансуб бўлган нарсалар бор, деган эди. Биз юқорида тилга олган Толстойнинг ҳозирги адабий жараёндаги ҳаётбахш анъаналари ҳам шу сўзларнинг нақадар ҳаққонийлигини тасдиқлаб турибди.

1978 йил, сентябрь

КУЛГИ СЕҲРИ

(Езувчи Саид Аҳмад билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. Саид Аҳмад ака, Сиз ҳикоячиликдаги тажрибаларингиз, «Уфқ» трилогиясининг туғилиш тарихи ҳақида озми-кўпми гапириб бергансиз. Уйлаб қарасам, ҳажвий асарларингиз тўғрисида айтарли ҳеч нарса демаган экансиз. Ҳолбуки, ижодингизнинг каттагина қисми ҳажвиядан— комедия, сатирик, юмористик ҳикоялар, фельетонлардан иборат. Сатира-юмор жиддий асарларингиз, ҳаттоки «Уфқ» трилогияси бағридан ҳам кенг жой олган. Бунинг устига ижодингизга оид энг кўп баҳс-мунозара Сизнинг худди шу ҳажвий асарларингиз устида борган. Қатор ҳикояларингиз ўз вақтида жиддий тортишувларга асос бўлган, «Келинлар қўзғолони» теварагида аввал даҳанаки, сўнг «Ўзбекистон маданияти» газетаси саҳифаларида кетган мунозара ҳам жуда қизгин ўтган эди, бу борадаги баҳс ҳали ҳам давом этапти. Сиз, негадир, шу баҳсларнинг бирортасига ҳам ўз муносабатингизни билдирмай сукут сақлаб келяпсиз. Менимча, энди сал «ёрилиш» пайти ҳам келгандир, малол келмаса, суҳбатимизни ҳажвий асарларингиз, бу борадаги ижодий тажрибаларингиз, баҳсларга муносабатингиз, шу баҳонада ҳажвиётнинг ҳозирги аҳволи, истиқболи масалалари хусусида олиб борсак.

ЕЗУВЧИ. Гапларингиз жуда маъқул. Ҳажв ҳақида жиддий бир гап айтадиган пайт келди. Мени кечирингку, шу пайтгача сиз адабиётшунослар ҳам ҳажв ҳақида лом-мим демай келасизлар ёки жуда кам, фақат қўл бўшаб қолганидагина ёзасизлар. Ҳажвни биз яратамиз,

аммо ҳажв ҳақида, унинг адабий тур сифатида ҳозирги замон адабиётида тутган ўрни, қай даражада маҳорат билан ёзилган, ёзилмагани тўғрисида сизлар гапиришингиз керак.

Ҳозир адабиётимизда ҳажвчиликда анчагина тажриба орттирган, бир қанча асарлар яратиб ўқувчининг оғзига тушиб қолган таланти ёш ёзувчиларимиз бор. Уларнинг китоблари тўғрисида нари борса кафтдеккина тақриз битиш билан чекланиб қўя қоласизлар. Менимча, ҳажвий асарлар тўғрисида кенг, атрофлича таҳлил қиладиган, маҳоратда ўша асарлардан қолишмайдиган мақолалар яратилиши керак. Ҳозирги ҳажвчи ёшларимиз уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар қабилда иш тутиб эплаб-сеплаб ёзиб туришибди. Уларга бош бўладиган, бошларини бир жойга қовуштирадиган одам йўқ.

Гали келиб қолди. Икки оғиз ҳажвчилик таланти ҳақида гапирсам. Қоракўлчи чорвадорларнинг гапига қараганда, мингта қоракўл қўзи орасидан гоҳи-гоҳида битта «Антиқа» деган ноёб терили қўзи туғилар экан. Шу гапга қиёс қилиб айтсак, юзта жиддий ёзувчи орасидан атиги битта ҳажвчи ёзувчи чиқиб қолади.

ТАНҚИДЧИ. Бир оз ошириб юбордингиз, чамамда.

ЁЗУВЧИ. Бор гапни айтяпман. Ҳажвчилик, яъни бировни кулдира билиш ноёб таланти ҳисобланади. Ана шунинг учун ҳам уларни тарбиялаш, адабиётимизнинг ажралмас қисми бўлган бу тур ривожига хизмат қилдиришимиз керак. Аввало ҳажвчи халқ тилини, шу тилнинг бутун рангларини оҳанглари бошқалардан кўра нозик ҳис қиладиган ва уни жуда чиройли қилиб, одамлар чеҳрасига табассум пуркайдиган қилиб айтиб бера оладиган маҳорат эгаси бўлмоғи керак. У сўзни сўзга уриштириб жаранглатадиган, гап тагига гап яширадиган, сўз билан одамлар руҳини қитиқлайдиган, тингловчини оғир руҳий ҳолатдаги мувозанатини бузиб, енгил қувноқ кайфият ҳолатига олиб кирадиган бўлиши керак. Қулиш осон, кулдириш қийин. Кулгисиз ҳаёт ғоятда зерикарли бўлиши, кулгини кундалик ҳаётимизда жуда муҳим роль ўйнашини ҳаммамиз биламиз-ку. Бир тасаввур қилиб кўринг-а, кимдир бирон марта кулмай умрини ўтказган бўлиши мумкин. Аммо шу одам чинакам умр кечирди, деб бўладими? Кулмаслик худди жисмоний нуқсондек гап. Унинг

аллақайси сезги аъзоси ишламагандек, танасига, руҳига қандайдир жуда зарур витамин етишмагандек.

Телевидение орқали кўрсатилаётган миниатюраларнинг, радио «Табассум»ининг ишқибозлари кундан-кунга кўпайиб бормоқда. Театрларимизда кўрсатилаётган комедиямизга ҳалигача бемалол билет олиб бўлмайди. Тўй-ҳашамлар, базмлар аскияларсиз, латифасиз ўтмайди.

Демак, ҳажв ҳаётимизни безайдиган, руҳларимизни енгиллатадиган ва шу билан бирга ҳаётимиздаги иллатларни турткилаб турадиган, йўлдан чиққанларни кўпчилик орасида пўстагини қоқадиган ғоявий қурол ҳамдир. Шунинг учун ҳам биз олим ўртоқларимиздан ҳажв тўғрисида яхши-яхши илмий асарлар яратишларини илтимос қиламиз.

Энди «Келинлар қўзғолони» тўғрисида. Рост айтдингиз. Бу комедия атрофида кўпдан бери шов-шувлар бўлиб келяпти. Қайси бир танқидчининг қўли бўш қолса, албатта унга битта тош отиб қўяди. Танқид албатта яхши нарса. Биз оддий томошабин асарни кўриб яхши ё ёмон деса, айбини бўйнига қўйиб бер, ёмонлигини исботлаб бер, деёлмаймиз. Томошабин ёқмаса, ёмон экан, деб кетаверади. Аммо адабиётшуноснинг бундай дейишга ҳаққи йўқ. У нима учун ёмонлигини, қандай қилса яхши бўлишини айтиб бериши керак. Шунинг учун ҳам бирор асар устида фикр юритаётган танқидчи ўртоғимизнинг асарни ёзган автордан савияси паст бўлмаслиги керак. Авторга унча-мунча гап айтиб бера оладиган, унинг чинакам маслаҳатчиси, шу асарнинг ҳақиқий жонкуяри бўлмоғи керак.

«Келинлар қўзғолони» тўғрисида уни ҳар тарафлама чуқур таҳлил этиб, ютуқ ва камчиликларини кўрсатадиган мақола ҳали чиққани йўқ. Айрим ўртоқларимиз уни ёмонлагани сари томошабин кўпайиб кетяпти. Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик театрида жуда оз вақт ичида икки юз саксон мартадан ортиқ ўйналди. Ўйналганда ҳам тўла зал билан, бир-икки кун олдин билет сотилиб бўлган, ташқарида киролмаган юзлаб одамлар қолган ҳолда ўйналди. Спектални ўн-ўн беш марта лаб кўрган одамлар бор. Биргина бу театрда эмас, Мулла Нафас номидаги Туркман Давлат Академик драма театрида икки юз мар-

та худди шундай зал тўла томошабин билан ўйналди. Мухтор Аvezов номидаги Қozoқ Давлат академик драма театрида юз мартадан ортиқ қўйилди. Бу театрнинг спектаклларига билет корхона илғорларига мукофот тариқасида бериляпти. Касса тепасида ҳамиша «Билет йўқ» деб ёзилган тахтача осиглиқ туради. Ҳозир «Келинлар қўзғолони» Иттифоқимизнинг ўн тўрт театрида муваффақият билан ўйналмоқда. Модомики суҳбатимиз кулги устида кетаётган экан, мен ҳам кулги учун жиндай мақтаниб қўйдим... Сиз бўлган ва бўлаётган танқидларга ўз муносабатингизни билдирмай, сукут сақлаб келяпсиз, деб таъна қилдингиз. Мен ҳали ҳам сукут сақлаш ниятидаман. Чунки мен учун «Келинлар қўзғолони»нинг ўзи баҳсларга жавоб берапти. Бу асарнинг республикамиз ташқарисида муваффақият билан ўйналиши баҳсларга яхшигина жавоб эмасми?! СССР Фанлар академиясининг Сибирь бўлими шаҳарчасида кўрсатилган спектаклга академиклар чалган қарсақ, улар кўзидаги севинч ёши мен учун жуда мўътабардир. Санъатшунос олим профессор Рудницкийнинг отахон газетамиз «Правда»да босилган «Талантлар ҳамоҳанглиги» мақоласида айтилган илиқ гаплар мен учун ниҳоятда қадрлидир. Адабиётшунос олим Ҳафиз Абдусаматов, Муҳсин Қодиров ўртоқлар комедияни ҳимоя қилдилар. Аммо улар ҳам баъзан чўчиб, орқа-олдиларига қараб, жиндеккина журъатсизлик билан ҳимоя қилдилар. Шундоқ бўлишига қарамай, ўшандай ҳимоячиларим борлигидан хурсандман. Шуни яхши биламанки, ҳеч қачон комедия осонликча саҳнага чиқмаган. «Келинлар қўзғолони» ҳам ўшандай қийинчиликларни бошидан кечирган асардир.

ТАНҚИДЧИ. Кузатиб бораётган бўлсангиз керак, бир неча ойдан бери «Литературная газета»да комедиянинг ҳозирги аҳволи тўғрисида жўшқин мунозара давом этапти. Шу мунозарада, шунингдек, сатира, юморга оид баъзи илмий ишларда ғалати бир фикр ўртага ташланяпти. Ҳозир, яъни фан-техника инқилоби даврида, кишилар хилма-хил ахборотлар юки остида ғоятда билимдон, ақлли бўлиб кетган шароитда кулги, сатира-юморнинг умри тугаб боряпти, кулги эндиликда эскириб қолди, комедия — сатира, юмор инқирозга учради, деганнамо гаплар айтиляпти.

ЕЗУВЧИ. Менимча, бу мутлақо нотўғри фикр. Тўғри, ҳозирги замон, яъни йигирманчи аср кишиси — чинакамига фикри тараққий этган, билимдон кишилар. Дарҳақиқат, улар фан-техника ривожини қуршовида турли хил информациялар юки остида қолганлар. Уларнинг ниҳоятда жиддийлашиб кетгани ҳам рост. Ҳар бир оилада техникага оид, илм қудрати билан вужудга келган хилма-хил асбоблар бор. Электровентилятор, дазмол, холодильник, конденционер, минг хил транзистор ва чертёжлар билан тўлган; телевизор, магнитофон, радио, пылесос, соқол олиш машинаси, соч жингалак қиладиган қайчисимон асбоб, болаларнинг моторли ўйинчоқлари, тикув машинаси, кир ювиш машинаси... эҳ-ҳе, бунақалардан яна қанчадан-қанчаси битта оилада жамланган. Утган аср кишиларининг тушига ҳам кирмаган нарсалар ҳозир уйимизда турибди. Ҳар куни, ҳар қадамда уларга ишимиз тушади. Хўш, шулар бизнинг кулги туйғуларимизни йўққа чиқарадими? Мутлақо йўқ. Куни кеча Москва телевидениеси орқали давримизнинг буюк комик артисти Аркадий Райкин фазода учиб юрган икки космонавт учун ҳажвий ҳикоялар айтиб берди. Зангори экранда космонавтларимизнинг мириқиб кулганларини ва уларнинг Райкиндан яна номер ижро қилишни талаб қилганларини кўрдик. Биламизки, жаҳондаги барча одамлардан кўра фан-техника информациясини кўп қабул қиладиган, ҳар бир томиридан тортиб, танидаги ҳарорат ҳам, ухлаб-уйғониши ҳам фанга беқийёс хизмат қилаётган киши космонавтлардир. XX аср фан-техникасининг энг буюк мўжизаси саналмиш космик кема ичида, вазнсизлик ҳолатида ҳам одам боласи кулгига ташна, кулги шайдоси... Шундай экан, кулги ҳеч қачон инсонни тарк қилмайди. Инсон қувончсиз, табассумсиз, хандасиз яшолмайди. Демак комедия ҳам, ҳажв ҳам яшайверади. Асло инқирозга учрамайди. Бунинг учун яна баъзи далиллар келтирай.

Олимларни ниҳоятда жиддий одамлар деб ўйлаймиз. Чунки улар илмий кашфиётлар хаёли билан формулалар, схемалар, жадваллар оламида яшайдилар. Ана шу кишилар ҳам кулгига зарурият сезадилар. Жаҳонда «Раҳматуллин тўлқини» деб аталган тўлқин назариясини яратган академик Ҳабиб Раҳматуллин, «Материаллар қаршилиги» назариясини яратган акаде-

мик Муҳаммаджон Урозбоев, ерости бойликларини топишнинг янги усулини ихтиро қилган академик Ҳабиб Абдуллаевларни жуда кўп марта аскиячилар даврасида завқ билан кулишларини, латифалар айтиб хандон уришларини кўрганман, кузатганман.

«Нисбийлик назарияси»ни ихтиро қилган жаҳон фанининг энг мўътабар намояндаларидан бири Алберт Эйнштейннинг қувноқ латифалари ва ё у ҳақида тўқилган сон-саноқсиз латифаларни биламиз, ҳар кунни эшитамиз.

Кўриниб турибдики, фан-техника ривожини, инсон ақли ва онги қабул қилаётган хилма-хил информациялар уни қувончдан маҳрум қилмайди, билъакс унда кулгига, қувноқликка эҳтиёж уйғотади.

ТАНҚИДЧИ. Ҳажв; комедиянинг инқирози ҳақидаги гаплар беихтиёр яқин-яқинларда бўлиб ўтган роман, драма, поэма, ҳикоя теварагида борган баҳсларни ёдга туширади, худди ўша баҳсларда ҳам мазкур жанрларнинг «инқирози» ҳақида «башорат»лар қилинган эди; мана, кўрдик, кўриб турибмиз, роман ҳам, драма ҳам, ҳикоя ва пёэма жанри ҳам бугунги кунда муваффақият билан ривожланиб боряпти. Ҳатто комедиянинг ҳозирги аҳволи ҳақида жуда кескин танқидий фикрлар изҳор этилаётган «Литературная»даги баҳсда ҳам бу турда кўплаб яхши асарлар пайдо бўлаётгани айтилди. Ўзбек адабиётидан ҳам сатира ва юморнинг истиқболига яхши умид боғлаш учун асос берадиган қатор яхши асарларни тилга олиш мумкин. Худойберди Тўхтабоевнинг Иттифоқ бўйлаб донг қозонган, жаҳон сафарига отланган «Сариқ девни миниб», «Сариқ девнинг ўлими» романларини эслайлик. Танқидчиликда улар кўпроқ саргузашт, детектив адабиёт намунаси, деб талқин этилди. Аслида улар ҳажвий асар, сатира ва юморнинг яхши намунаси, бинобарин худди «сатира ва юмор инқирози» ҳақидаги гап кетаётган бир пайтда ўзбек адабиётида илк бор Иттифоқ, ҳатто жаҳон китобхонига манзур бўлаётган ҳажвий роман туғилди. Худойбердининг «Жонгинам, шартингни айт» қиссаси, Неъмат Аминовнинг ўнлаб ҳажвий ҳикоялари, «Елвизак» повести ҳажвиётимизнинг бугунги ютуқларидандир...

Мен атайлаб олдин Сизнинг ҳажвиётдаги издошларингиз — шогирдларингиз номларини тилга олдим. Мазкур факт шуни кўрсатадики, бизда барқарор ҳажв-

чилик анъаналаримизни муносиб равишда давом этти-
раётган авлод бор, бинобарин, ҳажв инқирозга юз тут-
ган, ривож тўхтаган эмас, унинг истиқболи ишончли
қўлларда.

Бевосита Сизнинг асарларингизга келсак, 60—70-
йиллар давомида яратган ҳажвияларингиз етти ёшдан
етмишга қадар ўзбек ўқувчисига маълум ва манзур.
«Келинлар қўзғолони» орқали энди Сизнинг кулгингиз
ўзбек аудиторияси доирасидан чиқиб Иттифоқ бўйлаб
жарангламоқда, Фармонбиби, унинг азамат ўғил ва
аломат келинлари ҳозирда рус, қозоқ, туркман, қирғиз,
тожик, арман тилида сўзлаб, турли миллат, элат одам-
ларини қаҳқаҳага солмоқда, минглаб кишилар кўзида
севинч ёшини қалқитмоқда...

Бу билан мен ҳажвиётдаги аҳвол ҳар жиҳатдан
кўнгилдагидек демоқчи эмасман; саёз асарлар, «сати-
ра» ва «юмор», «комедия» деб тақдим этилаётган, асли-
да бу турга мутлақо алоқаси йўқ нарсалар тўлиб-то-
шиб ётибди. Ҳозир сатира ва юморга майдон ҳар қа-
чонгидан кенг, ривожига йўл очиқ, сатира ва юморни
бирёқлама тушуниш, тушунтириш даврлари ҳар ҳолда
орқада қолиб кетди. Қаранг, «Муштум» ойда икки
марта чиқиб турибди, деярли барча газета ва журнал-
ларда ҳажв минбари мавжуд, радио ва телевидение
махсус кўрсатув ҳамда эшиттириш программасига эга.
Минг афсуски, мана шу кенг майдон, қулай имконият
кўпинча сунистеъмол қилиняпти, юксак маҳорат билан
ёзилган талантили ҳажвий асарларга ҳар қадамда муҳ-
тожлик сезиляпти.

Мавзудан бир оз четга чиқиб кетдик, чамамда. Ав-
вало Сизнинг ижодингиз, тажрибаларингиз ҳақида гап-
лашмоқчи эдик. Асосий муддаога қайтсак.

Баъзан ҳажвиётдаги анъаналар ҳақида бирёқлама
гаплар эшитишга тўғри келади, чунончи Абдулла Қаҳ-
ҳор Гоголдан қандай қилиб кулиш ва кулдиришни ўр-
гангани ҳақида ёзган кишилар бўлган. Бу хил қараш-
лар кейинги йилларда кескин танқидга учради. Дарҳа-
қиқат, бисотида кулгига мойиллик, кулиш, кулдириш
лаёқати, тўғрироғи, истеъдоди бўлмаган одам ўзгалар-
дан бу фазилатни олиши, ўзлаштириши асло мумкин эмас.
Бироқ, шуниси ҳам борки, туғма комик истеъдод эгаси
мавжуд адабий-ҳажвий анъаналар доирасидан ташқари-
да камол топиши мумкин эмас. Умуман бадиий ижодда

бўлгани каби, комик талант соҳиби ҳам устозлар таъсирида, улардан ўрганиб вояга етади. Сиз ҳажвиётдаги устозларингиз, улардан олинган сабоқ ҳақида нима дер эдингиз?

ЕЗУВЧИ. Устозлардан ўрганиш ҳам ҳар хил бўлади. Кўпинча устозлар яратган асарларни такрорлаш ҳоллари учраб туради. Бу — ногўгри йўл. Аслида ўша устозларни устоз санъаткор даражасига кўтарган сирларни ўрганиш керак, мен ҳам ижодимнинг бошлари даврларида баъзи жиддий хатоликларга йўл қўйганман. Аввал тақлид, кейин устозлардаги ноёб оригинал фикрларни бошқача қилиб кўчириш ҳоллари ҳам бўлган. Бу ҳам майли-я, мен Чеховни ўзимга устоз билиб, унинг ижодига шунчалик берилиб кетганманки, унинг санъатини ўрганиш бир ёқда қолиб кетиб, Чехов тасвирлаган кишиларга ўхшаган кишиларни, Чехов тасвирлаган воқеаларни бугунги ҳаётдан қидирадиган бўлиб қолдим. Мен Чехов билан бугунги давр оралигини унутиб қўйдим. Шунинг учун ҳам ҳикояларимда замон учун типик бўлмаган кишилар ва воқеалар аралашиб қоладиган бўлди. Ҳайриятки, мен бу нуқсонимни тез англаб, ўзимни ўнглаб олдим.

Мен бу устозлардан ўргандим. Аммо уларга тақлид қилмадим. Мен улардан санъаткорлик сирларини ўрганишга интилдим. Шу пайтгача нимаки ёзган бўлсам, ўз йўлимдан боришга, баҳоли қудрат ўзимга хос услубда ёзишга интилдим.

ТАНҚИДЧИ. Демак, устозлардан кулгини санъат даражасига кўтариш, кулги воситасида муҳим ижтимоий-ахлоқий масалаларни ўртага қўйиш, ҳаётнинг катта ҳақиқати, гапини айтиш, даврнинг комик типларини яратиш сирларини ўрганиш мумкин. Дарҳақиқат, Сизда бўлганидек, кўпгина ёшларда устозлардан ўрганишда баъзан шу бош масала қолиб, нуқул устознинг комик услубига, сўзлаш тарзига тақлид қилиш ҳоллари учрайди. Бу билан узоққа бориш мумкин эмас. Масалан, мен кейинги йигирма йил давомида ҳажвиётда сизга ўхшатиб ёзишга уринган ўнлаб ёш қаламкашларни учратганман, лекин уларнинг бирортаси ҳам ҳажвда шухрат қозона олмади. Ҳажвиётда ўз услубини топиш ниҳоятда қийин муаммо. Бунинг учун ҳажвда куч синаётган қаламкаш энг аввало тақлидчиликни йиғиштириб қўйиб, қаламни ўзининг кўнгил майлига қўйиб бериши керакка

Ўхшайди. Масалан, Неъмат Аминов ҳажвиётга ҳудди шу йўл билан кириб келди, у бошдаёқ ҳеч кимнига ўхшамаган ўз овози билан кула бошлади. Афсуски, кейинги пайтларда у ўзини-ўзи такрорлаб қўяётир, кулгиси бир хил доирасида қолаётир, кулги созининг янги жилolari, имкониятларини ишга солиш борасида етарли бош қотирмаётир.

ЕЗУВЧИ. Бунга сабаб ёш қаламкашда ҳаётни кузатиш, ҳаётдан олган таассуроти камлигида деб биламан. Ҳаттоки ёзувчи услубидаги жилolarни кўпинча унинг шахсий-ҳаётий тажрибаси белгилайди. Стил—бу ёзувчининг ўзи, деган нақл бор-ку ахир. Ёш ёзувчининг биринчи китоби болалигидан бошлаб то қўлига қалам олиб ижод қилган давригача кўрган-кечирган ҳодисалари асосида ёзилган бўлади. Аммо иккинчи китобга келиб ҳаётдан олган запас материал тугаб қолади. Шунинг учун ҳам ўзини ўзи такрорлай бошлайди. Ёзувчи қанча кўп кўрса, кечинмаларга қанча бой бўлса, ўз-ўзини такрорлашдан қутулади. Шунинг учун ҳам мен ёш ёзувчи укаларимга юртни кўп кезишни, одамлар орасига киришни, халқнинг ажойиб қочириқли гапларини ўрганишни маслаҳат бераман. Кўп кўрган, кўп эшитган ёзувчининг асари ҳаётий бўлади. Ҳаётда кулгили ҳолатлар кўп, уни кўра билиш керак...

Умуман, ҳажвни бировга ўргатиб бўлмайди. Ҳажвчи бўламан деган одамнинг ўзида бу жанрга мойиллик, бировни кулдира билиш қобилияти бўлиши керак. Ана шундай одамга, ҳажвдан дарс берса, жуда тез илғаб олади. ва қолганини ўзи ривожлантиради.

ТАНҚИДЧИ. Ўзингиз айтганингиздек, ижодингиз бошланиш йилларидаги тақлидчилик ҳоллари фақат адабий тажрибанинг камлиги оқибати бўлмай, бунга сабаб шахсий-ҳаётий тажрибанинг камлиги ҳам экан-да.. Дарҳақиқат, ўша кезлари сизда услубда гоҳ Фафур Фуломга, гоҳ Абдулла Қаҳҳорга, гоҳ А. Чеховга тақлид қилиш ҳоллари бўлган. Шу билан баробар илк китобингиз—«Тортиқ»да устозлар анъанасидан чекиниш—ҳажвни, кулгини шунчаки ҳазил-мутойиба, эрмакка айлантириб юбориш ҳоллари ҳам учрайди. Бунинг учун ўз вақтида қаттиқ дакки ҳам эшитгансиз. Лекин ўша пайтдаёқ сизда Ҳамза, Абдулла Қодирий, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳорлардан фарқ қилароқ, кулгининг заҳарханда жиддий, фoш этувчи хилига эмас, ҳазил-мутойиба

қулф уриб турувчи, енгил, ҳаётбахш, тасдиқ этувчи қувноқ турига мойиллик кучли эди; дастлаб кулгининг ана шу қувноқ турида даврнинг катта гапини, ҳақиқатини айтиш тажрибаси етишмайроқ турар эди. Маълум бўляптики, бу ҳаётий тажрибанинг етарли эмаслиги билан боғлиқ экан. Демак, оригиналлик шахсий услубни санъат даражасига етказиш сизда осонликча кечгани йўқ. 60-70-йилларга келиб Сиз танлаган йўл ижобий самаралар берди, аммо бу йўлда ҳали ҳам баъзи қусурлар учраб қолади; шу билан бирга, Сизнинг ҳажвий асарларингизга баҳо беришда индивидуал услубингизни, Сиздаги кулгининг ўзига хос томонини етарли ҳисобга олмаслик ҳоллари кўп бўлди ва ҳамон учраб қолаётир. «Эгар бозори», «Чол куёв билан кампир келин», «Ихтиро», «Гувала», «Отпускаи», «Карнай», «Синовчи ичувчи» — буларнинг барчаси ҳазил кўтармайдиган жиддий кишилар назарида шунчаки бир ҳангама, оддий ҳазил-мутойиба бўлиб туюлиши мумкин. Ёки «Келинлар қўзғолони»-хусусида айтилган баъзи танқидий мулоҳазаларни эслайлик. Айрим ўртоқлар комедияда олди-қочди, ҳазил-мутойибалар кўпайиб кетгани, асарда жиддийлик етишмаслиги ҳақида ёздилар. Агар асар шу хил олди-қочди, ҳазил-мутойибалардан ҳоли этилиб жиддийлаштирилса, унинг комедиялиги қаерда қолади? Замонамизнинг атоқли юмористи Юрий Никулин «Литературная газета»даги суҳбатида комедия асосида ётувчи ҳодиса — олди-қочди, ибтидоий, ўта жўн бўлиши мумкин ва лозим деган эди. Баъзан мана шу ибтидоий, ўта жўн олди-қочдидек туюлган ҳодисалар замирида ётган маънони, комедия воситаларида ифода этилган ҳаёт ҳақиқатини англаб етиш қийинроқ кўчади. Шундан бўлса керак, комик асарга берилган баҳолар баъзан бир-бирига тамомила зид келиши ҳам мумкин. «Келинлар қўзғолони» қардошлар саҳнасида муваффақият билан қўйилаётган, марказий матбуотда, «Правда»да юксак баҳоланган бир пайтда Норбой Худойберганов «Литературная газета»даги комедия баҳсида Сизнинг шаънингизга илиқ гаплар айтиш билан баробар, бехосдан: «Комедия билан танишгач, биз драматург нега, қандай мақсадда, нима учун қўлига қалам олган экан, деб бош қотирамиз», — деб ёзади, танқидчи комедиянинг мақсадини маршал кампир — Фармонбинини енгилгина танқид этишдангина иборат деб билади, бу ҳол комик асар учун камлик қилишини айтади. Ме-

нимча, «Келинлар қўзғолони» маъносини фақат шу тарзда тушуниш ҳам жуда-жуда камлик қилади.

ЕЗУВЧИ. Мен боя «Келинлар қўзғолони» теварагидаги танқидга муносабатимни айтиб ўтдим. Комедияни, ҳажвий асарни музыкага қиёс қилиш мумкин. Яхши куйни мароқ билан тинглайсиз-у, маъносини, бастакор мақсадини тушунтириб беришга келганда қийналиб қоласиз. Кулгили асар ҳам шундай. Уни ичак узилгудек бўлиб кулиб ўқийсиз, томоша қиласиз, аммо бунинг сирини изоҳлашга келганда ўйлаб қоласиз. Бироқ танқидчи — ўз соҳасининг устаси, билимдони, у бу сирни билиши, англаши, ҳис этиши, ўзгаларга тушунтириб бера билиши лозим, деб биламан.

ТАНҚИДЧИ: «Келинлар қўзғолони»да, умуман, Сизнинг ҳажвияларингизда, Урик домла-ю, Азизхондан тортиб Фармонбибига қадар барча юмористик персонажларингизда муболаға, бўрттириш, лоф хийла кучли. Ҳаётда айни Урик домладек фанатикларни, Синовчи-ичувчидек одамларни, Фармонбибидек маршал кампирларни учратиш қийин. Биринчидан, шу тур комик образларнинг туғилиш тарихи, ҳаётини замини ҳақида гапирсангиз, иккинчидан, ҳажвиётдаги муболаға, лофнинг ўрни, ролига қандай қарайсиз, шу хусусда сўзласангиз.

ЕЗУВЧИ. Мен туғилган маҳаллада Махсуд ўлик деган қўшнимиз бўларди. Резавор етиштиришда ундан устун одамни ҳалигача кўрмаганман. Қаторасига тушган тўрт уйнинг олди полсиз айвон эди. Қиш кириши билан айвон олдига ромлар ўрнатиб пол ўрнини кетмонлаб, унга турли резаворлар экарди. Қиши билан шу резаворларни сотиб рўзгорини дурустгина тебратарди. Ердан қор кетиши билан томини кетмонлаб чопиб редиска уруғи сепарди. Тошкентда у ҳаммадан олдин бозорга редиска чиқазарди. Хулласи, у йилига шу кичкина ҳовлисида уч-тўрт марта ҳосил кўтарарди. Ундан ташқари шу маҳалламизда қулоғи оғир бир боғбон бўларди. Боғида ўрик кўп эди. Урикларга ранг кириши билан унинг қулоғи баттар том битарди. Нима сўраманг, нима гап айтманг қулоғига ўрик бўлиб эшитиларди. Салом берсанг ҳам: «Ҳали ўрик пишгани йўқ», — деб жавоб берарди. Биламан, Фарғона пединститутининг бир ўқитувчиси ўрикнинг биологик хусусияти тўғрисида кандидатлик диссертацияси ёқлайди. Бу домлани ҳамма «Урик домла» деб атайдиган бўлиб қолишади. Сайфиддинхон де-

ган қариндошимиз бўларди. У киши машҳур соҳибкор Ризамат отанинг дўсти, Шредер номидаги боғдорчилик илмий-текшириш институтида консультант-агроном бўлиб ишларди. Сайфиддинхон ака ҳовлиларига турли хил мевали дарахтларни уруғидан кўкартириб асил мевалардан пайванд қиларди. Ўғил-қизлари ҳам пайвандга уста эди. Мен шу киши билан кўп гаплашардим. Пайванд вақтида уйларига чиқиб томоша қилардим...

Мана шу кўрганларим бир ерга жамланиб ҳикоя ёзгим келаверди. Оддий боғбон ҳақида жиддий ҳикоя ёзиш мумкин. Мен табиатан юморга мойил одам бўлганим учун ҳикояни қувноқ оҳангда ёзгим келди. Шунда ўша учратган кишиларимнинг кулгили, аммо беозор қилиқлари хотиримга келаверди. Ундан ташқари, ёзувчи сифатида ўзимдан ҳам анчагина қизиқ гапларни қўшиб ҳикоя ёзишга ўтирдим. Бу ҳикояда сиз айтган лоф ҳам, муболаға ҳам, олиб қочиш ҳам бор. Ҳикоядаги гаплар ҳеч кимга малол келмади. Аксинча, самимий, қувноқ кайфият қўзғотди. Бу ҳикоя ёзиб бўлинганидан кейин икки газетадан қайтди. Редакциядагилар сарлавҳасини кўрибоқ, бачканароқ нарса бўлса керак, деб ўқимай қайтиб беришган. «Шарқ юлдузи» журналида босилгандан кейин шу газеталарда ҳикояни кўкларга кўтарадиган икки-уч мақола босилиб чиқди.

Энди «Келинлар қўзғолони»даги Фармонбиби образига келсак, унда, Сиз айтганча, ортиқча муболаға йўқ. Бир оз бўрттириш йўли билан шу кунлардаги қайнанининг типик образи яратилган, холос. Ўзингиз яхши биласизки, қайнана билан келин проблемаси йиллар оша ўзгармай, бир хил келяпти. Кўп ёш оилалар қайнана «зулми»дан бузилиб кетяпти. Мен бу мавзуда жуда кўп ҳикоялар ёзганман. Миниатюраларим телеэкран орқали неча бор кўрсатилган. Қайнана-келин можаросини қанча кўп ёзмай, ҳар гал бу мавзунинг янгидан-янги қирралари очилаверди. Ёзаман деган қаламкашга бир умр тугамайдиган сюжет берадиган мавзу бу. Биласиз, «Ҳасрат», «Қатлама» деган ҳикояларим худди шу мавзуда битилган.

ТАНҚИДЧИ. «Келинлар қўзғолони» комедиясига айни шу номдаги аввал ёзилган юмористик ҳикоя асос бўлган. Хабарим бор, «Келинлар қўзғолони»ни даставвал кинокомедия қилиш ниятингиз бор эди, кейинчалик саҳна асарига айланиб кетди...

ЕЗУВЧИ. Қайнана-келин можароси устидаги узоқ йиллик кузатишимни, кичик ҳикояларда айтиш, ифодалаш мумкин бўлмаган дилдаги кўп гапларимни каттароқ асарда яхлит қилиб айтишга аҳд қилдим. «Келинлар қўзғолони»ни аввал ўқувчининг назаридан ўтказиб олиш учун ҳикоя қилиб ёздим. Барибир, қониқмадим. Бу мавзуга киночилар фикрини қаратмоқчи бўлдим. Ёш кино-режиссёрлар оила ҳаётини яхши билмаганликларидан бўлса керак, ҳикояни ўқиб, завқланмадилар. Аслида мен қайнанани ҳикояга сиғмай қолган картинабоп жуда қизиқ қилиқларини топиб қўйган эдим, масалан, кампининг «Жигули» машинасини ўғилларига бермай, машина калитини сочининг учига боғлаб олиб, бозорда ўзи харид қилиб, келинларига қовун-тарвуз қўлтиқлатиб юриш лавҳалари қоғозга туширилган ҳам эди. Бу лавҳа, деталлар кинода жуда яхши чиқиши мумкин эди. Афсуски, улар қолиб кетди. Кейинчалик бу ниятимни драмага айлантирсам қандоқ бўларкан, деган ўй хаёлимдан ўтди. Ҳамза театрининг бош режиссёри Баҳодир Йўлдошевга шу фикримни айтганимда, у бирдан завқланиб кетди. Ҳикояни ўқиб, режаларим билан танишиб, бунга жуда қизиқиб қолди. Комедия ёзишимга даъват қилди. Шу режиссёрнинг далдаси билан комедия тез орада ёзилди ва жуда тез сахна юзини кўрди.

Комедияда деярли муболага йўқ. Одамлардаги турли хусусиятлар кулгили ҳолда бир жойга жамланган ва жиндек бўрттирилган, холос. Сизга муболага бўлиб туюлаётган жойлари артистларнинг роль завқига берилиб пафос билан ўйнашидан келиб чиқаётган бўлиши керак.

Энди «Синовчи-ичувчи»га келсак, у, ўша, Сиз айтган муболаганинг худди ўзгинаси. Лоф билан муболага бу ерда бирлашиб кетган. Томошабинларда кулги қўзғатиш учун атайи шу йўлни қўллаганман. Бу образ халққа жуда тез сингиб кетди. Улар порахўрни синовчи-олувчи, пора берадиганни синовчи-бёрувчи, текинхўрни синовчи-еювчи, зўравонни синовчи-урувчи, деб атайдиган бўлиб қолишди.

Тўғри, асар бирон иллатни қоралаш учун ёзилмаган. Шунчаки кулги қўзғотиш учун ёзилган. Аммо у ҳаётда иллатлар устидан кулиш учун бир баҳона бўлиб қолди. Демак, адабий асар баъзан ўзи катта бир мақсадни олға сурмаса ҳам, у одамлар кўнглидан жой олиши, уларга маъқул бўлиб қолиши, ҳаётда бўлмаган

факт санъат асари баҳонасида ўз томошабинларини иллатлар устидан қулишга йўл топиб бериши мумкин экан. «Синовчи-ичувчи» ана шундай асарлардан бири бўлиб қолди.

Бўрттириш, муболаға масаласига келганда шуни айтиш керакки, фақат ҳажвчигина эмас, жиддий асар ёздиганлар ҳам лоф, муболаға қилса, бу қусур эмас, унга бир ижодий усул деб қараш керак. Ҳар бир санъаткор ўз мақсади йўлида тилимизнинг, адабиётимизнинг ранг-баранг усул, услубларидан фойдаланиши мумкин. Бунинг учун уни айблаш керак эмас. Аммо ҳар бир нарсанинг ўз меъёри бўлиши керак. Меъёрдан чиқиб кетмаганимиз дуруст.

ТАНҚИДЧИ. Айтганларингиз тўғри, бироқ муболаға, лоф, бўрттириш ҳажвий асар учун ҳар доим шарт деб билмаслик керак, менимча, бу шарт бўлмаса керак; муболаға, лофлардан ҳоли табиий, изчил комик реалистик тасвир намуналари адабиётда кўп учрайди.

Энди бошқа бир баҳсли муаммога эътиборингизни тортмоқчиман. Комик асарда кулгининг вазифасини фақатгина жиддий камчиликларни фош этишдангина иборат, деб билиш унчалик тўғри эмас. Кулги — гоёт сирли, сеҳрли қурол. Кулгининг маъно жилолари беҳисоб. Кулги бир пайтнинг ўзида одамни қоралаб ер билан яқсон этиши, улуғлаб осмону фалакка кўтариши ҳам мумкин. Кулгининг бошдан-оёқ қувноқ, ҳаётбахш хили мавжудлиги фанга аён. Бу тур кулгининг яхши намуналарини ўзбек адабиётида Ҳамза, Абдулла Қодирий, Гафур Ғулوم, Абдулла Қаҳҳор ижодида ҳам учратиш мумкин. Сўнгги йилларда кулгининг бу тури, бу функцияси Иттифоқ адабиёти ва санъатида кенгроқ намоён бўлаётир. Биргина мисол келтираман — миллионлаб томошабинлар олқишига сазовор бўлган, Давлат мукофоти билан тақдирланган «Тақдир ҳазили» фильми фикримизни тасдиқловчи ёрқин далилдир. Боя айтилганидек, Сиздаги кулги асосан шу хилдаги қувноқ, ҳаётбахш кулги, унинг замирида баъзи бир камчиликларни қоралаш мавжуд бўлса-да, асосан одам зотини улуғлашга қаратилган; кўпдан-кўп ҳажвияларингиз, «Чўл ҳикоялари» туркумидаги Урик домла, Бургут, «Уфқ»даги Асрора, Азизхон каби персонажларингиз ва ниҳоят «Келинлар кўзғолони» комедияси бошдан-оёқ шу хил қувноқ, шу хил шарафловчи юмор билан йўғрилган. Ҳаттоки «Ханка билан

Танка», «Менинг дўстим Баббаев», «Лаъли бадахшон» каби ҳажвияларингизда танқид тиғи хийла ўткир бўлса-да, барибир, оқибат-натижада кулги; ҳазил-мутойиба ўстунлик қилади. «Келинлар қўзғолони»да ҳам ҳаётдаги, одамлар табиатидаги айрим қусурларни қоралаш бор: қаллоблар, енгил ҳаёт кечириниш йўлига ўтган кимсалар, оилавий муносабатларда ҳамон сақланиб келаётган, тараққиётимизга зид тушаётган қоғоқ удумлар танқид остига олинади, бироқ асардаги етакчи ҳол — асосий кулги ҳалол, покиза одамларни, социалистик ҳаёт тарзининг бебаҳолигини улуғловчи кулги, одамга одамнинг меҳрини товлантирадиган, одамдаги ҳамдардлик туйғусини жунбишга келтирадиган, гуманистик руҳ билан йўғрилган кулги. Кулгининг, комик асарнинг шу хилдаги жозиба сири, сеҳри ҳали адабиётшуносликда етарли ўрганилган эмас.

ЎЗУВЧИ. Олмаотада бўлганимда М. Горький номидаги рус драма театрининг сафарда намойиш этган «Келинлар қўзғолони» спектаклини кўрган бир украин томошабинининг мен билан суҳбатда айтган гапи Сизнинг фикрингизни тасдиқлайди. «Мен,— дейди у,— шу пайтга қадар Ўзбекистоннинг совет ҳокимияти йилларида нималарга эришгани ҳақида кўп эшитганман, ўқиганман. «Келинлар қўзғолони»ни томоша қилиб бир ўзбек оиласи мисолида ўзбек халқи онгида қандай буюк ўзгаришлар юз берганини ҳис этдим; бу оила аъзолари ҳалол, покиза, эл-юрт ғамида юрган одамлар, мен бу одамларни ниҳоятда севиб қолдим». Қаранг, томошабинга комедиядаги камчиликлар танқидидан кўра одамлардаги фазилатлар ифодаси кучли таъсир кўрсатибди. Демак, асардаги кулги ҳаётни, одамларни улуғлашга хизмат этибди.

ТАНҚИДЧИ. Сиз ҳажвий асарлар билан ёндош ҳолда жиддий прозада қалам тебратайсиз. Жиддий услубий йўналишдаги асарларингизда лиризм устун, аммо улар ҳам юмористик лавҳалардан холи эмас. Лирик кайфият билан комик кайфият бир-биридан кескин фарқ қилади, балки кўп ҳолларда бир-бирига зид келади. Бир ижодий руҳий ҳолатдан, айтайлик, юмористик, кайфиятдан лиро-драматик ҳолатга кўчиш Сизда қандай кечади? Юмористик тасвирдан жиддий лиро-драматик ифодага ўтиш осон бўлмаса керак...

ЎЗУВЧИ. Табиат ҳодисалари, инсоннинг саргузашт ва ички кечинмалари унинг руҳий ҳолатида хилма-хил

кайфият кўзгатади. У бир кунда дардга чалиниши, аламда ўртаниб йиглаши, кулгили ҳолатга тушиб қолиши ва ёки шундай ҳолга рўбарў келиши, куч-ғайратини кўзғайдиган, руҳини кўтариб юборадиган ҳодисага юз келиши, севги деган ажиб бир туйғу сеҳрига берилиши, юзага чиқмаган армонлари ёдига тушиб афсус-надомат чекиши мумкин.

Кўп планли катта асарларда турли одамлар иштирок этади. Уларнинг ҳаёт тарзлари, қилиқлари, орзу-армонлари бир-бирига ўхшамайди. Агар йирик асар бошдан-оёқ бир оҳангга ёзилса, у ўқувчини зериктиради. Кўз олдида бир хил одамлар пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам мен қаҳрамонларим табиати, турли руҳий ҳолатларига қараб оҳанг танлайман, гап-сўзлари, юриш-туришларини ҳам ана шу руҳий ҳолатларига мослаб ёзаман. Яхши кузатибсиз, менда, ҳаттоки жиддий персонажларим тасвирида ҳам кулги учрайди. Улардаги кулгили ҳолатлар, қувноқ кайфият ўқувчида ҳам табассум уйғотади. Асли мен ўзим кулгини севадиган бўлганим учун улардаги шу ҳолатларга кўпроқ урғу бераман. Қаҳрамоннинг бир кайфиятдан иккинчи кайфиятга ўтиши ўз-ўзидан содир бўлмайди. Гарчи мен асар сюжетини, воқеалар ривожини олдиндан ипидан-игнасиғача белгилаб олишни ёқтирмасам ҳам, аммо қаҳрамонларим қандай одам эканини аниқ тасаввур этаман. Тунд одамми у? Кула биладими? Қаршиликларни осонликча енга оладими? Ғам-алам чангалига осонликча тушадиган одамми ва ёки у ҳар қандай оғир дамларни сабот билан енгиб ўтадими? Бу гаплар китоб ёзилмасдан олдин ҳал қилинади. Мен қаҳрамонни энг яқин кишимдек ташқи кўринишидан тортиб, ички оламиғача, қилиқларидан тортиб гап-сўзиғача, фазилатларидан тортиб нуқсонларигача — ҳаммасини билишим керак. Ана шундай аввалдан кимлиги билиб олинган қаҳрамоннинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишини тасвирлаш осон бўлади.

ТАНҚИДЧИ. Шу пайтга қадар бизда юмористик шеър, ҳикоя, қисса, борингки роман мавжуд бўлса-да, юмористик адабий-танқидий мақола айтарли учрамас эди. Сиз шу тур қувноқ танқидий мақоланинг яхши намуналарини яратаётирсиз, мен Ғафур Ғуллом ижодий лабораториясига онд мақолалар туркумини, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Раҳмат Файзий, энг кейингиси Носир Фозилов ҳақидаги қайдларингизни назарда тут-

япман. Булар шуни кўрсатадики, юмористик планда ҳам ёзувчи ижодий лабораториясига кириб бориш, ижодига оид характерли томонларни очиш мумкин экан.

ЁЗУВЧИ. Бу ёзувчининг ижодий услубига боғлиқ. Халқда «Қозончининг қўлида, қайдан қулоқ чиқарса» деган гап бор. Яъни қозон ясайдиган уста унинг тутқичини қайси томонга ўрнатса ўз ихтиёрида, деган гап. Фафур Фулом ижодий лабораториясига оид мақолаларимдаги қувноқ руҳга Фафур Фулом табиатидаги қувноқлик сабаб бўлган. Бундан ташқари, унинг ўзи ҳам мақолаларида бирон қувноқ гап қистирмай ўтолмасди. Қайси бир мақоласини олманг, ичига чироқ ёқиб қўйилгандек қувноқлик барқ уриб туради. Мен устоз санъаткор ҳақда ёзар эканман, ундаги мана шу хусусиятни четлаб ўтишим мумкин эмас эди. Энди тенгдош ҳамкасб дўстларим, шогирдларим тўғрисида ёзган тўй табриги сифатидаги мақолаларим эса уларнинг маълум этапдаги ижодий якунларини ҳисобга олган ҳолда қувончли бир кайфиятда ёзилгандир. Умуман, ижодкор бирон ижобий ҳолатни тасвирламоқчи экан, унинг кўкси қувончга тўлиши, ўз ўқувчисини мана шу қувончли ҳодисага шерик қила билиши керак. Раҳмат Файзийнинг олтмиш ёшли, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин ва Носир Фозиловнинг эллик ёшли юбилейлари муносабати билан ёзган мақолаларимда ўзимдаги юбилей қувончига ўқувчиларни шерик қилмоқчи бўлдим. Буларнинг бари қўлга қалам олишдан олдин қандай кайфиятда бўлишга боғлиқ. Мен ҳамиша ўқувчиларим юзига табассум бағишласам дейман. Китобхон ҳам, газетхон ҳам бу хил мақолаларни жуда севиб ўқишади. Бирон сатрини ҳам қолдирмай ўқишади. Модомики, ўқувчи шуни истар экан, биз унинг хоҳишини ҳам эътиборга олишимиз керак... Бу хил мақолаларим анчагина. Тенгдошларимнинг деярли ҳаммаси тўғрисида шунақа қувноқ мақолалар ёзганман. Улар матбуотда чиққан. Шу мақолаларни тўплаб, қайта кўриб, таҳрир қилиб, нашриёт планлаштирган «Танланган асарлар»имнинг бирон томига киритиш ниятим бор.

ТАНҚИДЧИ. Кичик жанрларда узоқ вақт қалам тебратиб юриб, сўнг йирик жанрга ўтган адибнинг кичик жанрга қайтиши қийинроқ бўлади шекилли. «Уфқ» трилогиясидан кейин жиддий ҳикоялар ёзмай қўйдингиз. «Келинлар қўзғолони»га қадар ҳажвия ёзмаган кунларингиз кам бўларди, комедиядан кейин, мана, икки

йилдан ошаётирки, ҳажвий ҳикоя ёзганингизни билмайман.

ЁЗУВЧИ. Кичик жанрда асарлар ёзмаётганим бу жанрни писанд қилмай қўйганимдан эмас ёки фақат катта жанрдан кичик жанрга ўтиш қийинлигидан ҳам эмас. Кейинги пайтларда яна катта нарсаларга қўл уриб қўйганман: «Жимжитлик» деган роман бошлаганман, отахон театримиз Ҳамза номидаги театр учун «Куёв» деган янги комедияни тугатиш олдидаман. Очигини айтсам, «Келинлар қўзғолони»нинг озми-кўпми муваффақияти қўлимни боғлаб, журъатсиз қилиб қўйди. Янги комедияни давом эттириш учун ёзув столига келишим билан бирдан журъатсизлик бошланади. Аввалги комедия даражасида бўляптими ё ундан пастроқ бўляптими, деган ўй мени бир оз чўчитмоқда. Бирдан асар бўш чиқиб қолса-я, қанча машаққат билан орттирган томошабинимнинг ҳафсаласини пир қилиб қўйсам-а, деган андиша мени совитади. Бунинг устига Саидахоннинг йўқлиги ҳам жуда-жуда билиняпти. Саидахон умр бўйи ўзидан кўра менинг ижодий тақдирим ҳақида кўпроқ ўйларди, мени доимо тергаб, ёзишга рағбатлантириб турарди, қаламим остидан чиққан ҳар бир саҳифанинг илк ўқувчиси ҳам, илк танқидчиси ҳам шу Саидахон эди. Бу нозиктаъбли шоира, ҳасос, талабчан носир нигоҳидан ўтиб, унга маъқул бўлган нарсани ўзгаларга кўрсатиш ҳам мен учун осон эди. Ана шундай одамнинг йўқлиги роман билан комедия устидаги ишнинг сустроқ боришига маълум даражада сабаб бўляпти. Ёзиб тугатаётган комедиям шу кунлар, атрофимиздаги ҳар куни кўриб, кўришиб турган кишилар тўғрисида. Уни яқин орада театр ижодий коллективи ҳукмига ҳавола қиламан. Роман ва комедияни эсон-омон ўз эгаларига топширгандан кейин яна кичик жанрларда ижод қилиш ниятим бор.

ТАНҚИДЧИ. Ниҳоят, яна бир муҳим муаммога диққатингизни жалб этмоқчиман — ўқувчи, томошабиннинг завқи, юмористик диди, савияси масаласини назарда тутяпман. Гарчи суҳбатимиз бошида тилга олинган муаммо — фан-техника революцияси даврида ҳам одамларда кулги туйғуси сўнмаган, комик асарларга эҳтиёж ортиб бораётган бўлса ҳам, янги давр, янги шароит одамларининг комик завқи ўзгариб бораётгани табиий бир ҳол. Бундан йигирма-ўттиз йил бурун кишиларга

ниҳоятда қизиқ, кулгили туюлган ҳодисалар, тасвирлар бугунги кунда жўн нарса бўлиб кўриниши мумкин. Буни ҳисобга олмай туриб чинакам ҳажвий асар, комедия яратиш бўлмайди. Сизнингча, бугунги одамларнинг комик завқига, дидига оид характерли хусусиятлар, янгиликлар нималардан иборат?

ЁЗУВЧИ. Сиз ўртага ташлаган масала фақат ҳажвгагина алоқадор бўлмай, санъат ва адабиётнинг жами турларига алоқадордир. Адабий архивимизни бир титкилаб кўрсак, қанчалаб шеър ва ҳикоялар тўпламларини учратамиз. Аммо уларнинг кўпчилигини бугунги ўқувчи билмайди. Борди-ю уларни қайта нашр қилсак, эҳтимол, китобхон ўқимас. Худди шунингдек, йигирманчи йилларда саҳнада донг таратган пьесаларни бугун қайта қўйса томошабин кирмас. Бир-икки марта шунга ўхшаш уришилар ҳам бўлди. Театрлар пулига куйиб қолаверди. Ҳажв ҳам шундоқ. Ўша йиллардаги кўпгина ҳажвларга ҳозир ҳеч ким кулмайди. Бунга фақат ҳозирги замон кишиларининг диди ўсиб кетганининг ўзигина сабаб бўлмайди. У пайтларда адабиётимиз ёш эди. Революциядан кейин янги замон бошланди. Янги замон ўз адибларини, ўз санъаткорларини ҳам яратиши керак бўлиб қолди. Ҳазал ва халқ дostonлари руҳида тарбияланган Ўрта Осиё халқлари адабиёти эндигина чинакам реалистик проза, драмалар яратиш йўлига кирган эди. Бу даврларда янги форма излаш, халқнинг дилидагини соддароқ, ҳамма тушунадиган формада қилиш зарур эди. Бунинг биринчи бўлиб Ҳамза бошлаб берди. Оғизга тушган классик куйлар оҳангига янги сўзлар ёзиб берди. Чинакам талант эгаси бўлган Ҳамза, Қодирий, Ойбек, Гафур Ғулomларнинг ўша даврларда яратган асарлари ҳали ҳам адабиётимизнинг нодир намуналари бўлиб хизмат қиляпти. Аммо ҳали ўзини ўнглаб олмаган, ижод маҳоратини пухта ўрганмай туриб қўлига қалам олган ижодкорларнинг асарлари ҳозир архив мулки бўлиб қолди.

Кўрдингизми, бунга фақат ҳозирги замон кишисининг дидигина эмас, ўша давр адибларининг маҳоратсизлиги ҳам сабабдир.

Ҳозирги замон кишиларининг ҳажвга бўлган завқи ҳамон ўша-ўша. Бироқ диди, савияси баланд. Улар чинакам ҳажвий асар билан бўш асарларни фарқлайди-

ган бўлиб боряпти. Санъатсиз, маҳоратсиз уларни кулдириб бўлмайдиган бўлиб қоляпти.

ТАНҚИДЧИ. Ҳажвий, комик асарларнинг истиқболи улардаги кулгининг халқчиллиги, оммавийлиги, ҳамма учун бирдек тушунарли бўлишига, ҳаммага бирдек бир вақт ичида етиб боришига боғлиқ, деган ҳақ гап бор.

ЕЗУВЧИ. Аслида-ку шундоғ-а. Аммо ҳаётда кўпинча бунинг акси учраб туради. Умуман кулги кимнингдир нуқсони ва ё бирон қилиғини бошқаларга кўрсатиб беради. Энди бир чуқурроқ назар ташлайлик. Кулдирувчи бор, кулгига сабаб бўлувчи бор. Хўш, шу кулги ҳар икковига бир хил таъсир қиладими? Бу кулги бировда завқ, бировда алам уйғотади. Айниқса кўпчилик ўртасида ижро қилинган ҳажвий асар кулгига сабаб бўлган кишини эсанкиратиб қўяди. Қулаётган одамларга ёв қараш қилиб ўтиради. Ноилож қолгандан кейингина, бу гап ўзига алоқаси йўқдек кўпчиликка қўшилиб кулаверади.

Демак, ҳажв ҳаммага бир хил таъсир қилавермас экан.

ТАНҚИДЧИ. Охириги бир савол. Кулгининг имкониётлари, ҳали фанда очилмаган сирлари, сеҳри ҳақида нима дер эдингиз?

ЕЗУВЧИ. Ҳаёт қанча яхши бўлса, одамлардаги олижаноб хислатлар шунча орта боради. Ана шундай пайтларда ҳажв уларнинг ҳаётини безайди. Ҳаётдан завқланишга, шу ҳаётнинг қадрига етишга ёрдамлашади.

Қушлар сайрашининг қай бир оҳанги кулги, буни биз билмаймиз. Гулларнинг яшнаб очилиши ҳам, менинг назаримда, гиёҳларнинг ҳандон кулгисига ўхшайди. Халқимиз бирон чиройли иморатни кўрса, кулиб турибди-я, дейди. Менимча, бу гап бежиз айтилмаган. Кулгининг бу хилдаги маънолари ҳали кашф этилган эмас. Кулгининг бу хилдаги ҳали очилмаган сир, сеҳрли жилолари беҳисоб.

1979 йил, август.

ИЗЛАНИШ ҚУВОНЧИ ВА ТАШВИШЛАРИ

(Ёзувчи Пиримқул Қодиров билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. Пиримқул ака, Сиз бадиният, маҳорат сирлари, ижод жараёни, психологияси ҳақида кўплаб мақолалар ёзгансиз, лекин уларда ўз ижодий тажрибаларингиз хусусида жуда кам, шунчаки йўл-йўлакай тўхталиб ўтасиз; ёдингиздами, бир вақтлар шу масалада сўз очилганида: «Ёзувчи ўз ижоди тўғрисида кам гапиргани маъқул, ижодкор ўзи ҳақида ҳамма гапни айтиши бир оз ноқулай» — деган ёдингиз. Шахсан мен ёзувчи ўз ижоди, тажрибалари ҳақида гапириб туриши, кўнглидагиларини, билганларини тортинмай айтавериши зарур деб биламан. Бу ёзувчининг ўзи учун ҳам, унинг ҳамкасабалари, хусусан, бошловчи қаламкашлар учун ҳам, қолаверса, адабиёт фани, ихлосмандлари учун ҳам фойдали. Сиз тўрт роман, тўрт йирик қисса, бир пьеса, ўнлаб ҳикоя, очерк ва публицистик мақолалар автори, таржимон сифатида ўзингиз босиб ўтган чорак асрлик йўлда бошдан кечирган ижодий машаққатлар, изланиш қувончи ва ташвишлари хусусида, ўйлайманки, кўп гап айтишингиз мумкин. Бунинг устига кейинги йилларда Бутуниттифоқ танқидчилигида кенг расм бўлиб қолган ёзувчи — танқидчи диалог — суҳбати ёзувчиларни танҳо ҳолда ўзи ҳақида гапириш хижолатидан қисман халос этади... Малол келмаса, биргалашиб асарларингизга хос баъзи хусусиятлар устида баҳслашсак.

ЁЗУВЧИ. Сиз таклиф қилган мавзудаги суҳбатни (агар мунозарали гап чиқса — баҳсни) адабиётшуносларга асқотадиган, китобхонлар ва ёш қаламкашларга нафи тегадиган бир йўсинда олиб боролсак, марҳамат, мен қўлимдан келганича ҳисса қўшаман.

ТАНҚИДЧИ. Езувчи ижодини йўл-йўлакай кузатиб, галдаги янги асарларини ўқиб бориш бошқа экану жамики асарларини бир варакайга ўқиб-ўрганиш ўзгача таассурот қолдирар экан. Кейинги икки ой давомида мен ҳамма ёзганларингизни қайта ўқиганимда қизиқ бир ҳолатга дуч келдим. Турли даврларда, турлича мавзу, ҳаётний материал асосида яратилган, персонажлари тамомила бошқа-бошқа, мустақил, хилма-хил касб эгалари бўлган очерк, ҳикоя, қисса ва романларингиз барчаси менга қандайдир яхлит бир асардек туюлди; бир асарда йўл-йўлакай тилга олинган эпизод, мотив гўёки галдаги бутун бошли асарга асос бўлади; кичик бир сюжет ирмоғидан галдаги асарнинг бутун бир сюжет тармоғи келиб чиқади. Ёки бир асарда кўзга ташланган заифгина учқундан галдаги асарда катта аланга ҳосил бўлади. Энг муҳими, барча асарлардан қизил ипдек ўтадиган ягона бош ғоя, барча асар персонажларини туташтирадиган етакчи бир концепция, бир-икки ҳажвий қисса, ҳикоядан ташқари ҳамма асарларни яқинлаштирадиган тасвир усули, тарзини кўриб бунинг сири, сеҳрига қизиқиб қолдим.

- **ЕЗУВЧИ.** Асарлардаги ички яқинликни танқидчи Иброҳим Фафуров ҳам «Шарқ юлдузи»даги бир мақолада ёзган экан. Бу нарса менинг ўзимга ҳам галати-роқ туюлди. Чунки турли йилларда, ҳар хил мавзулардаги ёзилган нарсаларни аввалдан ўйланган яхлит бир режа асосига қуришни ўзимга мақсад қилиб қўйган эмаман. Аксинча, ҳар бир янги асар олдингиларидан иложи борича кўпроқ фарқ қилсину китобхон учун янгилик бўлсин, деб қалам тебратганман. Чунки такрор бор жойда «шўрвасининг шўрваси» деган ибора эсга тушади. Дейлик, ютуқлардан эсанкираган раис билан илғор райком секретарининг конфликтни адабиётга аллақачонлар кирган. Бу конфликтда, албатта, райком секретари ғолиб чиқади, раис охирига бўриб пушаймон бўлади...

ТАНҚИДЧИ. Адабиётда ўхшаш сюжетлар, муштарак ситуациялар учраб туради. Адабиётга янги мавзу, янги материал, янги қаҳрамон олиб кириш — бадиий жасорат. Аммо «ишланган мавзу»га янги томондан ёндашиш, аввал қаламга олинган муаммо ва можароларнинг янги қирраларини кашф эта бориш — бу ҳам адабий жараённинг муҳим бир қонунияти.

ЕЗУВЧИ. Тўғри. Бу қонуниятни мен ҳам рад этмоқчи эмасман. Чунончи, мен эслаган конфликтни янада чуқурроқ очиш, унинг аввал кўрсатилмаган янги қирраларини кўрсатиш мумкин. Лекин бу типдаги асарларнинг аксари аввал яратилган сюжет системасининг ичидаги жузъий янгиликлар эканини, олдин ўзлаштирилган тайёр далани қайта ҳайдаб экин экиш, қўриқ очишдан кўра осонроқ эканини кўпчилик сезиб туради. Холбуки, ҳали адабиётга олиб кирилмаган ёрқин инсоний тақдирлар, теша тегмаган ҳаётий зиддиятлар, мураккаб ахлоқий муаммолар ва яхши маънодаги дардлар, яъни ҳали очилмаган қўриқлар жуда кўп. Албатта, қўриқ очиш осон эмас. Бунинг учун ёзувчи доим ҳаётни ҳам, адабиётни ҳам тийрак кўз билан кузатиб бориши, уларни доим ўз ақли билан таҳлил қила билиши, содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларнинг бутун тарихий тараққиётгагина эмас, алоҳида инсон тақдирига ҳам қандай таъсир кўрсатаётгани тўғрисида ўз мустақил фикрига эга бўлиши керак. Бунинг ҳаммаси қанчалик қийин эканини мен аввал «Уч илдиз»ни ёзган пайтларимда сезган эдим. Романнинг биринчи қисмида сюжет чизиқларини ва мураккаб тўқнашувларни кўпайтириб юбориб, охириги қисмига борганда уларни қандай якунлашни билмай бошим қотгани, аввал дуруст туюлган баъзи конфликтларнинг ечимидан ўзимнинг ҳам кўнглим тўлмагани эсимда турибди. Лекин келгуси асарларда яна шунга ўхшаш ижод машаққатларига сабаб бўладиган ўзим учун янги мавзуларга қўл урдим. Чунки янгиликнинг жозибасини китобхондан ҳам олдин ёзувчи юракдан ҳис қилади. Мана шу жозоба янги материалнинг қаршилигини енгиб ўтишда кишига мадад беради. Янги бир оламга кириб боришнинг ўзгача гашти бор. Шу гашт туфайли уни тасвирлаш йўлидаги машаққатларга ҳам чидайсиз. Гоҳ тоғда қўй боқиб юрган чўпонлар, гоҳ чўлда газ излаётган оловкорлар, гоҳ шаҳарда метронинг лойиҳасини чизган зиёлилар, гоҳ қўриқ очган чўлқувар пахтакорлар, гоҳ бундан беш аср олдин яшаган аждодлар ҳаётини қаламга олганимнинг сабабларидан бири ана шу.

ТАНҚИДЧИ. Қаҳрамоннинг касб-кори, касб психологияси — реалистик адабиётнинг муҳим муаммоларидан бири. Шундай ёзувчилар борки, улар кўпроқ фақат бир касб эгалари ҳақида қалам тебратадилар. Сизда

эса, боя айтилганидек, персонажлар — ғоят хилма-хил касб эгалари. Ҳар гал янги касб эгалари ҳаётига мурожаат этиш қўшимча қийинчиликлар туғдирмасмикин?

ЕЗУВЧИ. Ҳаёт ва ижод йўлларида юриб борганингиз сари кўнглингиздаги янги ижодий дардлар ва ғоялар туғилади, сиз шу ғояни яхши мужассамлантириб берадиган адабий қаҳрамон излайсиз. Қаҳрамонни муайян бир одам қиёфасида тасаввур этиш учун унинг ҳаёт йўлини, тақдирини аниқлай бошлайсиз. Ҳаётда одамлар ўзларига мос истиқболни, яхши касб-корни, ўз ўрни ва ўз йўлини қандай узоқ изланишлар оқибатида қидириб топсалар; сиз ҳам қаҳрамонингизга муносиб касбкор, характер ва тақдир топгунча шундай узоқ изланасиз. Касб танлаш муаммоси одамнинг истевдоди, майли, ирода йўналишига қараб ҳал бўлади. Истевдод, майл, ирода йўналиши характернинг табиий асосларини ташкил этади. Кишининг тақдирини эса кўп жиҳатдан унинг ҳаётда танлаган йўли ва характери белгилайди. Масалан, «Қадрим»даги Искандар илк режага биноан металлургия заводида ишлаши керак эди. Мен бу йигитчанинг тақдири орқали айтмоқчи бўлган ғояни металлургия заводида кўп йил ишчи бўлиб ишлаган акамнинг ҳаёти орқали топган эдим. Лекин худди шу ғояни яхлит ва ёрқин бир воқеа орқали кўрсатиш имконияти Қарши даштида, Муборак деган жойда бошқа соҳанинг ишчилари ҳаётида учраб қолди. Шу сабабли Искандар металлург эмас, оловкор бўлиб кетди. «Эрк»даги Саттор аввал атомчи инженер бўладиган эди, узоқ ўйланишлардан сўнг унинг метро лойиҳачиси бўлиши мақсадга мувофиқ тушди. «Олмос камар»даги Аброр аввал кимёгар олим бўлиши керак эди, шу қиёфада уни бир-икки боб тасвир ҳам қилган эдим, лекин охири унга меъморлик касби муносиб келди. Хуллас, мен учун янги қаҳрамонни ишонарли, жозибали ва такрорланмас инсон қилиб тасвирлаш йўлидаги биринчи босқич — унга муносиб касб-кор ва тақдир топишдир.

Тўғри, касб-кори тақдирига таъсир қилмайдиган одамлар ҳам бор. Меҳнатсиз яшайдиган текинхўр бойваччаларга умуман касб-корнинг кераги йўқ. Лекин бизнинг диққат марказимизда янги замоннинг тарих яратаётган кишилари турибди. Бундай кишиларнинг ҳаётини касб-корсиз, меҳнатсиз тасаввур этиб бўлмай-

ди. Ҳаётнинг ўзида, замондошларимизнинг тақдирида касб-корнинг, меҳнатнинг аҳамияти ниҳоятда ортиб боряпти. Адабиёт мана шу ҳодисани илғаб олгани ва диққат марказига қўйганининг ўзи унинг инсон ҳаётига чуқур кириб борадиган йўллари топганидан далолат беради.

Албатта, масаланинг бошқа муҳим томони ҳам бор. Турли касб-кор, хилма-хил меҳнат жабҳалари қаҳрамонларни янги-янги қиёфаларда, бир-бирига ўхшамайдиган характерларда кўрсатишга қанчалик ёрдам бермасин, инсоннинг туб ички моҳияти, бошқа жуда кўп одамларда учрайдиган ҳис-туйғулари ва дардлари ҳаммага хос умумий хусусиятларга молик бўлади. Ана шунақа умумийлик бўлган жойдагина китобхон адабий қаҳрамонда ўзини топгандай ҳаяжонланади, чўпоннинг ҳаёти олимга ҳам худди ўз ҳаётининг давомидек туюлади, студентнинг бошдан кечирганлари деҳқон учун мароқли ва қадрли бўлиб қолади. Адабиёт мана шу тарзда турли соҳа одамларини, ҳатто турли халқ, турли мамлакат вакилларини бир-бирларига дилдан яқинлаштиради.

Ижод жараёнида янги асарларингизни аввалгиларига мутлақо ўхшатмасликка қанчалик интиланг, мана шу ички умумийлик ўз-ўзидан келиб чиқар экан. Бир отанинг фарзандлари касб-кор, қиёфа, характер, тақдир жиҳатидан ҳар хил бўлсалар ҳам, уларнинг қонида, моҳиятида умумийлик бўлмай иложи йўқ экан, чунки, ҳаммасининг насл-насаби, касби битта ижодхонада етилар экан, тупроғи бир жойдан олинар экан.

Бундан ташқари, ҳаётимизнинг ўзида ҳам бири-бирига тубдан боғланиб жетган ва бирининг учқунидан иккинчиси аланга олаётган жараёнлар кўп. Уларнинг моҳиятига чуқурроқ кирганингиз сари ички бир умумийлик ва яхлитликка беихтиёр дуч келаверасиз. Масалан, «Қора кўзлар»ни ёза бошлаган пайтимда ундаги давр руҳи «Уч илдиз»нинг мантиқий давоми бўлади деб ўйламаган эдим. Романнинг биринчи вариантыда Аваз ва Замоналилларнинг Исмат бобо, Холбек, Ортиқлар орқали Давлатбеков ва Ғиёсиддиновларга бориб боғландиган конфликтлари йўқ эди. 1964 йилда волюнтаризм деб аталган ҳодиса бартараф этилиб, Давлатбеков ва Ғиёсиддинов каби одамларнинг, айниқса қишлоқ хўжалигида ва чорвачилик соҳасида келтирган зарарлари

ошкор бўлди. Ҳаётдаги янги бир тарихий тўлқин Йигирманчи съезддан сўнг қайта тикланган ленинча ҳаёт нормаларининг мантиқий ривож тарзида узоқ қишлоқларгача етиб борганини ўзим кўрдим. Романни қайта ёзиш пайтида бу тарихий тўлқинни асарга олиб киришга, уни «Уч илдиэ»даги маънавий кўтарилиш ва соғломлаштиришнинг давоми тарзида кўрсатишга ийтилдим. Биласизки, бу улкан жараёнлар етмишинчи йилларга келиб янада катта аҳамият касб этди.

Давлатбеков типдаги одамлар бундан ўн тўққиз — йигирма йиллар аввал «чорвачиликда Американи дарҳол қувиб етиб, ўтиб кетамиз, бир йилда уч йиллик гўшт топшириш планини бажарамиз!» деб чорванинг туёғини кескин камайтириб юборган, бунинг устига шахсий мол сақлашни шаҳарларда тақиқлашиб, қишлоқларда учтадан ошса йўқ қилишиб, икки томонлама зарар келтирган эдилар. Замоналининг укаси Йигитали Давлатбековга қараб: «Сиз давлатнинг ҳам зарарига иш қиляпсиз!» — дегани эсингизда бордир. «Мен чорвадор қишлоқда яшаб туриб, шаҳардан гўшт сотиб олиб ейдиган бўлсам, давлат бизнинг ҳаммамизга қаёқдан гўшт етказди? Ҳозир бозорда бир кило гўшт палон пул-у, кейин қанча бўлади?»... Бу сўзлар ёзилганига ўн беш йил бўляпти. «Кейин қанча бўлганини» бугун, мана кўряпмиз...

Халқ мақолида айтилганидек: «Деҳқон деҳқондан қолса бир йилда етар, чўпон чўпондан қолса қирқ йилда етар». Яъни деҳқончиликда бир йил ҳосил бўлмаса, иккинчи йил яхши бўлиб, ўрни тўлиб кетиши мумкин. Лекин чорванинг туёғидан айрилиб қолган чўпон уни бир йил-икки йилда қайта тиклаши ва ўзиб кетган илғор чўпонга етиб олиши қанчалик қийин бўлиши ҳозир қўлчиликка аён.

1978 йилги Июль пленуми бу қийинчиликни бартараф қилишнинг энг яхши йўлларини белгилаб берди. 1964 йилда волонтаризмга зарба берилгандан кейин шахсий хўжаликларда мол асрашга кенг йўл очилган, ҳатто ссудалар ажратилган, бу ҳақда «Қора кўзлар»да ҳам анча-мунча гап бор эди. КПСС Марказий Комитетининг 1978 йил июль пленуми мана шу йўналишдаги чора-тадбирларни янада ривожлантирди, шахсий хўжаликларда ҳам мол туёғини кўпайтириш учун фақат ссудагина эмас, балки донмий равишда ем-хашак ҳам ажратиб

туриш керак деган қарорга келинди. Ҳаётдаги жараёнларнинг бир-бирига қанчалик боғланиб келишини ва бу бизнинг китобларимиздаги ички боғлиқликка қандай асос бўлишини мана шу мисолларда ҳам кўриш мумкин.

ТАНҚИДЧИ. Мавзу, материал, персонажларнинг касб-кори хилма-хил бўлишидан қатъий назар, жамики асарларингизни яхлит ҳолда инсон шаъни, қадри, эрки, масъулияти ҳақидаги баҳс деб аташ мумкин. Баъзи асарларингизни тўғридан-тўғри «Қадрим», «Эрк» деб аталиши ҳам тасодифий эмас. Ҳар бир асарда инсон шаъни, эрки, бурчи масаласи қўйилади, шу масалаларга янги томондан ёндашилади, ҳодисанинг қандайдир янги қирралари очилади. «Одам ўзининг ғурури билан эркини байроқдай баланд тутиши керак» — «Қора кўзлар» персонажларидан бири айтган бу гапни барча асарларингизга эпиграф қилиб олиш мумкин. Дарҳақиқат, Сизнинг ижобий қаҳрамонларингиз инсонлик шаъни, ғурури, эркини байроқдек баланд тутадиган кишилар. Сизнинг талқинингизда инсонлик шаъни, ғурури, эрки топталган, камситилган онлар одам боласи учун энг оғир кўргулик, ададсиз руҳий қийноқ, балким фожиадир. Зотан асарларингиздаги энг кучли драматик лавҳалар аксари худди шу — қаҳрамон шаъни, ғурури, эрки, туйғуси билан алоқадордир. «Уч илдиз»даги Очилнинг қалб драмасини эслайлик. Бу йигитнинг соф севгисига кўланка оралаган, Эшонбоевдек маккор шахс Замирани озғириб юрган кезлардаги ҳолати тасвири нақадар таъсирли чиққан! «Қора кўзлар»даги Жаннатойнинг янгроқ куйи Холбек томонидан узиб қўйилгандаги, Аваз билан Ҳулкар орасидаги чин инсоний муносабатларга жоҳил кимсалар раҳна солган дамлардаги изтироблар, аламлар ифодаси нақадар ҳаяжонли! «Қадрим» ва «Эрк»даги ўткир драмалар замирида аслида Искандар ва Ойшахонларнинг чин инсонлик шаънини англаш йўлидаги руҳий азоб-изтироблари ётади. Ўтмишдан олиб ёзилган «Юлдузли тунлар»да ҳам худди шу ҳол: асар бош қаҳрамони Бобир ўз қадр-қиммати ҳақида кўп ўйлайди, шафқатсиз, нотинч замон гирдоблари ичида қолиб инсонлик шаъни оёқ ости этилганида аламли изтироблар чекади... Бундай кезларда Сиз ўз қаҳрамонларингизга чин дилдан ҳамлард эканлигингиз шундоқ сезилиб туради...

Тўғри, инсон қадри, эрки билан боғли драмалар авваллари ҳам, шунингдек, Сизга замондош — тенгдош ёзувчилар ижодида ҳам кўп марта қаламга олинган; бироқ бу масалани хусусан 60 — 70-йиллар адабиётида жуда кескин қўйилиши, жумладан, Сизнинг ижодингизда етакчи концепцияга кўтарилиш сабаби нимада экан?

ЕЗУВЧИ. Ҳозир ўзингиз айтганингиздек, инсон қадри, эрки, шаъни билан боғлиқ драмалар адабиётнинг ҳамма даврларида, бошқа ўнлаб ёзувчиларнинг ижодларида учрайди. Чунки булар ҳам муҳаббат каби, адабиётнинг эскирмайдиган мангу мавзуларидандир. «Муҳаббат кўп эски нарсадир, лекин ҳар ёш юрак уни янгилайди» деган ҳикматли гапни ҳамма билади. Ҳар ёш юрак муҳаббатни шунинг учун янгилайдики, бу қудратли туйғуни ҳар ким ўзига хос бир тарзда бошдан кечиради, унинг дарди ҳам, қувончи ҳам, бахти ҳам, азоби ҳам бошқаларникига ўхшамайдиган бўлади. Инсон шаъни, қадри, эрки, бахти ҳам турли даврларда, турли авлодларда, турли одамларда жуда хилма-хил, ҳатто бир-бирига тубдан ўхшамайдиган шакллар кашф этар экан.

Ўз ҳаётий тажрибамдан ҳам, мен мансуб бўлган катта бир авлоднинг бошидан кечаётган тарихий жараёнларда ҳам инсон бахти, камолоти, қадри, эрки, шаъни муаммолари аввалги даврларга нисбатан ниҳоятда улканлашиб, янгиланиб, шўнақа бир муҳим ва долзарб аҳамият касб этдики, мен бу ҳақда ёзмасдан туролмай қолдим. Бу ахлоқий муаммолар бизнинг давримизда, хусусан, олтмишинчи, етмишинчи йилларда мисли кўрилмаган янгича йўсинда кун тартибига қўйилди, уларни ҳал қилишнинг янгича йўллари қидириш эса бизнинг ижодий изланишларимизга асос бўлди.

Тўғри, аввалги замонларда ҳам одамлар яхши ҳаёт кечиришга, камолот чўққиларига кўтарилишга, бахт-саодат йўлини топишга интилганлар. Лекин тинимсиз урушлар, миллий зулм, ижтимоий тенгсизлик, саводсизлик, қашшоқлик, қолоқлик, паранжи, «ичкари» каби юзлаб иллатлар инсонни исканжага олиб ётган даврларда унинг тўлақонли ҳаёт кечириши, бахт-саодат чўққиларига кўтарилиши учун тарихий шароит йўқ эди. У даврларда Руссодай, Лев Толстойдай улуг одамлар ўзларини ўзлари маънавий жиҳатдан камолотга етказишга ҳаракат

қилар эдилар, лекин бошқа миллион-миллион қашшоқ, саводсиз, эзилган одамлар қорни нонга тўйса, усти бут бўлса, шунга қаноат қилишар, инсон шахсини ҳар жиҳатдан тараққий эттириб, энг юксак камолот чўққисига кўтариш каби муаммоларни «ушалмайдиган орзу» деб билишар эди.

Бу муаммоларни бундан эллик — олтмиш йил олдин, ҳали саноатни индустрлаштириш, қишлоқда колхоз тузиш, бутун мамлакатда маданий инқилоб ўтказиш каби катта ижтимоий ишлар амалга ошмасдан олдин кун тартибига ҳозиргидай қилиб қўйиш қийин эди. Чунки инсон шахсини ҳар жиҳатдан тараққий эттиришга алоҳида эътибор бериш учун аввал бунга муносиб ижтимоий ва иқтисодий шароит яратиш керак эди. Ҳали мамлакатимизда мана шундай шароит етилмаган пайтларда алоҳида одамнинг шахсий машинаси бўлиши ёки хотин-қизларнинг олтин ва гавҳар тақинчоқлар тақиши янги жамият кишиси учун эриш кўринар эди. Айниқса, Ватан уруши даврларида жуда кўп одамларга ўзларининг шахсий манфаатларини жамият, давлат манфаатлари йўлида қурбон қилишга тўғри келган эди.

Урушдан кейинги даврларда, хусусан, элликينчи йилларнинг ўрталаридан бошлаб янги инсон шахсини ҳар жиҳатдан камол топтириш масаласи давлат аҳамиятига эга бўлган улкан масала тарзида кўтариб чиқилди. Иигирманчи съездан кейинги маънавий кўтарилиш бизнинг авлод учун улуғ бир юксалиш бўлди. Катта талантларни уйғотиб камолга етказиш ва инсон шахсини юксалтириш нуқтаи назаридан қаралганда, Иигирманчи съездан кейинги ўн йилликлар Улуғ Октябрь инқилобидан кейинги ўн йилликларга ўхшаб кетади. Бунинг устига илмий-техника революцияси берган янги суръатлар ва имкониятлар келиб қўшилди. Биз ривожланган социализм даври босқичига кўтарилдик. Етук социализм даври Конституцияси бошдан-оёқ гуманистик руҳ билан йўғрилган. Бундай улуғ инсонпарварлик принциплари социализм узил-кесил ғалаба қилган, душман синфлар тугатилган, инсон шахсини камолга етказишга халақит берадиган ижтимоий ғовлар олиб ташланган мамлакатдагина бажариш мумкин бўлган амалий бир вазифа тарзида кун тартибига қўйилиши мумкин эди.

Хуллас, инсон шахсини ҳар томонлама тараққий эттириб, камолга етказиш учун шундай тарихий шароит,

шундай ижтимоий имкониятлар яратилгандан кейин жуда кўп нарса одамнинг ўзига боғлиқ бўлиб қолди. «Тақдирин қўл билан яратур одам» деган гапнинг қанчалик ҳақлигини минг-минглаб одамларнинг ҳаёт йўллари тасдиқлаб турибди. Ўсиш, ўзгариш, янгиланиш, юксалиш, камолга етиш ҳодисалари ҳозир ҳамма жойда учрайди. Ҳаётда ўз қадрини, ўзига муносиб ўрнини, ўз бахт-саодатини топаётган ёки топишга ишонган одамлар бугун ҳар қачонгидан ҳам кўп. Одам нимагаки ишонса, шунга астойдил интилади. Ташналик — булоқ сувини кўрганда авжига чиқади. Шунга ўхшаб, одамларда ҳозир маънавий камолотга, бахт-саодатга, юксак қадр-қимматга, мукамал ҳаёт кечиришга интилиш ниҳоятда кучайиб кетяпти. Менинг бу муаммоларни кўп қаламга олишим — ўзимда ҳам ана шу маънавий юксакликларга бўлган эҳтиёж ва ташналикнинг зўрлигидан келиб чиққан бўлса керак.

Бу ердаги энг муҳим нуқта шуки, биз халқнинг бахту саодати учун курашни ўзимизнинг энг олий мақсадимиз деб биламиз. Халқ бахти эса алоҳида одамларнинг бахтидан таркиб топади. Бутун боғни астойдил обод қилиш учун ундаги ҳар битта дарахтни алоҳида шохларигача гуллашиб-яшнатиш керак. Мана шу тарзда алоҳида инсон шахсига, унинг маънавий камолотига, қадрига, бахтига эътибор жамиятнинг диққат марказига кўчди, бизнинг ижодимизда ҳам ўзига яраша ўрин олди. Лекин бу муаммоларни ҳал қилишда алоҳида одамнинг ўзига юкланадиган масъулият ҳам ниҳоятда ошиб кетди. Чунки бахт-саодат, инсоний камолот чўққиларига биров бировни опичлаб олиб чиқолмаслиги ҳозир ҳар қачонгидан ҳам аниқ ва равшан бўлиб қолди. Кўп нарсага қодир ота-оналар ҳам ўз болаларига: «Биз сизлар учун тахт яратдик, лекин бахтни ўзларинг яратишларинг керак», дейдилар. Чунки, бахт ва камолот осмонига ҳар ким ўз қаноти билан учиб чиқади. Қушлар бир-бирларига ҳар қанча меҳрибон бўлганларида ҳам, бари бир, уларнинг ҳар қайсиси фақат ўз қаноти билангина парвоз эта олади. Инсон шахси ҳар томонлама камол топгандагина унда маънавий парвозга ярайдиган қанотлар пайдо бўлади. Бундай қанотларни тайёр ҳолда мерос олиб бўлмайди, улар мукофотга ёки қарзга берилмайди, уларни пулга сотиб олиш мумкин эмас. Улар фақат узоқ да-

вом этган ўқиш, кураш, меҳнат ва маънавий такомил натижасидагина ичдан ўсиб отилади. Мен ўз асарларим орқали кучим етганича айтмоқчи бўлаётган асосий ҳақиқат ана шу.

Албатта, ўзимга ўзим четдан қарай олмайман, лекин, менимча, инсон шаъни, қадри, эрки тўғрисида ёзганларим — мендаги мана шу эътиқоднинг алоҳида томонлари бўлса керак, дейман. Марказда эса (Сиз айтган бош концепция шаклида) инсон шахсини ҳар жиҳатдан камолга етказиш, унда узоқ парвозларга ярайдиган маънавий қанотларни ўстириб етилтириш, шу орқали бутун халқимизни ҳақиқий бахт-саодат ва юксак камолот чўққиларида кўриш истаклари турса керак.

ТАНҚИДЧИ. Менимча, асарда масала кўтаришдан кўра унинг талқини муҳимроқ. Инсон эрки, шаънини байроқдай баланд тутишга монелик қиладиган ички руҳий ҳамда ташқи омиллар бадиий тадқиқ ва таҳлили бизни ҳаммадан кўра кўпроқ қизиқтиради. Сизнинг талқинингизда шахс эркининг кушандаси асосан эскича таомиллар, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, тобелик, мутелик, итоаткорлик психологиясидир. «Уч илдиш» у «Қалбдаги қуёш»дан тортиб, «Юлдузли тунлар»га қадар деярли ҳар бир асарингизда қандайдир йўсинда мутелик психологиясига қарши зўр нафрат, исён бор. Мутелик тушунчасининг Сизни бу қадар ҳаяжонга солиш, ўйлатиш сабабини билсак бўладими?

ЕЗУВЧИ. Мутелик, кўр-кўрона итоаткорлик, эски маънодаги мўминлик одамларимизнинг онгига асрлар давомида сингдирилган. Бир кеча қўлга боғлаб ётилган хинанинг ранги ҳафтала, ойлар давомида ювганингиз билан кетмайди.

Мутелик психологияси ҳам ана шундай қийинчилик билан йўқолиб бораётган бир иллатдир. Мен учун энг муҳими шуки, мутелик психологияси инсон шахсини камол топтириш йўлида машъум бир ғовга ўхшаб туради. Бундай одам худди мотори олиб қўйилган машинага ўхшаб, кимдир шатакка олмаса қимир этмай қотиб тураверади. Зулайҳо Искандарга «Сиз бир жонсиз вагонга ўхшайсиз, биров паравоз бўлиб тортмагунча ўрнингиздан жилмайсиз!» дегани бежиз эмас. Холбуки, ҳар бир нормал одамни табиат ўз маънавий «мо-

тори» билан бирга ярәтган. Гап ана шу моторни ишга туширишда, одамнинг инсонлик шахсини, мустақил фикрини, ғурурини уйғотишда. Тасаввур қилинг, ўз «мотори»ни ишга солиб, унинг кучи билан қанча маънавий юксакликларни эгаллаши мумкин бўлган одам (дейлик, Ойшахон) мутелик психологияси туфайли ўзини хор қилиб, бошқа бир яхши одамни ҳам «шатакчи»га айлантриб, унинг қўлини боғлаб ўтирса, бунга лоқайд қараб туриб бўладими!

Лекин кўр-кўрона итоаткорлик, мутелик ва эскича қобил-мўминлик Ҳакимов, Давлатбеков, Исмаилов каби амалпарастларга жуда қўл келади. Холбек отасига кўр-кўрона итоаткор бўлиб юрган кезларда унинг қутқиси билан Хулқарга ўқ отади. Авазни ярадор қилади, тоғдан тутиб келган кийигини шафқатсизларча бўғизлайди. Мутелик психологияси ёмон одамларнинг қўлида қандай хатарли қуролга айланиши мумкинлиги, айниқса, Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема»сида катта куч билан кўрсатилган. Ахир Урозқул деган даҳшатли одам гўзаллик ва яхшилик тимсоли бўлган Она буғини кўр-кўрона итоатга, мутеликка ўрганган Мўминнинг қўли билан отиб ўлдиради-ку! Инсон шахсини, унинг маънавиятини ичдан бўғиб, ўстирмайдиган, яхши одамларни «шатакчи»га айлантриб қийнайдиган, ёмон одамларнинг қўлида эса қурол бўлиб хизмат қиладиган кўр-кўрона итоаткорлик, мутелик психологиясига қарши бунчалик туғён билан асар ёзишимизнинг боиси ҳам ана шу.

ТАНҚИДЧИ. Сизнинг аввалги асарларингизда мутелик кайфиятидан халос бўлиш, инсон эркини бўғадиган, эскича тушунчалар, жаҳолат илдиз отган муҳитдан чиқиш қаҳрамонлар учун нажот йўли тарзида талқин этилар, маданият қулф урган шаҳар муҳити, тенглик асосига қурилган оилавий турмуш гўё идеал ҳаёт тарзида берилар эди. «Уч илдиз», «Қадрим», «Қора кўзлар», «Эрк»да шундай. Кейинги асарларингизда, масалан, «Мерос»даги Азлар оиласи муҳити тасвирида, бутун бошли «Олмос камар» романининг етакчи сюжет тўқимасида бошқача манзарага дуч келамиз. Энди бу ерда аввалги асарлар қаҳрамонлари учун ширин орзу идеал бўлиб туюлган шаҳар ҳаётининг, қолоқ тушунчалардан халос маданий оиланинг ҳам ўзига хос ички мураккабликлари, зиддиятлари очилди.

лади. Кўринадики, цивилизациядан йироқ чекка қишлоқларидагина эмас, маданият ўчоғи бўлмиш марказнинг ўзида ҳам одамларни қийнайдиган, уларнинг оёйишта турмушига, камолотига тўсиқ бўладиган беҳисоб ғовлар, муаммолар мавжуд экан, «Уч илдиз»даёқ Зокир — Фариди — Наримон муносабатлари орқали янгилик либосидаги инсон шаънини ерга урадиган бетайин тушунчаларга муносабат билдирилган эди. «Олмос камар»да, хусусан, Алибек образи талқинида бу масала хийла кескин қилиб қўйилган. Шунингдек, бу ерда ҳар жиҳатдан янгича кўринган Аброр билан Вазиранинг оилавий турмуши ҳам ички зиддиятларга тўла. Улар кўп ҳолларда бир-бирини тушунолмай азият чекадилар... Бу — ҳаётга чуқурроқ ёндашишнинг, асарларингизда реалистик принциплар чуқурлашиб бораётган лигининг бир аломати. Ахир сиртдан юзаки қараган одамгагина Аброр билан Вазира турмуши ҳар жиҳатдан беками кўст бўлиб кўриниши мумкин; улар севиб оила қуришган, иккиси ҳам тушунган, ўқимишли, маданиятли одамлар, ўғил-қизли, уй-жойли, сеvimли касб эгалари; гўё яшаш учун, бахтли ҳаёт учун ҳамма нарса муҳайё, лекин улар ҳамиша ҳам ўзларини тўла бахтиёр ҳис этабермайдилар. Уларнинг оромини олган хилма-хил ташқи омиллардан ташқари улар табиатидаги тушуниш, тушунтириш мушкул бўлган руҳий ҳолатларга эътиборни жалб этиб яхши қилгансиз. Демак, инсон шахси ниҳоятда мураккаб, янгича вазият, янгича муаммоларни келтириб чиқараверади; инсон шаъни, эрки, бахтини сақлаб қолиш бу — бир умр давом этадиган, ҳар доим эътибор талаб қиладиган узлуксиз жараёндир.

ЕЗУВЧИ. Ҳақиқатан, камолотнинг чеки йўқ. Мен юқорида маънавий мукамалликка ва тўлақонли ҳаётга астойдил интилувчи одамларнинг кўпайиб бораётганини айтганимда, улар кўзлаган мақсадларига осонгина эришяптилар, орзулари дарҳол рўёбга чиқяпти, демоқчи эмас эдим. «Кел, кун ўтса бўлди-да!» деб, ўз олдига каттароқ бир мақсад қўймасдан, сувга ўхшаб нуқул нишаб томонга қараб юрадиган одамларгагина яшаш осон туюлиши мумкин. Лекин одам мустақил ҳаёт йўлига кириб, ўз маънавий «мотори»ни ишга солиб, орзу қилинган юксакликка интилган сарғунга тоғ йўлларида кўтарилиб боргандаги каби катта

куч, бардош, чидам керак бўлаверади. Битта довонга кўтарилгандан кейин қарайсизки, олдинда яна ундан баландроқ довон турибди. Тирмашиб, ҳансираб, унисига ҳам чиқиб борсангиз, нарёқда, э-ҳе, бутун умрингизга етиб ортадиган, балки сиздан кейинги авлодларгина чиқиб бориши мумкин бўлган чексиз зўр маънавий юксакликлар турганини кўрасиз.

Маҳкам ва Очиллар учун энг муҳими— олий маълумот олиш, ўз севгилисига етишиш, халқига керакли одам бўлиш эди. Аброр билан Вазирада бу илдишлар аллақачон шаклланган, улар ҳаётдан ўз ўрнини, инсоний қадр-қимматини ҳам топган. Саттор ёки Турсун Отажоновни қийнаган эрк ва маънавий мерос муаммоларини ҳам Аброрлар ўзлари учун ҳал қилишган. Демак, аввалги қаҳрамонлар интилган ҳамма довонлардан булар аллақачон ошиб ўтишган. Фақат ёш ва иш жиҳатидангина эмас, ҳаётий тажриба жиҳатидан ҳам, маънавият жиҳатидан ҳам Аброр билан Вазира Маҳкам ва Гавҳарлардан анча илгари кетган, деб ўйлайман. Обрў-эътибор, уй-жой, машина, фарзандлар— ҳаммаси уларда бор, энди беташвиш, осуда ва бахтиёр ҳаёт кечиришигина қолгандай кўринади.

Агар улар ўзларига берилган имкониятларни ва эришган ютуқларни фақат шахсий роҳат-фароғатларига хизмат қилдирсалар эди, маза қилиб даврон суришдан бошқа ишлари бўлмас эди. Бутун гап шундаки, одам маънавий камолот юксакликларига кўтарилгани сари, ундаги бурч, масъулият ҳисси ҳам ўсиб бораверади. Виждони бор самимий одамнинг энг қаттиққўл ҳаками — унинг ўзида, дилида бўлади. Аброр фақат ишдаги ўз вазифасинигина эмас, уйдаги оталик ёки фарзандлик, эрлик ёки қайнилик бурчини ҳам бажармагунча ана шу ички ҳакам унга тинчлик бермайди.

Бир вақтлар отани ўғилга қарши қўйиб, оилавий меҳру оқибатларни «қариндош-уруғчилик» деб нуқул қоралаш одатлари кўп учрар эди. Албатта, салбий маънодаги қариндош-уруғчиликка биз ҳозир ҳам қаршимиз. Лекин оталик ёки фарзандлик меҳри, ака-укаларнинг бир-бирига оқибати одамзод жамиятида минг йиллар давомида шаклланган ва унинг ҳаётини ичдан тутиб турган жуда улуғ туйғулардир. Янги инсон бу туйғулардан воз кечмаслиги, аксинча, уларни янада равнақ эттириб бориши керак. Чунки, ахир, ота-она,

ака-укалар ҳам халқ деб аталган уммоннинг томчилари эмасми? Халқ бахти учун курашар эканмиз, шу халқнинг ёнгинамизда турган вакиллари бизнинг ёрдамимизга, мададимизга муҳтож бўлганда нега улар учун жон куйдирмаслигимиз керак?

Қуш уясида кўрганини қилар, дейдилар. Уйда яқин одамлари учун жон койитиб ўрганган одам маҳаллада ҳам, ишхонада ҳам бошқаларга тезроқ ёрдамга етиб боради. Фақат «ўзим бўлай» дейдиган, биров учун сал жон койитиш керак бўлса саратонда қўли совқатадиган, лекин фойда чиқадиغان жойда лўлининг эшагини сугоришдан ҳам қайтмайдиган одамлар оз эмас. Маълум бир тоифа кишиларда бунақа худпарастлик тобора газак олиб кетяпти. Шунинг учун мен Аброр билан Вазирадаги ҳамият, меҳру оқибат, жонкуярлик каби фазилатларни қўлимдан келганича жозибали қилиб кўрсатишга интилдим. Эҳтимол, бошқаларга яхшилик қиламан деб, улар ўзларини ортиқ даражада қийнаб қўйгандай кўринишар. Лекин чинакам яхши одам бўлиш ва бошқаларга астойдил яхшилик қилиш ҳеч вақт осон бўлган эмас. Бунинг учун баланд деворга юк кўтариб чиқаётгандаги каби ҳар қадамда жон койитиш, бор кучларини сафарбар қилиш, энтикиб, ҳансирашларга матонат билан бардош беришга тўғри келади. Бунинг учун белни доим бақувват тутадиган маънавий камолот камари керак бўлади.

ТАНҚИДЧИ. Худди шу ҳаётий ҳақиқат ва зарурият тақозоси бўлса керак, Сизнинг қаҳрамонларингиз талқинида инсонлик шаъни, эрки, ғурури билан ёндош ҳолда унинг маъсуляти, бурчи туйғуси муҳим ўрин тутади, балким бу туйғу бора-бора Сизда олдинги ўринга ўтиб борапти. Асарларингиздаги эрк билан бурч туйғуси талқинида муҳим ички боғлиқлик билан бирга маълум зиддиятлар ҳам мавжудлигини пайқаш қийин эмас. «Эрк»да мутелик, тобелик, итоаткорликка қарши, боя айтилгандек, зўр исён бор, айни пайтда, Сатторнинг ўз майлига, бинобарин, эркига зид бориб Ойшахонга мадад қўлини чўзиши катта хайрихоҳлик билан қаламга олинган. «Юлдузли тунлар»да бошда Хонзода бегим кўнгли чопмаган одам билан турмуш қуришга қарши туғён кўтаради. Бобир эса уни бу борада қаттиқ ҳимоя этади. Нарироқ бориб Хонзода бегим вазият тақозосига кўра Бобирни асраб қолиш

ниятида онгли равишда аввалгисидан юз чандон оғир кўргиликка ўзини мубтало этади — ашаддий рақиб Шайбонийхон шартига розилик билдиради, унинг никоҳига ўтади... Бу ерда энди қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати катта жасорат тарзида берилади.

Езувчи учун энг қийини мана шундай мураккаб, зиддиятли, мушкул вазиятларни, персонажларнинг ўша тобдаги руҳиятини ифодалаш бўлса керак. «Эрк»да-ку Сатторнинг мушкул вазиятдаги руҳий изтироблари анча дуруст берилган, лекин афсуски, «Юлдузли тунлар»да биз ўз қадрини, шаънини ниҳоятда баланд тутадиган аломат қизнинг бу қадар оғир кўргиликларни бўйнига олиши унинг учун қанчалар қимматга тушганлигини етарли ҳис этолмаймиз, шу мушкул вазиятдаги қиз ҳолати бевосита тасвир этилмайди, кейинроқ берилган шу хусусдаги маълумотлар эса вазиятни жонли, бутун драматизми билан гавдалантиришга қодир эмасдай кўринади.

ЕЗУВЧИ. Бурч тўғрисида юқорида гаплашдик. Энди Хонзода бегимнинг хон ҳарамида бошдан кечирган оғир кўргиликларини нега бутун драматизми билан гавдалантирилмагани масаласига келсак, менга бу унчалик зарур туюлмаган эди. Чунки Хонзода бегим бош қаҳрамон эмас. Хон ҳарами эса алоҳида бир олам. Унинг тасвирига алоҳида боб ёки сюжет чизиги ажратсам, нарёқда бош қаҳрамон қолиб кетади. Мен Хонзода бегим тақдирининг фақат Бобир тақдири билан чатишган нуқталаринигина батафсил кўрсатиш имконига эгаман, бошқасини роман композицияси кўтармайди, деган фикрда эдим.

Хонзода бегим хон ҳарамида ўн йил жаҳаннам азобида яшагани айтилган жойда унинг ёнида тўққиз яшар ўғилчаси Хуррамшоҳ турган бўлади. Тутқунликда тўкилган аччиқ кўз ёшлар дарёсининг тубидан топилган бу гавҳар Хонзода бегимнинг ўша жаҳаннам азобини ҳам тирик бир асарга айлантириб чиқа олган ажойиб инсон эканини кўрсатмайдими? Шайбонийхоннинг ўғли бўлган Хуррамшоҳда опасининг фазилатлари ҳам борлигини сезган Бобир ўз жиянига тутун аралашган оловдек мураккаб бир илиқлик билан қарагани бежиз эмас. Бу бола онасига ниҳоятда қимматга тушган. Хонзода бегим ўғлини яна қандайдир номаълум хавф-хатарлар ўз гирдобига тортмоқчи бўлаёт-

ганини сезиб, изтироб ва таҳлика ичида яшайди. Бечора она хон ҳарамиди бошдан кечирган кўргиликларининг даҳшатли бир давоми борлигини олдиндан сезгандай бўлади. Хуррамшоҳ ўн бир ёшга кирганда шафқатсиз замоннинг энг ёвуз кучлари Бобирга шунчалик масъум бир садоқат билан ўсаётган ўспиринни онасининг кўзи олдида фожиона ҳалок этади. Мана бу ҳодисадаги драматизмни бор куч билан гавдалантириш мен учун зарурроқ ва муҳимроқ туюлди.

ТАНҚИДЧИ. Эътиборингизни бошқа бир муаммога тортмоқчиман. Адабиётнинг миллийлиги мазкур адабиётга мансуб бўлган халқ турмушининг ўзига хос томонлари, муаммолари билан ҳам белгиланади. Айтайлик, айни «Қора кўзлар», «Эрк» ёки «Олмос камар» қаҳрамонларини қийнаган муаммолар, улар бошига кулфатлар келтирган одат-таомиллар бошқа халқлар, масалан, руслар ёки латишлар ҳаётида учрамаслиги мумкин. Халқ турмушининг шу хил жиҳатларини четлаб ўтиш, табиийки, ҳаётдан ажралиб қолишга олиб боради; айни пайтда, халқ ҳаётининг шу хил ўзига хос муаммолари, икир-чикирлари билан ўралашиб қолиш ёзувчини умуминсоний юксакликка кўтарилишига монелик қилиб қолиш хавфини ҳам туғдиради. Шахсан Сиз миллий турмуш тарзи жуда кенг батафсил таҳлил этилган «Қора кўзлар», «Эрк», «Олмос камар» асарлари устида ишлаётганда шу хил мушкулотни ҳис этганмисиз?

ЁЗУВЧИ. Бу мушкулотни китобларим рус тилига таржима бўлаётган пайтларда кўпроқ ҳис қиламан. Чунки бизни она тилимизда ўқийдиган китобхон билан ҳаётимизни ўзимизчалик ичдан билмайдиган китобхон орасида анчагина ўзгачаликлар мавжуд. Шу сабабли маълум бир миллий муҳитда яшайдиган одамга муҳим ва долзарб туюлган муаммолар бошқа миллий шароитда шаклланган одамга у қадар яхши етиб бормаслиги мумкин. Буни ҳисобга олган ҳолда асарларимиз рус тилига таржима бўлаётган пайтда уни бутуниттифоқ китобхонига ҳам етиб борадиган даражага етказиш учун баъзи бир қўшимча меҳнатлардан қочмаслигимиз керак. Хусусан, асар ёзилмасдан олдин, уни ўйлаш, хаёлда пишитиш жараёнида бутуниттифоқ, балки умумжаҳон адабиётининг талабларига ҳам жавоб берадиган энг ёрқин, энг кучли инсоний тақдир-

лар ва характерларни топишга интилишимиз керак. Айни вақтда, асарларимизни она тилимизда ўқийдиган китобхонларнинг талаб ва эҳтиёжларини писанд қилмаслик, уларнинг устидан сакраб ўтиб кетмоқчи бўлсак, ўз бурчимизга хилоф иш қилган бўламиз. Чунки биз ўз халқимизнинг адабий-бадий тараққиёти ва камолоти учун жавобгар кишилармиз. Бу борада ўзимиз қилишимиз керак бўлган ишни бошқа халқларнинг ёзувчилари зиммасига юклай олмаймиз. Умуман, ўз халқи олдидаги фарзандлик бурчини яхши бажаролмаган одам бошқа халқлар олдидаги интернационал бурчини ҳам яхши адо этолмайди. Ўз қадрини билган одамгина ўзгаларни ҳам астойдил қадрлай олади.

ТАНҚИДЧИ. Маълумки, инқилоб арафасида яратилган илк реалистик проза ва драма намуналарида қолоқ одатлар кескин қораланар, шуҳрат, бемаъни тўй-ҳашамлар деб ўзини қурбон этган кимсалар қисмати алам билан ифода этилар эди. Шу хил мотив кейинги пайтларда ўзгача кўринишда, албатта, гўё қайта жонланяпти. Адабиётимизда гоят бой реалистик тажрибалар тўпланган бир паллада илк босқичга қайтиш, қолоқ одат-у, тўй драмаси, фожиасини кўрсатиш билан машғул бўлиш («Қора кўзлар»даги Мадаминжон қиссаси, «Олмос камар»даги Аъзам ота қисмати, «Чотқол йўлбарси»даги олим Музаффаров ўғлининг қилмиши, У. Ҳошимовнинг «Қуёш торозиси» ҳикоясини, яна бир қатор асарларни назарда тутяпман) ғалати ҳодиса. Буни Сиз қандай изоҳлайсиз?

ЁЗУВЧИ. Назаримда, Мадаминжон бошига тушган кўргилик ҳам, Аъзам отанинг қисмати ҳам фақат қолоқ одат фожиаси-ю, тўй драмасидан иборат эмас. Эсингизда бўлса, Мадаминжоннинг хотини Маъсуда колхозда кетмончи бўлиб ишлайди, мавсумда беш-олти тонна пахта териб, мукофотлар олади. Янги ҳаётнинг талаби беҳад зўр, унга бир одамнинг кучи тўлиқ кетади. Бунинг устига яна уйда тиним йўқ. Маъсуда «хўра» бўлишдан кўрқиб дуруст овқатланмайди. «курортга борган аёл ҳаёсини йўқотармиш» деб дам олмайди. Шу тарзда камқон бўлиб, дармони кетиб юганининг устига ҳалиги тўй даҳмазаси қўшилади-ю, фожиага олиб келади. Аъзам ота эса Тошкентни қайта қуриш натижасида ҳовлисида ажралиб, янги жойга участка қуради. Урбанизациянинг суръати зўр, янгича талаб-

лар шу қадар каттаки, уларга жавоб бериш учун одам бутун кучини сарфлаб қўяди. Эскича урф-одатларнинг юкини кўтариш эса соғлиқ ва асаб ҳисобига бўлади. Янгича урф-одатлар аралашиб, ташвишни бир неча баробар ошириб юбораётганидан нолиб юрган одамлар ўзимизнинг зиёлилар даврасида ҳам оз эмас. Турмуш маданияти маъмурчиликдан орқада қолаётган жойларда тўқликдан ҳар хил шўхликлар чиқаётгани, хўжа кўрсинга иш қилиб ўрганган шуҳратпараст одамлар тўйларда ҳам турли бидъатларни авж олдираётгани, яна, бунинг устига, эски замонда оддий меҳнаткаш халқ орасида кам тарқалган ичкиликбозликлар қўшилаётгани ўзингизга маълум. Кўринишдан энг замонавий одам бўлган, кабинетида қатор-қатор телефонлар турадиган Шерзод Баҳрамов жиянининг тўйини обрў орттиришнинг янги бир воситасига айлантirmoқчи бўлади. Қўшсурнай, қўшноғора деб, Аъзам отани Шерзод шунчалик шафқатсизларча югуртиради. Ишда ҳам, ижодда ҳам мис устига зар қоплаб, уни олтин ўрнига ўтказиб ўрганган бунақа қаллоб одамлар бугунги илмий-техника революцияси, ҳозирги тўқчилик ва маъмурчилик бераётган янги имкониятларни ҳам эски урф-одатлар тегирмонига қўйиб, шу йўл билан обрў-эътибор қозонишга интилмоқдалар. Менимча, адабиётимизнинг олдинги даврларида масала бу тарзда қўйилган эмас эди.

ТАНҚИДЧИ. Нима бўлганда ҳам, булар анъаналар билан қандайдир даражада алоқадор. Чунончи Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси» романи қаҳрамони Музаффаров ўғлининг ноҳўя қилмишлари туфайли изтиробга тушганида неча бор «Падаркуш» асарини эслайдики, бу тасодифий бўлмаса керак... Энди бошқа бир муҳим масалага ўтсак.

Шундай ёзувчилар борки, уларни маиший ҳаёт, ишлаб чиқариш икир-чикирлари унчалик қизиқтирмайди, улар кўпроқ кундалик турмушдан, икир-чикирларидан баландроқ туриш, тасаввур, фантазия билан иш кўриш, ҳаётнинг, инсон кечинмаларининг кўтаринки, олий моментларини ифода этиш йўлидан борадилар. Уларни биз романтик услубга мансуб ёзувчилар деб ҳам атаймиз. Яна шундай адиблар борки, улар маиший ҳаёт, меҳнат икир-чикирларини бутун тафсилотлари билан кўрсатишга, энг кичик ҳаётний детал-

ларни ҳам эътибордан соқит қилмасликка, турмуш деталларининг аниқ, ҳаққоний, ҳаётий бўлишига интиладилар, гўёки улар тасодифлар, деталлар тили билан сўзлайдилар. Бу хил ёзувчиларни услубдаги изчил реалистлар деб юритамиз. Баъзан мунозараларда бу икки услубий йўналишни бир-бирига зид қўйиш, чунончи, изчил реалистик услубни «эскирган»га чиқариш, уни «зерикарли» деб аташ, имкониятларини торайтириб кўрсатиш, изчил реалистларни эмпиризмда, натурализмда айблаш ҳолларига ҳам дуч келиб турибмиз... Сизни кейинги услубий йўналишга мансуб этиш мумкин. Шу йўналишнинг бир вакили сифатида мавжуд баҳсларга, изчил реализмнинг имкониятлари, истиқболи масаласига қандай қарайсиз?

ЁЗУВЧИ. Баъзи мунаққидларимиз ўзларини салобатли олим қилиб кўрсатгилари келганда янги асарга «Эмпиризм», «натурализм» деган айбларни тақаб танқид қиладилар. Хусусан, номи чиққанроқ ёзувчининг янги асарини оддий одам тезда тушунолмайдиган «изм»лар калтаги билан урса, ҳамма уни «билимига яраша журъати ҳам зўр экан!» деб мақтайдигандек бўлади. Аслида, кўпчилик бунинг жўн, арзон бир обрўпарастлик эканини сезиб туради.

Реализм тўғрисидаги Сизнинг гапларингизга келсак, бу менга 1978 йили «Литературная газета» саҳифаларида «Миф ва реаллик» деган мавзуда бўлиб ўтган қизғин мунозараларни эслатади. Уша мунозара пайтида ҳам реализмнинг романтизм билан, ҳатто эртак ва миф билан чатишган нуқталари тўғрисида сўз кетди. Гап шундаки, романтик тасвирга мойил реалистларда ҳам (дейлик Чингиз Айтматовда) жуда кучли бир изчиллик бор. Сиз «изчил реалист» деб атаган ёзувчилардан бири мен бўлсам, гапни турмуш икир-чикирларидан бошлаган асарларимда ҳам доим инсон руҳи ва кечинмаларининг мен билган энг олий, энг юксак нуқталаригача чиқиб боришга ҳаракат қиламан. Инсоний камолот ва бахт-саодатга интилишнинг ўзи илгари замонларда кўпроқ романтик ёзувчиларда учрар, изчил реалистлар эса инсоннинг ҳар жиҳатдан камол топишини амалга ошмайдиган бир утопия деб билишар эди. Ҳозир ҳам шунақа реалистлар оз эмас.

Хуллас, реализмни ҳар хил бўлақларга бўлиб чиқиш ҳайқириб оқиб ўтаётган улкан дарёни парчалаб,

турли йўналишларга бўлиб юборишдай гап. Бу дарёда умумий оқимга қарши бораётгандек кўринувчи тўлқинлар, гирдоблар учраши мумкин. Лекин синчиклаб қарасангиз, ўша гирдоблар ҳам айланиб-айланиб, яна дарёнинг умумий йўналишига қараб кетаётганини кўрасиз.

Оддий қилиб айтганда, реализм—чин ҳақиқатни ёзиш керак, деган бир эътиқод. Айни вақтда, реализм — ҳақиқатни излаб топиш ва тўлиқ ҳамда ибратли қилиб кўрсатишнинг энг етук методи. Метод ҳам, эътиқод ҳам ёзувчида бўлади. Шунинг учун реализм масаласини доим ёзувчининг ижодхонаси, ҳаёти ва таланти орқали тадқиқ қилиш керак. Реализм— адабий жараёндир. Ҳар қандай адабий жараён эса алоҳида ёзувчиларнинг ижод тажрибасидан таркиб топади. Бироқ кўп олимларимиз реализмни муайян ёзувчиларнинг ижод тажрибаларидан узиб олиб, мавҳум бир тарзда умумназарий йўсинда тадқиқ қилмоқчи бўладилар. Бу эса кутилган натижани бермайди, кейин ҳадеб мунозара чиқаверади.

Реализмни улуг бир дарё, дедик. Биз одатдаги дарёдан каналларга, ариқларга сув оламиз, унинг обиҳаётини ҳар бир эгатга, ҳар бир ўсимликнинг тагига олиб борамиз. Бу обиҳаётдан бир жойда гул ўсса, иккинчи жойда мевали дарахт, учинчи жойда яна бошқа керакли гиёҳ ўсади. Битта дарёнинг сувини ичган дарахтлар ва гиёҳлар қанчалик хилма-хил бўлсалар, ягона реализм дарёсидан баҳраманд бўлган турли-туман талантларнинг берган адабий маҳсулотлари ҳам ўшанчалик хилма-хилдир.

Биз бу хилма-хилликнинг сабабини фақатгина ўсимликлар ичган сувнинг таркибидан изламаймиз. Чунки тупроқнинг таркиби ҳам, ўсимликнинг ички генетик хусусиятлари ҳам— барчаси биргаликда ўша хилма-хилликни келтириб чиқаради. Шунга ўхшаб, турли реалист ёзувчиларнинг ижодларидаги хилма-хиллик адабий жараённи ўрганиш орқали эгалланадиган реалистик эътиқодлар, услублардагина эмас, балки мазкур ёзувчидаги талантининг ўзига хослигидан ҳам, у яшаб турган ҳаётдан ҳам, давр қуёши берган ҳароратдан ҳам келиб чиқади.

Адабий талант— ҳақиқатни очишга хизмат қилувчи бир қурол, восита. Шунинг учун ҳар бир катта талант

реализмнинг ҳақиқатни чуқурроқ очишга хизмат қилувчи қуроллари ва воситалари сафини кенгайтиради. Шу маънода ҳар бир катта истеъдод реализм дарёсига бирон томчи янгилик қўшади. Бу томчи таркибида шу талантнинг ўзига хос ҳиди ва уни етиштирган заминнинг такрорланмас хусусиятлари бўлмай иложи йўқ. Китобхонларни ҳам ҳар бир гулнинг ўзгача ҳиди ва турли халқларнинг такрорланмас маънавий тажрибалари кўпроқ қизиқтиради. Олимларимиз реализм масаласига мана шуларнинг ҳаммасини ҳисобга олиб ёндашганларидагина кутилган натижа келиб чиқади, деб ўйлайман.

ТАНҚИДЧИ. Реализм, аниқроғи социалистик реализм ягона метод, жараён бўлса-да, унинг бағрида бир-биридан ажралиб турадиган икки етакчи услубий оқим — кўтаринки романтик ва изчил реалистик оқим мавжуд экани аён. Энди, жумладан, Сизнинг ижодингизга нисбат берилаётган изчил реализмга келсак, уни натурализм ва эмпиризмдан фарқ қилиш керак. Чуқур эстетик маъно ташийдиган, ҳаёт ҳақиқатини, ички қонуниятини, моҳиятини очиб берадиган батафсил тасвир — бу реалистик тасвир демакдир. «Мерос»да пахтакор меҳнатининг машаққатлари ипидан-игнасигача кўрсатилади, лекин бу ҳеч кимни зериктирмайди, балки китобхонни ҳаяжонга солади, ўйлашга ундайди, меҳнат аҳлига, заҳматқаш деҳқон зотига ҳурмат ва ҳамдардлгимизни оширади, қишлоқларга дадил кириб бораётган фан-техника революциясининг, деҳқонни оғир меҳнатдан халос этишга қаратилган тadbирларнинг гуманистик моҳиятини юракдан ҳис этишга имкон беради. «Олмос камар»да инсоннинг вақтини оладиган, беҳуда оворагарчиликларга, ташвишларга соладиган тўю ҳашаматлар, қолоқ таомиллар бутун икир-чикирлари билан кўрсатилган экан, унда ҳам маълум маъно бор... Лекин очиқ айтай, «Олмос камар»нинг баъзи ўринларида чуқур маъно ташимайдиган икир-чикирлар тасвири ҳам учрайди. Болани ит қопиш, кампирни операцияга ётқизиш тафсилотлари, шаҳар архитектурасига доир машмашаларнинг изчил, батафсил ифодаси ўқувчини бир оз толиқтиради.

ЕЗУВЧИ. «Олмос камар» русчага сатрма-сатр таржима бўлгандан кейин, уни бадиий таржимага тайёрлаш учун яна бир қўлга олдим. Шунда романнинг баъзи

нуқсонлари ўзимга ҳам аниқроқ кўрича бошлади. Келгуси нашрларда мен унга айрим таҳририй ўзгаришлар, қисқартиш ва қўшимчалар киритмоқчиман. Албатта, бу ҳаммаси роман орқали айтмоқчи бўлган фикрларимдан воз кечиш эмас, аксинча, уларни янада яхшироқ очишга хизмат қилади, деб ўйлайман.

ТАНҚИДЧИ. Изчил реалистик услуб тасвир объектини жуда чуқур билишни, бевосита кўриш, кузатишни, ниҳоятда ҳушёрликни тақозо этади. «Уч илдиш», «Қора кўзлар» каби асарлар устида ишлаш Сиз учун у қадар қийин кечмаган бўлса керак. Чунки собиқ студент сифатида «Уч илдиш» даги талабалар ҳаёти барча тафсилотлари билан Сизга таниш; тоғдаги чорвадор қишлоқда туғилиб вояга етганингиз учун ҳам «Қора кўзлар» даги тоғлиларнинг турмуши, урф-одатлари, чорвадор меҳнати беш қўлдек Сизга аён. «Қадрим» даги газчилар, «Эрк» даги, «Олмос камар» даги архитекторлар, бинокорлар меҳнати эса Сиз учун бегонароқ. Аммо бу асарлардаги меҳнатга, қаҳрамонларнинг касбига оид кечинмалари ифодаси «Уч илдиш» ёки «Қора кўзлар»-дагидан асло қолишмайди. Бунга қандай эришилган.

ЕЗУВЧИ. Янги асар қаҳрамонлари қандай излаб топилишига юқорида тўхталган эдик. Қаҳрамонлар топилгандан сўнг улар ишлаётган жойга бориб, ҳаётларини яқиндан ўрганиш унча қийин эмас. Мен «Қадрим»-даги ўша машҳур ёнғин бўлган жойга борганман, ўша баланд темир вишкага қўрқа-писа кўтарилиб тушганман.

Янги Тошкентга оид воқеалар эса сўнгги ўн-ўн икки йил ичида бизнинг кўз ўнгимизда содир бўлди. Масаланинг ўзим билмайдиган томонларини турли-туман ташкилотларга бориб ўргандим. Кейин ўн йил ичида Тошкентда мен бормаган лойиҳа ташкилоти, мен гаплашмаган машҳур архитектор кам қолган бўлса керак. Баъзи бир лойиҳачи ва меъморларнинг уйларига борганман, айримларини уйга чақириб, обу ош қилиб суҳбатини олганман. Лекин бу ҳаммаси асарни ёзиш пайтида енгиб ўтиладиган қийинчиликларнинг ўндан бирича ҳам келмайди.

ТАНҚИДЧИ. Сизнинг тарихий романга мавзу қилиб Бобир ҳаётини танлашингиз ҳам тасодифий бўлмаса керак. Сизнинг шахсий, услубий манерангиз, қолаверса, студентликда олган тарихчилик ихтисосингиз худди шундай мавзунини тақозо этади. Гап шундаки, Бобир

ҳаётига оид ҳужжатлар яхши сақланган, аввало Бобир даврини, саргузаштларини бутун икир-чикирларига гавдалантирувчи «Бобирнома» дек ноёб хазина бор. Мен аминманки, шу хил мукаммал, аниқ, ишончли ҳужжатлар бўлмаганида тарихий романга қўл уришингиз, тасаввур-у, фантазияга таянибгина йирик асар яратишингиз қийин эди.

ЁЗУВЧИ. «Бобирнома» ҳақида менинг фикрим қанчалик баланд экани, бу асарни мен Навоийнинг «Хамса»-сидан кейинги энг улуғ классик асаримиз деб билишим романдан маълум. Замонавий асар ёзганимда бугун кўз олдимда турган ҳаёт менга қанчалик кўп нарса берган бўлса, тарихий асар ёзганимда «Бобирнома», қисман, «Хумоюннома» ҳам менга шунчалик кўп нарса берди.

ТАНҚИДЧИ. Мен бу билан «Юлдузли тунлар» тасвири фантазиядан тамомила ҳоли демоқчи эмасман. «Бобирнома» да ёки бошқа адабий-тарихий манбаларда бир-икки ўриндагина йилт этиб кўринган деталлар, ахборотлар бу ерда тасаввур кучи билан ёрқин картиналарга, муҳим эстетик маъно ташувчи жонли образга — тирик одамларга айланади. Ойша, Хонзода бегим ҳақида шунини айтиш мумкин. Тоҳир, Робия, Фазлиддин сингари персонажлар тўқима бўлса керак, чунки менга таниш манбаларда бу хил тарихий шахслар номи учрамайди. Хонзода бегим билан Фазлиддин орасидаги жавобсиз севги мулоқотлари ҳам тасаввурингиз маҳсули бўлса керак... Умуман, романда аниқ ҳужжатлар билан фантазия, тасаввур нисбати хусусида нима дер эдингиз? Ҳар ҳолда оқибат-натижада, романда тасаввурга, хаёлга кўра ҳужжатларнинг салмоғи ошиқроқ экани аниқ.

ЁЗУВЧИ. Романдаги тарихий ҳужжатлар билан тасаввур, фантазиянинг нисбати менинг замонавий асарларимдаги бугунги ҳаёт ва унинг тасвири орасидаги нисбатдан унча кўп фарқ қилмайди. Фақат ташқаридан қарагандагина романда ёзувчи тасаввури ва фантазиясидан кўра ҳужжатларнинг ўрни, салмоғи ошиқроқ туюлади. Лекин аслида ундай эмаслигини кўрсатадиган бир-икки мисол келтирай.

Бобир ўз отасининг каптархона билан бирга жардан йиқилиб ҳалок бўлганини фақат қисқа бир жумлада ёзиб кетган. Одам жардан йиқилиши мумкин. Лекин каптархона, яъни бино нега йиқилади? Бунини аниқроқ тасаввур қилиш учун мен Наманган областининг Тўрақўрғон

районига бориб, эски Ахсикент турган ўша тепаликни кўрдим. Ҳали ҳам бир неча терак бўйи келадиган баланд жар тагидан дарё оқиб турибди. Бу ердан каптарлар осмонга яхши учган бўлса керак. Лекин подшо одам оғир уруш пайтида каптархонада нима иш қилиши мумкин? У пайтда ҳозирги алоқа воситалари бўлмаган. Отлиқ чопарлардан ҳабар келавермагач, Умаршайх мирзо қанотли чопарини ишга солмоқчи бўлган, каптарни ўзи учиргиси келган. Жар тагини эса дарё емириб қўйган... Мана шу тарзда, бир неча сатрлик тарихий факт фикр ва фантазиянинг ёрдами билан юзлаб сатрлардан иборат бобга айланди.

Қувада кўприк синиб кетиб, Самарқанд қўшинининг катта талофот кўргани ҳам «Бобирнома» да бир неча сатрлик маълумот тарзида айтилган. Бу ҳодисанинг сабаблари эса кўрсатилмаган. Аммо урушдан безган оддий халқ вакиллари ҳам ёвга қарши бирон чора излаган бўлиши керак. Мана шу тахмин билан Тоҳир ва унинг жўралари кўрсатган жасорат ўйлаб топилди. Бу ердаги бир неча сатрлик тарихий факт ҳам бутун бир бобга айланди.

Сиз Тоҳирни тўқима образ дедингиз. Лекин унинг ҳам тарихий асоси бор. Бобир мирзо умрининг охирида тожу тахтдан воз кечмоқчи бўлади, бир гўшада Тоҳир офтобачи билан бирга турмоқчи эканини айтади. Бобирдай улкан сиймо бутун сарой аҳлидан кўра битта офтобачини ўзига яқинроқ олган бўлса, демак, Тоҳир унга жуда кўп яхшиликлар қилган, ниҳоятда қадрдон бўлиб қолган... Биргина жумлада айтилган мана шу факт ёрдамида Тоҳирнинг бутун таржимаи ҳолини ўзимча тасаввур қилиб топдим.

Рассомлар қадимги замонлардан қолган суякларга қараб, уларнинг этини ўзларича тасаввур этиб, ҳақиқатга тўғри келадиган расмлар чизадилар. Мен ҳам асосан мана шу йўлдан бордим. Аслига содиқлик жиҳатидан романда тарихий ҳужжатларнинг аҳамияти жуда катта. Лекин тирик вужудда суякдан кўра эт оғирроқ бўлишини биласиз. Шунга ўхшаб, бу романда ҳам фактдан кўра тасаввур маҳсулининг салмоғи ортиқроқ деб ўйлайман.

ТАНҚИДЧИ. Менинг назаримда, «Юлдузли тунлар»да тарихий фактлар, материаллар юки оғирлик қилиб кетгандай туюлади. Ахир романда салкам

қирқ йиллик воқеалар қамраб олинган; юзга яқин персонаж — тарихий ёки ҳаётда ўтган шахслар, тўқима персонажлар гавдалантирилган, асарда ифодаланган географик муҳит ҳам ниҳоятда кенг— ҳодисалар Аҳси қўргонида, Андижонда бошланиб бутун водий, бу ёғи Тошкент, у ёғи Ҳисор тоғлари, Афғонистон бўйлаб Ҳиндистонда интиҳосига етади. Қанчадан-қанча тарихий воқеалар, жангу жадаллар қаламга олинади. Буларнинг ҳаммасини бир романга жо этиш ниҳоятда мушкул экани аён. Шундан бўлса керак, кўп ўринда тасвир суръати тезлашиб кетади, баъзан жонли картиналар ўрнини ахборотлар эгаллайди...

ЕЗУВЧИ. Қуруқ ахборотга мен ҳам қаршиман. Бадиийликдан бутунлай маҳрум бўлган ахборотни романга йўлатмасликка ҳаракат қилганман. Лекин эпик кўламдаги катта асарда тарихий воқеаларнинг ҳаммасини фақатгина жонли тасвирда бериб бўлмайди. Бу ўринда танқидчиларимиз эпик асарни лирик ёки лиро-драматик турларнинг гази билан ўлчамасликлари керак. Лирик қисса ёки шеърда «Уруш ва тинчлик»даги каби тарихий-фалсафий муқаддималарни, хотималарни, мунозараларни бериб бўлмайди. Лекин «Тинч Дон»да ўта ёрқин жонли картиналар билан бирга тарихий воқеаларнинг эссе шаклидаги ёки публицистика тарзидаги қисқача ифодалари ҳам учрайдики, эпик жанрнинг табиати буни тақозо қилади.

Яқинда Константин Симоновнинг «Дружба народо́в» журналида босилиб чиққан эсдаликларида шу масалага оид ибратли бир мунозара келтирилган. К. Фединнинг «Мисилсиз саратон» романида «Ҳарбий саҳналарга муқаддима» деган публицистик боби бор. К. Симонов «Новый мир» журналида редактор бўлган кезларида романнинг ана шу бобини маъқул кўрмайди. «Бу ердаги воқеалар ҳам жонли картиналарда берилиши керак» дейди. Аммо К. Федин унинг фикрига қўшилмайди. Орадан ўн беш йилча ўтгач, К. Симонов ўзининг «Қуролдошлар» романини ёзганда Узоқ Шарқда, Халкинголда бўлиб ўтган тарихий воқеаларнинг ҳаммасини жонли картиналарда батафсил тасвирлаб бўлмаслигини сезиб, у ер-бу ерида эссе шаклидаги қисқача хроника ва маълумотлар беради. «Қуролдошлар»нинг қўлёзмасини ўқиган К. Федин К. Симоновга ёзган хатида шундай дейди: «Мана энди ўзингиз ҳам ишо-

нибсизки, катта тарихий воқеаларни фақатгина жонли образлар воситаси билан очиш мумкин эмас (ва керак эмас)... Баъзи ҳолларда прозани публицистикасиз бериб бўлмайди» («Дружба народов», 1979, № 1, 155-бет).

Чиндан ҳам, агар дейлик, «Ўтган кунлар»нинг хотимасидаги қисқача маълумот—Едгорбекнинг бир ўғли қандай қилиб инқилоб томонига ўтгани, иккинчиси қандай қилиб босмачиларга қўшилгани жонли картиналарда, «тасвир суръати тезлашмаган ҳолда» кўрсатиладиган бўлса, бунга яна битта романнинг майдони керак бўларди. Аслида эса бунинг ҳожати йўқ эди.

Узингиз айтганингиздек, «Юлдузли тунлар»нинг воқеаси салкам қирқ йил давомида, учта катта мамлакатнинг майдонида, беш-олтита давлатлар доирасида бўлиб ўтади. Янги-янги давлатлар ва сулолаларнинг пайдо бўлиши, эскиларининг инқирозга учраб, тарих саҳнасида тушиши—буларнинг ҳаммаси қамраб олинмаса, романда мен кўзлаган мақсад амалга ошмас эди. Лекин қамраб олинган шундай улкан, шунчалик хилма-хил воқеалар ва тақдирларнинг ҳаммаси бошдан-оёқ фақат жонли картиналарда тасвирланадиган бўлса, бу беш-олти жилдга ҳам сизмай кетарди. Бу ерда гап фақат ҳажмда эмас. Гап эпик жанрнинг имкониятларидан тўлиқ фойдаланишда. Албатта, эпик асардаги хотима ва публицистикалар ҳам ҳароратли тил билан бадийлик қонунилари асосида ёзилиши керак. Лекин шунда ҳам бу — Сиз истагандек жонли картина бўлолмайди.

Боя факт билан тасаввурнинг нисбатини эт билан суякнинг муносабатига ўхшатган эдик. Тирик вужуднинг бемалол ҳаракатланиши учун тизза ва тирсакка ўхшаш жойларда суяк бўртиброқ туради. Эпик асарда айрим тарихий воқеалар публицистика ёки хотима тарзида берилганда фақат худди этсиз тирсак суягига ўхшаб туртиб туриши лирикага ўрганган одамларга унча ёқмаслиги мумкин. Лекин эпик асар, лирикани ва драматизмни ҳам ўз ичига олган ҳолда, ҳаётни иложи борича кенг кўламда гавдалантириши билан қадрлидир. Бор бўйича гавдалантирилган ҳаётда чиройли юз, шахло кўзлардан ташқари тирик вужуднинг ҳаракати учун зарур бўлган «тирсак»ларнинг ҳам бўлиши қусур саналмаса керак.

ТАНҚИДЧИ. Йирик эпик асарларда тасвирнинг бошдан-оёқ бир текисда бўлиши шарт эмас, мен буни талаб этаётганим йўқ; лекин менга «Юлдузли тунлар»даги фактлар қамрови билан унинг ифодаси орасида маълум номутаносиблик бордай туюлади, шуни таъкидламоқчи эдим. Ҳар ҳолда мен Сиз танлаган материални ҳеч бўлмаганда икки китобга жо этилишини истардим...

Ниҳоят, «Юлдузли тунлар»нинг тил хусусияти ҳақида. Ҳар қандай услубий йўналишда бўлгани каби ҳаётни айнан ўзидай кўрсатишга, деталларнинг ҳаққоний бўлишига интилувчи изчил реализм учун ҳам шартлилик ёт эмас. Бадний тасвирнинг бошқа томонларида у қадар сезилмаса ҳам, «Юлдузли тунлар»нинг, шунингдек, замонавий мавзудаги асарларингизнинг тилида, аниқроғи, персонажлар нутқида шартлилик хийла кучли. «Уч илдиз» ва «Қора кўзлар»даги бирикки персонаж нутқида учрайдиган шева элементларини мустасно қилганда, деярли барча персонажларингиз — Маҳкам билан Гавҳар, Акбаров билан Тошев, Очил билан Замира, Аваз билан Хулқар, Замонали билан Мансуров, Елқин билан Турсун, Саттор билан Максимич, Розия билан Ойшахон, Вазира билан Аббор — гоят хилма-хил табиатли, турли савия ва касбдаги шахслар барчаси айтарли бир хилда — фалсафий мушоҳадага, образлиликка мойил зиёлиларга хос йўсинда сўзлайдилар. Шуниси ҳам борки, бу ҳол характерларни индивидуаллаштиришга у қадар монелик қилмайди. Бир вақтлар персонаж нутқини индивидуаллаштиришда уни бошқалардан фарқ қиладиган жиҳатларига, адабий тил нормаларидан узоқроқ шева элементларига, ҳунар, касб лексикасига алоҳида урғу берилар эди. Тажриба шуни кўрсатаётирки, характер индивидуаллигига эришиш учун бу унчалик шарт эмас экан... Кейинги пайтларга қадар тарихий асарларда тил колоритини сақлаш, яъни персонажларни ўз даври тилида сўзлатишни бир қонун деб қаралар эди. Ойбекнинг «Навой» романидан кейин деярли барча тарихий мавзуда қалам тебратган адиблар тил бобида Ойбек анъанаси йўлидан бордилар. «Меъмор», мана энди «Юлдузли тунлар» тажрибаси шуни кўрсатаётирки, ўтмиш кишилари нутқини мумкин қадар бугунги тилимизга яқинлаштириш — тарихийлик принципига зид

бўлиб тушмас экан. Ҳам тарихий роман автори, ҳам бадий проза тили тадқиқотчиси сифатида шу хусусдаги мулоҳазаларингизни эшитишни истар эдик.

ЕЗУВЧИ. Бадий тилга оид ишларни яна давом эттирмоқчиман. Ушанда бу масалага махсус тўхталсам керак. Ҳозир йўл-йўлакай айтмоқчи бўлган бир мулоҳазам шуки, тарихий ёки замонавий колоритни, яъни рангни қаҳрамон нутқида ташқи бўёқ тарзида чаплаб ташлашдан ёмони йўқ. Чунки тил ҳамини дилга боғлиқ. Агар қаҳрамоннинг дилида ўзи яшаётган даврнинг асосий хусусиятлари бор бўлса, буни иккита-учта махсус сўз ёки ибора билан бемалол ифодалаш мумкин. Бадийликнинг энг асосий белгиси ҳам — оз сўз билан мумкин қадар кўп натижага эришишда экани ўзингизга маълум.

Пировардида битта илтимос бор — мен бу ерда айтган гапларни кичик бир тажриба ўрнида қабул қилинг. Уз ижодим бўйича гапирганимда, нималарга эришганимни эмас (ҳали мен эришолмаган нарсалар беҳад кўп), балки нималарга интилганимни айтмоқчи бўлдим, чорак асрлик ижодий изланиш йўлидаги дард, ташвиш ва қувончларимни Сиз билан баҳам кўришга интилдим.

1979 йил, июнь

УСЛУБ, БАДИЙ ШАКЛ МУАММОЛАРИ

(*Езувчи Шукр Холмирзаев билан суҳбат*)

ТАНҚИДЧИ. КПСС XXV съезди сифат ва самарадорлик масаласига бутун жамоатчилик эътиборини жалб этди. Бу гап сўз санъатига ҳам бевосита дахлдор. Ҳозирги кунда бадий асарнинг сифати муаммоси ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Бадий ижодда сифат тушунчаси ғоят кенг маънони ўз ичига олади.

ЕЗУВЧИ. Сифат ҳақида ўйлаш — маҳорат ҳақида ўйлаш бўлса керак. Маҳорат — ҳар бир ёзувчининг ўзига боғлиқ, унинг таъби ва қобилиятига боғлиқ чуқур изланишлар оқибати ҳамдирки, бу изланишларнинг бошида /умумадабий меросдан узоқлашмаган ҳолда/ ижодий тажрибалар — экспериментлар туради.

ТАНҚИДЧИ. Фақат шунинг ўзи эмас, тажрибалар, экспериментлар — услуб, бадий шакл бобидаги изланишлар шу тушунчанинг таркибига киради. Санъат ва адабиётнинг шу томонига ҳам партиямиз ҳаминча катта эътибор билан қараган. Узоққа бормайлигу КПССнинг аввалги — XXIV съезди ҳисоботида шу хусусда айтилган сўзларни эслайлик. Унда, жумладан: «Биз ижодий изланишларга эътибор бериб қараш тарафдоримиз, шахсий истеъдодлар ва талантларнинг камол топиши тарафдоримиз, социалистик реализм методи заминда пайдо бўлган формалар билан услублар ранг-баранглиги ва хилма-хиллигининг тарафдоримиз», — дейилади. XXV съездда эса «бадий ижодкорликка, формаларнинг хилма-хиллигига, услубларнинг ўзига хослигига тааллуқли масалаларни маъмуриятчилик методлари би-

лан ҳал этишга» уриниш, бу масалаларга «бачканалик билан ёндашиш» ҳоллари кескин қораланади.

ЕЗУВЧИ. Бундай доно сиёсат услубда, бадий шакл бобида изланаётган ҳар бир ҳолис ниятли ижодкорга катта далда, куч-қувват бахш этади, ижодкорнинг ўзига бўлган ишончини оширади.

ТАНҚИДЧИ. Партия ижодий изланишларга, формаларнинг хилма-хиллиги, услубларнинг ўзига хослиги масаласига ҳамиша эътибор билан қарашга даъват этиб келаётганлигининг сабабларидан бири шуки, шаклдаги янгилик, новаторлик ҳамиша кенг адабий жамоатчилик орасида хилма-хил фикрлар уйғотади, жиддий баҳс-мунозараларга асос бўлади. Сир эмас, кенг китобхонлар оммаси традицион шаклларга мойилроқ бўлади, янгича ифода тарзи ҳар доим барчага маъқул тушавермайди. Санъат, адабиёт эса нуқул традицион шакллар доирасида олға қараб боролмайди. Бадий прогресс шаклда ҳам янгиликни тақозо этади. Шунинг учун бўлса керак, ҳатто анъанавийлик кучли бўлган ўрта аср шароитида улуғ Навоий қаламкашларга қарата:

Ани назм этки, тархинг тоза бўлғай,
Улусқа, майли, беандоза бўлғай!

деб хитоб қилган.

ЕЗУВЧИ. Қаранг, қандай дадил гап — улусқа — оммага андаза — қолипдан ташқари кўринса ҳам янгича ёз, ўзингга хос услуб билан қалам тебрат! Улуғ Навоий шунга чақиради. Аслида бадий ижоддаги энг жиддий муаммо китобхон билан умумий тил топишда бўлса керак.

ТАНҚИДЧИ. Бадий ижоднинг сифатини кўтариш деганда биз нуқул бунд ижодкорларгагина тааллуқли масала, деб ўйлаймиз, айти пайтда бу кенг китобхонлар оммасининг савияси, эстетик диди билан алоқадор муаммо ҳамдир. Табиийки, жамоатчиликнинг адабий диди қанчалик баланд бўлса, юксак бадийлик, бинобарин, ижодий изланишлар учун шунчалик кенг йўл очилади. Жамоатчиликнинг эстетик диди, адабий тафаккурини шакллантириш ва кўтаришда адабий танқидчилик, ёзувчилар билан бўладиган баҳс-мунозара, қолаверса ёзувчиларнинг бундай баҳсларга иштироки, аралашуви муҳим роль ўйнайди.

Адабиёт тарихидан шу нарса яхши аёнки, реалистик

прозанинг туғилиш, шаклланиш пайтида унинг ижодкордари халқнинг, аниқроғи, кенг меҳнатқаш омманинг ўша даврдаги завқи, савияси; адабий дидини ҳисобга олиб иш кўрганлар. Ҳамза билан Абдулла Қодирий буни аниқ-равшан қилиб айтганлар. Ўша давр адабий тафаккурини ва тажрибасини кузатганда характерли бир диалектик ҳодиса — жараёнга дуч келамиз. Чунончи, Абдулла Қодирий, бир томондан, халқнинг завқи, дидига қараб иш кўрганлигини, асарларини уларга мослаб ёзганлигини айтади, иккинчи томондан, халқимиз рағбатини мумкин қадар «янгиликка тортай дер эдим», дейди.

Бу — марксистик қарашга яқин фикр. Биламизки, худди ўша янги тилдаги совет адабиётига пойдевор қўйилаётган ҳаяжонли йилларда В. И. Ленин: «Санъат — халқники. Санъат кенг меҳнатқашлар оммаси ичида чуқур илдиз отиши керак. Санъат шу оммага тушунарли бўлиши ва шу омма томонидан севилиши лозим» деган шиорни ўртага ташлайди. Айни пайтда у М. Горький билан суҳбатда, Д. Бедний ижоди муносабати билан унинг асарлари аҳамиятини таъкидлаган ҳолда: «Тўмтоқроқ, китобхоннинг кетидан юради, ваҳоланки, олдинда юриш керак эди», — дейди.

Кенг китобхонлар оммасининг билим савияси, эстетик диди жуда юқори кўтарилган ҳозирги шароитда бу масала алоҳида ақтуаллик касб этмоқда.

ЁЗУВЧИ. Бу гапингиздан иккита нарсани англадим: «Ёзувчи китобхоннинг савияси даражасида ижод этгани маъқулми ёки уни ўзига эргаштириш даражасида ижод этгани аъломи?»

Шахсан мен китобхонни бир ёққа торта билган, унинг дидига мўлжаллаб — унга асарини нима қилиб бўлса ҳам ёқтириш мақсадида эмас, ўша дидни бир баҳя бўлса-да кўтариш ниятида тер тўккан ёзувчиларни севаман ва ўшаларнинг китобхони бўлишни орзу қиламан.

Бу хил ёзувчиларни тарихда кўп кўриш мумкин. Узоққа бормасдан, Пушкин прозасига ва замондошлари уни қандай қабул қилганига эътибор этайлик. Пушкиннинг ҳали насрда қалам тебратмаёқ наср ҳақида ёзган мақолалари ёдингиздами? Уларда даҳо шоир, «бизда китобхон очиқ-яланғоч прозани тушунмайди! Аттган!» деб нидо чекади. Чунки ўшанда кенг рус китобхон

доиралари Карамзин ва Жуковский сингари сентиментал-романтик услубда ёзادиган, «осмонни қора булут тўсиб олган эди» дейиш ўрнига, хўрсиниш билан «кўкда юлдузлар кўринмайди», «куз тушган эди» дейиш ўрнига, «булбулларнинг сайраши ҳам эшитилмайди» деб ёзадиган ёзувчиларнинг асарларини хуш кўрар — улар диди ҳам шу хил асарларга мослашган эди.

Пушкин прозада ҳоким бўлган бу йўлни шартта рад этиб, ўзи орзу қилган «очиқ, яланғоч йўлда» қатор насрий асарлар яратди: «Дубровский», «Белкин қиссалари», «Капитан қизи»... Бу асарлар ўша ондаёқ китобхонларга манзур бўлдимми? Манзур бўлгани ҳақидаги факт адабиётда йўқ. Бироқ... орадан сал вақт ўтгач, рус адабиётида Гоголь, Тургенев, Толстой сингари даҳолар етишиб чиқдики, уларнинг ҳар бири ҳам Пушкинни ўзларига «устоз» деб билди ва унингдек ёзишни орзу қилди. Шуниси қизиқки, энди рус кибор китобхони ҳам бу улкан даҳоларнинг асарларини севиб ўқий бошлаган эди.

Хўш, шу ўринда бир савол туғилади: Пушкин ўшандоқ ёзмаганда, яъни... замондош китобхонлари дидига мослаб ёзаверганда нима бўларди?

Мен Пушкинни «рус адабиётининг отаси» дебгиёна эмас, унинг жонкуяри, мураббийси, қолаверса ҳақиқий рус ватанпарвари деб ҳам биламан ва ҳаммавақт бундоқ ёзувчилар қаршисида мухлисона таъзим қилиб юраман.

Энди, ўзимизга келсак, бизда ўзбек прозасининг тараққиёти рус адабиёти прозаси тараққийсига сира ўхшамаганидек, Абдулла Қодирийимизнинг халқ дидига мослаб ёзгани ва айни чоғда уни янгиликка тортиш истаги ҳам ўзига хосдир.

Шарқда проза йўқ эди, деган гапга мен сира қўшилмайман.

ТАНҚИДЧИ. Бир вақтлар шунақа бир ёқлама қараш кенг тарқалган эди, у аллақачон рад этилган.

ЁЗУВЧИ. Яхши. Шарқда, жумладан, бизда ҳам проза бор эди, лекин у ўн тўққизинчи, йигирманчи асрда яратилган реалистик прозадан фарқ қиларди: айтиш мумкинки, у кенг-эпик тасвирлардан, конкрет характер, ўзига хос образлар тасвиридан ҳар қанча узоқ бўлса-да, умуминсонийлиги — донишмандона проза бўлгани ва ҳамон шундай бўлиб қолаётгани билан бизга қадрлидир.

Демак, адабиётимизда илк реалистик проза намуналарини яратиб берган ёзувчи Абдулла Қодирий ана ўша адабий меросдан хабардормидилар? Шак-шубҳасиз! Иккинчидан, шарқда поэзия шу қадар тараққий этган ва ғарбнинг доҳий шоирларини ҳам шу қадар мафтун этган даражада эдики, Абдулла Қодирийдек завоқ бир шахс бу борада ҳам ўз меросидан бебаҳра қолмаган эди! Учинчидан, Абдулла Қодирий ХХ асрнинг бошида яшади. Бу даврда Ўрта Осиё ва Закавказье, уёғи татар адабиёти, нариёғи — араб мамлакатлари адабиётида ҳам тўлақонли проза асарлари яратилиб қўйилганди. Қодирийнинг ўзи таъкидлашича, у татар адабиёти, озар адабиёти, ҳаттоки араб мамлакатлари адабиёти, аниқроғи, прозасидаги энг яхши намуналар билан таниш, ҳатто таниш бўлибгина қолмай, ундоқ асарларнинг қай йўсинда яратилгани, унинг пинҳоний сирлари устида узоқ ўйлаб, маълум бир хулосаларга келган эди. Қолаверса, у классик рус адабиёти намуналари билан ҳам яхши таниш эди!

Демак, Абдулла Қодирий қандайдир даражада ўз замондошлари — китобхонлари дидидан анча юксалиб кетган эдики, санъаткоримиз орқа-ўнгига қарамасдан «ёзиб юборганида», унинг асари замондошлари учун хийла тушуниксиз бўлиб қолиши турган гап эди. Шуни билгани учун ҳам у киши танқидчи Сотти Хусайн билан «Қизил Ўзбекистон» газетаси саҳифаларида мунозара қилганида, «мен ахир европо модерн услубида ёзмадим», дейди. Лекин Қодирий шундай бир ўрталикни топиб, қалам сурдики, ҳозирда ҳаёт бўлган унинг замондошлари «Бизнинг руҳимизда инқилоб ясади!» дейишганда, биз шубҳа қилмаймиз. Дарҳақиқат, Қодирий асарлари ўша вақтларда чойхоналарда, гурунглarda, танча атрофидаги суҳбатларда ўқилган.

Шу ўринда яна битта нуқтани таъкидламоқчи эдим: агар ўша китобхонлар ўзларининг ўтмиш адабий меросларидан хабарсиз бўлганда, икки гапнинг бирида Саъдийдан, Бедилдан ё Навоийдан байт ёхуд ҳикматлар айтиб, фикр баён қилиш даражасида бўлмаганида, қолаверса, улар табиатида — донишмандликка ихлос, дунёвийликка эътиқод бўлмаганида, мен ўйлайманки, Қодирий прозаси уларни бу қадар мафтун эта олмас эди.

Жойи келди, Қодирий асарларидаги яна битта фази-

латни адоҳида таъкидлашни истар эдим: унинг қаҳрамонлари орасидаги мулоқот — диалогларни эсланг! Битта сўзини ўзгартириб бўладими? Ёки ўқиб туриб зерикаш мумкинми? Ёки бўлмасам, бирон диалогда воқеага алоқасиз /психология ва реал кўрсатиш мулоҳазаларига бориб/ айтилган пала-партиш гапларни учратиш мумкинми? Йўқ.

Қодирийдаги диалогларни шундоқ саҳнага олиб чиқиб қўйиш мумкин. Актёрлар лаззатланиб ижро этишади. Шундандирки, «Утган кунлар» экранга кўчирилганда, сценарист ёзувчилар санъаткоримизнинг диалогларини деярли ўзгартирмаганлар. Кино санъати билан проза санъатининг ўзига хос хусусиятларидан хабардор кишилар бу ҳол нечоғлиқ тансиқ ҳол эканига имон келтиришар!

Дарвоқе, ёзувчимизнинг замондошлари унинг асарларини суюб-суюб ўқишларига шу нарса ҳам битта сабаб бўлмаганмикан?

Энди, бошқа бир нарсани ҳам эслатмоқ керак: ўта реалистик йўлда /натуралистик йўлга яқин ёзилган/ асарларни ўқиб ўрганган бугунги чет эл китобхони ўша диалогларни қандай қабул қилар экан? Фаҳмимча, сал ҳайратланиб қабул қилса керак. Фаҳмимча, «анча ақлли-я булар», деб қабул қилса керак ва бунинг сабабини ёлғиз ёзувчидан кўришса керак.

ТАНҚИДЧИ. Ёзувчи услубига хос романтик безакдорликни «бадий заифлик»ка йўядиган кишилар ҳам топилди ва бунда улар Қодирий қандай шароитда ижод этганлигини, қанақа китобхонларга мўлжаллаб қалам тебратганлигини, бинобарин, ёзувчи услубини шакллантирган объектив шароитни етарли ҳисобга олмайдилар.

ЁЗУВЧИ. Ҳозирги кунда ўзбек прозаси жуда ўсиб кетди. Демак, китобхонларимиз диди ҳам Қодирийга замондош бўлган китобхонлар дидидан ҳар қалай баланд /бу табиий ҳол/. Чунки булар ўзларининг она адабиёти намуналарини ўқиб қолмай, Пушкин отаси ҳисобланган рус классик адабиёти дурдоналари билан ҳам, уёқда — ғарбдаги улуғ прогрессив ёзувчилар ижоди билан ҳам яхши таниш.

Масала шундоқ экан, бугунги кун ёзувчиси, шубҳасиз, фақат ўз адабиёти тажрибаларига суяниб қалам тебратиши мумкин эмас. Бир замонлар жуда кенг-бепоён бўлган олам бугунги кунда анча кичкина экани маълум

бўлиб қолганидек, бугунги ўзбек китобхони «дунё ўлчовлари» билан бадий асарга баҳо берадиган бўлибдими, биз уларни алдаб, ўзимиз ожиз бўлсагу, улар дидини ўз қолипимизга солиб баҳоламоқчи бўлсак, ёмон иш қилган бўламиз.

Умарали ака, мен китобхонларимиз деганда «велосипедни қайта ихтиро қилган» кашфиётчини ҳам кўкка кўтарадиган, савияси ўртача китобхонни кўзда тутмайман. Унақаларга «Тошкент осмони губорли эди», дейиш ўрнига «Тошкент осмонида юлдузлар кам эди» ёхуд «Ўрдадаги анҳор шовилламайди», дейиш ўрнига «анҳор шовиллайди!» деб ёзилган асарларни берсангиз қайтага жон-жон деб ўқийди, сентиментал-романтик хаёлларга чўмади.

Замондаги ўзгаришлар, проза ва умумкитобхон диди, савиясидаги ўзгаришларни ҳисобга олиб, бугунги ёзувчининг тажрибасиз китобхонга эргашиб асар ёзишга ҳаққи йўқ, дейман.

Шуниси ғаройибки, адабиётимизда ана ўша китобхон даражасида фикрлай олмайдиган ва савияси ундан ҳам паст бўлган ёзувчилар ҳамон бор.

ТАНҚИДЧИ. Адабиётимизнинг катта авлоди зиммасига улкан вазифа тушган эди. Улар миллий адабий заминда туриб, рус ва жаҳон реалистик адабиёти тажрибаларига таянган ҳолда, ўзбек адабиётида янги миллий-бадий шаклларга асос солиб бердилар. Адабиётимизнинг кейинги авлоди бу традицияларни давом эттирди, сайқаллаштирди, кўп янги фазилатлар билан бойитди. Ҳозирги ёш авлодга ҳам қийин, ҳам осон. Осонлиги шундаки, эндиликда бой барқарор реалистик тажриба бор; қийинлиги шундаки, уларни айнан такрорлашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ; барқарор анъанани янгилаш эса осон эмас!

Ҳар қалай ҳозир шу мушкулликни ҳал этишга астойдил интилиш бор. Сизнинг тенгдошларингиз ижодида мен услуб; бадий шакл бобида икки хил тенденцияни кўраман: бир гуруҳ ҳамкасабаларингиз, сиртдан қараганда, традицион йўлдан бораётирлар; аниқроғи, шаклдаги мавжуд анъаналарни ичдан янгилашга; уларнинг янги имкониятларини очишга, ўзларининг бетакрор бўёқлари, ўз интонацияларини олиб киришга интилоқдалар. Улмас Умарбеков, Уткир Ҳошимов, Худойберди Тўхтабоевлар ижодида шундай. Бошқа бир қисм

ижодкорлар эса насримиздаги мавжуд ифода тарзидан ўзгачароқ оҳангда сўзлашга, насрда янги поэтик нормалар яратишга ҳаракат қиляптилар. Учқун Назаров, Неъмат Аминов ва Сизнинг асарларингизда шу нарса яққол кўринмоқда. Бу ҳол қизғин баҳсларга сабаб бўлмоқда.

ЁЗУВЧИ. Гап бугунги насримиз, ундаги услубий ва шаклий изланишлар масаласига келиб тақалапти. Бунинг устига, менга тенгдош-қадамдош бўлган бир неча ёзувчиларнинг номларини тилга олдингиз.

Шу нарса сир эмаски, биз қандайдир сабабларга кўра, эркаланиб кетганимиз учунми ё вақтида баъзи танқидчилар билиб-билмай мақтаб юборганлари бунга сабабми, ёки ўзи ёзувчи табиатида «шуҳратга, мақтовга» интилиш бўладими, оддий гурунглари ҳам битта тенгдош қаламқаш асари ёки изланишлари ҳақида андак ёқмайдиганроқ қилиб гапирсак, ўрнимиздан сапчиб тургудек бўламиз. Жилла қуриса, ичимизни ит тирнаб: «Нега бундоқ деди-я, менда нима хусумати бор экан?»— деб юрамиз. Шуниси ёмонки, қулай фурсат келганда, ана ўша «танқид қилган» тенгдошимизни ўйиб-ўйиб оламиз.

Бу киборона мешчанликка аллақачон чек қўйилиши—ўзимиз чек қўйишимиз ақлдан бўлса-да, бу ҳол ҳамон «муваффақиятли» давом этмоқда.

Сиз номларини санаган ёзувчилар тўғрисида бу фикрни айтишдан узоқман. Мен уларнинг деярли ҳар бири билан дўстман, деярли ҳар бири билан борди-келдимиз бор. Булар ҳали айтганларимга сира ўхшамасликлари учун ҳам изланмоқдалар, ўз диди, қобилияти даражасида яхши асарлар яратмоқдалар.

Дўстларим ҳақида битта-битта гапирадиган бўлсам, сўзни У. Умарбековдан бошлагим келади. Умарбековнинг ижоди шундайки, унинг услубий ё шаклий изланишлари ҳадеганда кўзга ташланавермайди. Анъанавий ёзиш усуллари ҳам, янгича қалам тебратиш йўллари ҳам бу ёзувчида омихта бўлиб кетади. Уткир Ҳошимов ижоди ҳақида ҳам шу маънода гапиришим мумкин. Лекин бу қаламқашдаги услубий изланишлар бевожита ёзиш тарзида акс этмаётгандек кўринса-да, мен унинг **ҚАҲРАМОН** танлашида кўриняпти, дейман!

Уткирнинг дастлабки асарларида кўпинча юмшоққина, майингина қиз ёҳуд йигитчаларни кўрардик. Ке-

йинги асарларида бўлса, хийла совуққон, ўзига хос жиддий, жойи келганда бир сўзли, ҳатто полвон йигитларни кўрамиз. Алимардонни эсланг, «Нур борки, соя бор»даги Шерзодни эсланг.

Нега бундоқ бўляпти? Уткирнинг табиати ўзгариб қолдими? Ё китобхонларнинг диди шундоқ қаҳрамонни талаб этияптими? Ёки ғарб адабиётидаги баъзи кучли, камгап қаҳрамонлар таъсирими бу?

Фаҳмимча, буларнинг ҳар бири ҳам Уткир ижоди-га таъсир этган. Шунинг учун ҳаётни шафқатсиз, холис кўз билан кўриш ва шундоқ тасвирлаш истаги унда секин-аста голиб келяпти. Тўғри, Уткир «шафқатсиз, холис кўз билан кўриб тасвирлаш» деган фикрга, «САМИМИЙ» тасвирлаш керак, деган гапни ҳам қўшади. У бу сўзни кейинги вақтда айрим мақолаларида ҳам, нутқларида ҳам, радио, телевизорда чиққан пайтларида ҳам кўп-кўп такрорлайди.

Шу ўринда битта мулоҳаза бор. Кўпгина қалам-кашларнинг «самимий тасвирлаш керак» деган сўзлари менга ғалати ҳатто шубҳали туюлади. Ўзингиз ўйланг ёзувчи бирон мавзунини олиб, қандайдир қаҳрамонлар йўналган мақсад сари қалам тебратлади. У нега бу ишни қиляпти? У китобхонга нимадир демоқчи, унга ўзи учун азиз-муқаддас бўлган бир чималарни айтмоқчи, пироварди, унга бир нима бермоқчи, унинг маълум бир масалага муносабатини ўзгартирмоқчи ёки ўша масалага янгича назар билан қарашни истаб шу ишни қиляпти. Бу ёзувчини носамимий дейиш мумкинми? Ёхуд баъзи ўртоқлар «самимият билан тасвирлаш» деганда, ижобий қаҳрамонни жуда суйиб, ўрни келганда, ялаб ва энг мақтов, гўзал сўзларни унга нисбатан қўллаб ва, аксинча, салбий қаҳрамонга кучли нафрат билан қараб, фақат хунук сўзларни унга нисбатан қўллаб тасвирлашни тушунадилар. Йўқ, Умарали ака, мен бу фикрга қўшилмайман: бу ҳол, биринчидан, ҳаётни холисона тасвирлаш йўлини бузади. Иккинчидан, ёзувчининг позицияси китобхонга дарров маълум бўлиб қоладики, бу ҳам менга унча ёқмайди. Менинг бу борада фикрим шундай: асар охирида ёзувчи нима демоқчи? Асар қандай тугайди? Қаҳрамонларнинг (ёзувчи аралашмаган ҳолда) ўзаро муносабатларидан келиб чиқадиган маъно қандай? Ана шу саволларнинг жавоби — ёзувчининг мазкур масалада позициясини белгилайди. Агар унинг асари-

дан инсонларга фойдали бир гап чиқса, жанобларининг улуғ самимияти ҳам ана шунда бўлади!

Тўғри, бундоқ холис ва шафқатсиз йўлда ёзилган асарлар маҳорат масаласида оқсагани учун баъзан китобхонларга етмаслиги мумкин. Лекин шунга қараб «бу ёзувчи носамимий ёзади» дейиш ақлданми?

ТАНҚИДЧИ. Самимийликни шу хилда тушунадиган ва талқин қиладиганлар ёзувчилар орасида ҳам, танқидчилар ичида ҳам бор. Бироқ Уткир Ҳошимов тасвир самимийлигини ҳодисага, қаҳрамонга муносабатни ошқора изҳор этиш деб жўн тушунмаса керак, деб ўйлайман. У Ҳошимовнинг самимийлик ҳақидаги қарашида мен бошқа бир бирёқламаликни сезаётирман; у самимийликни нақ бўлмаса бадийликнинг бирдан-бир олий ўлчови даражасига кўтариб юбораётир. Бир вақтлар мен ҳам шундай фикрда эдим, самимийликни, ҳаётийликни маҳорат мезони деб ёзган эдим. Кейин ўйлаб қарасам, ҳаётийлик реалистик тасвирнинг муҳим белгиси, илк шарт, талаби экан-у, бирдан-бир мезони эмас экан. Фақат самимийликнинг ўзи билангина узоққа бориб бўлмаслигини адабий тажрибанинг ўзи кўрсатиб турибди. Биз ҳаётий, самимий тасвир этилган, бироқ анчайин жўн, бетаъсир асарларни ҳам кўплаб ўқиётир-миз.

ЁЗУВЧИ. Гап Уткир Ҳошимов услуби ҳақида эди... У. Ҳошимовнинг ижодида кучли, жиддий қаҳрамонлар пайдо бўляпти. Мен бу ёзувчи дўстимни кузатиб, ижодини ўзимча таҳлил этиб юрган қаламкаш сифатида шуни дадил айта оламанки, Уткирдаги услубий изланишлар—унинг қаҳрамон танлашида акс этмоқда. Бу фикрим изоҳга муҳтож; асарда қаҳрамон кучли бўлса, айтайлик, Алимардон ёки Шерзод сингари бир қадар бетакаллуф бўлса, ёзувчи қаламида қандай ўзгариш содир бўлади? Шубҳасиз, қалам ҳам ана ўша қаҳрамон ҳолати ёхуд характерини, ҳаракатларини ёзаётганда, анча «бетакаллуф, ҳатто камгап» бўлади. Бу ҳолни ёзувчининг ҳали тилга олинган икки асарида яққол сезиш мумкин!

Шуниси қизиқки, Уткир Ҳошимов ана ўша қаҳрамонлар ҳолатини битаётганида, ўзи айтганидек, «самимий»ликдан узоқлашган ўринларини ҳам пайқаш мумкин.

ТАНҚИДЧИ. Уткир Ҳошимовнинг кейинги асарларида кучли, мардона характер пайдо бўлганлиги ва бу

ҳол унинг услубида ҳам қандайдир ўзгариш ҳосил этгани — сентименталликдан ҳоли бўлиб бораётгани хусусидаги фикрларингизга тўла қўшиламан. Бироқ, менимча, У. Ҳошимов қаҳрамонларига муносабатини ошқора изҳор этиш принциpidан чекингани йўқ; тўғри, «Баҳор қайтмайди», «Урушнинг сўнгги қурбони» асарларида бир қадар «объектив тасвир»га мойиллик кучайган эди, «Қалбингга қудоқ сол», «Нур борки, соя бор» асарларида эса яна ўша ўзининг лирик услубига қайтди. Хусусан, «Нур борки, соя бор» романида ёзувчи муносабатини аввалгидан ҳам ошқорароқ изҳор этиш йўлига ўтган. Буни нур тимсоли Шерзод, ҳаётдаги соялар рамзи Сайфи Соқиевич, Сирожиддин, раис образлари талқинида яққол кўриш мумкин... Агар ёзувчи бунини, Сиз айтгандай, самимийлик шиори остидагина қилган бўлса, маълум даражада янглишган.

ЁЗУВЧИ. Учқун Назаровга келсак, мен бу талантли ижодкорда Сиз ўйлаган услубий изланишларни кам кўраман. Кўрганда ҳам изчил эмас. Мақолаларингизда эслатганингиздек, у гоҳ сценарий йўлида ёзса, гоҳ ўта анъанавий йўлда ёзади. Унинг «Шарқ юлдузи»да 1976 йили чиққан «Осойишталик» ҳикояси билан тўртта новелласининг ёзилиш тарзини қиёслаб кўринг-а!

Бунинг сабаби нимада? Ижодга изчил муносабатда эмасликда бўлса керак.

Неъмат Аминов ҳақида гапирганда, ҳаммавақт эсимга битта ақлли адабиётшуноснинг сўзи тушади. У, «услуб — ёзувчининг ўзи», деган эди. Аминов нималарни ўқиган, қандай хаёлларга борган — яхши билмайман. Билганим шуки, унинг илк тўплами «Икки пуллик обрў»даги илк ҳикоялари қандай тарзда ёзилган бўлса, энг сўнгги ҳикоялари ҳам шу тарзда ёзилапти.

ТАНҚИДЧИ. Бу ҳол маълум даражада монотонликни келтириб чиқаряпти. Биз танқидчилар ўз «услубига содиқлик» иборасини хуш кўраемиз, бир умр услубига содиқ қолган ёзувчилар номига доимо таҳсин айтаемиз. Ёзувчининг индивидуал услуби ҳам қотиб қолган нарса эмас, у такомиллашиб бориши, ҳаттоки жанр, ҳаётини материал, давр тақозосига кўра тамомида ўзгариб кетиши ҳам мумкин. Н. Аминовнинг кейинги йирик асари «Елвизак»ни олиб кўринг: Бу — ёзувчининг йирик жанрдаги илк тажрибаси. Асарнинг сюжети кўп тармоқли, ундаги персонажлар ҳам хилма-хил. Афсуски, ёзувчи

илк ҳикояларини қайси оҳангда ёзган бўлса, бу йирик асари воқеаларини ҳам деярли шу хил оҳанг, шу хил бўёқларда ифода этади. Бу ерда ўз «услуги»га ўта содиқлик ёзувчи учун у қадар фойда келтирмаган... Асар мавзу-материали, шакл-шамойли автордан ўзгачароқ тарзда сўзлашни тақозо этиб турибди-ю, автор, негадир, уни эски, тайёр куйга солишга тиришади.

ЁЗУВЧИ. Яна бир тенгдошим ҳақида икки оғиз гапирсам. Худойберди Тўхтабоев болалар учун ёзади. Болалар учун ёзиш катталар учун ёзишдан ҳам қийинлиги эътиборга олинса, бу ёзувчи ҳақида махсус мақола битишга тўғри келади. (Лекин қизиқ, Худойберди аканинг табиатида ўзи қандайдир мўъжаз, яхши маънода болалик бор.)

ТАНҚИДЧИ. Бадиий шакл ва услубнинг шаклланишига бир неча факторлар, чунончи, ёзувчи қалбини мафтун этган ўз миллий адабиётидаги, қардош ва жаҳон халқлари адабиётидаги алломалар ижоди, тажрибаси, адиб яшаган давр эҳтиёжи, халқ завқи, диди, адабий муҳити таъсир кўрсатади. Айни пайтда биз адабиётшунослар у қадар етарли эътибор бермайдиган яна бир муҳим фактор бор. Мен ёзувчининг шахсиятини, табиатини, у туғилиб вояга етган географик муҳит колоритини назарда тутяпман. Биз ёшларни кўпинча бадиият, маҳорат бобида устозлардан ўрганишга даъват этамиз-у, ўзининг қалбига ҳам қулоқ тутиб кўриш, «ўз ихтиёрига қўйиб бериш», ҳақиқий маънодаги «ўзлигини топиб олиш» лозимлигини баъзан унутиб кўямиз. Яширадиган жойи йўқ, табиатида юмор туйғуси бўлмаган қаламкаш баъзан юмористик асар ёзишга, лирик кайфиятлардан, ҳиссиётчанликдан йироқроқ ёзувчи эса лирик тасвирга иңтилади ва ҳоказо. Ўз овози, ўз нигоҳи қолиб, бошқалар овози билан гапиришга, ҳаётга ўзгалар нигоҳи билан қарашга мойил ёшлар ҳам учрайди. Услубда А. Қодирийга, Абдулла Қаҳҳорга, Саид Аҳмадга эргашиб ёзишга интиладиган ёшларни кўп учратганман. Бу ёзувчиларга услуб жиҳатдан эргашиш учун қаламкашнинг ўзида табиатан уларга яқинлик бўлиши керак деб ўйлайман, акс ҳолда, бундай «эргашиш» ҳамиша муваффақиятсиз чиқади...

Гап маҳаллий колорит устида кетяпти. Сизнинг бетакрор услубингизнинг шаклланишида, менимча, Сурхон қолоритининг роли жуда катта. Сизнинг асарларингиз

ғизда мен географик муҳит, маҳаллий удумлар, урф-одатлардан ташқари, Сурхон одамларининг бетакрор сўзлаш тарзини, гап оҳангини ҳам сезиб тураман. Мен Сурхондарёда кўп бўлганман, сурхондарёликлар табиятини озми-кўпми кузатганман. Улар, айтайлик, фарғоналикларга хос сертакаллуфликни уйча хуш кўрмайдилар, фикрни ортиқча безаксиз тўппа-тўғри айтиб қўя қоладилар. Шу хусусият ҳайратда қолар даражада, Сизнинг услубингизга кўчган. Бир вақтлар айрим ўртоқлар Сизнинг услубингизда Фарбнинг таъсирини қидирган эдилар, эҳтимол, бунда ҳам қисман асос бордир, лекин мен бу услубнинг асосий замини маҳаллий колоритда деб биламан. Худди шунингдек, Неъмат Аминов ўзбек сатирасига бухороликлар кулгисини олиб кирди ва шу билан ўзига хос услуб яратди.

ЕЗУВЧИ. Сиз ёзувчи услубининг шаклланишидаги энг муҳим бир омилни жуда тўғри айтдингиз (илгари бундай мулоҳазани ҳеч бир танқидчидан эшитмаганман). Агар Сизнинг фикрингизга қўшимча қиладиган бўлсам, Михаил Шолоховни эслайлик, дейман. Мен бу титан ёзувчи ижоди, унинг дунё танқидчилари ҳам тан олган бетакрор услуби тўғрисида кўп ўйлаганман. Лекин шуниси қизиқки, Шолоховнинг ўзи ёзган мақолаларда на услуб, на шакл ҳақида бир калима сўзни ўқимаганман. Ана шу нарса ҳам мени ҳайрон қолдириб, қўшимча изланишларимга сабаб бўлган. Ниҳоят, бу ёзувчи услуби тўғрисида нима фикрга келдим. Шолоховнинг етмиш йиллигини нишонлаш кунларида «Ўзбекистон маданияти»да чиққан мақоламда, «хуллас, бу улуғ ёзувчи ўн саккиз ёшида қай йўсинда ёзган бўлса, олтиш ёшида ҳам шу йўсинда ёзган экан», деган фикрни айтиб эдим! Ҳамон шу фикрдаман. Бу кузатиш Сизнинг ёзувчи услубида маҳаллий колоритнинг муҳим аҳамияти борлиги тўғрисидаги нозик кузатишингизни тасдиқлаш учун қўшимча мисол бўла олади.

Энди ўша улуғ зот ҳақида бир дақиқа хаёл сурайлик. Шолохов — казак. Казаклар тарихда қандай табиатли, феълу атворли кишилар бўлгани ва бунга туб сабаблар борлиги ўзингизга яхши маълум. Мен казакларнинг жанговарлик хусусиятларини ўзимизнинг туркий уруғлардан фақат лақайларга ўхшатаман. Маълумки, амир замонида лақайлар Россия империяси учун казаклар бажарган ишларни бажарганлар... Шолохов ана ўша

казак элининг фарзанди! У бағри кенг, бепоен дашт фарзанди! У уруш кўрган, ўлим кўрган, болалигидан яроғни қўлига олган фарзанд!

Энди, шундоқ фарзанддан чиққан ёзувчи — улуг истеъдод эгаси қай усулда ёзуви мумкин? Мен рус адабиётида ҳам ҳозирги кунгача Шолохов сингари бешафқат проза ёза олган ёзувчини билмайман.

Бундоқ мисолдан кейин ўзим ҳақимда гапиришим ўринсиз. Лекин биз мулоҳаза юритяпмиз. Шунинг учун икки оғиз сўзлашим мумкин.

Дарҳақиқат, Сурхон эли, айтайлик, фарғоналикларга қараганда анча бетакаллуф келади ва худди шу хусусиятга эга бўлган кишиларни ўзларига яқин олади. Бу — бир. Иккинчидан, мен Бойсун районида туғилганман. Бойсун — тоғлик жой. Ун икки ёшимда ўзим ёлғиз милтиқ кўтариб овга чиқиб кетардим. — Сўнгра, бу ерда яширишнинг ҳожати йўқ: қайсарроқ эдим. Бир-икки марта мактабдан ҳайдалишимга ҳам оз қолган. Лекин битта нарсани яхши кўрардим: масаланинг... моҳиятини тушунишни.

Мана, ўзингиз биласиз, ўтмишу ҳозирги замон адабиёти — ёзиш усулларини бир қадар ўрганиб, ўз йўлини топиш устида кўп ўйладим. Сизга очиқ айтаман, асарларим баъзиларга манзур бўлмаган эса-да, умримнинг кўпи ана ўша асарларни қандай ёзиш кераклиги устида кечди. Мен бундан сира ўкинмайман. Зероки, ҳозир ҳам ўзимни изланишда деб биламан. Кун ора услубимга қўшиш имкони бор бўлган битта-яримта янглик топаман. Бу изланиш ҳатто нуқта, вергулни қаерга қўйиш борасида ҳам бўлади.

Энди гап маҳаллий колоритни асарда қандай акс эттириш устида кетса, бу тўғрида аллақачон келиб қўйган ақидам бор: маҳаллий колорит деганда, айтайлик, областларимизнинг ўзига хослигини тасвирлаш деганда ёзувчи бениҳоя эҳтиёт бўлуви керак. Шунинг учунки, биринчидан, ўша маҳаллий шароитни Ўзбекистонимиз «колорити»дан ажратиб қўймаслик керак. Бу жуда муҳим — принципиал масала. Уша шароит одамларини тасвирлаганда ҳам уларга ўта маҳлиё бўлиб кетиш ярамайди — зеро улар ҳам катта ўзбек халқининг бир бўлаги. (Иложи бўлса, маҳаллий шароитни тасвирлаш ва ўша шароит одамларини тасвирлаш орқали бутун Ўзбекистонга татигулик — унинг эллари ва элатлари

учун муштарақ бўлган туйеуларни биринчи планга чиқариб тасвирлаш лозим.)

ТАНҚИДЧИ. Масаланинг бу томони ҳам бор. Маҳаллий колоритга ортиқча маҳлиё бўлиб кетиш ҳам ярамайди. Асарда маҳаллий колоритни ифода этиш бирдан-бир мақсадга айланиб қолмаслиги лозим. Шундай ҳол Омон Мухторда, баъзан Н. Аминовда ҳам юз бераётир.

ЁЗУВЧИ: Неъмат Аминов ёки Омон Мухторов Бухоро колоритини яхши билишади ва уни баҳоли қудрат адабиётга олиб киришяпти. Лекин бу ҳар иккала ёзувчида ҳам «торлик» сезаман. Масалан, Бухоро шеvasи деб аталмиш бузилган ўзбек тилини ўз ҳолида беришни эса, мен сира ёқтирмайман. Чунки тил масаласида ҳам бирликка риоя қилишимиз лозим — бу ҳам принципиал масала.

Бизнинг тилимиз кўп-замонлар форс тили таъсирида бўлди ва ўша замонларда унинг ривожланиш имкониятлари сунъий равишда чекланган эди. Энди биз тилимизни ҳар қандай «хас-хашак»дан, тозалаб, умумадабий тил нормаларига яқинлаштирувимиз керак эмасми? Тўғри, агарда маҳаллий шароитда **ЎЗБЕК ТИЛИ**ни бойитиш имконига эга бўлган «шева элементлари» бўлса, уни иккиланмасдан олиб киравериш керак.

ТАНҚИДЧИ. Омон Мухтор кўпинча, Сиз айтмоқчи, Бухоро шеvasи деб аталмиш бузилган ўзбек тилини асарга шунчаки бир маҳаллий фон учун кўчириб қўя қолади, бу ҳол бир оз эриш туюлади. Н. Аминов эса худди ўша шева хусусиятларини ҳажв учун бир материал, восита сифатида олади, ўша бузилган тилга пародия боғлаётгандай бўлади.

ЁЗУВЧИ. Омон Мухтор жиддий ёзувчи. Саводли, изланувчан ёзувчи. Уйлайманки, у бу «тебранишлари»дан ҳадемай воз кечади ва ўз талантига муносиб асарлар ёзади.

ТАНҚИДЧИ. Мен Неъмат Аминовга ҳам шундай бир истак изҳор этишни лозим кўраман: шева хусусиятларидан ҳажвий восита тарзида фойдаланиш қатор асарларда ўзини оқлаган бўлса-да, бу приём секин-аста шаблонга айланиб қолаётир, бунинг олдини олиш зарур...

Ҳар бир изланиш, янгиликнинг ҳам ўзига хос камқўстлари бўлар экан. Буни Неъмат Аминов билан Омон Мухтор тажрибаси мисолида кўрдик. Гапни давом эттирадиган бўлсак, бошқалардан ҳам талай камчиликлар

топиш мумкин. Чунончи, Учқун Назаров услубида кинематографиянинг таъсири катта. У — кино ходими, режиссёр бўлгани учунми, прозада ҳам кўпинча «кино нигоҳи» билан ҳаётга назар ташлайди, прозада ҳам «кино тили»да гапиришга интилади. Шу туфайли баъзан беллетристикадан йироқлашиб кетади. Унинг айрим асарлари бадий прозадан кўра сценарийга яқинлашиб қолганлигини ўз вақтида айтган эдик, боя Сиз буни эслатиб ўтдингиз...

Сизнинг изланишларингизда эса бошқачароқ камчилик кўзга ташланади. Сиз диди, савияси баланд китобхонни кўз олдингизга келтириб туриб қалам тебратсангиз керак. Сиз қаламга олган ҳодисалар аксари драматизмга, эҳтиросларга ниҳоятда бой бўлади, лекин Сиз уларни иложи борича пинҳон тутасиз, китобхоннинг ўзи илғаб олишига ишонасиз. Бу ҳол баъзан тасвирдаги таъсирчанликни, жозибани сусайтириб қўяди. Ҳар ҳолда адабиёт — санъат, у ҳиссиётга мойил соҳа. Ёзувчи учун ҳиссиётни ортиқ даражада жиловлаш ҳар доим ҳам ўзини оқлайвермас экан; бунинг устига биз шарқликлар ҳиссиётга мойилроқ халқ фарзандларимиз. Ёдингиздами, «халис», «объектив» тасвир тарафдори бўлган кўп улуғ ёзувчилар ҳам бора-бора «ҳиссиётга бир оз эрк бериш» томонига ўтганлар. Буни А. Чехов, Э. Хемингуэй, А. Қаҳҳор каби ёзувчиларнинг ижодий тақдирида кўзатиш мумкин.

ЁЗУВЧИ. Мен умуман услуб ҳақида гапирганимда, ўз йўлим ҳақида ҳам унча-мунча нарсалар айтдим. Энди «ҳиссиётни жиловлаш» деган гапингизга келсак, худо ҳақи, гапим рост — бу ҳол менда керагидан ортиқ бор! Шунинг учун баъзан юрагим сиқилади. Асаримда жиловланган туйғуларим юрагимда жунбиш қилиб ётади ва мен уларни хаёлан асарда тиклаб завқ оламан. Шу нуқтага эътибор қилишингизни сўрайман! Бу деганим — навбатдаги асаримда, ана ўшандоқ ўринларни қандай ёзиш ҳақида ўйлайман деганим.

Охириги гапим бу: услубим ҳали қиёмига етгани йўқ. Саломатлик бўлса, уни... қиёмига етказишга ҳаракат қиламан.

ТАНҚИДЧИ. Кейинги йилларда қадимий адабий шаклларга, фольклор аънаналарига қизиқиш бирмунча жонланди. ИТР замонида сўз санъатида ўрта аср адабиёти ва фольклор аънаналарини кўриш, етук реализм-

да қадимий, ўта шартли адабий приёملарнинг ёндош қелиши ғалати ҳодиса. Бунинг боиси ҳақида фанда хилма-хил қарашлар мавжуд. Ёзувчи сифатида бу ҳодисанинг сабабни Сиз нима билан изоҳлайсиз?

ЁЗУВЧИ. «Французларда бир яшиқ бўларкан,— деб ҳикоя қилганди бир куни бир ҳазилкаш ёзувчи.— Модадан чиққан шляпани унга ташлаб қўйишавераркан. Йиллар, ўн йиллар, ҳатто аср ўтгач, яшиқни тўнқариб, нариёғидан очишганда аввал ташланган шляпалар биринчи бўлиб қоларкан. Модельерлар ўшалардан битталаб олиб модага киритишаверар экан».

Гарчи кийим-бошга бўлган мода маълум вақтда кишиларнинг диди, ҳатто савиясини белгиласа-да, уни адабиётга кўчириш — адабиётда ҳам фалон нарса, масалан, фалон жанр модада дейишдан узоқман! Шундоқ гапни эшитгудек бўлсам, ўзимни бир қаламкаш сифатида ҳақоратлангандек сезаман.

Энди бир олим, «назокатни қўйинг, адабиётда ҳам мода бўлади, бу сўзни қўллашдан қочманг», деб туриб олса, бу гапга шунчаки рози бўлиб: «Ҳа, майли. Лекин шунини унутмангки... адабиётнинг модаси қонуният билан боғлиқдир!» деб жавоб берардим.

Сиз фольклор аънаналари, шартли усулларнинг ҳозир удумга кираётгани — йирик-йирик ёзувчилар ҳам у шакллардан муваффақият билан фойдаланаётганини эсга туширдингиз. Ҳа, шундай бўляпти. Айни чоғда... бу ҳол биз китобхонларга негандир ёқяпти ҳам. Масалан, Ч. Айтматовнинг «Оқ кема»сини олинг. У худди эртақдек бошланади. «Боланинг иккита эртаги бор эди, аввал биттаси йўққа чиқди, кейин иккинчиси. Гап шу ҳақда», дейди адиб. Унинг она буғу ҳақидаги эртаги асар қурилмасига қанчалар гўзал бир шаклда сингиб кетганини ҳам биламиз.

Ёхуд бизнинг Шарқдаги энг қадимги жанрлардан бири «ҳикоят»ни олиб қаранг. Унинг бошланғич нуқталари «Қалила ва Димна»ларга бориб тақалади.

Тасаввур қиласизми, Ғарбда, хусусан, Америка адабиётида худди мана шу «ҳикоят-притча» жанрига қизиқиш кейинги вақтда жуда кучайиб кетди.

Фольклор ва шаклий аънаналарга бугунги кунда қизиқиш нега бунча кучайди?

Мен гапни чўзиб ўтирмасдан, диққатингизни битта ҳолга қаратмоқчиман (бу ғайритабиий туюлса узр),

Умарали ака, биз Ер фарзандимиз, табиат бойликлари эгасимиз. Мундайроқ қилиб айтсам, биз—Ернинг зарраларимиз, табиат эса, у жонлими, жонсизми—бизга қондош, қардошдир. Лекин аср-асрлар ўтиб, биз Ер фарзандлари—ундан узоқлашаётганимизни пайқаб қолдикми? Ҳа. Унга яқин бўлиш, уни ардоқлаш гами бошимизга тушдимиз? Ҳа.

Хўш, инсоният асрлар давомида яратган маданий-маънавий бойликлар-чи? Уларга ҳам муносабатимиз ўзгармадимиз? Нега ҳар куни, ҳар соатда археологик топилмалар ҳақида хоҳ газета саҳифаларида бўлсин, хоҳ радиода бўлсин гап-эшитамиз ва беихтиёр қизиқиш билан қулоқ соламиз. Қадимий қошоналар, осори-атиқалар кўргани одамлар океанлар оша саёҳат қилишади.

Фольклор анъаналари, эскириб кетган шартли приёмларга... қизиқишни ўйлаганда, уни... умуман ўтмишга, барча маданий бойликларга қизиқиш билан боғлаш истагингиз йўқми?

Мен шунини истаيمان ва бунда «чуқур бир қонуният бўлса керак», дейман.

ТАНҚИДЧИ. Сиз келтирган важ, ўйлайманки, кўплаб омилларнинг бири, энг асосийси. Мен бу ҳодисанинг яна бир муҳим омилини тилга олиб ўтмоқчиман. Жаҳон адабиёти тажрибасидан аёнки, сўз санъатида фалсафийликка мойиллик кучайган, жиддий гап айтишга, ҳаётни яхлит ҳолда кенг қамраб олишга, унинг ўтмиши, бугуни ва эртаси хусусида ўйлашга, ҳаёт қонуниятларини очишга, катта фалсафий умумлашмалар чиқаришга иштиёқ ортган кезлари худди ўшандай шартли приёмларга эҳтиёж туғилади. Навоийнинг «Лисонут-тайр», Дантенинг «Илоҳий комедия», Гёте-нинг «Фауст» асарлари шундан далолат беради. Асримизнинг ўрталарига келиб яратилган ўзимиздаги ва жаҳон прогрессив адабиётидаги шартли приёмлар кенг қўлланган, фольклор анъаналари руҳи билан йўғрилган жамики асарларга қарасангиз, уларда худди ўша фалсафийликка мойилликни кўрасиз.

Шу хусусда гап очишимнинг, фалсафийлик билан боғлиқ омилни алоҳида таъкидлашимнинг боиси бор. Кейинги пайтларда шартли приёмларга, фольклор анъаналарига кўр-кўрона ёндашиш, асарга ўйламай-нетмай фольклор элементларини, эртақ, афсона мотивларини киритиш одат тусига кириб қоляпти. Чингиз

Айтматовнинг «Оқ кема», Асқад Мухторнинг «Чинор» асарларидаги приёмларни универсал ҳодиса—ҳамма учун мақбул бир ҳол деб бўлармиди? Аминманки, «Оқ кема» билан «Чинор»даги приём қонуний, табиий тус олган, чунончи улардаги ғоявий мазмун, эстетик концепция ўзларининг худди ўша шартли шакллари билан бирга туғилган, уларни бошқача ифодалаш қийин бўлса керак деб ўйлайман.

ЕЗУВЧИ. Биз сал пастроққа тушиб, айнан Ч. Айтматов ва Асқад Мухторнинг ўз асарларида ишлатган приёмлари «ҳамма учун мақбул ҳолми?» деб савол қўядиган бўлсак, мен заминдан оёғимни узмай: «Бу ҳол ёзувчи деганнинг ўзига боғлиқ. Унинг савияси ва таъбига боғлиқ» деб жавоб бераман.

ТАНҚИДЧИ. Фольклор анъаналарини, приёмларини асарга сунъий равишда ёпиштиришнинг бир далили сифатида Эмин Усмоновнинг «Меҳригиё» романини кўрсатиш мумкин. Ёзувчи ромanning ҳар боби бошида халқ дostonлари қаҳрамони Гўрўғлидан нақл келтиради, уни бобнинг эпиграфи тарзида тақдим этади. Агар ўша нақллар тушириб қолдирилса ҳам асар ҳеч нарса ютқазмайди. «Оқ кема»даги Шохдор Она Буғи, «Чинор»даги Чинор образини, улар билан боғлиқ афсонани асардан тушириб кўринг-чи, бу—асло мумкин эмас! Бунинг устига бу икки асарда шартли анъанавий адабий приёмлар авторлардаги фалсафийликка мойиллик билан ҳам алоқадор: Худди ўша «Оқ кема»да ҳам, «Чинор»да ҳам адибларнинг бошқа асарларига нисбатан фалсафийлик кучлироқ. «Меҳригиё»да эса бунақа хусусият йўқ, бинобарин, унда шартли приём воситаларига эҳтиёж, зарурият сезилмайди...

ЕЗУВЧИ. Эмин Усмоновнинг асари тўғрисидаги фикрингизга юз фойиз қўшиламан. Ч. Айтматов билан А. Мухторда фалсафийлик кучли дедингиз. Бу гапингиз ҳам жуда тўғри! Менга қолса, уларни файласуф-шоирлар, деб атар эдим.

ТАНҚИДЧИ. Ҳозирги рус адабиёти, қардош халқлар, хусусан. Болтиқ-бўйи республикалари халқлари адабиёти, жаҳон прогрессив адабиёти билан қиёсан ҳозирги ўзбек прозасидаги услубий-шаклий изланишларга қандай баҳо берар эдингиз? Бугунги насримиз шакл ранг-баранглиги жиҳатидан бир оз камбағалроқ эмасмикан?

ЁЗУВЧИ. Умарали ака, «насримиз шакл жиҳатидан камбағалроқ эмасмикан?» деб иккилаянманг. Тан олиш керак: у камбағал.

ТАНҚИДЧИ. Сизнингча, КПСС Программасида қайд этиб қўйилган санъат ва адабиётдаги «дадил новаторлик»ка, ижодий изланишларга нималар монелик қилаётир?

Мен, рус ва қардош халқлар прозаси шакл ранг-баранглиги жиҳатидан бизниқига қараганда бой, дедим. Бироқ худди улур рус прозаси вакилларининг ўзлари биз ўрнак олишга даъват этаётган ҳозирги ҳолатдан мамнун эмаслар; кузатиб бораётган бўлсангиз, марказий матбуотдаги баҳс-мунозараларда шакл бобида изланишларга, новаторликка чақириқлар кўп марта ва жуда кескин қилиб айтиляпти. Биргина мисол, ёзувчи Виль Липатов «Литературная газета»даги «Ҳаёт ва адабиётдаги янгиликлар» мавзусидаги мунозарада: «Кураш ва қидириш, адашиш ва топиш, экспериментлар ўтказиш ва чекинишлар йўлида бизга тўсиқ бўлиб турган бирдан-бир қудратли куч— бизнинг ўзимиз»,—деб ёзади (1977 йил, №5).

ЁЗУВЧИ. Мен ҳам худди шу гапни такрорлашим мумкин. «Дадил новаторлик»ка нима монелик қиларди?! Ўзимиздаги кўникма ҳислар, ҳар биримизда ҳам озми-кўпми бор бўлган дангасалик. Энг муҳими—фидойиликнинг етишмаслиги-да!

Яна баъзи факторлар ҳақида гапиришим мумкин. Сиз суҳбатимизнинг бошида, «танқидий тафаккурнинг ўсуви ҳам ижодий изланишлар учун муҳим роль ўйнайди» деган фикрни айтдингиз.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин: ёзувчи, айтайлик, новаторлик бобида қандай изланса, танқидчи ҳам шундай изланиши керак. Ҳолбуки, Умарали ака, шундай танқидчилар ҳам борки, улар ўттиз-қирқ йил муқаддам ўнинчи синфни битирадиган ўқувчининг унча-мунча саводхон бўлиши кўзда тутилиб битилган адабий қоида ва қонунлар асосида бугунги кун асарларини таҳлил қилишади. Ёхуд бошқа бир хил танқидчилар осмонда юриб, рус адабиётидан унча-мунча янгиликларни ўқиб олиб: «Мен ҳақиқатчиман!» дегандай (ўзига хос) куйиниш билан янгилик ниш берган асарларга ҳам ҳужум қилишади, сўнгида ўзларини яна адолатли сезишади.

Мен танқидчидан бир нарсани истайман: мазкур адабиётимиз учун ичкуярликни. Шу адабиётни яратаётган ёзувчиларга қўлидан келгани қадар холис ёрдамни. Уларни қийнаётган муаммоларга ҳамфикр бўлиш ва улар қатори изланишни!

Бусиз ёзувчилар, Сиз айтган «дадил новаторлик»ка ҳарчанд интилмасинлар, кўзланган натижани қўлга киритишлари анча қийин бўлади.

1976 йил, апрель

МУНДАРИЖА

<i>О. Шарафиддинов. Умарале Норматов ҳақида билганларимдан</i> бир шингил	3
--	---

Етакчи тенденциялар

Етуклик	11
Социалистик реализм назарияси ва ҳозирги адабий жараённинг баъзи масалалари	25
Социалистик реализм ва ёзувчининг ижодий индивидуаллиги	59
Бадийликнинг муҳим омили	85
Илк тажриба сабоқлари	96
Адабий ўхшашликлар хусусида (<i>Китобхона очик хат</i>)	120
Қишлоқ ҳаёти — адабиётимиз кўзгусида	133

Ёзувчи ва замон

Чўлқуварлар изидан	146
Замондошларимизнинг маънавий бисоти	152
Халқ севган ёзувчи	169
Эл ардоқлаган адиб	181
Ҳаёт билан ҳамнафаслик (<i>Пиримқул Қодиров ижодига бир назар</i>)	196
Бугунги адабиётимизнинг таҳлил ва талқини (<i>1979 йил ўзбек</i> <i>танқидчилиги ҳақида мулоҳазалар</i>)	227

Сухбатлар

Ақл ва қалб чироғи (<i>Ёзувчи Назир Сафаров билан суҳбат</i>)	242
Мавзу, қаҳрамон жозибаси (<i>Ёзувчи Ҳамид-Ғулом билан суҳбат</i>)	252
Ёзувчи ва жанр (<i>Ёзувчи Мирмуҳсин билан суҳбат</i>)	269
Ҳаётбахш аъёналар (<i>Ёзувчи Асқад Мухтор билан суҳбат</i>)	282

Кулги сеҳри (Ёзувчи Саид Аҳмад билан суҳбат)	294
Изланиш қувончи ва ташвишлари (Ёзувчи Пиримқул Қодиров билан суҳбат)	314
Услуб, бадний шакл муаммолари (Ёзувчи Шукур Холмирзаев билан суҳбат)	343

На узбекском языке

Умарали Норматов

ЗРЕЛОСТЬ

Литературные статьи

Редактор *Б. Норбоев*

Рассом *А. Крюков*

Расмлар редактори *А. Бабров*

Техн. редактор *Э. Саидов*

Корректор *Э. Турсунбоева*

ИБ № 1428

Босмахонага берилди 13.01.81. Босишга рухсат этилди 18.2.82. Р 03762 Формати 84x108^{1/32}. Босмахона қоғози № 3. Адабий гарнитура. Юқори Босма. Шартли босма л. 19.32.+0.11 вкл. Нашр л. 19.46+0.04 вкл. Тиражи 3000 Заказ № 1406 Баҳоси 1 с, 80 т, Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат Комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Норматов, Умарали.

Етуклик. Мақолалар. Сўзбоши муаллифи О. Шарафиддинов.
Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти 1982.—368 б.

Таниқли адабиётшунос олим Умарали Норматов 50 ёшга тўлди. Шу муносабат билан унинг етук социализм даври ўзбек адабиёти ривожига хос етакчи тенденцияларни таҳлил этишга бағишланган «Етуклик» китоби чоп этилмоқда. Китобдан танқидчининг бир қатор ёзувчилар билан суҳбатлари ҳам жой олган.

Норматов Умарали. Зрелость. Статьи.
83. ЗУ37